

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ЗАБОН ВА ТИПОЛОГИЯ

ҶУМЪАЕВ МЕҲРОБ ОДИНАЕВИЧ

ХУСУСИЯТҶОИ ЛЕКСИКИЮ СЕМАНИКӢ ВА
КАЛИМАСОЗИИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ ДАР АСАРҶОИ
НАСРИИ АБДУРАҶМОНИ ҶОМӢ

(дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»)

Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои
филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Мушовирони илмӣ: доктори
илмҳои филологӣ, профессор

Камолиддинов Б.,

доктори илмҳои филологӣ

Саломиён М. Қ.

ДУШАНБЕ – 2022

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	4
Боби I. Аз таърихи ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ ва сабабу омилҳои он.....	22
1.1. Заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ.....	22
1.2. Ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) пас аз зуҳури ислом.....	30
1.3. Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X.....	42
1.4. Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII.....	58
1.5. Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асри XIII ва пас аз он.....	73
Боби II. Хусусиятҳои луғавию семантикии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ.....	88
2.1. Дар бораи баъзе масъалаҳои назарии иқтибосоти калима.....	88
2.1.1. Қабатҳои луғавии иқтибосоти арабӣ.....	93
2.2. Мавқеи калимаҳои иқтибосоти арабӣ аз ҷиҳати доираи истеъмол.....	125
2.2.1. Лексикаи динӣ.....	126
2.2.2. Истилоҳоти ирфонӣ.....	175
2.3. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули синонимҳо.....	218
2.4. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули антонимҳо.....	244
Боби III. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ.....	263
3.1. Калимасозӣ – воситаи муҳими ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон.....	263

3.2. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ.....	267
3.3. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳо.....	301
3.4. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳо.....	312
3.5. Имконоти калимасозии мураккаб бо иқтибосоти арабӣ.....	316
Хулоса.....	351
Рӯйхати адабиёт.....	362

МУҚАДДИМА

Дар кори диссертационӣ хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Чомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки бидуни омӯзиши амиқу мукаммали таърихи инкишофи забон вазъи кунунӣ ва тамоюли инкишофи минбаъдаи онро муайян кардан ғайриимкон аст. Ба таври дақиқ омӯхтани осори бузургони адабиёти гузаштамон ба ин мусоидат намуда, таҳлилу баррасии таркиби луғавӣ, семантикаи воҳидҳои забонӣ ва калимасозӣ аҳамияти калон дорад. Ба ҳамин маънӣ устод Мирзо Турсунзода омӯхтани калимаро кори бисе душвору заҳматталаб ҳисобида, дар ин масъала, пеш аз ҳама, омӯхтани забони зиндаи мардум ва асарҳои классиконро зарур медонад [ниг.: 268, с . 196-197].

Маҳорати эҷодии ҳар адиб ба сатҳи забондонии ӯ вобаста аст. Аз ин рӯ ҳангоми баҳо додан ба эҷодиёти ин ё он намояндаи адабиёт, пеш аз ҳама, дар бораи забон ва услуби эҷоди ӯ, инчунин роҷеъ ба маҳорати ӯ дар истеъмоли воҳидҳои забон сухан меронем. Ба таҳлилу омӯзиши таркиби луғавӣ, сохти калима ва услубиёти забон дар гузашта луғатнигорону тазкиранависон иқдом намуда, паҳлуҳои гуногуни осори бадеиро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода буданд [ниг.: 178, с. 4]. Инчунин мероси гаронбаҳои адабиёти гузаштаи мо дар чанд садсолаи охир диққати шарқшиносони русу Аврупоро ба худ ҷалб кардааст, вале онҳо бештар ба паҳлуҳои адабию бадеии он тавачҷуҳ зоҳир намуда, хусусиятҳои луғавию забониашро камтар омӯхтаанд.

Хушбахтона, солҳои охир ҷанбаи забонии мероси пураарзиши адабиёти беш аз ҳазорсолаи тоҷикӣ форс тавачҷуҳи муҳаққиқони ватаниро бештар ҷалб намуда, хусусиятҳои лексикиву семантикӣ,

калимасозӣ ва услубии осори манзуму мансури бузургтарин адибони классик мавриди омӯзишу баррасӣ қарор дода мешавад. Аз ҷумла, омӯзишу баррасии иқтибосоти арабӣ яке аз масъалаҳои муҳими таҳқиқи забони осори адибони гузашта ба ҳисоб меравад. Аз ҳамин нуқтаи назар баррасии заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикию арабӣ дар замони қабл аз зуҳури ислом ва дар давраҳои мухталифи пас аз паҳн гардидани он, муайян намудани сабабу омилҳои ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ аҳамияти калон дошта, имкон фароҳам меорад, ки ба бисёр паҳлуҳои таърихи таҳаввули забони адабии тоҷикӣ ва хусусиятҳои забониву услубии осори намояндагони ин ё он давраи адабиёт равшанӣ андохта шавад.

Дар заминаи омӯзишу баррасии осори адибони гузашта таҳқиқи забони асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ, ба хусус мавқеи иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии адиб, на танҳо барои ошкор кардани бисёр паҳлуҳои забон ва услуби нависанда мусоидат намуда, вижагиҳои коргоҳи эҷодии ӯро ошкор менамояд, балки барои муайян кардани бисёр хусусиятҳои як давраи ташаккули таърихии забони тоҷикӣ имкон фароҳам меорад. Дар баробари ин, то андозае дараҷаи азхудшавии иқтибосоти арабиро дар замони зиндагии нависанда муайян кардан мумкин аст.

Омӯзиши иқтибосоти арабии асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ вобаста ба дараҷаи ҳазмшавӣ, хусусиятҳои маъноӣ ва мансубияти онҳо ба гурӯҳҳои мухталифи лексикӣ семантикӣ паҳлуи дигари муҳим будани кори илмиро ташкил дода, барои муайян намудани гурӯҳҳои маъноии иқтибосоти арабӣ имкон фароҳам меорад. Аз ҷумла, вобаста ба дараҷаи ҳазмшавӣ дар рисолаи илмӣ ба иқтибосоти арабии дорои хусусиятҳои умумиистеъмол ва адабии китобӣ, инчунин ба он вожаҳои арабие, ки дар асарҳои насрии нависанда ва осори дигар адибони гузашта истеъмол шаванд ҳам, аз ҷиҳати шакл ва таркиби овозӣ дар

забони тоҷикӣ ҳазм нагардидаанд, таваҷҷуҳ зоҳир карда шуд. Чунин иқтибосот дар иртибот ба хусусиятҳои маъноӣ ва мансубият ба гурӯҳҳои лексикӣ семантикӣ тасниф карда шуданд.

Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули истилоҳоти соҳаҳои гуногун, ба хусус истилоҳоти диниву ирфонӣ, ниҳоят муҳим мебошад. Азбаски дар асарҳои мавриди таҳқиқ калимаю ибораҳои ифодакунандаи чунин мафҳумҳо мавқеи назаррас доранд, ба баррасии истилоҳоти диниву ирфонӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардид, зеро истилоҳоти динӣ қабати махсуси таркиби луғавии забонро ташкил дода, дар ҳаёти рӯзмарраи одамон зиёд ба кор бурда мешаванд ва дар ташаккули шуури динии мардум нақши муҳим мебозанд. Ба воситаи истилоҳоти ирфонӣ на танҳо назарияи фалсафаи илоҳиёт ва афкори орифона тарғиб карда мешуд, балки чунин вожаҳо дар ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони адабиёти классикӣ ва рангину таъсирбахш баён кардани фикр нақши муҳим бозидаанд. Дар асарҳои насри Чомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» истилоҳоти динию ирфонӣ мафҳумҳои ниҳоят мухталифро ифода кардаанд, ки мо онҳоро вобаста ба мазмуну мундариҷаашон ба гурӯҳҳои семантикӣ ҷудо намуда, хусусиятҳои луғавию маъноияшонро баррасӣ намудем.

Баррасии иқтибосоти арабӣ ҳамчун сарчашмаи муҳимми пайдоиши синонимҳо ва антонимҳо яке аз масъалаҳои актуалии таҳқиқи забони асарҳои нависанда ба ҳисоб меравад. Дар заминаи омӯзиши нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули калимаҳои ҳаммаъною зидмаъно дар асарҳои мавриди таҳқиқ ба муҳимтарин паҳлуҳои услуби нигориши адиб, аз қабиле интихоби дурусти калима, дарки тобишҳои нозуки маъноӣ, обуранги ҳиссии воҳидҳои луғавӣ, нозукадоӣ, таъмини фасоҳату балоғати калом, ифодаи тазоди бадеӣ ва таъсирбахш баён кардани матлаб таваҷҷуҳ зоҳир карда шуд.

Таҳқиқи имконоти вожаофарии иқтибосоти арабӣ бо риояи меъёрҳои калимасозии забони тоҷикӣ паҳлуи дигари актуалӣ будани

кори моро нишон медиҳад. Дар ин замина бори аввал ба калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ, ҳамчунин ба калимасозии мураккаб бо иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии нависанда – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» таваҷҷуҳ зоҳир гардида, дараҷаи корбурд, нақш ва имконоти калимасозии ҳар як унсури морфологӣ, қолабҳои калимасозии мураккаб ва алоқаи байни ҷузъҳои онҳо муайян карда шуд, ки чунин тарзи таҳқиқ дар корҳои илмии қаблӣ ба назар намерасад ва барои муайян кардани дараҷаи ҳазмшавии иқтибосоти арабӣ дар замони зиндагии нависанда ниҳоят муҳим маҳсуб меёбад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯ. Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ аз намоёнтарин чеҳраҳои адабиёти асри XV-и тоҷику форс ба ҳисоб меравад, ки «*комёбиҳои назарраси рушди забон ва адабиёти тоҷик*» ба номи ӯ алоқаманд доништа шудааст [ниг.: 226, с. 72]. Муҳаққиқон ӯро аз «*ситораҳои дурахшонтарини осмони паҳновари илму адаби форсу тоҷик*» номида, «*нерӯи халлоқонаи суҳан, дониши доманадор ва ҷомеияти фавқулода*»-и асарҳояшро таъкид кардаанд [ниг.: 49, с. 3]. Ба андешаи А. Афсаҳзод «*таърихи адабиёт, афкори иҷтимоиву сиёсӣ, фалсафаю ахлоқ, тасаввуфу ирфон ва, умуман, симои маънавии халқи моро бидуни шахсият ва эҷодиёти ин чеҳраи бузурги эҷодӣ*» тасаввур кардан ғайриимкон аст [ниг.: 49, с. 3].

Нахустин маълумотҳоро дар бораи Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ аз асарҳои наздикону пайвандон, дӯстону шогирдон ва муосирони ӯ пайдо кардан мумкин аст [ниг.: 256; 25; 184; 272]. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар фасли «Гуфтори достони хамсаи мутахаййира»-и асари ёддошти худ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар бораи ақлу заковати фитрӣ, истеъдоду маҳорати фавқулода ва донишу маърифати баланди Мавлоно Ҷомӣ суҳан ронда [ниг.: 78, с. 605-651; 32, с. 282-285], дар фасли «Гуфтор дар зикри фазоили Мавлоно Биноӣ ва зарофатҳои вай ба Амири Кабир Амир Алишер» роҷеъ ба мулоқоти қозизодаи систонӣ

бо Навоӣ ва Ҷомӣ ҳикоят карда, хоксориву фурӯтанӣ барин хислатҳои хамидаи ин марди начибро зикр менамояд [ниг.: 78, с. 333-336; 32, с. 39-43]. Ҳамчунин аз асарҳои тазкиравию таърихӣ дар бораи ҳаёту фаъолияти эҷодии Ҷомӣ маълумот дарёфт кардан мумкин аст.

Дар илми филологияи навини тоҷик асари тазкиравии «Намунаҳои адабиёти тоҷик» аз нахустин сарчашмаҳост, ки дар бораи Абдурахмони Ҷомӣ маълумот медиҳад [ниг.: 190]. Дар ин асар Абдурахмони Ҷомӣ «яке аз бузургтарин симоҳои таърихи адабиёти форсу тоҷик» номида шуда, таъкид мегардад, ки «ӯ тамоми жанрҳои дар адабиёти классикии форс-тоҷик аз асри IX то XV эҷодшуда ва ба қор бурдашударо қор карда ва нағз аз худ кардааст». Ҳамчунин муаллифони ин асар Ҷомиро аз «сермаҳсултарин классикони адабиёти форс-тоҷик» ҳисобида, қайд менамоянд, ки ӯ «қариб 50 ном асар дорад» [ниг.: 190, с. 146-147].

Аз муҳаққиқони шуравӣ таҳқиқотҳои Е. Э. Бертелс [ниг.: 59; 60; 61; 62], ки дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ маълумот медиҳанд, басо назаррасанд. Донишманди Эрон Алиасғари Ҳикмат низ рисолаҳои «Ҷомӣ» (1320/1942) [ниг.: 345] ва «Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ» (1363/1985)-ро [ниг.: 346] таълиф кардааст, ки дар онҳо роҷеъ ба ҳаёту рӯзгор ва осори адиб ба таври муфассал сухан меравад. Муаллифи сарсухан, тасҳеҳ ва таълиқоти «Нафаҳот-ул-унс» доктор Муҳаммад Ибодӣ ба баъзе масъалаҳои забони ин асар, ба монанди истифодаи калимаҳои асливу иқтибосӣ (асосан арабӣ), вожаҳои осонфаҳму мураккаб, шаклу гунаҳои калимаҳо тавачҷух зоҳир карда бошад ҳам, аммо ба хусусияти луғавию маъноии вожаҳои ин асар даҳолат накардааст [ниг.: 16, с. پنچ- شست].

Дар илми адабиётшиносии тоҷик А. Афсаҳзод дар таҳқиқи осори Ҷомӣ кори ниҳоят пурарзиш анҷом додааст. Асару рисолаҳои илмии ин донишманд ба паҳлуҳои гуногуни рӯзгор ва фаъолияти илмиву

эҷодии Абдурахмони Ҷомӣ бахшида шудаанд [ниг.: 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49].

Умуман, то солҳои 90-уми асри гузашта дар илми адабиётшиносӣ бисёр паҳлуҳои осори Ҷомӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шуда бошанд ҳам, дар бораи хусусиятҳои забонӣ ва услубии асарҳои ин суҳанвари варзидаю ширинбаён дар заминаи таҳқиқоти дар соҳаи адабиётшиносӣ анҷомдодашуда танҳо андешаҳои умумӣ баён гардидаасту халос. Аз ҷумла, адабиётшинос А. Сатторов дар мақолаи худ «Абдурахмони Ҷомӣ дар бораи мазмун ва шакли бадеӣ» Ҷомиро шоири маънигаро меҳисобад, на лафзгаро. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, *«Абдурахмони Ҷомӣ ҳамеша содагӣ, равонӣ, мазмуни баланди шеърро тарғиб менамуд ва худ аз рӯйи он амал мекард. Бинобар ин ҳам шеърҳои Ҷомӣ ҳанӯз дар замонаш мақбули хосу ом буд»* [254, с. 61]. Муҳаққиқи номбурда барои исботи он ақида, ки Абдурахмони Ҷомӣ ҷонибдори соданависӣ, равонӣ ва мазмуни баланд доштани суҳан буд, аз ашъори ӯ мисолҳои зиёд меорад [ниг.: 254]. Умуман, *«забони баёни Ҷомӣ ҳам дар назм ва ҳам дар наср содаву равон»* арзёбӣ гардидааст [ниг.: 226, с. 72].

Дар таҳқиқу омӯзиши лексикаи осори Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ саҳми луғатнигори тоҷик Амон Нуровро махсус қайд кардан лозим аст. Номбурда дар ду ҷилди «Фарҳанги осори Ҷомӣ» [ниг.: 365; 366] беш аз 15 ҳазор калимаю ибора, баъзе истилоҳоти муҳимми соҳаҳои гуногуни илм ва дигар мафҳумҳои услубии осори ин суҳанвари варзидаро шарҳу эзоҳ додааст. Вале муаллифи ин фарҳанги тафсири хангоми шарҳу эзоҳи маъноии калимаю ибораҳо ва муайян намудани тобишҳои маъноии онҳо бештар ба асарҳои назми Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ таъя мекунад ва асарҳои насрии адиб то андозае аз назар дур мондаанд. Аз ин рӯ баъзе тобишҳои маъноии вожаҳо, ки дар асарҳои насрии адиб ба назар мерасанд, дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» ҷой дода нашудаанд.

Дар замони истиқлолияти Тоҷикистон омӯзиши паҳлуҳои мухталифи асарҳои Қомӣ ҳам аз нигоҳи забоншиносӣ ва ҳам аз нигоҳи адабиётшиносӣ вусъат ёфт. Аз ҷумла, дар маҷмуаҳои илмӣ «Абдурахмони Қомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо» [ниг.: 22], «Абдурахмони Қомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ» [ниг.: 23] дар бораи хусусиятҳои адабиву бадеӣ ва фалсафии тарбиявӣ ва эстетикӣ осори Қомӣ мақолаҳои зиёди илмиро пайдо кардан мумкин аст. Дар маҷмуаи «Маводи ҳамоиши байналмилалӣ “Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ”», ки бахшида ба 600-солагии ин адиби номвар ба таърифи расидааст, ба бисёр паҳлуҳои илмӣ ва адабӣ, маърифатӣ гуманистӣ, тарбиявӣ ахлоқӣ ва эстетикӣ осори Қомӣ, хусусиятҳои ирфонӣ таърихӣ давраи зиндагӣ, инчунин ба забону услуби асарҳои ӯ таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст [ниг.: 151].

Дар соҳаи забоншиносӣ мақолаҳои А. Зоҳидов [ниг.: 115], А. Воҳидов [ниг.: 79; 80], М. Истамова [ниг.: 122], М. Давронова [ниг.: 107], А. Хонхӯчаев [ниг.: 280], Д. Ҳомидов [ниг.: 300; 301], С. Б. Қӯраева [ниг.: 313; 314; 315; 316], Ж. Гулназарова [ниг.: 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95], Ш. Кабиров [ниг.: 123; 124], Х. Камолов [ниг.: 130; 131], З. Қӯрғонов [ниг.: 149], М. Олимҷонов [ниг.: 211], М. Тиллохочаева ва Ш. Ҳақимова [ниг.: 267], А. Ҳасанов [ниг.: 287; 298], Т. Шокиров [331], М. Атоева, М. Султонзода [41], М. Саломов, Л. Сафаров [249] ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Махсусан дар давоми ду даҳсолаи охир пажӯҳишҳо дар бораи забон ва услуби забони осори Қомӣ ниҳоят вусъат ёфт. Аз ҷумла дар таҳқиқоти анҷомдодаи мо – «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Қомӣ» бори аввал мавқеи калимаҳои аслию иқтибосӣ, лексикаи динӣ ирфонӣ, сермаъноӣ инкишофи маъноӣ калимаҳо, синонимҳо ва антонимҳои асари ба ҳаёти суфиёну орифон бахшидаи Қомӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуданд

[ниг.: 309]. Ҳамчунин пажӯишҳои солҳои охир анҷомдодаи Ж. Гулназарова дар ин самт қобили зикр мебошанд. Таҳқиқоти монографии ӯ – «Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ» аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он бори аввал худуду вазифа ва хусусиятҳои марзи маъноии феълҳои «Баҳористон» таҳқиқ гардида, гурӯҳҳои маъноӣ луғавӣ, муносибати маъноии ҷузъҳои гурӯҳҳои маъноӣ феълҳо тавассути муносибатҳои парадигматикӣ – сермаъноӣ, синонимия, антонимия ошкор ва гунаҳои луғавию маъноии феълҳои сермаъно, муносибатҳои байни маъноҳои аслию маҷозии феълҳо дар асари зикргардида нишон дода шудаанд [ниг.: 86]. Дар таҳқиқоти дигари ин муҳаққиқ – «Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмана Джами)» омӯзиши семантикаи феъл ҳамчун ҳиссаи нутқ, махсусияти маъноҳои грамматикӣ феъл, аз ҷумла маъноҳои аспектуалӣ ва навҳои он, модалияти феъл, роҳу усулҳои ифодаи маъноӣ сиғаҳои феъл, маъноҳои шухудиву нақлӣ дар феъл баррасӣ гардида, ба маъноҳои лексикӣ ва таносуби маъноии феъл аз рӯйи система тавачҷух зоҳир карда шудааст [ниг.: 96; 97]. Бо вучуди ин то ба ҳол хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди таҳқиқи муфассали илмӣ қарор нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти мазкур бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мувофиқат менамояд. Хулосабарориву натиҷагирӣ аз он дар такмили барномаҳои таълимӣ ва илмӣ мусоидат карда метавонад.

Тавсифи умумии таҳқиқ:

Мақсади таҳқиқ. Иқтибосоти арабӣ ҳиссаи муҳимми таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд ва дар давраҳои мухталифи ташаккули таърихӣ ин забон қорбурди иқтибосоти арабӣ

яксон набудааст. Омӯзишу таҳлили иқтибосоти арабӣ дар осори барҷастатарин намояндагони адабиёти классикии тоҷику форс на танҳо барои муайян намудани дараҷаи истеъмолу ҳазмшавӣ, таҳаввули маъноӣ ва хусусиятҳои услубии чунин калимаҳо мусоидат менамояд, балки баъзе паҳлуҳои муҳимми ташаккули таърихии забони адабии тоҷикро низ ошкор мекунад. Аз ин рӯ таҳқиқи иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон», баррасии хусусиятҳои луғавию семантикии иқтибосоти арабӣ, муайян намудани дараҷаи истеъмол, имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ мувофиқи қонуну қоидаҳои калимасозии забони тоҷикӣ дар асарҳои зикршудаи нависанда мақсади асосии диссертатсияи моро ташкил медиҳад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Мақсади кори диссертатсионӣ ҳалли вазифаҳои зеринро тақозо менамояд:

- баррасии заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ дар замони қабл аз зуҳури ислом;
- муқаррар намудани мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар давраҳои мухталифи пас аз зуҳури дини ислом (то асри XV);
- нишон додани сабабу омилҳои ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ;
- таснифи гурӯҳҳои лексикӣю семантикии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои мавриди таҳқиқ;
- таҳқиқи иқтибосоти арабии асарҳои насрии нависанда вобаста ба дараҷаи ҳазмшавӣ, хусусиятҳои маъноӣ ва мансубият ба ҳиссаҳои нутқ;
- муайян намудани дараҷаи истеъмоли иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»;
- таҳлилу тасниф ва шарҳу тафсири иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои диниву ирфонӣ;

- муайян намудани нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули синонимҳо ва антонимҳо;

- таҳқиқи имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ;

- баррасии имконоти калимасозии мураккаб бо иқтибосоти арабӣ дар асарҳои мавриди таҳқиқ.

Объекти таҳқиқи кори диссертсиониро асарҳои насрии Мавлоно Абдурахмони Қомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» ташкил медиҳанд. Асарҳои мазкур ҳамчун намунаи насри асри XV бисёр хусусиятҳои ин давраи ташаккули таърихии забони тоҷикиро таҷассум намудаанд.

Предмети таҳқиқ. Вижагиҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар забони адабиёти классикии тоҷик дар заминаи ду асари насрии яке аз намояндагони барҷастаи он – Мавлоно Абдурахмони Қомӣ предмети баҳси диссертатсия ба ҳисоб меравад.

Асосҳои назариявии таҳқиқро асарҳои илмию назариявии олимони забоншинос, ки доир ба лексикология, калимасозӣ, назарияи иқтибоси калима, инчунин дар самти имконоти луғавию семантикӣ ва услубию калимасозӣ дар асарҳои адибони ҷудоғона анҷом дода шудаанд, ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ хангоми баррасии масъалаҳои муҳиму умуминазарии мавзӯи диссертатсия асарҳои олимону муҳаққиқон В. М. Белкин, А. Н. Болдиров, И. М. Оранский, Л. С. Пейсиков, В. Виноградов, Ю. А. Рубинчик, Н. М. Шанский, А. А. Брагина, Л. А. Новиков, В. С. Расторгуева, Ричард Фрай, Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Н. Маъсумӣ, Т. Зеҳнӣ, Ш. Н. Ниёзӣ, Р. Ғаффоров, С. Ҳалимов, М. Н. Қосимова, М. Мӯҳаммадиев, Н. Шаропов, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Ш. Рӯстамов, Т. Бердиева, Д. Ҳоҷаев, С. Сулаймонов, А. Ҳасанов, С. Сабзаев, С. Назарзода, М. Султонов, Т. Ваҳҳобов, З. Мӯхторов, О. Қосимов, Ф. Х. Шарифова,

М. Саломов, С. Раҳматуллозода (Хоркашев), Ш. Каримов, Қ. Мухторӣ ва дигарон ҳамчун заминаи назариявию методологӣ ба кор бурда шуданд. Ҳамчунин зимни пажӯҳишҳо дар соҳаи адабиётшиносӣ ба баъзе масъалаҳои забони асарҳои насри адабиёти классикӣ, дараҷаи истеъмоли иқтибосоти арабӣ ва ба бисёр масоили нақши тасаввуф дар пешрафти адабиёти классикии тоҷику форс тавачҷуҳ зоҳир карда шудааст. Дар иртибот ба ин таҳқиқоти дар соҳаи адабиётшиносӣ анҷомдодаи устод Айнӣ, адабиётшиносон Е. Э. Бертелс, А. Мирзоев, А. Афсаҳзод, Н. Зоҳидов, А. Абдусаттор, Р. Мусулмонқулов, Х. Шарифов, М. Нарзиқул, ҳамчунин пажӯҳишҳои донишмандони Эрон Парвиз Нотили Хонларӣ, Муҳаммадтақӣ Баҳор, Забеҳулло Сафо, Сайидчаъфари Сачҷодӣ, Алиасғари Ҳикмат, Муҳаммадалӣ Имом Шуштарӣ, Алиавсати Иброҳимӣ истифода гардида, дар заминаи афкори андешаҳои эшон мазмуну мундариҷаи рисолаи илмӣ танзим ва ба баъзе масъалаҳои назарии таҳқиқоти илмӣ рӯшани андохта шуд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Таҳқиқоти илмӣ, асосан, аз рӯйи методи тасвири лингвистӣ анҷом дода шудааст. Ҳамчунин дар тақия ба пажӯҳишҳои илмии забоншиносони муосир дар рисола аносири методҳои маъмули таҳқиқи забоншиносӣ – таҳлили муқоисавӣ, таҳлили сохторию семантикӣ, таҳлили семантикию услубӣ, синхронияю диахронӣ, муқоисавию таърихӣ, таҳлили миқдорӣ ва усулҳои чандомаду трансформатсия мавриди истифода қарор гирифтааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Барои таҳияву таълифи диссертатсия маводи таҳқиқ аз матни асарҳои насрии Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» ҷамъ оварда шуда, дар дохили диссертатсия ба ҳамин асарҳо ишора карда шудааст [ниг.: 12; 16; 9]. Ҳангоми ҷамъоварии мавод ба матнҳои тавачҷуҳ зоҳир карда шуд, ки дар онҳо унсурҳои луғавии иқтибосии арабӣ мавқеи назаррас доранд. Бо мақсади возеҳ нишон додани хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва

калимасозии иқтибосоти арабӣ унсурҳои таҳлилшаванда дар дохили матн – ҷумлаҳо, оварда шуданд.

Навгони илми таҳқиқ. Дар рисолаи илмӣ бори нахуст хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди таҳқиқи диссертатсионӣ қарор дода шудааст. Ба заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ дар замони пеш аз пайдоиши ислом, мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар давраҳои мухталифи пас аз зуҳури ислом тавачҷуҳ зоҳир карда шуда, иқтибосоти арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ аз рӯйи хусусиятҳои дараҷаи ҳазмшавӣ, семантика, мансубият ба ҳиссаҳои нутқ арзёбӣ гардиданд. Ба иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои мухталифи динию ирфонӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир карда шуд. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули категорияҳои лексикӣ ва семантикӣ синонимҳо ва антонимҳо аз диди нави илмӣ баррасӣ гардид. Дар баробари ин бори аввал калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ ва имконоти калимасозии мураккаб бо иқтибосоти арабӣ мавриди паҷуҳиш қарор дода шуд, ки барои муайян намудани дараҷаи ҳазмшавии иқтибосоти арабӣ мусоидат намуда, барои дар оянда анҷом додани таҳқиқоти густурдаи илмӣ доир ба калимасозии иқтибосоти арабӣ бо унсурҳои калимасозии тоҷикӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Собит карда шуд, ки таҳлилу баррасии таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (порсӣ)-ю арабӣ, ки ба садсолаҳои пешазисломӣ мерасад, барои муайян намудани робитаи байни ин ду забон дар замони қабл аз зуҳури ислом мусоидат менамояд. Забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ ба ду оилаи мухталиф мансуб бошанд ҳам, ҳар ду забон дар давоми мавҷудияти таърихии худ ба якдигар иртиботи бисёр

қавӣ доштаанд, ки ин ба равобити тулонӣ ва гуногунҷабҳаи қавмҳои эронинаҷод бо арабҳо вобаста мебошад.

2. Ба мақсаднок сурат гирифтани воридшавии иқтибосоти арабӣ дар давраҳои аввали истилои арабҳо ва паҳн гардидани дини ислом чунин далелҳо гувоҳ буда метавонанд, ки дар ин давра аз арабӣ танҳо вожаҳои иқтибос гардидаанд, ки забони мо ба онҳо эҳтиёҷ дошт ва чунин вомвожаҳо то андозае ба қонуну қоидаҳои фонетикӣ ва грамматикӣ забони тоҷикӣ (форсӣ) мувофиқат кардаанд.

3. То асри XI калимаву ибораҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар муқоиса ба давраҳои баъдӣ хеле кам истеъмол гардидаанд ва қорбурд ё иқтибоси унсурҳои лексикӣ забони арабӣ аз рӯйи зарурат ва эҳтиёҷ сурат гирифтааст, ки муқоисаи баъзе намунаҳои осори хаттӣ ва ақидаи муҳаққиқон далели ин гуфтаҳоаст.

4. Дар осори хаттӣ асрҳои XI-XII, махсусан, дар қасоиди мадҳия истеъмоли калимаву ибораҳои арабӣ нисбат ба давраҳои пештара зиёд ба назар мерасад. Қӯшиши истифодаи калимаҳои зиёди арабӣ аз тарафи шоирони мадҳиясаро, ки ба хотири васфу ситоиши мамдух сурат гирифта, ҳадафи он як навъ «тару тоза» баён кардани фикр буд, боиси аз байн рафтани содагии тарзи баён ва табиӣ ифода ёфтани матлаб гардид, ки ин дар давраҳои минбаъда барои хусусияти умумӣ пайдо кардан ва ба дараҷаи ифрот расидани истеъмоли унсурҳои лексикӣ забони арабӣ замина гузошт.

5. Сабаби пас аз асри XIII мураккабтару душворфаҳм ва пуртакаллуф шудани забони асарҳои насрӣ ба истеъмоли аз ҳад зиёди калимаву ибораҳои арабии ба оммаи мардум нофаҳмо, қорбурди зиёди истилоҳоти илмӣ ва сураву оятҳои динӣ, тарзи баёни душвору печ дар печ, як дараҷа хусусияти умумӣ пайдо кардани мураккабнависию муғлақбаёнӣ ва ба суҳанбозиву суҳанпардозӣҳои беҳуда вобаста мебошад, ки ин аз сабаки расмӣ дарбор сарчашма гирифта, ба он оварда расонд, ки мазмун қурбони шакл гардад. Аммо дар давраи

мураккаббаёниҳо низ асарҳои баъзе адибони ба халқ наздик бо услуби нисбатан сода эҷод гардидаанд, ки ин адибон идомадиҳандаи анъанавии соданависии адабиёти асрҳои X-XI мебошанд.

6. Таҳлилу баррасӣ ва муайян намудани мавқеи иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» бо назардошти барҷастатарин хусусиятҳои онҳо ва нақши иқтибосоти арабӣ дар ифодаи мақсаду мароми нависанда аз муҳимтарин паҳлуҳои кори мо ба ҳисоб меравад, зеро ду асари зикршуда ҳамчун намунаи насри асри XV ҳам дар байни осори насрии ин давра ва ҳам дар байни асарҳои насрии ҳуди нависанда аз вижагиҳои хос бархӯрдоранд ва бисёр ҷанбаҳои забони насри ин давраро таҷассум намудаанд.

7. Таснифи иқтибосоти арабии асарҳои мавриди таҳқиқ аз рӯйи хусусиятҳои дараҷаи ҳазмшавӣ, семантика ва мансубият ба ҳиссаҳои нутқ барои муайян намудани гурӯҳҳои мухталифи чунин иқтибосот дар асарҳои мавриди таҳқиқ мусоидат менамояд.

8. Вобаста ба мавзӯ ва мундариҷа дар асарҳои мавриди таҳқиқ истилоҳоти динию ирфонӣ мавқеи хос дошта, ба воситаи онҳо маъноӣ мафҳумҳои мухталифи динию ирфонӣ ифода гардидаанд. Аз ин рӯ ҳангоми таҳқиқ ба ин ду гурӯҳи калимаҳо тавачҷуҳи махсус зоҳир карда шуд. Аз ҷумла, истилоҳоти динӣ ифодакунандаи мафҳумҳои гуногуни дини ислом буда, бо таъсири мавзӯ ва мундариҷаи асарҳо истеъмол гардидаанд ва дар ифодаи мақсаду мароми нависанда нақши муҳим бозидаанд.

9. Муайян намудани хусусиятҳои луғавию маъноӣ иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои махсуси ирфонӣ паҳлуи дигари кори илмиро дар бар мегирад, ки ҳадафи он возеҳ нишон додан тавонистани моҳияту мақом, тобишҳои маъноӣ, доираи истеъмоли ин гуна истилоҳот дар асарҳои нависанда буда, барои дуруст дарк кардани мақсаду мароми адиб аҳамияти калон дорад, зеро чунин

калимаву ибораҳо дар баробари маънои луғавӣ боз маънои истилоҳӣ доранд, ки ба он бояд таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад.

10. Иқтибосоти арабӣ яке аз сарчашмаҳои пайдоиши синонимҳо дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ баррасию омӯзиши нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули калимаҳои ҳаммаъно наздикмаъно дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо як андоза барои муайян кардани тарзи баён ва меъёри интихобу истеъмоли сухан дар роҳи офариниши маънӣ, мазмунҳои тоза ва хусусиятҳои услубии асарҳои нависанда, ҳамчунин барои шинос гардидан ба корҳои эҷодии ӯ мусоидат мекунад.

11. Азбаски антонимҳо дар осори ҳар як нависанда соҳиби нишонаҳои фардӣ гардида, ба объекти тасвир ва мавзую мундариҷаи асар вобастагӣ доранд ва барои ифодаи тазоди бадеӣ хизмат карда, моҳияти тасвири равшантар баён мекунанд, бори аввал дар рисолаи илмӣ ба масъалаи нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули антонимҳо таваҷҷуҳ зоҳир гардид ва муқаррар карда шуд, ки нависанда ҳангоми офаридани тазоди бадеӣ калимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибоси арабиро моҳирона ба кор бурда, маънову образҳоро ниҳоят ҷолиб муқобил мегузорад, ки чунин муқобилгузори моҳияти тасвири нависандаро боз ҳам возеҳтару равшантар ва каломӣ нависандаро таъсирбахш гардондааст.

12. Азбаски калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳими ганӣ гардидани таркиби луғавии забон мебошад ва имконоти калимасозии забон, пеш аз ҳама, дар адабиёт, махсусан адабиёти бадеӣ, равшантар зоҳир мегардад, таҳқиқи роҳу усулҳои калимасозӣ дар осори бузургтарин намояндагони адабиёт барои муайян намудани ҳолати таркиби луғавии забон дар як давраи мушаххаси таърихӣ мусоидат менамояд. Аз ин рӯ нахустин бор имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди пажӯҳиш қарор дода шуд, ки баррасии ин

масъала ҳам барои муайян намудани ҳолати таркиби луғавии забон дар давраи зиндагии нависанда мусоидат менамояд ва ҳам дараҷаи ҳазмшавии иқтибосоти арабиро дар он замон нишон медиҳад.

13. Муайян намудани доира ва имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ дар асарҳои нависанда аз паҳлуҳои муҳимми таҳқиқи илмии мо ба ҳисоб меравад, ки то ба ҳол мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Баррасии ин масъала барои муайян намудани вижагиҳои фардии услуби адиб, коргоҳи эҷодии ӯ ва барои ошкор намудани дараҷаи ҳазмшавии иқтибосоти арабӣ нақши муҳим мебозад.

14. Имконоти калимасозии мураккаб, ба хусус калимасозии мураккаби тобеъ бо иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Ҷомӣ, муайян намудани муносибати байни ҷузъҳо ва таҳлили сохтору семантика ва дараҷаи корбурди онҳо дар қабатҳои лексикии забони адабии имрӯза аз масъалаҳои мебошад, ки то ба ҳол мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст ва қобилияти забони тоҷикиро барои ҳазм кардани иқтибосоти арабӣ нишон медиҳад.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аз таҳқиқоти мазкур баъзе хусусиятҳои забони насри асри XV-ро ошкор ва дараҷаи корбурди иқтибосоти арабиро дар ин марҳилаи ташаккули таърихии забони адабии тоҷик муайян кардан мумкин аст. Натиҷаҳои илмии таҳқиқ дар ҳалли як қатор масъалаҳои назарии лексикӣ, лексикую семантикӣ, услубии фардӣ ва калимасозии асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ мусоидат мекунад. Арзиши назарии таҳқиқ боз дар он ифода меёбад, ки дастовардҳои илмии онро ҳангоми таҳқиқи минбаъдаи проблемаҳои лексикологияи таърихӣ, шарҳу тафсири маъноӣ калимаҳои иқтибосии арабӣ, таҳаввулоти калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ ва барои ба даст овардани маълумоти иловагӣ доир ба сохтори семантикии вожаҳо истифода бурдан мумкин аст. Маводи рисола ҳамчунин ҳангоми анҷом додани таҳқиқотҳои илмӣ доир ба таърихи забони адабии

точикӣ, дар ҳалли масъалаҳои маъношиносӣ ва услубшиносии амалӣ, зимни пажӯҳиши масъалаҳои назарию амалии лексикография, калимасозӣ, ҳангоми анҷом додани таҳқиқоти густурдаи илмӣ доир ба забонҳое, ки дар таркиби луғавиашон нақши иқтибосоти арабӣ назаррас мебошад, қобили истифода буда метавонад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои онро ҳангоми таълими фанҳои лексикология, морфология, услубшиносӣ, муайян намудани ҷанбаҳои семантикии осори бадеӣ, ҳангоми тартиб додани луғати осори адабӣ ва луғатҳои терминологии арабию тоҷикӣ ва тоҷикию арабӣ, ҳангоми таълифи фарҳангҳои тафсири истифода бурдан мумкин аст. Маводи рисола ҳамчунин ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ ва дастуру васоити таълимӣ доир ба таърихи забони адабии тоҷикӣ, лексикология ва калимасозӣ истифода шуда метавонад. Қисматҳои алоҳидаи кори илмиро ҳамчун маводи бозғатимод ҳангоми хондани курсу семинарҳои махсус доир ба проблемаҳои лексикология, семантика, калимасозӣ ва услубшиносӣ дар факултетҳои филологияи муассисаҳои таҳсилоти олии ба кор бурдан имконпазир аст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доғалаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст дар забоншиносии тоҷик иқтибосоти арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» аз нуқтаи назари хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Саҳми шахсии муҳаққиқ ҳамчунин дар ҷамъоварии маводи таҳқиқ ва коркарду баррасии он, тасвиби натиҷаҳо, омода намудани маърузаҳо ва интишори мақолаҳои илмӣ доир ба мавзӯи таҳқиқ зоҳир мегардад.

Таҳқиқоти илмии мазкур заҳмати чандсолаи муаллиф ба ҳисоб рафта, дар шакли диссертатсияи мукамал ба анҷом расидааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мавзуи диссертатсия актуалӣ буда, дар шурои олимони факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (протоколи № 9 аз 01.06.2012) тасдиқ карда шудааст.

Нуқтаҳои муҳим ва натиҷаҳои таҳқиқ якҷанд маротиба дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии ДМТ мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин аз натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои илмию назариявии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2013-2022), аз ҷумла дар конференсияҳои ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандон ва магистрону донишҷӯёни ДМТ (солҳои 2013-2022) ва Конференсияи байналмилалии илмию амалии «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» бахшида ба 85-солагии профессор Баҳриддин Камолиддинов (22-23 октябри соли 2020) маърузаи илмӣ пешниҳод гардидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи муштараки кафедраҳои таърихи забон ва типология, услубшиносӣ ва таҳрири адабӣ ва забони адабии муносири тоҷикии ДМТ (протоколи № 3 аз 19 октябри соли 2021) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзуи диссертатсия 2 монография, 25 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 22 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Вазорати муассасаҳои таҳсилоти олии ва илми Федератсияи Россия ба таъби расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисолаи илмӣ аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 404 саҳифаи чопи компютериро дар бар мегирад.

БОБИ I

АЗ ТАЪРИХИ ВОРИД ГАРДИДАНИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА САБАБУ ОМИЛӢОИ ОН

1.1. Заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ю арабӣ

Ҳангоме ки суҳан дар бораи таъсири мутақобилаи забонҳои форсӣ (тоҷикӣ)-ю арабӣ меравад, бисёриҳо ва ҳатто аксари донишмандон барғалат чунин мепиндоранд, ки гӯё танҳо забони форсӣ ва он ҳам пас аз густариши ислом аз арабӣ калимаҳо иқтибос намуда бошад. Сабаби иқтибоси калимаҳои арабӣ низ ба нуфузи дини ислом марбут доништа мешавад, вале ҳақиқат он аст, ки дар муддати тулонии таърихӣ, ки қавмҳои эрониву араб дар ҳамсоғии якдигар умр ба сар мебуданд, забонҳои форсӣю арабӣ ба ҳам таъсири мутақобила доштаанду мубодилаи калимаҳо дар байни онҳо дусамта сурат гирифтааст. Пайдоиши ислом ва паҳн гардидани он дар қаламрави Эрону Осиёи Миёна танҳо барои бештар ворид гардидани калимаҳои арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ замина гузоштаасту халос [ниг.: 350, с. 1-2].

Забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ бо вучуди он ки ба ду оилаи мухталиф тааллуқ доранду ба ҳам хеш нестанд, дар давоми мавҷудияти таърихии худ ба якдигар иртиботи бисёр қавӣ доштаанд, ки ин аз робитаҳои тулонӣ ва гуногунҷабҳаи қавмҳои эронӣ бо арабҳо сарчашма мегирад. Дар ин замина таъсири забонҳои форсӣ (тоҷикӣ) ва арабӣ ба ҳамдигар хеле зиёд будааст, ки шояд дар дигар забонҳои дунё ба назар нарасад. Робитаи мардуми эрониноҷод бо халқҳои сомӣ, ки арабҳо низ аз он ҷумла мебошанд, аз замони қадим сарчашма гирифта, дар ҳама давраҳо вучуд доштааст ва ба ақидаи муҳаққиқон дар давраҳои мухталифи қабл аз зуҳури ислом гурӯҳи зиёди калимаҳо аз забонҳои форсии қадим ва паҳлавӣ ё форсии дарӣ аввал ба забонҳои

оромӣ ва сипас ба тавассути ин забонҳо ба забони арабӣ роҳ ёфтанд [ниг.: 390; 391; 392; 393; 394].

Дар бораи равобити мардуми эрониноҷод бо арабҳо ақидаҳои мухталиф вуҷуд дорад. Дар ин бора, аз ҷумла, донишманди Эрон Муҳаммадтақӣ Баҳор чунин мегӯяд: «...аз аҳди ҳахоманишиӣ то аҳди Яздигурди Шаҳриёр муддати ҳазору дувиҷд сол ин миллат (миллати араб – Ҷ. М.) бастагии сиёсӣ ва тижорӣ бо Эрон дошта ва бо Ҳинд низ ба тавассути киштиनावардони эронӣ ва эронӣён марбут будааст» [55, с. 139; 338, с. 256]. Муҳаққиқ А. Абдусаттор низ муносибатҳои фарҳангии байни мардуми эрониноҷод ва арабҳоро ба давраҳои ниҳоят қадим мансуб дониста, таъкид мекунад, ки оғози равобити фарҳангии миёни эронӣёну арабҳо аз давраи салтанати Ҳахоманишиён маншаъ мегирад. Номбурда дар ин давра зери таъсири «императории муқтадири эронӣ» қарор доштани марказҳои бузурги арабӣ, ба равобити сиёсӣ тижоратӣ бо Эрон манфиатдор будани арабҳо ва ба забони арабӣ ворид гардидани калимаҳои зиёди паҳлавиро зикр намуда, дар истинод ба сарчашмаҳои форсӣ таъкид мекорад, ки дар ин давра норасоии луғавии забони арабӣ, асосан, аз ҳисоби забони форсӣ баргараф мегардид [ниг.: 24, с. 20; 344, с. 35]. Дар бораи робитаҳои фарҳангии эронӣён ва арабҳо сухан ронда, муҳаққиқ А. Абдусаттор то зуҳури ислом давом кардани ин гуна робитаҳоро таъкид мекорад. Ба ақидаи ӯ, ҳатто бархе аз шоирони аҳди чоҳилияи араб дар хизмати дарбори Хусрави Парвиз қарор доштаанду ӯро мадҳу ситоиш мекардаанд [ниг.: 24, с. 21]. Аммо донишманди дигари Эрон Муҳаммадалӣ Имом Шуштарӣ зимни баррасии калимаҳои форсиасли қабл аз зуҳури ислом ба забони арабӣ воридгардида дар таъя ба осори хаттии пеш аз ислом ва санадҳои таърихӣ равобити байни эронӣёну арабҳоро ба давраҳои қадимтар мансуб мекунад. ӯ дар ин бора мегӯяд: «Аз ҳамон замонҳое, ки қавми эронӣ ба пуштаи Эрон даромадааст ва дар ин сарзамин нишеман гирифтаву номи худро бар он

ниҳодааст, эронӣён бо ақвоми араб робита пайдо кардаанд» [350, с. 5]. Ба андешаи Имом Шуштарӣ, робитаи байни қавмҳои эрониву араб бояд аз замоне, ки модҳо давлати нерӯманди Ошӯрро сарнагун намуда, ба қисмати шимолии Ироқ роҳ ёфтанд (соли 607 то мелод), шуруъ шавад. Дар ҳамин давра як гурӯҳи арабҳо дар Бодият-уш-шом ва соҳилҳои дарёи Фурот истиқомат мекарданд, ки эронӣён бо онҳо омезиш ёфта буданд. Дар баробари ин дар замони салтанати Куруши Кабир ва, умуман, давлати Ҳахоманишиҳо дар давоми қариб се садсола густариш ёфтани робитаи байни эронӣён ва қавмҳои араб таъкид карда мешавад [ниг.: 350, с.5-6].

Таърихнависи Юнони Қадим Геродот (Ҳерадот), ки дар қарни чаҳоруми пеш аз мелод умр ба сар бурдааст, таъкид доштааст, ки арабҳо раияти Эрон нестанд, аммо ҳар сол ба давлати шоҳаншоҳии Эрон (Ҳахоманишиён) боҷ месупоранд, вале дар сангнавиштаҳои Дориюши бузург бо номи «Нақши Рустам» ва «Тахти Ҷамшед» ва дар катибаи «Канали Суес» арабҳо аз зумраи миллатҳои тобеи давлати шоҳаншоҳии Эрон ном бурда шуда, дар радифи ҳаждаҳ миллати гуногуни тобеи давлати шоҳаншоҳӣ зикр гардидаанд. Донишмандон сабаби ихтилофи зоҳирии байни навиштаҳои таърихнигори Юнон ва Дориюшро ба он вобаста медонанд, ки дар он замон нимҷазираи Арабистон дар холи факр қарор дошт ва дигар давлатҳо ба холи ба худ тобеъ намудани он таваҷҷуҳи зиёде надоштанд. Аз ин рӯ пешвоёни давлати Ҳахоманишиҳо ба онҳо даҳлати мустақим накарда, идора намудани нимҷазираи Арабистонро ба сарони қабилаҳои маҳаллӣ вогузор карда буданду танҳо ба гирифтани боҷи солона қонеъ мешуданд [ниг.: 350, с. 6].

Дар робита ба ин забони форсӣ дар давоми мавҷудияти таърихии худ бо забони арабӣ иртиботи ниҳоят зиёд доштааст. Ҳанӯз қабл аз зуҳури ислом эронӣён бо арабҳо робитаи сиёсиву фарҳангӣ ва тичоратӣ доштаанд ва бо ин роҳ ба фарҳангу забони арабӣ таъсири

назаррас расондаанд. Донишмандон дар замони пеш аз пайдоиши ислом таъсири забони форсиро ба забони арабӣ дар ду давра назаррас арзёбӣ намудаанд: давраи аввал замони салтанати Ҳахоманишиҳо мебошад, вале ташхис намудан ва шинохтани калимаҳои форсӣ, ки дар ин давра ба забони арабӣ ворид гардидаанд, кори ниҳоят душвор мебошад. Сабаб дар он аст, ки аз аҳди Ҳахоманишиҳо то ба имрӯз забони форсӣ (форсии қадим ва форсии миёна) таҳаввулоти назаррасро аз сар гузаронида, шакл, қолаб ва ҳатто қиёфаи овозии бисёр калимаҳо тағйир ёфтаасту дар баробари ин забони арабӣ низ ба тағйироти зиёд дучор гардидааст. Аз тарафи дигар, забони арабӣ ба гурӯҳи забонҳои сомӣ дохил мешаваду забони форсӣ ба гурӯҳи забонҳои эронӣ ва роҳу усулҳои аз реша сохтани калима дар ин ду забон фарқи зиёд дорад. Аз ин рӯ барои ташхиси чунин калимаҳо кас бояд дар мавриди шинохтани решаи калимаҳо дониши амиқ дошта бошад. Давраи дуюм замони салтанати Сосониён маҳсуб меёбад [ниг.: 188, с. 24], ки дар ин давра фарҳангу тамаддуни Эрон ба авҷи аъло расида буд ва дар соҳаҳои сиёсат, низомӣ, пизишкӣ, дорушиносӣ гиёҳшиносӣ, таърих, афсонаву дostonҳои қаҳрамонӣ асарҳои зиёде навишта шуда, хунармандиву касибӣ хеле раванқ ёфта буд. Ин тамаддуни пуршукӯҳ ба қабилҳои араб таъсири зиёд расонда буд ва арабҳо ба бисёр ашёву мафҳумҳое, ки дар зиндагии мутамаддин ба кор мераванд, маҳз тавассути забони форсӣ ошно гардиданд. Ба манзури он ки аксари вожаҳо, ки дар аҳди Сосониён аз забони форсӣ ба арабӣ ворид гардидаанд, бо калимаҳои форсии ин давра ва бо калимаҳои форсии имрӯза шабоҳати бисёр доранду бештари онҳо дар ашъори шоирони аҳди қоҳилияи араб ва ҳадисҳои исломӣ, ҳамчунин дар забони адабиёти классикии тоҷикӣ форс ба кор рафтаанд ва қисми зиёдашон дар забони имрӯза низ қобили истеъмол мебошанд, шинохтану ташхис кардани онҳо кори он қадар душвор нест.

Ба андешаи муҳаққиқ ва луғатнигори Эрон Муҳаммадалӣ Имом Шуштарӣ, агар вожаҳои дар ин давра ба забони арабӣ воридгардидаро гурӯҳбандӣ намоем, ба чунин натиҷа хоҳем расид, ки қисми зиёди онҳо мафҳумҳоеро дар бар мегиранд, ки дар зиндагии мутамаддини инсонҳо заруранд [ниг.: 350, с. 11-14].

Муҳаққиқон аз ҷумла дар ашъори шоирони аҳди ҷоҳилияи араб, ҳамчунин дар умури иҷтимоиву фарҳангии он замон мушоҳида шудани калимаҳои форсиро таъкид доштаанд. Масалан, дар умури кишоварзӣ калимаҳои *бӯстон*, *молиқ* (*мола ё василаи тахту ҳамвор кардани замин*), *анбор*; дар соҳаи тиҷорат *қирвон* (*қорвон*), *донг* (*воҳиди тақсими замин ё мулк*); дар соҳаи фулузот ва фулузотгудозӣ *фӯлод*, *кӯра*, *сандон*; дар мавриди анвои либос ва матоъҳо *дебоҷ* (*дебо*), *катон*; дар соҳаи мусиқӣ *санҷ*, *барбат*, *сурной*, *ной* (*номи асбобҳои мусиқӣ*), *зер ва бам* барин вожаҳо ба кор бурда мешудаанд [ниг.: 391].

Вале таъсири забони форсӣ ба забони арабӣ бар соҳаҳои зикршуда маҳдуд нагардида, дар соҳаҳои фарҳангу иҷтимоиёт, низомӣ ва умури идораи давлат низ ба назар мерасад. Калимаҳои назари *шоҳаншоҳ*, *вазир*, *марзбон*, *асвор*, *девон*, *дафтар*, *барид* [ниг.: 350, с. 13], *точ*, *даробна* (*дарбон ё ҳоҷиб*) дар соҳаи умури идораи давлат ва корҳои иҷтимоӣ; *ханҷар*, *ҷавшан*, *хӯз*, *хаданк* [ниг.: 350, с. 13], *дусар* [ниг.: 391] дар соҳаи низомӣ ба кор бурда мешуданд. Вожаҳои *савлаҷон* (*ҷавгон*), *даст* (*як давр бозиши нард ва шатранҷ*), *қобус* (*қовус*), *Бастом* (*номи шаҳри Вистаҳм ё Густаҳам*), *дахтнус* (*духти нӯш*), *мачус*, *зиндиқа* (*зиндон*) ҳанӯз қабл аз зуҳури ислом ба забони арабӣ ворид шудаанд. Донишмандон ҳамчунин вожаҳои *муск* (*мушк*), *анбар*, *нарҷис* (*нарғис*), *бунафш*, *самур*, *санҷоб*, *хаз* (*порчаи абрешиӣ*), *сундус* (*навъе аз дебо ё ҳарири бисёр нафис*)-ро форсӣ медонанд [ниг.: 391]. Ҳамчунин дар қасидаҳои яке аз шоирони машҳури тоисломии араб Аъшо Маймун ибни Қайс «*гоҳо дар шакли тағйирхӯрдаи арабӣ ва гоҳе дар ҳамон сигаи маъмули форсии дарӣ*» истифода шудани калимаҳои

гулистон, бунафша, савсанбарг, ёсуман, наргис, чанг ва ғайра аз тарафи донишмандони соҳаи робитаҳои забонӣ таъкид карда шудааст [ниг.: 225, с. 184].

Яке аз хусусиятҳои забони арабӣ ба қонунҳои худ мутобиқ кардани калимаҳои ғайриарабӣ мебошад, ки ин ҳодисаро таъриб, яъне арабӣ кардан меноманд. Мувофиқи ҳамин хусусияти забони арабӣ аз баъзе калимоти форсӣ дар забони арабӣ феъл низ сохта шудааст. Ба монанди: *تكوسج* (*такавсаҷа*) – *кӯса шуд* аз «*кӯса*»-и форсӣ ва *مک* (*макка*) – *макид* аз «*макидан*»-и форсӣ [ниг.: 391].

Муҳаққиқи лексикологияи забони арабӣ В. М. Белкин нақши забони форсии миёнаро дар ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони арабии қабл аз ислом назаррас арзёбӣ менамояд. Ба ақидаи ӯ, дар ин давра лексикаи маданӣ маҳз аз забони форсӣ ба арабӣ ворид гардидааст. Вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои ҳаёти муқимӣ, номи асбобҳои рӯзгор, олоти меҳнат ва маснуоти касибӣ, номи сангҳои қиматбахову маъданҳо, номи доруву давоҳо аз он ҷумла мебошанд. Номи бисёр асбобу анҷоми хона, баъзе таому нӯшокиҳо, ба монанди *ибриқ, ҳовун* (*ҳован*), *тист* (*ташт*), *финҷон* (*коса*), *чуллаб* (*гулоб, нӯшокии ширин*), *шамъдон, лиҷом, ханҷар, зинҷир* (*занҷир*), *сандон, филиз* (*пӯлод*); номи баъзе маконҳои хона, ба монанди *диҳлиз* (*дахлез*), *ширбоб* (*таҳхона*), *хандақ*; номи матоу газвор, мӯинаҳо ва ашёи либос, аз қабилӣ *дебоҷ* (*дебо*), *сундус* (*матои маҳини зарбофт*), *саммур, синҷоб, қоқум, чуроб, тарбуш* (*сарпӯш, кулоҳ*); номи сангҳои қиматбаҳо ва маъданҳо, аз қабилӣ *чавҳар* (*гавҳар*), *фирузач, ёқут, каҳрабо, лозавард* (*лоҷувард*), *рассос* (*сурб*); номи баъзе асбобҳои мусиқӣ, ба мисли *каманча* (*камонча, гижжасак*), *шанҷ* (*чанг*), *даф, най*; номи растаниҳои зироатӣ, боғӣ ва сабзавотҳо аз зумраи *нарҷис* (*нарғис*), *бунафсаҷ* (*бунафша*), *ёсмин* (*ёсуман*), *бобунаҷ* (*бобуна*), *хиёр* (*бодиринг*) ва ғайра аз калимҳои форсӣ ҳисобида мешаванд, ки қабл аз пайдоиши ислом ба забони арабӣ ворид гардидаанд. Ҳамчунин дар

забони арабӣ аз маънои аслии андак ё хеле худ дур рафтани баъзе калимаҳои маъмули форсӣ аз қабилӣ **барномаҷ** (*барнома*), **устоз** (*устод*), **бӯстон**, **девон**, **дустур** (*дастур*), **тироз** (*тарз*), **аскар**, **намузаҷ** (*намуна*), **фихрис** (*фехрист*), **махраҷон** (*меҳргон – дар арабӣ ба маънои ҷашн*), **майдон**, **вазир**, **бахшиши** таъкид карда мешавад. Дар баробари ин, нақши забони форсӣ ҳамчун забони миёнрав барои аз дигар забонҳо ба арабӣ ворид гардидани воҳидҳои лексикӣ назаррас арзёбӣ мегардад. Ин муҳаққиқ пас аз зуҳури ислом аз истемол баромадани бисёр калимаҳои форсиро низ қайд кардааст [ниг.: 56, с. 99-101].

Айни замон низ дар қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забони арабӣ калимаҳои зиёди форсӣ дар истемоланд, ки **البخت** (*албахт*) – *бахт*, **البازركان** (*албозаркон*) – *бозаргон*, **البقيشيش** (*албақишиши*) – *бахшиши*, **инъом**, **البوتق** (*албутақа*) – *бута*, **الشاكوش** (*ашишокуш*) – *чаккуш*, **الشاروف** (*ашишорӯф*) – *ҷорӯб*, **العصرونه** (*аласруния*) – *асрона*, **النيروز** (*аннирӯз*) – *наврӯз*, **البيمارستان** (*албемористон*) – *бемористон* аз он ҷумла мебошанд [ниг.: 391].

Дар бораи калимаҳои форсии ба забони арабӣ воридгардида дар маҷмуаҳои мухталиф маълумот мавҷуд аст. Аз ҷумла дар луғатномаи «Фарҳанги вожаҳои форсӣ дар забони арабӣ», ки аз ҷониби Муҳаммадалӣ Имом Шуштарӣ тартиб дода шуда, соли 1347-и ҳиҷрии хуршедӣ дар Техрон ба таърифи расидааст, бештар аз се ҳазор вожаи форсии ба забони арабӣ воридгардида ҷой дода шудааст [ниг.: 385]. Академик И. Ю. Крачковский низ назар ба дигар забонҳои сомӣ дар забони арабӣ зиёд будани унсурҳои лексикӣ забонҳои бегонаро таъкид намудааст [ниг.: 143, с. 350]. Муҳаққиқ А. М. Тураев зимни таҳқиқи вижагиҳои грамматикӣ лексикӣ муарработи забони форсӣ (тоҷикӣ) дар забони арабӣ аз рӯи маводи «Фарҳанги ҷомеи корбурди фарзон»-и Парвизи Атобакӣ аз ин сарчашмаи лексикӣ 375 вожаи муарраби форсии тоҷикиро пайдо намудааст, ки муаллифи луғатнома ба форсӣ будани ин калимаҳо ишорат кардааст ва қисми зиёди онҳо

имрӯз ҳам забони муосири арабӣ низ мавриди истифода қарор дошта, дар калимасозии ин забон низ фаъол мебошанд [ниг.: 270, с. 83-84; 271, с. 17]. Вожаҳои «бунафсаҷ (*бунафша*), фолузаҷ (*полуда*), бобунаҷ (*бобуна*), шоҳдонаҷ (*шоҳдона*), шираҷ (*шира*), футанаҷ (*пӯдина*), фустуқ (*пуста*)» [ниг.: 270, с. 84] «бахт, дашт, азандорӣ (*хазинадорӣ*), бобуҷ (*попӯш*), барҷал (*паргор*), дарвиш (*дарвеш*), дайдабон (*дидбон*), найрӯз (*наврӯз*), усруб (*сурб*), намузаҷ (*намуна*)» аз ҳамин қабил мебошанд [ниг.: 270, с. 84].

Ворид гардидани калимаҳои иқтибосии арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ ба давраҳои пеш аз ислом ва ба таърихи равобити мардуми эрониноҷод бо арабҳо, ки ба қарри садсолаҳои пешазисломӣ мерасад, мансуб дониста мешавад [ниг.: 81, с. 1-2; 67, с. 32], вале, азбаски бисёр осори хаттии ин давра аз байн рафтааст, дар бораи калимаҳои арабие, ки дар замони қабл аз пайдоиши ислом ба забони форсӣ ворид гардидаанд, суҳан гуфтаи душвор мебошад.

Умуман, ба андешаи муҳақиқон, дар давоми робитаҳои тулонии фарҳангии байни мардуми Эрон ва арабҳо қабл аз зуҳури ислом таъсири забон ва фарҳанги эронӣ ба забону фарҳанги арабҳо зиёдтар будааст ва ин таъсир беш аз ҳама дар ворид гардидани алфози паҳлавӣ ба забони арабӣ зоҳир мегардад ва «*ҳама муътақиданд, ки араб аз забони форсӣ бештар лугат гирифтааст то аз соири милал*» [338, с. 255]. Сабаби ин ҳамоно дар давраи қабл аз зуҳури ислом муддати ниҳоят тулонӣ дар зери «*таъсири сиёсӣ ва иҷтимоии ҳукумати эронӣ қарор доштани марказҳои фарҳангии арабҳо*» арзёбӣ мешавад [ниг.: 24, с. 192]. Аз ҳамин сабаб аст, ки дар байни донишмандони араб, ҳар гоҳ ки барои муайян намудани асл ё баромади ягон калима шубҳа ба миён ояд, асл ё баромади он калимаро ба забони форсӣ нисбат медиҳанд [ниг.: 338, с. 255]. Ба ақидаи донишманди амрикоӣ Ричард Фрай, ҳатто пас аз зуҳури ислом низ ҳуди арабҳо забони форсиро

хамчун забони муошират бо суғдиҳо, ҳайтолиён ва дигар ҳокимони Осиёи Миёна ба кор мебурданд [ниг.: 275, с. 342].

Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки таъсири забонҳои форсӣю арабӣ ба ҳамдигар таърихи ниҳоят тулонӣ дошта, ба умқи садсолаҳои пешазисломӣ мерасад. Ин ду забон аз давраи салтанати Ҳахоманишиҳо бад-ин ҷониб ҳамеша аз ҳамдигар баҳравар гардидаву ҳамдигарро мукамал намудаанд. Муносибатҳои сиёсӣю иқтисодӣ ва фарҳангии он замон барои таъсири байниҳамдигарии ин забонҳо замина фароҳам овардаанд, аммо, агар баъд аз зуҳури ислом таъсири забони арабӣ бар форсӣ зиёд бошад, қабл аз зуҳури ислом забони форсӣ бар забони арабӣ таъсири бештар доштааст, ки дар ин давра аз забони форсӣ ба таркиби луғавии забони арабӣ калимаҳои зиёде дохил шудаанд. Ба ибораи дигар, робитаи байни забонҳои эронӣю арабӣ таърихи ниҳоят тулонӣ дошта бошад ҳам, дар давраи пайдоиши ислом ва нашъунамои хилофати араб хусусияти нав пайдо мекунад, ки он ба ворид гардидани калимаву ибораҳои зиёди арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ вобаста мебошад. Бо боварӣ метавон гуфт, ки таъсири луғавии забони арабӣ ба забонҳои эронӣ марҳилаи тулониро сипарӣ намуда, нисбатан душвору мураккаб сурат гирифтааст, зеро, агар қабл аз зуҳури ислом унсурҳои зиёди луғавӣ аз забонҳои эронӣ ба забони арабӣ ворид гардида бошанд, пас аз зуҳури ислом таркиби луғавии забони форсӣ аз ҳисоби иқтибоси вожаву ибораҳои арабӣ бою ғанӣ гардид.

1.2. Ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) пас аз зуҳури ислом

Раванди ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ пас аз густариши дини ислом ва сарзамини Эроню Осиёи Миёнаро истило намудани арабҳо хусусияти нав касб кард [ниг.: 309, с. 40; 109, с. 7-8], яъне пайдоиши тамаддуни исломӣ ва равиши ин

тамаддун марҳилаи нави таъсири мутақобилаи забонҳои форсӣю арабӣ ба ҳисоб меравад, вале фарқи ин марҳила аз ду марҳилае, ки дар фасли қаблӣ зикр намудем, дар он аст, ки дар ин марҳила таъсири забони арабӣ ба забони форсӣ афзунтар мебошад.

Муҳаққиқону муаррихон паҳн гардидани дини ислом ва нуфузи забони арабиро дар сарзаминҳои ишғолшуда ба сиёсати махсуси истилогаронаи арабҳо вобаста медонанд [ниг.: 161, с. 146-147; 185, с. 148-149] ва ҳам дар оғози паҳн гардидани дини ислом ягона забони хориҷие, ки дар сарзамини Эрон омӯхта мешуд, забони арабӣ будааст [ниг.: 276, с. 14]. Умуман, баъд аз паҳн гардидани дини ислом забони арабӣ аз доираи давлати арабҳо берун гардида, таъсири он аз Осиёи Миёна то Африқои Шимолӣ мерасад [ниг.: 39, с. 75].

Баъди аз ҷониби арабҳо истило гардидани Эронро Мовароуннаҳр дар ин сарзаминҳо ислом ва тадриҷан забону алифбои арабӣ ҷорӣ карда шуд. Академик Б. Ғафуров баъди аз ҷониби арабҳо истило гардидани Эрон ва Осиёи Миёна ҳамчун *«аслиҳаи мутамаркази ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб»* хизмат кардани забони арабӣ ва аз соли 81 ҳ. (700-701 м.) забони давлатӣ эълон гардидану тадриҷан ба коргузорӣ ва мукотиботи расмӣ сарзаминҳои таҳти тасарруфи хилофат ворид гардидани онро таъкид менамояд [ниг.: 105, с. 502]. Ба андешаи шарқшинос И. М. Оранский, забону хатти арабӣ дар байни мардуми эронинаҳод якбора пас аз зуҳури ислом ворид нагардидааст, балки то миёнаҳои асри VIII дар Хуросону Мовароуннаҳр хатти паҳлавӣ мавриди амал қарор дошт. Танҳо соли 742 хатти арабӣ хатти паҳлавиро иваз карда, ҳам забон ва ҳам алифбои арабӣ дар идора кардани Хуросону Мовароуннаҳр мавриди амал қарор гирифт. Пас аз ин барои маъмурони Хуросону Мовароуннаҳр донишҷӯи забон ва хати арабӣ ҳатмӣ гардид [ниг.: 212].

Яке аз муҳимтарин омиле, ки пас аз истилои арабҳо ва ҷорӣ гардидани дини ислом боиси нуфуз ёфтани забони арабӣ дар

қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон гардид, ба роҳ монда шудани корҳои идорӣ бо забони арабӣ аст. Дар ин маврид донишманди Эрон ва муҳаққиқи таърихи забони форсӣ Парвиз Нотили Хонларӣ дар истинод ба сарчашмаҳои дастрас то як асри пас аз истилои арабҳо ба забони форсӣ анҷом гирифтани корҳои идорӣ ё умури дафтари девонро таъкид менамояд. Мувофиқи маълумоти ӯ, дар Фарби Эрон бори аввал ҳангоми салтанати Ҳачҷоҷ бинни Юсуф (41-59 х. ё 662-679 м.) дар корҳои девондорӣ забони арабӣ қорӣ карда мешавад [ниг.: 342, с. 307]. Ин нукта дар китоби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷистон Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат – ҳастии миллат» низ зикр гардидааст. Ташаббускори ин амал Солеҳ ибни Абдурахмони котиб будааст. Ба хату забони паҳлавӣ таъсири манфӣ гузоштани ин тадбир таъкид шудааст, «*зеро аз ин пас ин хатту забон рӯй ба завол оварданд ва доираи истифодаашон низ танҳо бо фазои дини зардуштӣ маҳдуд гардид*» [225, с. 171-173]. Ин амал боиси вусъати забон ва хатти арабӣ дар Эронзамин доништа мешавад, ки боиси сукути забонҳои халқҳои ориёӣ ҳамчун забони расмӣ гардидааст. Дар давоми 150-200 соли оянда забони арабӣ ҳамчун яккатози майдони сиёсату қудрат ва «*василаи ягонаи наири афкори адабиву илмиву динӣ дар қаламрави Эронзамин*» арзёбӣ гардидааст [ниг.: 225, с. 173]. Дар Хуросон бошад то охири хилофати Ҳишом бинни Абдулмалик (105-125 х. ё 724-743 м.) дар дастгоҳи идории сиёсӣ забони форсӣ ҳукмрон буд ва аксари маъмурони корҳои девондорӣ пайравони дини зардуштӣ будаанд. Дар соли 124 х. (742 м.) аз тарафи ҳукуматдорони Бағдод, ки маркази хилофат буд, ба волии Хуросон Наср бинни Сайёр нома ирсол гардида, аз ӯ тақозо карда мешавад, ки дар корҳои дафтари девони «*худ аз ҳеч як аз аҳли ширк кӯмак нахоҳад*» [342, с. 308]. Пас аз ин забони арабӣ дар тамоми қаламрави Эрон ҳамчун забони расмӣ идорӣ нуфуз пайдо менамояд ва гурӯҳе аз эронӣён ба омӯхтани он шуруъ мекунанд. Онҳоро агар, аз

як тараф, машғул будан ба корҳои идораи давлатӣ ба ин водор менамуд, аз тарафи дигар ба василаи донишони забони арабӣ имкон фароҳам меомад, ки бо саросари қаламрави хилофати исломӣ иртибот барқарор намоянд [ниг.: 342, с. 308]. Пас аз ин ҳокимони маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр мукотиботи расмиро бо забони арабӣ анҷом медоданд [ниг.: 105, с. 503]. Ҳамаи ин боис гардид, ки забонҳои маҳаллии мардуми сарзаминҳои ишғолшуда – паҳлавӣ (порсии миёна), суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ тадриҷан ҳамчун забони илму адаб ва коргузори мавқеи худро аз даст доданд ва ҷойи онҳоро забони арабӣ гирифт [ниг.: 117, с. 11; 325, с. 97-106]. Дар ин сарзаминҳо забони арабӣ салтанат пайдо кард ва ҳатто дар давоми қариб ду садсола адибони ин сарзамин низ осори худро бо забони арабӣ менавиштанд [ниг.: 117, с. 3] ва бисёре аз ин шоирон дар эҷоду сурудани шеърӣ арабӣ ба пояи шоирони араб расида буданд. Албатта, ин аз рӯи зарурат сурат мегирифт ва муҳаққиқи адабиёти арабизабони тоҷикӣ Форс Н. Зоҳидов мероси адибони арабизабони ин давраро барҳақ ҳамчун «*шакли таърихан ногузири зуҳури тафаккури бадеии халқҳои эронинаҷод дар шароити истилои араб ва тасаллути забони арабӣ*» номидааст, ки маҳз бо кӯшиши ин адибон «*беҳтарин арзишҳо ва дастовардҳои фарҳангу тамаддуни бостони қавмҳои ориёӣ... ба рӯиҳои ҷаҳониносии навҳези исломӣ*» муносиб гардонида, ба тамаддуни исломӣ ворид ва ҳамчун рӯиҳои муҳимми ин тамаддуни ҷадид эътироф шуданд [ниг.: 116, с. 124]. Забоншинос С. Назарзода сабаби дар ин давр бо арабӣ навишта шудани осори илмиву адабиро дар он мебинад, ки пас аз зуҳури интишори ислом забони арабӣ «*ба як забони тавоноии илму адаб... табдил ёфта буд*» ва бо ин забон навиштани осори илмиву адабӣ «*суннати маъмул*» гардида буд [ниг.: 187, с. 86].

Аҳли адаби мо бо ин роҳ агар, аз як тараф, ба тараққиву такомули адабиёти араб мусоидат намуда бошанд, аз тарафи дигар, бар замми ин ки дар эҷодиёташон рӯҳияи эронӣ ҳукмфармо буд, бо роҳи тарҷума

фарҳангу адабиёт, маънавиёти асил ва ғании гузаштаи худро дар байни қавми истилогар тарғиб менамуданд, ки ин ягона роҳи ҳифз ва эҳё намудани адабиёти пешазисломии мардуми эронинажод ба ҳисоб мерафт. Ба андешаи муҳаққикон, адабиёти арабизабони эронӣ *«дар баробари мутаассир будан аз суннатҳои фарҳанги арабӣ-исломӣ реша ва маниаи асосии онро анъанаҳои фарҳангу адабии Эрон таъкил мекард»* [24, с. 193]. Масалан, ба ақидаи муҳаққикон, дар ашъори арабии яке аз шоирони машҳури эронинажод Абунувоси Аҳвозӣ *«бори маъниро вожаву таркибҳои форсӣ кашидаанд»* ва истифодаи унсурҳои луғавии тоҷикӣ дар қолаби шеъри арабӣ аз ҳадафҳои ин шоир доништа мешавад. Миқори вожаву таркибҳои тоҷикӣ дар ашъори Абунувос беш аз 300 адад тахмин карда мешавад [ниг.: 225, с. 195-196].

Адабиётшинос А. Абдусаттор шоирони арабизабони форсу тоҷикро, ки дар ду қарни пас аз зуҳури ислом осори фикрии хешро бо забони арабӣ эҷод намудаанд, *«миёнҷии ду адабиёт»* ҳисобида, таъкид медорад, ки ин шоирон, аз як тараф, *«фарҳангу адаби гузаштаи эрониро дар миёни аъроб тарғибу таъвиқ менамуданд ва, аз ҷониби дигар, эронӣро бо суннатҳои қавонини шеъри арабӣ ва муҳтавиёти он»* ошно мегардонданд ва бо ин роҳ дар инкишофи ҳар ду адабиёт саҳми назаррас мегузоштанд [ниг.: 24, с. 193]. Маҳз ифтихор аз таърихи пурғановати гузашта ва нажоди эронӣ онҳоро водор намудааст, ки дар муқобили шоирони араб бо ғуруру такаббури хоси эронӣ сухани худро баён дошта, *«бо тарҷумаи осори адабиву таърихӣ ҳиндиву юнонӣ ва паҳлавӣ»* корнамоии шоҳони эрониро дар байни арабҳо тарғиб намоянд ва барои муаррифии фарҳанги эронӣ дар байни арабҳо саҳми назаррас гузоранд [ниг.: 24, с. 193-194]. Ба ақидаи муҳаққикон, шоирони арабизабони форсу тоҷик на танҳо дар ривочу раванқ ёфтани шеъри арабӣ нақши калон бозидаанд, балки маҳз бо саъю кӯшиши онҳо шеъри араб аз *«якнавохтӣ ва содагии тасвирҳои»* замони бодиянишинӣ раҳо ёфта, навгонӣро ба он ворид гардид, ки

андешаву тасвирҳои эрониро дар бар мегирифт. Ҳатто баъзе қолабҳои шеъри форсӣ ба адабиёти араб ворид гардиданд [ниг.: 24, с. 193-194]. Муҳаққиқи таърихи адабиёти тоҷику форс Е. Э. Бертелс шоирони арабзабони форсу тоҷикро ба ватанпарасте монанд кардааст, ки гузаштаи худро бо забони ишғолгарон васф менамуд. Ӯ сабаби инро ба ду чиз вобаста медонад: аз як тараф, онҳо мехостанд, бо чунин васфу ситоиш арабҳоро аз гузаштаи пурғановати мардуми худ огоҳ созанд, аз тарафи дигар, илму маърифате, ки онҳо ҳосил намуда буданд, имкон меод, ки бо забони арабӣ шеър нависанд, вале онҳо забони модарии худро на ба дараҷае медонистанд, ки онро барои эҷодиёти бадеӣ истифода бурдан имконпазир бошад. Ин муҳаққиқ миқдори чунин шоирони ватанпарастро хеле зиёд медонад [ниг.: 60, с. 103]. Дигар сарчашмаҳо низ шумораи эронӣноро, ки дар забони арабӣ устод ва адиб буданду ба ин забон шеър мегуфтанд, дар се қарни нахустини ислом ниҳоят бисёр арзёбӣ кардаанд. Аз ҷумла, Саолибӣ дар «Ятимат-уд-дахр» ном асари худ дар бораи 119 шоири арабизабон, ки дар замони Сомониён дар Хуросону Мовароуннаҳр умр ба сар мебуданд, маълумот дода, дар «Татмат-ул-ятима» ном асари дигараш ба ин шумора гурӯҳи дигареро зам намудааст [ниг.: 342, с. 308].

Дар баробари шоирони арабзабоне, ки пурра ба забони арабӣ эҷод мекарданд, ҳамчунин ба монанди Абулфатҳ Бустӣ ва Абуабдуллоҳ Муҳаммад Ал-Ҷунайдӣ буданд шоироне, ки бо ду забон шеър мегуфтанд. Абулфатҳ на танҳо бо забони дарӣ шеъри асил менавишт, балки аз забони дарӣ ба арабӣ низ тарҷума менамуд. Масалан, маълум аст, ки ӯ достони то ба замони мо маҳфузнамондаи Абушақури Балхӣ – «Офариннома»-ро ба арабӣ баргардондааст [ниг.: 60, с. 104]. Маҳз бо заиф гардидани хилофат иштиёқи ин гуна шоирон ба мероси қадимаи мардуми худ зиёд мешавад ва онҳо ба ҷамъоварию тарҷумаи эҷодиёти шифоҳии мардуми худ шуруъ менамоянд. Масалан, Абулфазл Ас-Суккарӣ ном шоири арабзабон, ки аслан аз Марв

будааст, як қатор зарбулмасалу мақолҳои халқиро бо назм ба таври дақиқ ба арабӣ тарҷума кардааст [ниг.: 60, с. 104]. Умуман, пас аз истилои арабҳо барои эҳёи фарҳангу адабиёти тоисломии мо тарҷумаи осори ин давра ба забони арабӣ аҳамияти калон дошт. Маҳз бо заҳмати чунин адибони арабидон аз солҳои 40-уму 50-уми асри VIII то охири ҳамин садсола муҳимтарин осори паҳлавӣ ба забони арабӣ баргардонида мешавад, ки ин барои дар олами ислом ва араб дубора арзи ҳастӣ кардани фарҳанги пешазисломии мардуми Эрон шароити заминаи мусоид фароҳам меоварад [ниг.: 116, с. 23]. Шумораи донишмандону файласуфони номдори эронӣ, ки осори пурарзиши худро ба арабӣ таълиф намудаанд ё мероси адабӣ ва илмӣ мардуми худро ба арабӣ тарҷума кардаанд, низ ниҳоят зиёд мебошад ва баъзе аз асарҳои эшон то ба имрӯз боқӣ мондааст [ниг.: 342, с. 308-309].

Бо ин ҳама аксарияти аҳли ҷомеаи Эрон забони арабиро намедонистанд ва дар муносибатҳои байни ҳамдигар забони миллии худро ба қор мебарданд. Инчунин гурӯҳи муҳочирони араб, ки бо сипоҳи ислом ба сарзамини Эрон омада ё баъдан ба ин ҷо ҳиҷрат карда буданд, аз мардуми маҳаллӣ ҷудо зиста, бо онҳо омезиш надоштанд. Ба ибораи дигар забони арабӣ танҳо дар байни аҳли девон ва адибону донишмандон, ки вобаста ба вазъи иҷтимоии замона ба дастгоҳи ҳукумат ва умури дафтари девондорӣ тобеъ буданд, ривож пайдо намуда, барои оммаи мардум бегона буд. Албатта, онҳое, ки забони арабиро медонистанд, аз имтиёзҳои муҳими иҷтимоӣ бархӯрдор буданд ва донишмандони забони арабиро далели бартарии худ меҳисобиданд. Ҳатто қор то дараҷае расида буд, ки муншиён ва дигар донандагони забони арабӣ олим ҳисобида мешуданд ва шахсонеро, ки бо ин забон ошно набуданд, ҷоҳилу фурӯмоя медонистанд, аз ҷумла Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ, ки забони арабиро намедонист, ба қатори омиён шомил карда мешуд [ниг.: 342, с. 308-309].

Бо вучуди он ки дар давоми ду садсола донишмандони эронӣ осори худро бо забони арабӣ таълиф намудаанд, ба андешаи олимону мутахассисон, дар се қарни аввали пас аз истилои арабҳо ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикии форсӣ як навъ мақсаднок сурат гирифтааст: «...*таъсири луғоти арабӣ дар лаҳҷоти эронӣ дар се қарни аввал бисёр кам буд ва ҳар чӣ ба галабаи араб наздиктар шавем, табъан таъсири онро камтар меёбем ва ҳар чӣ аз он ба қуруни мутааххар таваҷҷуҳ кунем, асари забони арабиро дар улуми лаҳҷоти эронӣ ва, алалхусус, дар забони адабии форсӣ беиштар мебинем*» [341, с. 152]. Ба ибораи дигар, дар ин давра, асосан, калимаҳое аз забони арабӣ иқтибос шудаанд, ки забони тоҷикӣ ба онҳо эҳтиёҷ дошт. Донишманди Эрон доктор Забехуллоҳ Сафо бар он ақида аст, ки пас аз ишғоли сарзамини Эрон аз тарафи арабҳо ва паҳн гардидани дини ислому ривочи забони арабӣ «*осоре аз он дар лаҳҷоти маҳаллии Эрон бар ҷой монд*» [341, с. 152]. Донишманди дигари Эрон Маликушшуаро Баҳор дар ин давра ворид гардидани калимаҳои иқтибосии арабиро ба забони порсии дарӣ ва ворид гардидани калимаҳои порсии дариро ба забони арабӣ табиӣ ва як навъ таъсири мутақобилаи байни ин ду забон арзёбӣ менамояд: «...*аз лиҳози эҳтиёҷу изтироре, ки мардум ба давлат ва кормандони давлат ба мардум доранд, дар зимни идора кардани умур луғоте, ки тозиён надоишанд, аз эронӣён аҳз мекарданд ва баъзе луғоти худро ба эронӣён меоданд ва ин мубодила дар бодии амр (огози кор – Ҷ. М.) комилан табиӣ ва бетарафона ва мусовӣ сурат мегирифт*» [55, с. 76; 338, с. 144]. Доктор Забехуллоҳ Сафо калимаҳои назари «*салавот, ҳаҷ, савм, имон, қуфр, кофир, ҷиҳод, муъмин, Қуръон, Фурқон, мунофиқ, фосиқ, қибла, қаъба, сучуд, рукуъ, саҷда, масҷид, ислом, муслим, лавҳ, қалам, ариш, талоқ, ақд, маҳаррам, сафар, хутба, хатиб, ҳарб, амир, ҳоким, халифа, қозӣ, фикҳ, фақеҳ, байт-ул-мол, закот, хамс, шаръ, шариат, расул, набӣ, имом, уммат*» ва ғайраро аз зумраи вожаҳое меҳисобад, ки дар се садсолаи баъди

истилои арабҳо ба забони форсии тоҷикӣ ворид шудаанд [ниг.: 341, с. 152].

Маликушшуаро Баҳор чунин калимаҳои дорои хусусияти диниро аз зумраи он вожаҳои меҳисобад, ки дар ибтидои паҳн гардидани дини ислом аз рӯи эҳтиёҷ ва зарурат ба забони мо ворид гардидаанд: «*закот, ҳаҷ, ҷиҳод, муаззин, газо, халифа, имом, садақа, назр, ҳадя, каъба, тавоф, ҳур, гилмон, ҳалол, ҳаром, хумс, мутъа (навъи хосе аз ақди никоҳ – Ҷ. М.), никоҳ, маҳрам, дуо, Қуръон, гусл, вузу ва гайра*» [55, с. 76; 338, с. 144]. Ин донишманд ҳарчанд ягон намуна зикр накардааст, аммо калимаҳои, ки дар ин давра барои рафъи эҳтиёҷоти маъмурӣ ва адабӣ аз забони форсӣ ба арабӣ ворид гардидаанд, назар ба калимаҳои аз арабӣ воридгардида ба маротиб зиёд меонад [ниг.: 55, с. 76; 338, с. 144].

Ҳамзамон донишмандон таъкид намудаанд, ки дар бораи навъ ва хусусияти калимаҳои арабие, ки дар се асри пас аз истилои арабҳо ва паҳн гардидани дини ислом ба лаҳҷаҳои мухталифи забони форсӣ ворид гардида, мавриди истифода қарор доштанд, сухан рондан ва далел овардан душвор мебошад. Дар ин бора танҳо аз рӯи боқимондаи ашъоре, ки дар ин се қарн эҷод гардидааст, сухан рондан мумкин асту халос. Миқдори иқтибосоти арабӣ дар боқимондаи ашъори се қарни аввали баъди истилои арабҳо ва паҳн гардидани ислом низ ниҳоят ночиз арзёбӣ мешавад. Вожаҳои назари «*хатар, азз, неъмат, муҷмир, Умар, боб, таом, одам, ҳавво, мӯъҷиз, аҳд, ҳарам, араб, аҷам*» аз ҷумлаи калимаҳои доништа шудаанд, ки дар боқимондаи ашъори се садсолаи зикршуда ба назар мерасанд [ниг.: 341, с. 152].

Донишманди тоҷик Носирҷон Маъсумӣ дар таҳқиқоти арзишманди худ «Дар бораи вазъият ва баъзе тағйиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асрҳои X-XIX» калимаҳои арабии «*ядайн, айн, мадҳ, давлат, фазл, олам, хилофат, халифа, шеър, навъ, нақл, васл, ишқ, насиб, нучум, даҳр, ло, қазо, тараб, аҳсан, фунун,*

хилъат, адн, лаъл, мулавван, лаҳн, муганнӣ, маҳзар, хасм, раъд, мунсиф, муълам, маъзун, кошиф, ратл, анвар, муқайяд, чурм, лаим, карим, ҳақ»-ро аз ҷумлаи вожаҳое меҳисобад, ки дар асарҳои хаттии илмӣ, таърихӣ ва бадеии асрҳои VIII-X ба андозаи муайян ба кор бурда шудаанд [ниг.: 161, с. 155].

Муҳаммадтақӣ Баҳор таъсиру нуфузи забони арабиро ба забони форсӣ ба чор давра тақсим менамояд. Мувофиқи ин дастабандӣ, давраи аввал аз қарни якум то қарни панҷуми ҳиҷрӣ (аз асри VII то асри XI-и мелодӣ), давраи дуюм аз қарни панҷум то қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ (аз асри XI то асри XIII-и мелодӣ), давраи сеюм аз қарни ҳафтум то қарни дувоздахуми ҳиҷрӣ (аз асри XIII то асри XIX-и мелодӣ) ва давраи чорум аз қарни дувоздахуми (асри XIX-и мелодӣ) то имрӯзро дар бар мегирад [ниг.: 55, с. 140-141; 338, с. 258-259]. Аз рӯйи таҳлили осори назму насри аз давраи аввал боқимонда, ки дастраси ӯ будааст, муҳаққиқ ба хулосае меояд, ки дар ин давра танҳо калимаҳое, ки муодили форсӣ надоштанд, калимаҳои идории арабӣ ва баъзе мутародифот (калимаҳои ҳамрадиф), ки дар нигоришот ба кор рафта, ҳангоми қофиябандии шеър ба кор бурда мешуданд, як миқдор калимаҳои кӯтоҳу фасеҳи арабӣ, ки ба ҷойи калимаҳои дарозу ғайрифасеҳи тоҷикӣ мавриди истеъмол қарор мегирифтанд, ба забони адабиёти форсӣ дохил шудааст. Вожаҳои амсоли «*закот, ҳаҷ, муслим, муъмин, кофир, ҷиҳод, мунофиқ, фосиқ, ҳабис, оят, Қуръон, иқома, мутъа, талоқ, қибла, меҳроб, манора, миъзана, азон, шайтон, сичқин, гуслин, заққум, тасним, кавсар, яъҷуҷу маъҷуҷ, мункару нақир, ҳашир, нашир, воҷиб, мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, муборак, баракат, идда, савоб, галат, хато, васваса, насиҳат, табиат, голия, лахлаха, ҷубба, миқнаъа, дурроъа, тайласон, муҳаддаъ, Каъба, соат*» ва ғайра аз ҷумлаи луғоте ҳисобида мешаванд, ки то ин замон дар забони форсӣ набудааст [ниг.: 55, с. 141; 338, с. 259]. Тавре дида мешавад, қисми зиёди ин калимаҳо истилоҳоте мебошанд, ки мафҳумҳои дини исломро ифода менамоянд.

Аз ин рӯ баъди исломро қабул намудани мардуми эрониноҷод зарурат пеш омад, ки ин қабил вожаҳо ба забони форсии тоҷикӣ ворид шаванд.

Шумораҳои микдории «аввал» ва «сонӣ», шумораҳои махсусе, ки дар ифодаи солшумориҳо истифода мешуданд, номи бурҷҳо, ҳамчунин калимаҳои «*ҳарб, ҳиҷо, сифат, гозӣ, газо, газв, султон, шаҳна, ҳарас, шурта, муҳтасиб, эҳтисоб, амри маъруф ва наҳйи мункар, амир, малик, мулк, мулкат, раият, мамлакат, котиб, китоб, расул, инҳо(ъ), шириф, мушириф, мунҳӣ, давлат, миллат, шарт, ҷазо, ҳабс, ходим, хидмат, гулом, илм, таъбия, исён, хилоф, тугён, тоғӣ, хориҷӣ, хаворич, имом, афв, сахт, лаҷоҷ, сулҳ, хилофат, халифатӣ, халифа, ҳарам, иттифоқ, роят, алам, аломат, муқаддама, соқа, фирор, хизмат, сабаб, асбоб, ихтиёр, эътибор, омил, ҳоким, байъат, истихфоф, валиаҳд, халаф, салаф, насаб, ҳасб, хутба, хитба, хатиб, мухотаба, итоб, заҷр, ҳисоб, муованат, талаб, ҳақ, иҷобат, даъват, доъӣ*» ва ғайра аз зумраи истилоҳот (луғот)-и идорие номида мешаванд, ки аз асри VII то XI ба забони форсӣ ворид шуда, истифодашон роиҷ гардидааст. Чунин калимаҳо дар осори хаттии аҳли илму адаби мардуми тоҷику форс, ки дар асрҳои X-XI таълиф гардидаанд, аз ҷумла, дар асарҳои насрии «Тарҷумаи Балъамӣ», «Тафсири Табарӣ», «Таърихи Систон», «Ҳудуд-ул-олам» ва як қатор асарҳои, ки баъдан ба тарзу равиши онҳо таълиф ёфтаанд, ба монанди «Зайн-ул-аҳбор»-и Гардезӣ, «Қобуснома»-и Унсуролмаолии Кайковус, «Маҷмаъ-ут-таворих» ва ғайра ба назар мерасанд. Қисми зиёди калимаҳои дар боло овардашуда дар забони тоҷикӣ низ ҳазм гардида, умумиистеъмол шудаанд ва дар калимасозии имрӯзаи забони тоҷикӣ фаъол мебошанд [ниг.: 55, с. 141-142; 338, с. 260-262].

Ҳамин чиз ҳам қобили зикр аст, ки дар садсолаҳои аввали пас аз истилои арабҳо ва паҳн гардидани дини ислом калимаҳои истилоҳоти арабӣ ба қонуну қоидаҳои фонетикӣ ва грамматикӣ забони форсии

точикӣ мутобиқ гардида ба ин забон ворид мешуданд. Гузаштагони мо ҳатто шаклҳои ҷамъи калимаҳои арабиро танҳо пиндошта, бо унсурҳои ҷамъбандии забони худ дубора ҷамъ баста, дар шакли ҷамъулҷамъ корбаст менамуданд, ки дар ин бора доктор Забеҳуллоҳ Сафо мегӯяд: *«Ин нуқта қобили зикр аст, ки луғот ва истилоҳоти арабӣ бо тағйироти мухталифе дар лаҳҷоти эронӣ назаруфта шуда ва ба ибороти дигар қавоид ва усули лаҳҷоти эронӣ дар ин маврид тасаллутӣ худро ҳифз кардааст. Масалан, ... аз аввал ва охири баъзе калимот аҷзое ҳазф шуд ва иддае аз калимот дар лаҳҷоти эронӣ тағйирӣ маънӣ дод... ва бисёре аз сигаҳои ҷамъи арабӣ дар форсӣ монанди калимоти муфрад маҳсуб шуд ва як бори дигар бо аломати ҷамъ ба кор рафт... ва ҳатто эронӣҳои қарнҳои нахустин исмҳои арабиро ҳам бо тағйироте дар лаҳҷоти худ ба кор мебарданд...»* [341, с. 152-153]. Ин донишманди Эрон дар ин ҷо зери мафҳуми «исмҳо» бештар номҳои одамон ё исмҳои хосро дар назар дорад, зеро дар поёнтар гуфтаи худро шарҳ дода, мисол меорад, ки аҳли Рай дар лаҳҷаи худ «Али ва Ҳасан ва Аҳмадро “Алко” ва “Ҳамко” ва “Ҳаско” мегуфтанд ва аҳли Ҳамадон Аҳмад ва Муҳаммад ва Исоро “Аҳмадло” ва “Муҳаммадло” ва “Иило” талаффуз мекарданд ва дар Сова ба охири куняҳои асоми “алиф” ва “нун”-е, ки гӯё “алиф” ва “нун”-и нисбати форсӣ буд, меафзуданд ва мегуфтанд “Абулаббосон” ва “Ҳасанон” ва “Ҷаъфарон”. Дар лаҳҷаи гурӣ тасарруф дар алфоз аз ин ҳам афзунтар будааст... ва Муҳаммадро дар лаҳҷаи гурӣ “Ҳамд” мегуфтанд ва “Ҳамдӣ”, яъне “Муҳаммадӣ”» [341, с. 153].

Аз гуфтаи донишмандон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳатто дар давраи душвори истилои арабҳо мардуми Хуросону Мовароуннаҳр на танҳо забон, балки эҷодиёти шифоҳии худро низ ҳифз намуданд. Забоншинос С. Сулаймонов ҳарчанд дар ин давра душвор гардидани вазъи забонро таъкид менамояд, бар он ақида аст, ки пас аз Эронӣ Осӣи Миёнаро истило кардани арабҳо «забони арабӣ,

сарфи назар аз имконоти дохилӣ (забонӣ) ва берунӣ (сиёсӣ)-аи дар ин минтақаҳо забони умумимардумӣ нагардид» [260, с. 254-255].

Дар замони салтанати Хилофати араб низ дар каламрави суқунати мардуми эрониҷаод эҷодиёти бадеӣ ба забони аҳолии маҳаллӣ ба мисли давраҳои пештара давом дошт, вале бо сабаби мавҷуд набудани мероси хаттии адабиёти бадеӣ ин эҷодиёт ба мо дастрас нагардидааст. Ҳамчунин эҳтимоли қавӣ меравад, ки он, умуман, дар ин давра ба таври хаттӣ дарҷ нагардидааст [ниг.: 212]. Б. Ғафуров низ таъкид меорад, ки ба маданияти мардуми эронитабор ворид гардидани забони арабӣ забонҳои зиндаи мардуми ин сарзаминро аз байн бурда натавонист, балки забони арабӣ ҳамчун *«забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривож ёфта буд» [105, с. 503-504].* Забони арабӣ барои оммаи мардум ҳамеша бегона буд, аз ин рӯ мардуми одӣ ҳамеша бо забони модарӣ суҳан мекард. Бо забонҳои эронӣ суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод карда мешуд. Ў низ сабаби то ба замони мо нарасидани осори ин давраро ба он вобаста меонад, ки ин осор дар хат инъикос наёфтааст [ниг.: 105, с. 503-504].

Хулоса, метавон гуфт, ки дар давраҳои аввали истилои арабҳо ва паҳн гардидани дини ислом ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) мақсаднок сурат мегирифтааст ва то андозае ба қонуну қоидаҳои фонетикӣ грамматикӣ забони тоҷикӣ (форсӣ) мувофиқат мекардааст. Дар ин давра аз арабӣ танҳо вожаҳои ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидаанд, ки забони мо ба онҳо эҳтиёҷ дошт.

1.3. Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X

Асрҳои IX-X, ба хусус замони давлатдорӣ Сомониён, давраи эҳёи забон, шукуфоии адабиёт ва раванқи илму фарҳанги тоҷик доништа мешавад [ниг.: 205, с. 1111-1143; 105, с. 450-521; 171, с. 170-212; 325, с. 106-229; 104, с. 129-169; 166, с. 7-15; 275, с. 343-344; 348, с. 187-

225; 189, с. 114-115; 260, с. 256-260]. Ба гуфтаи баъзе таърихнигорон дар замони салтанати Сомониён маданияти Осиёи Миёна ҳатто аз маданияти Аврупои Шарқию Аврупои Ғарбӣ ҳам пеш рафта будааст. Устод Садриддин Айнӣ замони давлатдории Сомониёнро на танҳо давраи инкишофи фарҳангу адабиёт, балки давраи шакл гирифтани забони форсии нав номида чунин мегӯяд: *«Дар даврае, ки барои давлати Сомониён Бухоро пойтахт шуда буд, маданияти Осиёи Миёна боз ҳам болотар рафт. Дар ин давра мардумони маҳаллӣ на танҳо аз зулми политикӣ ва иқтисодии арабҳо халос шуданд, ҳатто аз асорати забони араб ҳам раҳой ёфтанд ва забони форсии нав – забони адабии тоҷик ба вуҷуд омад»* [28, с. 133].

Донишманди машҳури Амрикоӣ Ричард Фрай зимни таҳқиқи таърих ва фарҳанги Эрон забонро барои баъзе тамаддунҳо назар ба дин ё институтҳои иҷтимоӣ воситаи муҳимтарини давомёбӣ ва бақои фарҳанг арзёбӣ намуда, таъкид мекунад, ки барои Эрон низ чунин суҳан айнаи адолат мебошад, яъне пас аз истилои арабҳо маҳз забон боиси бақои халқҳои эронинажод гардидааст. Ӯ ҳарчанд фарқи байни забони форсии нав ва форсии миёнаро калон арзёбӣ менамояд ва таъкид мекунад, ки ин фарқ бештар аз ҷиҳати луғат ба назар мерасад, меросбарии забони форсии навро аз форсии миёна баҳснопазир меҳисобад. Ба ақидаи ӯ, забони форсии нав аз забони арабӣ ба миқдори зиёд воҳидҳои луғавиро қабул кардааст ва ин барои ба яке аз забонҳои муассиртарини дунё табдил ёфтани забони форсии нав ва офарида шудани адабиёти оламшумул бо ин забон хеле зиёд мусоидат намудааст, ки ҳатто адабиёти паҳлавиро бо он қиёс кардан имконнопазир аст. Забони форсии нав маҳз аз ҳисоби забони арабӣ бою ганӣ гардид ва ин имкон фароҳам овард, ки адабиёти нави форсӣ низ рушду нумӯ ёбад. Забони форсии нав воситаи ифодаи анъанаҳои нави гардид, ки офарандаи онҳо форсҳои мусалмон мебошанд. Форсҳои мусалмон қонуну қавоиди арузи арабиро ниҳоят хуб

медонистанд, вале, азбаски онҳо ба забони модарии худ дилбастагии зиёд доштанд, ин қонуну қавоидро ба забони худ мутобиқ гардонданд. [ниг.: 275, с. 341].

Дар ҳақиқат дар дунё забоне вуҷуд надорад, ки тамоми захираи луғавиаш худӣ бошанд. Забони муқтадир ҳамон забоне ба ҳисоб меравад, ки аз забонҳои дигар унсурҳои луғавиро қабул намуда, зуд ба қонуну қоидаҳои фонетикиву грамматикии худ мувофиқ мегардонад. Дар давоми беш аз ҳазор сол аз забони арабӣ ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ калимаву ибораҳои зиёде ворид гардидааст, вале қисми зиёди ин калимаву ибораҳо ба қонунҳои фонетикиву грамматикии ин забон мутобиқ гардида, ончунин ҳазму умумистеъмол шудаанд, ки арабӣ будани онҳоро ба ғайр аз мутахассисони соҳаи забон касе пай бурда наметавонад. Пас, ба забони муқтадир будани забони форсии тоҷикӣ низ ҷойи шаку шубҳа нест.

Донишманди Эрон Маликушшуаро Баҳор дар замони давлатдорӣ Сомониён эҳсосшаванда будани ҳаракати адабиरो таъкид намуда, сабки таҳрири китобҳои форсиро дар ин давра ниҳоят «*пухта ва мунсаҷим (равону мавзун – Ҷ. М.)-у санҷида*» арзёбӣ намудааст [ниг.: 55, с. 129; 338, с. 235]. Дар ин давра адибону олимони зиёде ба камол расидаанд, ки ба забони порсии дарӣ (тоҷикӣ) асарҳо эҷод намудаанд [ниг.: 28, с. 134-135]. Дар баробари ин як миқдор асарҳо аз арабӣ ба порсии дарӣ баргардонида шудаанд, ки «Таърихи Табарӣ» (арабиаш «Таърих-ур-русул-ва-л-мулук») и Ҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир ат-Табарӣ ва «Тафсири Табарӣ» (тарҷумаи «Ҷомеъ-ул-баён фӣ тафсир-ил-Қуръон») и Муҳаммад ибни Ҷарир) аз ҷумлаи чунин асарҳои тарҷумавӣ мебошанд [ниг.: 55, с. 269-270; 339, с. 8-15; 189, с. 115-116]. Аз ҷумла тарҷумаи «Таърих-ур-русул-ва-л-мулук» ори аз таъсири барзиёди забони арабӣ мебошад ва калимоту истилоҳоти он низ ба фаҳми мардуми он замон мувофиқ дониста шудааст [ниг.: 225, с. 237]. Дар тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» низ дар

баробари калимаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ «*намоз, рӯза, ёрон, пайғомбар*» барин калимаҳои тоҷикӣ зиёд истеъмол шудаанд ва тарҷумаи он низ бо забони «*содayo мафҳуми тоҷикӣ*» сурат гирифтааст [ниг.: 225, с. 238].

Мувофиқи маълумоти Парвиз Нотили Хонларӣ дар замони Сомониён қисми зиёди мардум бо забони форсӣ хондан ва навиштан метавонистанд, аммо забони арабиро намедонистанд, аз ин рӯ, хангоме ки Исмоили Сомонӣ (279-295 ҳ. ё 893-908 м.) ба Хоҷа Абулқосими Самарқандӣ таълифи китоби «Ас-савод-ул-аъзам»-ро супориш доду ӯ он китобро ба забони арабӣ навишт, барои ба форсӣ баргардондани он дастур дод, то ба «хосу ом»¹ дастрас бошад [ниг.: 342, с. 310]. Сабаби тарҷума шудани «Тафсири Табарӣ» низ ба Мансур бинни Нух бинни Наср бинни Аҳмад бинни Исмоил (350-365 ҳ. ё 961-976) нофаҳмо будани нусхаи арабии он арзёбӣ мешавад [ниг.: 189, с. 115; 342, с. 310]. Дар маҷмуъ, сиёсати ривож додани забони порсии дарӣ ва тарҷумаи муҳимтарин китобҳои арабӣ бо ин забон, ки дар замони салтанати Сомониён бо майлу хоҳиши аксарияти мардуми маҳаллӣ, ки забони худро дӯст медоштанду забони арабӣ барояшон бегона буд, пеш гирифта шудааст [ниг.: 342, с. 310-311].

Муҳаққиқ Н. Одинаев дар бораи нуфузи забони форсии тоҷикӣ дар охири асри VIII сухан ронда, онро ба худшиносии мардум ва чунбишҳои озодихоҳӣ вобаста медонад ва таъкид медорад, ки дар ин давра «*баробари суст шудани хилофати араб аввалин омиле, ки мардумро ба худшиносӣ ва ҳуввияти миллӣ равона сохт, нуфуз ва эътибори забони форсии тоҷикӣ буд*» [207, с. 107]. Ба андешаи муҳаққиқон, пас аз истилои арабҳо аввалин тадбирҳои сиёсӣ барои танг гардидани доираи фаъолияти забони арабӣ аз замони салтанати Тоҳириён шуруъ гардида, дар замони салтанати Саффорӣён ин руҳияи

¹ Мувофиқи маълумоти доктор Парвиз Нотили Хонларӣ дар зери мафҳуми «хос» онҳое дар назар дошта мешуданд, ки забони арабиро хуб медонистанд, дар зери мафҳуми «ом» шахсонеро ном мебарданд, ки бо форсӣ хуб балад буданду арабиро намедонистанд.

худшиносӣ давом меёбад ва дар давраи ҳукмронии Сомониён ба дараҷае мерасад, ки дигар муддати «*ҳазор сол истилогарони муғулу турк натавонистанд, эътибори забони тоҷикиро наст кунанд*» [207, с. 107]. Аз унсурҳои бегона як дараҷа тоза будани забони осори илмиву адабӣ ва фарҳангӣ, пайдо шудани дигаргунӣ дар услуби нигориши илмиву адабии суҳанварони ин давра ба мақоми баланд доштани забони тоҷикии форсӣ, ба нуфузи баланди сиёсӣ доштани забон дар ин давра марбут доништа мешавад [ниг.: 207, с. 107].

Муҳаққиқон бар он андешаанд, ки забони порсии дарӣ дар «*ҳамон шакле, ки дар қари X дар осори шуарои Сомонӣ ба назар мерасад, якбора ба вучуд наомад*», балки ташаккули ин забон ба қарни VII, яъне ба замоне марбут доништа мешавад, ки «*адабиёти форсӣ дар ҳолати арабзабонӣ қарор дошт*» [24, с. 48]. Ҳарчанд дар замони салтанати Уммавиён ва Аббосиён адабиёт бо ин забон имкони зухур кардан надошт, падидаҳои нахустини адабиёт бо ин забон ҳанӯз дар замони салтанати Тоҳириён (ибтидои салтанат с. 882) ва Саффорӣён (867-903) ба вучуд омадааст. Дар замони салтанати Сомониён бошад, барои истиқлолияти комил ва ташаккули ҳамаҷонибаи ин забон шароити мусоид фароҳам омад. Сомониён дарк карда буданд, ки бидуни эҳёи анъанаҳои қадимаи фарҳангӣ истиқлолияти бардавоми давлати худро таъмин кардан ғайриимкон аст, вале истиқлолхоҳӣ ва муқовимати рӯйирост бо дини ислом ва забони арабӣ дар он замон барои онҳо оқибатҳои ҳалокатбор ба бор оварда метавонист. Аз ин рӯ Сомониён ва ҷонибдоронашон роҳи дигарро пеш гирифта, таълимоти мухталифи мазҳабиро, ки эътиқоди исломиро заиф менамуд, ҷонибдорӣ намуданд. Дар қаламрави давлати худ эҷоди асарҳоро бо забони арабӣ манъ накарданд, вале муаллифонеро дастгириву ҳавасманд намуданд, ки бо забони ба оммаи мардум фаҳмо, яъне бо забони дарӣ эҷод мекарданд [ниг.: 60, с. 110]. Аммо, ҳарчанд забони тоҷикии форсӣ (дарӣ) дар замони давлатдорӣ Сомониён «*дар асоси суннатҳои*

бостонӣ ва мағзу мояи эронӣ» арзи ҳастӣ намуда, ҳамчун забони расмӣ эътибор пайдо намуд ва бо ин забон адабиёти миллӣ офарида шуд, вале он «аз таъсири забону фарҳанги арабӣ озод буда наметавонист», зеро, аз як тараф, забони арабӣ ҳамчун забони дину давлат ва шеърӣ адаб қадру манзалат пайдо карда буд, аз тарафи дигар, дини ислом ба дараҷае ба ҳаёти мардум ворид гардида буд, ки дигар ба он на оини зардуштӣ муқовимат карда метавонисту на касе ҳам имкони бо он муҳолифати руйирост кардан дошт [ниг.: 24, с. 194-195]. Дар ин давра ҳатто Балху Бухоро, ки калонтарин марказҳои тиҷорату фарҳангӣ ба ҳисоб мерафтанд, ҳам бо асолати каломи форсӣ ва ҳам бо назофати забони арабӣ машҳур гардида буданд [ниг.: 275, с. 342].

Муаллифи «Таърихи Систон» низ бо забони форсӣ таълиф кардани асарро барои худ мояи ифтихор медонист ва кӯшиш ба харҷ додааст, ки бидуни зарурат калимаҳои арабиро истифода набарад. Ӯ дар ин маврид таъкид медорад: «Аммо шартӣ мо андар ин китоб порсист, магар ҷое, ки андар монем ва порсӣ ёфт нашавад» [207, с. 108]. Ҳатто дар замони салтанати Сомониён дар таълифи асарҳои илмию бадеӣ кам истифода гардидани калимоти арабӣ анъанавӣ наҷиби ин давра ба ҳисоб рафта, «форсидонӣ ва форсигӯӣ мояи ифтихори ҳамагон» будааст [ниг.: 207, с. 108]. Аз ҷумла С. Назарзода сода будани сабки нигориши осори тиббию ҷуғрофии ин давра, ба монанди «Ҳидоят-ул-мутааллимин» ва «Ҳудуд-у-олам» ва истифодаи миқдори ками вожаҳои арабиро дар ин асарҳо қайд менамояд [ниг.: 189, с. 125].

Донишманди рус А. Н. Болдирев дар ибтидои асри X дар Осиёи Миёна ва Хуросон аз салтанат маҳрум гардидан ва дигар нақши аввалиндараҷаи надоштани забони арабиро таъкид намуда, инро ба аҳамияти бузурги сиёсӣ доштани шеърӣ дарборӣ ва ба талаботҳои ниҳоят ҷиддии рӯзмарраи сиёсии табақаи ҳукмрон ва, пеш аз ҳама, ба талаботи мубориза барои мустақилияти давлатҳои Саффорӣну

Сомониён чавобгӯ будани он вобаста медонад, аммо, ба ақидаи ӯ, аз таъсири забони арабӣ раҳо ёфтани насри форсӣ сад сол баъдтар аз назм сураат гирифтааст [ниг.: 66, с. 80].

Ба андешаи Б. Ғафуров, ба маданияти мардуми эронитабор ворид гардидани забони арабӣ забонҳои зиндаи мардуми ин сарзаминро аз байн бурда натавонист, балки он барои оммаи мардум ҳамеша бегона буд, аз ин рӯ мардуми одӣ ҳамеша бо забони модарӣ сухан мекард. Бо забонҳои эронӣ суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод карда мешуд. Сабаби то ба замони мо нарасидани осори ин давра дар хат инъикос наёфтани он арзёбӣ мешавад [ниг.: 105, с. 504-505]. Б. Ғафуров қабули хатти арабиро аз муҳимтарин талаботҳои замон ҳисобида, дар хатти арабӣ таҷассум ёфтани забони форсиро, ки дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Систон ба вуқӯъ пайваст, боиси истиқлолияти забони форсӣ арзёбӣ менамояд [ниг.: 105, с. 504-507].

Ҳарчанд шоирони аҳди Сомонӣ дар костани нуфузи забони арабӣ ва таъмини асолати шеъри форсӣ кӯшиши зиёд ба харҷ додаанд, вале дар ашъори шоирони ин давра як идда *«алфозу ибороти арабӣ, амсолу ҳикам, абёти муламмаъ, мазомини оёту ҳадис ва ашъори шуарои араб»* ба назар мерасад [ниг. 24, с. 195]. Шоирони ин давра дар ашъори худ, асосан, он калимаву ибороти арабиро ба кор бурдаанд, ки *«ба ислому Қуръон, аҳкоми шариату суннат ва фароизи мусалмонӣ ё бо умури идории хилофат»* иртиботдоранд ё аз рӯйи зарурат ва бо тақозои қофияи шеър истеъмол гардидаанд [ниг.: 24, с. 195]. Ҳамчунин мазмуни оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбари ислом, махсусан талмеҳоти исломӣ аз тарафи суханварони ин давра истифода шудаанд. Илова бар унсурҳои забонӣ ва иқтибоси маъноӣ оёту ҳадисҳо ва талмеҳоти исломӣ, дар шеъри шоирони ин давраи форсу араб мазмунҳои муштарак низ вуҷуд дорад, ки аз равобити адабии адибони ин давра гувоҳӣ медиҳад ва *«умумиятҳои фарҳанги исломӣ, маъҳазҳои муштаракӣ илмӣ, таърихӣ ва адабӣ, ягонагии тарзи таълиму тарбият*

дар мадорис ва амсоли инҳо» аз омилҳои муҳимми чунин равобит ба ҳисоб мераванд, ки ба зуҳури мазмунҳои муштарак дар шеърӣ шоирони ду халқ боис гардидаанд [ниг.: 24, с. 195-196].

Як зумра калимаҳои арабӣ, ки баъди паҳн гардидани ислом бо таъсири забони Қуръону аҳкоми шариати исломӣ ба забони форсӣ ворид гардида, дар ин забон муродиф надоранд, аз зумраи вожаҳои мебошанд, ки дар забони осори адибони аҳди Сомонӣ ба назар мерасанд. Ба монанди: *закот, ҳаҷ, муслим, кофар, ҷиҳод, мунофиқ, фосиқ, ҳадис, оят, Қуръон, иқома, талоқ, қибла, меҳроб, манора, маъзана, азон, шайтон, сиччин, заққум, Яъҷуҷу Маъҷуҷ, Мункару Накир, ҳашир, нашир, воҷиб, мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, муборак, баракат, идда, савоб, галат, хато, васваса, насиҳат, табиат, голия, ҷубба, тайласон, Қабба, ният, такбир, хайру шар(р), азоб, иқол, ҷаҳим, сақар, гошия, са(ъ)ир, тубӣ, ҳур, гилмон, хулд, наим, шаҳодат, рукуъ, суҷуд, саҷда, салом, масҷид, садақа, вирд, Азроил, Ҷабраил, Микоил, Исрофил, ариш, курсӣ, лавҳ, қалам, тасбеҳ, нофила, раҳмон, Одам, Ҳавво, раҷим, қурбон, ҷумъа, нифоқ ва ғайра [ниг.: 337, с. 259; 185, с. 152].*

Гуруҳи дигари иқтибосоти арабие, ки дар осори адибони ин давра ба назар мерасанд, калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои идорӣ ва сиёсати дохиливу хориҷии хилофат буда, «*ба василаи корфармоёну гумоштағони давлати аббосӣ*» ба забони мо ворид гардидаанд [ниг.: 24, с. 53]. Ба монанди: *ҳайҷо, сифат, гозӣ, газо (газовот), султон, шаҳна, ҳарас, шурта, муҳтасиб, кару наҳӣ, амир, раият, малик, мулк, котиб, расул, мушириф, давлат, миллат, ҷазо, ҳабс, ходим, гулом, тарбия, исён, тоғӣ, афв, хориҷӣ, сулҳ, хилофат, халифа, роят, ҳарам, омил, ҳоким, санъат, валиаҳд, хутба, насаб, хатию муовинат, талаб, даъват, ҳақ, до(ъ)ӣ, ротиб, ганимат, кифоят, саъб, хавф, дафъ, фаър, ор, ҷамъ, саййид, асабият, мутеъ, итоат, карам, басир, саҳо, бухл, маънӣ, лафз, силоҳ, макр, ҳоҷат, изтирор, қибал, тараф, ҳол, ши(ъ)ат, суннат, ҷамоат, мусаллӣ, сана, шаҳр, арз, ҷайш, масоф, нусрат, фатҳ, қалил,*

касир, муътамад, байт-ул-мол, қавм, адл, зулм, ҷанибат, наъл, гурбат, ҳадис, ривоят, асир, қисса ва ғайра [ниг.: 337, с. 260].

Дар маҷмуъ, ба ақидаи муҳаққиқон дар таркиби луғавии забони асрҳои IX-X корбурди калима ва ибораҳои арабӣ дар муқоиса ба давраҳои баъдӣ ниҳоят кам мебошад ва аксари иқтибосоти арабии дар ин давра истеъмолгардида ба оммаи мардум фаҳмо мебошанд.

Муҳаққиқ Т. Ваҳҳобов зимни баррасии амалкарди забони тоҷикӣ то ибтидои асри XX таъсири забони арабиро ба забони тоҷикӣ ба чор давра тақсим менамояд, ки давраи якуми он аз оғози асри VIII то охири асри IX, давраи дуюм охири асри IX ва асри X, давраи сеюм асрҳои XI-XII ва давраи чорум аз асри XIII то ибтидои асри XX-ро дар бар мегирад. Ӯ сатҳи амалкарди забони арабиро дар асрҳои IX-X ниҳоят ночизу маҳдуд арзёбӣ намуда, нақши ҳукуматдорони маҳаллиро барои даст кашидан аз корбурди забони арабӣ дар соҳаҳои коргузорию муқотибот ва адабиёт калон меҳисобад [ниг.: 73, с. 89]. Н. Маъсумӣ сабаби инро ба майли адибону донишмандони он замон вобаста медонад, ки *«онҳо барои тозагии забони модарии худ мубориза бурда, дар қори эҷодӣ-адабӣ ва илмӣ худ ба забони зиндаи халқ таъя намуда, барои пурра истифода бурдан, нигоҳ доштан ва инкишоф додани фонди асосии луғавии забони тоҷикӣ ватандӯстона ва бо ҳисси ифтихор саъю кӯшиши доштанд»* [161, с. 157]. Адибону донишмандони ин давра бо чунин саъю кӯшиши худ бар қувваҳои иртиқоии арабпараст, аз ҷумла, бар руҳониёни ислом, ки нуфуз пайдо кардани забони арабиро ҷонибдорӣ мекарданд ва бар шоирони дарбор, ки суҳанони худро бо калимаву ибораҳои арабӣ «зебу оро» медоданд, бартарӣ доштанд. Донишманди тоҷик Н. Маъсумӣ дар натиҷаи таҳқиқ ба чунин хулоса меояд, ки фонди асосии луғавии забони асрҳои IX-X асосан *«ҳамон буд, ки мо дар забони ҳозираи тоҷик мебинем ва онро бойигарии забони худ мешуморем»* [161, с. 157].

Дар ин давра ҳатто дар асарҳои аз арабӣ тарҷумашуда низ миқдори иқтибосоти арабӣ ниҳоят кам ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар аввалин тарҷумаву тафсириҳои Қуръони Маҷид ба забони дарӣ миқдори вожаҳои арабӣ ночиз арзёбӣ мешавад. Ҷолиб он аст, ки дар аввалин тарҷумаву тафсириҳои Қуръон қисми зиёди калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои дину мазҳаб вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд. Аз ҷумла, аз таҳқиқи тафсири порсии аввалин пораҳои Қуръон – китоби «Бахше аз тафсири куҳан», ки аз тарафи А. Б. Ҷобиров анҷом дода шудааст, маълум мегардад, ки дар ин намунаи осори тарҷумавии асрҳои X-XI ба ҷойи калимаҳои арабии ифодакунандаи дину мазҳаб бештар муодилҳои тоҷикии онҳо истифода шудаанд. Ин муҳаққиқ аз ҷумла «*Худо, Офаридгор, пайғомбар, фаришта, намоз, рӯза, бихишт, дӯзах, растохез*», барин вожаҳоро зикр кардааст, ки ба ҷойи муодилҳои арабиашон ба кор бурда шудаанд. Аз ин бармеояд, ки, ҳарчанд бархе аз ин вожаҳо дар осори дини зардуштӣ ба назар мерасанд, ҳанӯз беш аз ҳазор сол муқаддам ба дини нав мутобиқ гардидаанд [ниг.: 307, с.15-16]. Ҳатто дар китоби «Бахше аз тафсири куҳан» ба ҷойи «*шайтон*» муодили тоҷикии он – «*дев*» истеъмол гардидааст. Ба андешаи муҳаққиқ А. Б. Ҷобиров, ин гуна вожаҳо дар тафсириҳои минбаъдаи Қуръон «*ҷойи худро ба калимаҳои арабӣ доданд*», зеро он бори маъниеро, ки калимаҳои арабӣ доштанд, кашидан натавонистанд. Дар тафсириҳои минбаъда истеъмол гардидани вожаи арабии «*шайтон*» ба ҷойи «*дев*» бар ин гувоҳ мебошад [ниг.: 307, с. 16]. Вожаву истилоҳоти динии арабӣ дар асари «Бахше аз тафсири куҳан» камшумор арзёбӣ гардидаанд ва «*муфассир... кӯшиши намудааст, ки барои ифодаи мафҳумҳои динӣ калимаҳои тоҷикиро ба кор барад ва дар мавриди пайдо нагардидани вожаҳои тоҷикӣ аз калимаҳои арабӣ истифода намудааст*» [307, с. 16]. Ҳарчанд дар ин асар дар баробари вожаҳои тоҷикии «*пайғомбар, растохез // растохез, гаравиш*» калимаҳои арабии «*расул,*

набӣ, қиёмат, имон» ба кор бурда шудаанд, дараҷаи корбурди чунин вожаҳои арабӣ назар ба муродифҳои тоҷикиашон ниҳоят кам мебошад [ниг.: 307, с. 16].

Истилоҳоти динии арабие, ки дар китоби «Бахше аз тафсири куҳан» нисбатан серистеъмоланд, калимаҳои мебошанд, ки «дар забони форсӣ муодил надоштанд ё муодилҳои онҳо ҳанӯз маълум набуданд» [307, с. 16]. Вожаҳои «қибла, рақъат, рукуъ, имом, муъмин, суннат, мансӯх, носих, савоб, куфр, кофир, оят, ваҳй, ҳалол, ҳаром, ширк, наът, азоб, закот» [307, с. 16] аз ҳамин қабил ба ҳисоб мераванд, ки дар забони имрӯза низ зиёд ба кор бурда мешаванд. Дар баробари ин, дар асари «Бахше аз тафсири куҳан» ба миқдори хеле кам калимаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешутаборӣ, аз қабил «насл, қавм, амм, ҷад(д), иёл» низ ба назар мерасанд [ниг.: 307, с. 16].

Хусусияти дигари осори ин давра дар он аст, ки шаклҳои ҷамъи шикастаи арабӣ бо пасванди ҷамъбандии **-ҳо** ҷамъ баста шудаанд. Ба монанди: *аҷоибҳо, мулукон, ниамҳо, олотҳо* ва ғайра. Мувофиқати муайяншаванда бо муайянкунанда низ дар ибораҳои изофӣ баъзан бо таъсири забони арабӣ сурат гирифтааст: *аъзои мураккаба, адвияи муфрада, амрози музмина* ва ғайра [ниг.: 225, с. 316-317].

Ба вазъи забон дар ин ё он давраи муайян аз рӯйи осори адибони машҳури ҳамон замон баҳо дода мешавад. Ҷараёни инкишофи забон низ аз сарчашмаҳои хаттии назму наср муайян карда мешавад, аммо барои дурусту пурра инъикос намудани вазъи забон, хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ва услубии он дар ягон давраи муайян имконоти наср нисбат ба назм зиёдтар мебошад [ниг.: 312, с. 3]. Насри асрҳои IX-X «*бо вучуди таъсири дурударози забони арабӣ ва дохил шудани калимаҳои бегона, дар тарҷима риоя карда шудани қонуни забони арабӣ ва бо вучуди тақлидкуниҳои насри асри сеюми ҳиҷрии араб, хусусиятҳои қадим ва аслии худро хеле нағз нигоҳ дошта омадааст*», – мегӯяд академик Б. Ғафуров [104, с. 142]. Ҳамаи шарқшиносон ва

донишмандон дар бораи сабку услуби асарҳои насри ин давра ақидаи яксон доранд. Онҳо ҳам насри бадеӣ ва ҳам насри илмию таърихӣ асри X ва нимаи аввали асри XI-ро ниҳоят сода, равону мучазу бетакаллуф ва ора аз калимаҳои душворфаҳми арабӣ арзёбӣ намудаанд, ки пас аз гузаштани ҳазор сол низ хонандаи имрӯза онҳоро бе ягон мушкилӣ фаҳмида метавонад. Ҳатто баъзе донишмандони Эрон бо сабаби содагии тарзи баён фасоҳату бадеияти насри ин давраро инкор карда, онро аз санъатҳои бадеии лафзӣ маънавий комилан ҳолӣ медонанд [ниг.: 175, с. 49].

Вале, азбаски дар асрҳои IX-X назм бар наср афзалияти бештар дошту дар адабиёти классикӣ тоҷику форс насри бадеӣ ҳанӯз ба дараҷаи зарурӣ ташаккул наёфта буд [ниг.: 161, с. 185], муҳаққиқон ба хусусиятҳои забони ин давра, махсусан ба дараҷаи қорбурди иқтибосоти арабӣ аз рӯи осори назмӣ баҳо додаанд. Аз байни осори дар ин давра таълифгардида, муҳаққиқон ба калимаҳои иқтибосӣ арабӣ дар ашъори боқимондаи одамушшуаро Абуабдуллоҳ Ҷаъфар Рӯдакӣ ва «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ таваҷҷуҳи бештар зоҳир намудаанд. Ба ақидаи муҳаққиқи забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ Қ. Мухторӣ, дар осори Рӯдакӣ бештар чунин калимаҳои арабие ба назар мерасанд, ки *«кӯтоҳу фасеҳ ва дар шеър мутародифанд ва бо қасди ҳуснбахшӣ истифода шудаанд»* [178, с. 36]. Ин муҳаққиқ дар натиҷаи таҳқиқи калимаҳои арабӣ дар осори Рӯдакӣ ба чунин хулоса меояд, ки дар ашъори мадҳӣ ва шеърҳои ба васфи табиату баҳор бахшидаи асосгузори адабиёти классикӣ тоҷику форс иқтибосоти арабӣ бештар ба назар расанд ҳам, дар ашъори ғайримадҳӣ, махсусан, дар порчаҳои шеърӣ ба мавзӯҳои зиндагонӣ марғ ва бебақоии дунё бахшидаи шоир калимаҳои арабӣ ниҳоят кам дида мешаванд.

Дар ашъори устод Рӯдакӣ бархе аз иқтибосоти арабӣ бо унсурҳои калимасозӣ тоҷикӣ ва мувофиқи қоидаҳои калимасозии ин забон

калимаҳои нав сохтаанд, ки ин аз ҳазм гардидани чунин калимаҳо дар забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳад [ниг.: 178, с. 36-42]. Аз ҷумла, дар ашъори Рӯдакӣ аз иқтибосоти арабӣ бо унсурҳои калимасозии тоҷикӣ чунин калимаҳо таркиб ба назар мерасанд: *анбарин* [368, с. 24], *ақиқ суфтан*, *ақиқи ямонӣ*, *бехилоф* [368, с. 50], *ваҳйнома* [368, с. 68], *давлатшиор* [368, с. 85], *диноргун* [368, с. 97], *дуҳафташакл* [368, с. 105], *лайлисифат* [368, с. 137], *латифдаст* [368, с. 138], *мавҷзанон*, *мадҳхон*, *мадҳхоҳ* [368, с. 141], *маликона* [368, с. 142], *муасфаргун*, *муборакхусрав* [368, с. 154], *мулукфиреб* [368, с. 155], *набисират* [368, с. 160], *насимак* [368, с. 164], *новоҷиб* [368, с. 172], *оламафрӯз* [368, с. 181], *саҳаргоҳон* [368, с. 220], *тавбашикан* [368, с. 233], *тараббахш* [368, с. 236], *фараҳбахш* [368, с. 247], *хонахароб* [368, с. 263], *қатраборон*, *қирандуд* [368, с. 299], *қурбон кардан* [368, с. 300], *хотмафаиш* [368, с. 311], *ҳурнаҷод* [368, с. 311], *ҷамошчаиш* [368, с. 313], *ҷаъдмӯй* [368, с. 314] ва ғайра.

Бо вучуди он ки муҳаққиқ Қ. Мухторӣ дар бораи миқдори дақиқи иқтибосоти арабӣ ва чандомади онҳо дар осори Рӯдакӣ чизе намегӯяд, аммо хулосаи ӯ чунин аст, ки, ҳарчанд як қисми иқтибосоти арабии шоир мансуб ба забони адабии китобианд, «*қисми асосии онҳо (иқтибосоти арабие, ки дар ашъори устод Рӯдакӣ ба назар мерасанд – Ҷ. М.) то имрӯз серистеъмол буда, ҳама онҳоро медонад...*» [178, с. 115-116].

Муҳаққиқ С. Ҳалимов низ бар он ақида аст, ки иқтибосоти арабие, ки дар ашъори Одам-уш-шуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ истифода гардидаанд, «*асосан калимаҳое мебошанд, ки то имрӯз дар истеъмоланд*» [292, с. 38]. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, як миқор иқтибосоти арабии осори устод Рӯдакӣ мафҳумҳои ифодакунандаи шахс буда, баъзеи онҳо калимаҳои конкретмаъно мебошанд. Дар байни чунин иқтибосот вожаҳои абстрактмаъно, калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият, луғатҳои идорӣ, истилоҳоти динӣ, ки дар он замон

муодили тоҷикӣ надоштаанд ва як қатор истилоҳоти илмӣ ба назар мерасанд [ниг.: 292, с. 38].

Муҳаққиқони осори ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ низ дар «Шоҳнома» ниҳоят кам ба назар расидани калимаҳои арабиро таъкид кардаанд. Аз ҷумла устод Айнӣ дар таҳқиқоти арзишманди худ «Дар бораи Фирдавсӣ ва “Шоҳнома”-и ӯ» доир ба забони асари безаволи Ҳакими Тӯсӣ чунин мегӯяд: *«Забони «Шоҳнома» содатарин ва софтарини забонҳои классикии Эрон аст. Ин забон ҳарчанд тамоман беарабӣ набошад ҳам, бо вуҷуди ин ки дар замони истилои араб бар Аҷам навишта шудааст, ба дараҷае, ки беарабӣ гуфтан тавон, камарабист. Бештарини арабиҳои дар ин китоби бузург қор фармуда шуда... арабиҳои ба даруни форсӣ ҳазмишуда ё ин ки... ба ҳар форсизабон фаҳмо мебошанд. Ба ҳар ҳол арабиҳои авомнофаҳмаш кам андар кам аст»* [29, с. 43].

Муҳаққиқи лексикологияи забони форсии муосир Л. С. Пейсиков дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ миқдори калимаҳои арабиро ҳадди минималӣ ҳисобидааст. Дар истинод ба таҳқиқоти олими Швейтсарӣ Пол Эмбер Л. С. Пейсиков таъкид мекунанд, ки дар ин асари бузург ҳамагӣ 984 калимаи иқтибосии арабӣ мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ин тақрибан 0,2 %-и воҳидҳои луғавии асарро дар бар мегирад [ниг.: 217, с. 31-32]. Муҳаққиқ С. Ҳалимов низ «Шоҳнома»-ро намунаи барҷастаи ёдгории хаттии асри X арзёбӣ намуда, аҳамияти адабию таърихӣ онро таъкид мекунанд ва таркиби луғавии онро ниҳоят бою рангин меҳисобад, ки аз он ба бисёр масъалаҳои таърихӣ забони адабии тоҷикӣ равшанӣ андохтан мумкин аст. Ба пиндори ӯ, дар «Шоҳнома» лексикаи ғайритоҷикӣ ниҳоят кам ба назар мерасад [ниг.: 292, с. 83]. Мутобиқи маълумоти манбаҳои дигар, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки беҳтарин намунаи инъикоскунандаи захираи луғавии охири асри X ва ибтидои асри XI ба ҳисоб меравад, зиёда аз 900 калимаи арабӣ ба қор бурда шудааст, ки дар қиёс бо захираи бузурги луғавии ин асари безавол хеле кам мебошад [ниг.: 111,

с. 419-420]. Аммо муҳаққиқон Х. Рауфов ва З. Аҳрорӣ, ки таҷдиду такмил ва таҳрири «Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома”»-и аз тарафи И. Ализода мураттабгардида аз ҷониби эшон анҷом дода шудааст, таъкид доштаанд, ки дар бораи миқдори калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асари безаволи Ҳаким Фирдавсӣ ақидаҳо мухталифанд. Баъзе аз муҳаққиқон миқдори ин гуна калимаҳоро бештар аз 500 адад ҳисобиданду баъзеи дигар зиёда аз 900 адад донистаанд. Ин муҳаққиқон хусусияти умумиистеъмоли доштани бархе аз иқтибосоти арабии «Шоҳнома» ва «дар матни асар ба вазифаҳои махсуси услубӣ» истеъмол гардидани онҳо, ҳамчунин аз тарафи муаллифи «Шоҳнома» бо тақозои вазну қофия ба кор бурда шудани калимаҳои камистеъмоли арабиро қайд кардаанд [ниг.: 224, с. 15].

Ба ақидаи мутахассисон, аксари калимаҳои арабие, ки то асри X ба забони форсии тоҷикӣ дохил шудаанд, дар забони форсӣ муодилу муродиф доранд, аммо «нуфузи идорӣ ва таъсири созмонҳои кишварӣ» боиси худдорӣ кардан аз истифодаи муродифоти форсии онҳо ва сабаби истеъмоли чунин калимаҳои арабӣ дониста мешавад [ниг.: 55, с. 142; 338, с. 262]. Вобаста ба ин донишманди Эрон Муҳаммадтақӣ Баҳор вожаи арабии «*ҳарб*»-ро бо ҳафт муродифи он – «разм, пайкор, корзор, набард, овоз, ҷанг, пархош» мисол меорад, ки ҳар яке аз муродифҳои форсии он тобишҳои гуногун ва нозуки ҳамон мафҳумро ифода менамояд. Бо вучуди он дар назму насри давраи баъд аз истилои арабҳо вожаи «*ҳарб*» назар ба соири муродифу мувозиҳои форсиаш бештар истеъмол гардидааст [ниг.: 55, с. 142; 338, с. 262].

Ҳамчунин то ин давра калимаҳои арабие, ки барои зиннати калом ва риояи вазну хушоҳангии сухан ба кор мерафтанд, танҳо дар шеър мавриди истифода қарор мегирифтанд. Пас аз асри X истифодаи чунин вожаҳо дар наср низ хеле зиёд ба назар мерасад: «*Ҳар чӣ аз қарни чаҳорум поинтар меоем, ...муродифот бештар мегардад ва дар мутародифот луготи арабӣ махсусан зиёдтар ба кор меравад*» [55, с.

144; 338, с. 265]. Ба гуфти муҳаққиқон, дар насри ин давра бар замми калимаҳои арабии хусусияти динидошта, вожаҳои арабие, ки муодили форсӣ надоштаанд ё муодили форсиашон фасеҳу хушоҳанг набудааст, ҳамчунин корбурди луғоти арабие, ки қаблан аз чараёни истеъмол дар наср берун буда, танҳо дар назм мавриди истифода қарор мегирифтанд, калимаҳои арабии дорои хусусияти идорӣ ва калимаҳои арабие, ки ба хотири риояи вазну қофия ва оҳангнокии сухан ба кор бурда мешуданд, роиҷ гардида буд [ниг.: 55, с. 145; 338, с. 266].

Бо вучуди ин миқдори чунин вожаҳои арабӣ дар суханҳое, ки тарҷумаи арабӣ мебошанд, аз 5 % ва дар суханҳое, ки аз тарафи муаллифон иншо гардида, тарҷумаи арабӣ намебошанд ё аз сарчашмаҳои форсӣ ё паҳлавӣ нақл ва тарҷума гардидаанд, аз 3 % зиёд набудааст. Муҳаммадтақӣ Баҳор аз асарҳои назмӣ «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосими Фирдавсро, аз асарҳои насрӣ «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абумансурӣ», достони «Баҳроми Чубина»-и Балъамӣ ва тамоми қисматҳои осори Балъамиро, ки сарчашмаҳои осори қадимаи форсӣ мебошанд, баъзе фаслҳои «Таърихи Систон» ва «Мачмаъ-ут-таворих»-ро, ки бознақл аз «Гаршоспнома»-и Абулмуайяд мебошанд ё аз сарчашмаҳои дигари қадимаи форсӣ гирифта шудаанд, ба чунин қабил асарҳое мансуб медонад, ки дар онҳо миқдори калимаҳои арабӣ дар баъзе маврид аз 5 дар сад ва дар мавридҳои дигар аз 3 дар сад зиёд нест [ниг.: 55, с. 145; 338, с. 266].

Ҳамзамон аз осори мавҷуда маълум мешавад, ки дар ин давра (дар асри X ва ибтидои асри XI) бисёр вожаҳои марбут ба динҳои буддӣ ва зардуштӣ ҳанӯз аз байн нарафта қобили истеъмол будаанд. Ба ақидаи Маликушшуаро Баҳор дар ин давра танҳо андаке бештар аз 5 %-и ин гуна калимаҳо аз байн рафтанд ё дар натиҷаи инкишофи маъно тағйири маъно намуданд. Ба ҷойи онҳо ногузир ҳамин миқдор вожаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забон ворид гардидаанд [ниг.: 55, с. 145-147; 338, с. 266-274]. Аммо дар натиҷаи аз байн рафтани як миқдор

калимаҳо ва омезишу махлут гардидани забони порсии дарӣ (тоҷикӣ) бо забони арабӣ ин забон на танҳо аз байн нарафт, балки таркиби луғавии он бою рангин гардида, давраи нави ташаккули он фаро расид ва дар давоми беш аз ҳазор сол бо ин забон ҳазорҳо ҷилд адабиёти илмиву адабӣ ва таърихӣ офарида шуд.

Умуман, аз рӯйи муқоисаи баъзе намунаҳои осори хаттӣ ва ақидаи муҳаққиқон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки то асри XI миқдори калимаву ибораҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар муқоиса ба давраҳои баъдӣ хеле кам буда, ворид гардидани унсурҳои луғавии забони арабӣ ба таркиби луғавии забони мо дар ин давра аз рӯйи зарурат ва эҳтиёҷ сураат гирифтааст.

1.4. Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII

Аз асри XI дар мавриди истеъмоли вожаву ибороти арабӣ сурати қор тамоман ранги дигар мегирад. Ба таъбири Баҳор: «...аз қарни панҷум (асри XI м. – Ҷ. М.) дарвозаи забон барои луғоти бегона, хосса тозӣ боз шуд ва бидуни ҷавоб ва илзома (иҷозат ва зарурат – Ҷ. М.) даста-даста луғоти бегона аз рӯйи тафаннуну (махорат – Ҷ. М.) тақлид ва изҳори фазл вориди забони форсӣ гардид» [55, с. 143; 338, с. 264]. Зимни баррасии вазъи адабиёт дар замони Ғазнавиён таъкид карда мешавад, ки дар ибтидои давлатдории Маҳмуди Ғазнавӣ, дар замоне, ки ба Девони расоил Фазл бинни Аҳмади Исфароинӣ роҳбарӣ мекард, қорҳои маъмурии давлатӣ ба забони форсӣ буд ва баъди ба дасти Аҳмад ибни Ҳасани Маймандӣ гузаштани ин девон қорҳои маъмурӣ ба забони арабӣ мегузарад. Дар ин давра адибони арабидон бештар ба қорҳои маъмурӣ роҳ меёбанд ва пас аз ним аср таъсири забони арабӣ ба забони форӣ «намоёнтару ошқортар» мешавад [ниг.: 55, с. 286; 339, с. 64]. Шарқшиноси рус И. М. Оранский низ дар давраҳои аввали ҳукуматдории Маҳмуди Ғазнавӣ бо забони тоҷикӣ (форсӣ) китобат шудани тамоми санадҳои расмиро қайд мекунад. Ба

ақидаи ин муҳаққиқ, маҳз вазири дарбори Ғазнавиён Маймандӣ барои бо забони арабӣ сурат гирифтани мукотиботи расмӣ дастур дода, дар ин мақом танҳо аз рӯйи зарурат истифода бурдани забони форсиро иҷозат додааст [ниг.: 212, с. 269].

Муҳаққиқону донишмандон ҳамчунин пас аз давраи Сомониён дар замони салтанати туркони ғазнавӣ ва салчуқӣ давом кардани сиёсати ривочу равнақи забони порсии дарӣ ва идома ёфтани анъанаи соданигорию чустучӯҳои эҷодкоронаро таъкид намудаанд [ниг.: 189, с. 129]. Ба хусус, амали вазири Маҳмуди Ғазнавӣ Фазл бинни Аҳмади Исфароинӣ, ки дар як вақт ба корҳои девондорӣ роҳбарӣ мекарду барои ба забони порсии дарӣ сурат гирифтани умури дафтари девони давлатӣ иқдом намуд, мавриди ситоиш қарор дода мешавад. Сабаби дар ин давра ба забони дарӣ ба роҳ монда шудани умури девони давлат аз забони арабӣ бебаҳра будани Исфароинӣ доништа мешавад. Албатта, чунин иқдоми Исфароинӣ боиси ранҷиши хоҳири муншиёну дабирони дарбор, ки «*донистану ба кор бурдани забони арабиро моёи ифтихор ва василаи иртизоқи худ медонистанд*», мегардад ва баъди дар садри вазорат нишастани Аҳмад бинни Ҳасани Маймандӣ онҳо аз обрӯю нуфузи худ истифода бурда «*бори дигар мукотиботи давлатиро ба арабӣ*» баргардонданд [ниг.: 342, с. 311-312].

Дар замони салтанати Маҳмуди Ғазнавӣ бо забони порсии дарӣ (точикӣ) навишта шудани баъзе аз осори донишмандоне чун Абурайҳони Берунӣ ва Абуалӣ ибни Сино ба нуфузу эътибор доштани забони точикӣ далолат мекунад. Аз ҷумла дар «Донишномаи Алоӣ» ном асари Сино, ки ба масъалаҳои гуногуни фалсафаи асрҳои миёна бахшида шудааст, *лафз, қазия, қиёс, бурҳон, араз, кайфият, каммият, ҳақиқат, модда, сурат, сабаб, мусаббаб, макон, замон, нафси наботӣ, нафси ҳайвонӣ* барин истилоҳоти нисбатан оммафаҳми арабӣ ба кор бурда шудаанд [ниг.: 225, с. 257]. Ба андешаи муҳаққиқ С. Сулаймонов лексикаи арабӣ дар «Донишнома»-и Сино нисбат ба калимаҳои аслии

точикӣ ниҳоят кам мебошад. Аз зиёда 58 ҳазор калимае, ки дар ин асар кор фармуда шудааст, қариб 42 ҳазори онро калимаҳои тоҷикӣ ва 17 ҳазори дигарашро калимаҳои муфрадоти арабӣ ташкил медиҳанд, ки аз рӯйи таносуб тақрибан 71 бар 29 фоиз мебошад [ниг.: 262, с. 192; 260, с. 269-270]. Дар ин асар калимаҳои арабии назари *мантиқ, хитоба, қадал, шеър, аруз, фасал, ҷинс, навъ, лафз, кулӣ, бурҳон, иллат, маълул, маҳлул, мавзӯ, муқаддима, толи, нақиз, хилф, мисол, истидлол, истиқроъ, ҳукм, қазия, шакл, зарб, салбӣ, эҷобӣ, араз, моҳият, ҳуввият, инният, мобаъдаттабиа, илоҳиёт, ваҳӣ, илҳом, расул* ва ғайра ба назар мерасанд, ки аксар истилоҳоти фалсафӣ мебошанд [ниг.: 262, с. 193-194].

Мутарҷими китоби машҳури «Калила ва Димна», ки дар дастгоҳи охири подшоҳони ғазнавӣ қору фаъолият доштааст, ба хондани китобҳои арабӣ майлу рағбат надоштани мардумро таъкид намудааст. Дар ин маврид мутарҷими «Таърихи Бухоро» низ менависад: «*Ба бештари мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат надоштанд. Дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба порсӣ тарҷума кун. Фақир иҷобат карда тарҷума кардам дар ҷимоди-юл-ула санаи иснайн ва ширин ва хамсумиа (соли 522 ҳ. ё 1128 м. – Ҷ. М.)*» [191, с. 8].

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар давраи салтанати ғазнавиёну салҷуқиён низ забони порсии дарӣ зеро салтанати забони арабӣ қарор надошт. Дар ин давра ҳарчанд забони арабӣ ба умури давлатдорӣ роҳ ёфта буд, вале бо роҳи маҷбурӣ ба сари мардум бор кардани он имкон надошт, зеро аксари мардум аз дарку фаҳми забони арабӣ очиз буданд. Ҳамзамон мувофиқи баъзе ақидаҳо то асри XI ҳарчанд дабирону муншиён ва вобастагони дастгоҳи давлатӣ ба хондану навиштани забони арабӣ шинос буданд, вале дар гуфтугӯ бо ин забон маҳорати кам доштанд [ниг.: 342, с. 312-313]. Муҳаққиқон инчунин дар давраи салтанати Салҷуқиёну Хоразмшоҳиён дар дастгоҳи идории давлатӣ аз ривож афтодани забони арабӣ ва нуфуз пайдо кардани

забони форсиро таъкид доштаанд ва барои исботи ин фикри хеш номаҳои имом Муҳаммади Ғаззолӣ ба султон Санҷар ва дарбориёну бузургони он замона, инчунин маҷмуаи мукотиботи давлатӣ ва санадҳои расмӣ давраи Хоразмшоҳиёнро, ки дар «Китоб-ут-тавассул ила-т-тарассул» ҷой дода шудааст, далел овардаанд. Сабаби аз байн рафтани нуфузи забони арабӣ дар давраи Салҷуқиён низ забони арабиро надониستاني шоҳони ин сулола тахмин карда мешавад [ниг.: 342, с. 313].

Забоншинос Н. Беҳбудӣ низ ба таври умумӣ дар бораи забони адабии асрҳои IX-XII сухан ронда, «дар таърихи инкишофи забони адабиёти классикӣ аз нуқтаи назари асосҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубӣ мавқеи муҳим» доштани онро қайд мекунад ва аз рӯйи намунаҳои осори манзум ва мансури ин давра ба хулосае меояд, ки «дар услуби ин давра, яъне асрҳои IX-XII шеваи мураккабнависӣ хос набуд, агарчанде воситаҳои суханорӣ ва суханпардозӣ ба миён омада буданд» [63, с. 33].

Адабиётшинос А. Абдуллоев зимни таҳқиқи адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI дар баробари забони миллии дарӣ қадру эътибор доштани забони арабиро низ қайд намуда, таъкид медорад, ки агар бо забони дарӣ асарҳои адабиву таърихӣ таълиф меёфтанд, забони арабӣ бештар дар офаридани асарҳои илмӣ истифода мешуд. Ин муҳаққиқ низ дар замони салтанати Маҳмуди Ғазнавӣ кӯшиши вазири ӯ Ҳасани Маймандиро барои бо забони арабӣ навишта шудани мукотиботи расмӣ қайд менамояд [ниг.: 19, с. 45-46]. Муҳаққиқ С. Ҳалимов дар ин давра истеъмол гардидани иқтибосоти арабиро, ки қабатҳои гуногуни лексикиро ташкил медиҳанд, аз ҷумла вожаҳои конкрету абстрактмаъно, калимаҳои ифодакунандаи хусусияту хислатро қайд намуда, таъкид бар он медорад, ки аҳли илму адаб, ки дар мактабу мадорис забону адабиёти арабро меомӯхтанд, забони арабӣ барои онҳо бегона набуд. Аз ин рӯ дар ин давра номи

бисёр асарҳои илмиву адабӣ ва таърихӣ ва сарлавҳаи бобу фаслҳои китобҳо ба арабӣ гузошта шудааст. Аз исму сифатҳои арабӣ бо феълҳои ёридиҳандаи тоҷикӣ сохта шудани феълҳои зиёди таркибии номӣ зикр карда мешавад. Аз ҷумла, дар асарҳои насрии ин давра феълҳои таркибии номии «*зиёда кардан, дуо кардан, зиёдат гаштан, хилват кардан, сиёсат намудан, маълум гаштан, ишорат кардан, сабр кардан, хабар доштан, эътимод кардан, хиёнат кардан, қабул кардан, мунқатеъ гардидан, тадорук кардан, таҳвил кардан, музтариб гаштан, шафоат кардан, нишот кардан, ифтитоҳ кардан, азм кардан, ниқоб кардан, изтироб кардан, иқоб кардан, хизоб кардан, эзоб кардан, ҳисоб кардан*» ва ғайра, ки ҷузъи номиашон арабӣ мебошад, ба назар мерасанд [ниг.: 293, с. 18-19]. Бо ёрии аффиксҳои тоҷикӣ аз калимаҳои арабӣ сохта шудани шудани калимаҳои нав, инчунин бо калимаҳои арабию тоҷикӣ сохта шудани калимаҳои мураккаб гувоҳи ҳазм гардидани ин гуна вожаҳо дар ин давра мебошад. Дар асарҳои илмӣ истеъмол гардидани як миқдор калимаҳои арабӣ, ки истилоҳоти мухталифи соҳаҳои ҷудогонаи илм мебошанд, хоси ин давраи таҳаввули забони тоҷикӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин давра ба вучуд омадани «*системаи муайяни истеъмоли синонимҳои тоҷикию арабӣ*», аз қабилӣ «*молу хоста, адлу дод, сабру шикебо*» ба назар мерасад, ки чунин ҷуфтҳои синонимӣ боиси ғанӣ гардидани захираи услубии забон гардидаанд [ниг.: 293, с.19-20]. Дар маҷмӯъ бештар гардидани калима, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои арабӣ дар асарҳои ин давра аз хусусияҳои луғавии инкишофи забони адабӣ дар асрҳои XI-XII доништа мешавад. Корбурди шумораҳои арабӣ дар ифодаи солшумории ҳичрии қамарӣ низ дар ҳамин давра ба ҳукми анъана даромадааст [ниг.: 148, с. 8-10].

Забоншинос Ш. Рустамов сабаби дар давраи салтанати Ғазнавиён суст гардидани инкишофи илму адаб ва забони тоҷикӣ, ҳамчунин нуфузи бештар пайдо кардани забони арабиро ба тағйироти сиёсии он замон вобаста медонад [ниг.: 236, с. 44]. Академик Бобочон Ғафуров

бошад, дар бораи вусъат ёфтани забони арабӣ дар аҳди Ғазнавиён чунин мегӯяд: «*Дар аҳди Ғазнавиён забони араб бештар вусъат ёфт. Девон, ки коргузори хаттии давлатиро ба ҷо меовард, дар аввал ҳамаи корхоро ба забони дарӣ мебард, вале минбаъд тамоман ба забони арабӣ гузашт. Ба корҳои девон шахсони донандаи арабӣ бештар ҷалб карда шуданд. Ана аз ҳамин сабаб аз давраи Ғазнавиён сар карда ба забони тоҷикӣ калимаю ифодаҳои арабӣ бештар дохил шудан гирифтанд*» [82, с. 376].

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки ҳокимони Ғазнавӣ барои вусъат ёфтани забони арабӣ дар қаламрави салтанати худ манфиатдору ҳавасманд буданд. Мувофиқи маълумотҳо худи Маҳмуди Ғазнавӣ на ба забони арабӣ рағбате доштаасту на ин забонро медонистааст, аммо писарони ӯ – Муҳаммад ва Масъуд забони арабиро медонистанду бо адабиёти араб ошноӣ доштаанд. Аз гуфтаҳои олимони забоншинос ва муаррихон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ба нуфузи забони арабӣ дар қаламрави давлати Ғазнавиён ва дар девони давлатдорӣ ба роҳ мондани коргузори ба забони арабӣ маҳз писарони Маҳмуди Ғазнавӣ – Муҳаммад ва Масъуд боис гардидаанд ва сиёсати арабпарастӣ аз онҳо сарчашма мегирад. Аз ҳамин сабаб корбурди калимаву ибораҳои арабӣ, оятҳои Қуръону ҳадисҳои паёмбар, қиссаву ривоятҳои исломӣ дар ашъори намояндагони адабиёти ин давра зиёд ба назар мерасад. Муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки шоирони мадҳиясарои ин давра кӯшиш мекарданд, дар ҳар қасидаи худ аз забони арабӣ калимаву ибораҳои навро, ки қаблан ба назар намерасиданд, истифода баранд [ниг.: 24, с. 92].

Муҳаққиқ А. Абдусаттор зимни баррасии таъсири унсурҳои арабӣ дар адабиёти аҳди Ғазнавиён «*дар ашъори шуарои Ғазнавӣ бо шакли анвои мухталиф*» зоҳир гардидани иқтибосоти арабиро таъкид намуда, на танҳо таъсири унсурҳои забони арабӣ, балки иқтибоси оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбари ислом, овардани мазмуни қиссаву

ривоятҳо ва ахбору асотири арабӣ, ҳамчунин дарч гардидани мазмуни масалу шеърҳои арабиро дар ашъори шоирони ин давра хос меҳисобад [ниг.: 24, с. 102-191]. Дар баробари истеъмоли воҳидҳои луғавии забони арабӣ, ҳамчунин назар ба замони Сомониён таъсири бештари «*нозукиҳои сарфу наҳви лугату имло, арузу қофия ва истилоҳоти улуми мухталиф ва беш аз ҳама улуми шаръӣ*» дар шеъри шоирони аҳди Ғазнавӣ қайд карда мешавад [ниг.: 24, с. 104]. Азбаски дар замони салтанати Ғазнавиён аҳли адаб ниҳоят зиёд буданд ва ба қавле танҳо шумораи шоирони дарбор ба 400 нафар мерасидааст, А. Абдусаттор дар таҳқиқоти монографии худ – «Арабият ва адабиёти аҳди Ғазнавиён» дар бораи таъсири унсурҳои забони арабӣ дар ашъори се тан аз шоирони машҳури аҳди Ғазнавиён – Унсурӣ, Фаррухӣ ва Манучеҳрӣ изҳори андеша мекунад. Аз ҷумла, таъкид карда мешавад, ҳарчанд ин шоирон дар ашъори худ истилоҳоти илмҳои «*нучум, калом, лугат сарфу наҳв, ... муфрадоту мутародифот ва таркиботи арабӣ*»-ро истифода бурдаанд, вале аз ҳадди эътидол берун нарафта, «*алфозу ибороти ноҷӯр ва бегона*» ва «*таъбироту алфози арабӣ*»-ро бо тақозои эҳтиёҷоти шеър корбаст намудаанд [ниг.: 24, с. 104-106].

Калимаву таркиб ва таъбирҳои назари «*рафеъ-уш-шон, содиқ-уз-зан(н), зу-т-тул ва-л-ман(н)*» [24, с. 92], *инҳидор, бакур, сақаб, ҷибоҳ, мухавил-ул-аҳвол, зилли залил, мусаббиб-ул-асбоб, на(ъ)иб, халиъ-ул-узор, ҳазур*» ва ғайра [ниг.: 24, с. 105], истилоҳоти Қуръону шариат ва луғату аруз, аз қабилҳои «*масад, карим, қазо, қадар, Қуръон, китоб, уҳуд, са(ъ)ир, замзам, Қаъбат-ул-ислом, сурат-ул-ихлос, тавоф, зоир, қибла, ла(ъ)ин, ма(ъ)об, сучуд, кофар, авлиё, анбиё, муъҷиза, расул, савоб, саҳо, нубуват, ҷинон, каромат, дуо, мунсарех, доира, комил, вофир, муқтазаб, лугат, муснид, тафсир, ахбор, ҳуруф, бурҳон*», истилоҳоти нучуму фалсафа ва илмҳои дигар, ба монанди «*ҷабр, ихтиёр, марказ, муҷаррад, масир, мадор, ҳукм, махлуқ, фалак, бурҳон, зулм, ҷабр, ҷаҳл, адл, кусуф, Миррих, Суҳайл, Муштарӣ, кавси кузаҳ, раъсу занаб, бурҷ, ҷавз, саъд,*

шараён, зарабон, хиноқ, ҳаяҷон, айн-ул-яқин, ҳабл-ул-матин, урват-ул-вусқо, мои ма(ъ)ин, ташаҳҳуд, қиём, умм-ул-қуро, ҷаннат-ул-маъво, баноти наъш, хайр-ул-акрамин» ва ғайра, таркиботи назири «*руҳ-ул-қудс, амир-ул-муъминин, ҳабл-ул-матин»* аз ҷумлаи ҷунин вожаву таркиботи арабие ба ҳисоб мераванд, ки дар назми ин шоирон ба назар мерасад [ниг.: 24, с. 111]. Тақозои вазну қофия яке аз сабабҳои асосии истифодаи калимаҳои душворфаҳми арабӣ дар ашъори шоирони аҳди Ғазнавӣ арзёбӣ мешавад. Муҳаққиқ А. Абдусаттор ҳамчунин дар бораи аз иқтибосоти арабӣ бо унсурҳои тоҷикӣ офаридани калимаҳои сохта ва мураккаб дар ашъори шоирони ин давра сухан меронад, ки ин гувоҳи то ин замон ҳазм гардидану оммафаҳм шудани як қисми иқтибосоти арабӣ мебошанд. Аз ҷумла, дар ашъори шоирони аҳди Ғазнавӣ калимаҳои сохта ва мураккаби назири «*бехалал, Муҳаммадсират, фатҳнома, қавикунанда, зиёдиҳанда, нурбахи, бадмазҳабон, суратгар, бақодор, комилфарҳанг, некуаъмол, поктабъ, Ҷамсияр, нурфоида, бадасл, якфан, ношоқир, покизалиқо, беадабӣ, настмақомӣ»* ба кор бурда шудаанд [ниг.: 24, с. 111].

Зимни таҳқиқи унсурҳои луғавии забони арабӣ дар ашъори шоирони аҳди Ғазнавӣ муҳаққиқ А. Абдусаттор ба ҷунин хулоса меояд, ки ҳарчанд шоирони ин давра идомадиҳандаи «*сабки сода ва табишву бетафаннуни хуросонӣ»* мебошанд, «*нуфузи унсурҳои забони арабӣ дар ашъори онҳо бештар аст»* [24, с. 125], вале дараҷаи истеъмоли калимаву таркиботи арабӣ дар ашъори ҳамаи шоирон «*вобаста ба дараҷаи донишу ҷаҳониносии ва хусусияти фардии эҷодиёти»* ҳар кадоми онҳо гуногун арзёбӣ мешавад [ниг.: 24, с. 125]. Ба андешаи муҳаққиқ А. Абдусаттор, дар қиёс ба ашъори шоирони аҳди Сомониён, ки миқдори иқтибосоти арабӣ дар онҳо аз 2 то 5 дарсадро ташкил медиҳад, миқдори иқтибосоти арабӣ дар ашъори Фарруҳӣ аз 30 то 60 фоиз, дар баъзе байтҳои ашъори Унсурӣ аз 40 то

75 фоиз ва дар ашъори Манучехрӣ аз 40 то 85-ро ташкил меодааст [ниг.: 24].

Дар иртибот ба корбурди унсурҳои забони арабӣ нақши Манучехрии Домғонӣ махсус арзёбӣ карда мешавад. Донишмандони забони арабӣ ва огоҳ будан аз адабиёту фарҳанги араб ва «аз бар» кардани девони бархе аз шоирони араб боис гардидааст, ки ӯ бештар «*таҳти таъсири ҷанбаи лафзии адабиёту фарҳанги араб*» қарор гирад. Дар ашъори ӯ, бар замми унсурҳои зиёди луғавии арабӣ, мазмуни масалу шеърҳои арабӣ дар шакли тарҷумаву нақл фаровон ба кор бурда шудаанд [ниг.: 24, с. 92].

Мамдуҳони шоирони ин давра, ки аз наҷоди эронӣ набуданд, на барои асолати эрониву эронзодагӣ доштан, балки барои «ҳомии дину мазҳаб» будан ва «кофаркушӣ» риёкорона васф карда мешуданд. Рафтору кирдор ва гуфтори онҳо на бо шоҳони номдори гузаштаву паҳлавонони ассирии Эрон монанд карда мешуд, балки шоирони маддоҳ ба султон ва ворисони ӯ сифатҳои дурӯғинро нисбат дода, онҳоро ҳамчун паёмбар ва авлиёи барҳак, ҳамчун шоҳи ғозӣ, ҳомии дину мазҳаб васфу ситоиш мекарданд [ниг.: 24, с. 93]. Аз ин рӯ дар чунин қасидаҳои мадҳӣ, бар замми вожаҳои арабие, ки бо тақозои кофия ворид мешуданд, калимаву таъбир ва истилоҳоти марбут ба дини ислом ва Қуръон, аз қабилҳои «хулд, тавоф, зоир, Қаъба, Батҳо, муъмин, кофар, қибла, рияб, шаҳоб, масад, зулфиқор, ифодат, суҷуд, тавҳид, муваҳҳид, бидъат, авлиё, мусалмон, мино, Сафо, воҷиб, амир-ул-муъминин, равзаи ризвон, имон, лиқ, лаънат, ла(ъ)ин, ҳабл-ул-матин, тааббуд, муъмин, руҳ-ул-қудс, анбиё, ислом, ҷинон, куфр, каромат, дуо, нубувват, қоҳири куффор, шариат, шаҳодат, тоат, ҷаббор, зулминан, оят, мункир, мункар, ҳадис, тақарруб, зоҳид, мулҳид, мусҳаф, Қуръон, рамазон, наът, тубӣ, Кавсар, сияр, обид, фиқҳ, тафсир, муснид, ахбор, раъй-ул-ъайн, маноқиб, исён, осӣ, ҳуҷҷат, Забур, байти муҳаррам, замзам, қаъбат-ул-ислом, сурат-ул-ихлос» ва ғайра зиёд истифода

гардидаанд [ниг.: 24, 97]. Дар баробари ин барои қиёси мамдуҳ ва тасвири рафтору гуфтори он бо афроди бузурги ислом номҳои паёмбарону авлиёи ислом ва маконҳои муқаддас, ба монанди «*Муҳаммад, Одам, Ҳавво, Умари Хаттоб, Мустафо, Сулаймон, Макка, Нил*» ва ғайра бисёр ба назар мерасанд [ниг.: 24, с. 97].

Махсусан, дар қофиябандии шеър шоирон калимаҳои арабиро зиёд истеъмол менамуданд ва барои ин ягон меъёр вучуд надошт, яъне ҳар шоир мувофиқи табуи завқи худ барои қофия калимаҳои арабиро интихоб мекард. Ҳарчанд дар асрҳои XI-XII истеъмоли калимаҳои арабӣ дар шеър назар ба наср камтар ба назар мерасад, шоирон дар интихоби калимаҳои ҳамвазну қофия нисбат ба нависандагон озодтар буданд, зеро эҳтиёҷ ба вазну қофия, риояи фасоҳати калом ва кӯтоҳии тарзи баён, ки хоси шеър аст, ҳаминро тақозо менамуд [ниг.: 55, с. 145; 338, с. 266].

Дар замони давлатдории Салҷуқиён тавачҷуҳи давлатдорони Бағдод, ки маркази хилофати араб ба ҳисоб мерафт, зиёд гардида, зоҳирпарастии динӣ зиёд ва нуфузу шухрати адибони арабизабон афзун мегардад [ниг.: 55, с. 287; 339, с. 65]. Ворид гардидани як гурӯҳ калимаҳои арабӣ, ки дар сабки замони Сомониён ба назар намерасиданд, аз ҷумла шаклҳои ҷамъи шикастаи калимаҳои арабӣ, ба монанди «*хусамо, гурабо, хадам, қудамо, шароит, ҳадуд*» ва ғайра; масдарҳои арабӣ, аз қабили «*бухл, карам, лачоҷат, муносиҳат, муғоиза, басорат, истисвоб, мувозиъа*» ва ғайра, ки қаблан дар шакли «*бахилӣ, каримӣ, лачуҷӣ*» ба кор бурда мешуданд ё қаринаи форсиашон истифода мегардид; мувофиқи қоидаҳои забони арабӣ кор фармудани калимаҳои танвиндори назари «*азизан, мукарраман, муғофисатан, ҳаққан*», ки дар насри пештара ҷои набуд; корбурди ҷумлаҳои арабӣ бидуни мақсади истинод дар сарфаслҳо ва шакли ҷумлабандие, ки ба забони арабӣ хос буда, дар насри замони Сомониён ба назар намерасад; истифодаи мафъули мутлақ ба монанди «*Бифармуд, то*

вайро бизаданд, задане сахт»; дар шакли маҷхул овардани феълҳои замони гузашта ва ҳозира; ба қор бурдани калимаҳои ҳамвазн ва аҳёнани истифода бурдани санъати сачъ дар насри ин давра аз ҷумлаи тақлидкориҳо аз насри арабӣ доништа мешавад [ниг.: 55, с. 291-293; 339, с. 70-73]. Умуман, дар замони салтанати Салҷуқӣ дар шеър сабки ироқӣ ва дар наср услуби насри фаннии пуртақаллуф падида меояд [ниг.: 55, с. 364; 339, с. 359].

Шарқшиноси фаронсавӣ Жилбер Лаззар низ дар ин давра тартиби хеле озоди қорбурди истилоҳоти арабиро ёдрас намуда, ҳамзамон ба сохтори ҷумлаи арабӣ монанд шудани ҷумласозии тоҷикӣ (форсӣ)-ро ба таъсири тарҷумаи таҳлуллафзӣ аз ин забон вобаста медонад. Ба андешаи ӯ аввалан тарҷумонҳо дар така ба забони арабӣ хабари феълро дар аввали ҷумла оварданду баъдан дигарон, махсусан, «муаллифони асарҳои илмӣ» ба онҳо пайравӣ намуда, ба ҷумлабандии забони модарии худ тобиши арабӣ доданд. Дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино мавҷуд будани чунин ҷумлаҳо низ таъкид ёфтааст [335, р. 465].

Асри XII замони оғози нуфузи босуръати луғоти арабӣ доништа шуда, таъсири забони арабӣ ба рисолаҳои илмии насри бештар арзёбӣ гардидааст [ниг.: 185, с. 151]. Ин аср дар асари Маликушшуаро Баҳор «Сабқшиносӣ» бо номи «қарни насри фанӣ» ёд мешавад. Хусусияти ин давра дар он аст, ки услуби баён ҳам дар назм ва ҳам дар наср тағйир ёфта, робитаи он бо гузашта қатъ ё заиф, «*шеваи баёни матлаб то андозае мубҳаму торик, ...сабки навиштан ва ишҳои тоҷикӣ нур аз тақаллуфу тақлид*» мегардад [ниг.: 226, с. 20], дарку фаҳми назму наср ниҳоят суст мешавад, аҳли адаб ба хотири ҷалби таваҷҷуҳ ва дилбастагӣ пайдо кардани мадҳшавандагон ба адабиёт ноилоҷ ба суҳанпардозии зоҳирӣ, ки ба ҳақиқати ҳол мувофиқ набуданд, рӯ меоваранд, лафзпардозӣ пеш аз маънӣ сурат мегирифтанд. Дар насри ин давра суҳанпардозии зоҳирӣ, такрор ба такрор омадани

вожаҳои мусаччаъ, истифодаи ҷумлаҳои аз ҷиҳати сухан гуногун ва аз ҷиҳати маънӣ якхела, ҳамчунин ба хоҳири фазлфурӯшӣ ва нишон додани арабидонӣ вожаҳои зиёди ин забон мавриди истифода қарор мегирифт. Илова ба ин, дар тамоми осори ин давра истинод аз Қуръони Карим падидаи омад, ҳатто баъзе файласуфон, ба хоҳири раҳӣ аз гумони бади хосу ом китобҳои худро бо оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои расули ақрам оро меоданд [ниг.: 55, с. 328-330; 339, с. 244-248].

Дар ин давра ба насри араб тақлид кардани адибони тоҷикӣ форс аз андозаи зиёд ва аз ҳадди эътидол берун ривҷ меёбад, «*насри сода... тадриҷан ба насри мураккаби тақаллуфмез бадал гардида*» [225, с. 347], аз нимаи дуюми асри XII истифодаи воҳидҳои луғавии арабӣ «*дар мақоми аввал қарор гирифта, корбурди истилоҳоти он бештар мавқеъ пайдо мекунад*» [226, с. 21]. Дар асарҳои намояндагони адабиёт калимаҳои ҳамвазну ҳамқофияи арабӣ, санъати саҷъ, ҷумлаҳои ҳамрадиф, ки дар асарҳои насрии пешин аҳён ба назар мерасиданд, ниҳоят фаровон мавриди истифода қарор гирифтанд: «*...хитобаҳои тулонӣ бо мувозана (ҳамвазнӣ – Ҷ. М.) ва саҷъ ва қофия ва ибороте дорои ҷумлаи мутароидиф (ҳамрадиф – Ҷ. М.) ва итобҳо (суханҳои беҳуда – Ҷ. М.)-и белузум (нолозим – Ҷ. М.) ба вуҷуд омад ва барои ба ҷома бурдани ин мақосид (ҷомаи амал нӯшидани мақсадҳо) ва ба ҳусул пайвастании ин тақолид ногузир шуданд, ки аз калимоти луғот ва амсоли ашъор ва ҷумлаҳои арабӣ вом намоянд*» [55, с. 148; 338, с. 274-275]. Агар дар асри X ва нимаи аввали асри XI дар осори адибон миқдори вожаҳои таъбироти арабӣ аз 5 % беш набуд, дар нимаи дуюми ҳамина аср корбурди ҷунин вожаҳои иқтибосӣ ба зиёда аз 50 % мерасад ва дар асрҳои XII-XIII то ба 80 дар садро ташкил медиҳад [ниг.: 55, с. 338, с.275]. Ба ибораи дигар, тақлиди беасос ва фазлфурӯшӣ ба дараҷае расид, ки дар байни камтар аз 50 сол корбурди иқтибосоти арабӣ як бар даҳ афзун гардид. Донишманди Эрон Муҳаммадқай Баҳор ҷунин тарзи корро дар тақлиди ба насри маснуъ (санъатнок)-и арабӣ доништа

таъкид медорад, ки: «*тафаннуни эронӣён дар тақлид аз насри арабӣ ба ҷое расид, ки обу равнақ ва баҳову лутфи наср ба кулӣ аз миён рафт ва... мафоҳими арабӣ ва тарзи фикру баён ва истилоҳи араб мазид (зиёд – Ҷ. М.) гардид ва назму насри аҷиб ва бибунёд ба вуҷуд омад...*» [55, с. 149; 338, с. 277-278]. Донишманди дигари Эрон доктор Забехуллоҳ Сафо низ дар асари худ «Таърихи адабиёт дар Эрон» таъкид медорад, ки пас аз асри шашуми ҳиҷрӣ (асри XII-и мелодӣ) таваҷҷуҳи аҳли илму адаби Эрон ба насри маснуи арабӣ зиёд гардид ва истеъмоли калимаҳои арабӣ на танҳо дар наср, балки дар назм низ афзун шуд: «*...истеъмоли муфрадот ва таркиботи арабӣ дар насри форсӣ бошиддат ривож ёфт ва ҳамин қор дар назди шоирон низ каму беш маъмул шуд. Бар асари ин таваҷҷуҳ бисёре аз калимот ва ибороти гайрилозими араб ба забони адабӣ... роҳ ёфт*» [341, с. 154]. Дар асари дигари донишманди Эрон Забехулло Сафо «Мухтасаре дар тарихи таҳаввули назм ва насри порсӣ» ҳолати омезиши калимаву ибороти арабӣ дар забони форсӣ арзёбӣ гардида, таъкид карда мешавад, ки дар асри чаҳоруми ҳиҷрӣ (асри X-и мелодӣ) забони форсӣ аз омезиш бо забони арабӣ то андозае дар қанор монда буд ва калимаҳои арабӣ дар ин забон ниҳоят кам ба назар мерасид, вале пас аз қарни панҷуми ҳиҷрӣ (асри XI-и мелодӣ) омезиши бештари калимаву ибораҳои арабӣ дар ин забон ба назар мерасад ва табиист, ки чунин омезиш якбора ба амал наомада тадричан сурат мегирифт. Тадричан омезиш ёфтани вожаву ибороти арабӣ дар забони форсӣ чунин арзёбӣ мегардад, ки дар охири асри XI назар ба аввали он ва дар охири қарни XII нисбат ба ибтидои он истеъмоли калимаву ибороти арабӣ дар забони тоҷикӣ (форсӣ) бештар ба назар мерасад [ниг.: 351, с. 20].

Аммо дар ин давра низ дар байни аҳли илму адаб буданд шахсоне, ки аз тақлиду фазлфурӯшӣ худдорӣ карда, ҳадди эътидоли қорбурди вожаҳои арабӣ ва содагии тарзи баёнро риоят менамуданд. Баъзе таълифоти Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Шайх Саъдӣ, Давлатшоҳи

Самарқандӣ, Мирхонду Хондамир ва ғайра аз ҳамин қабил мебошанд [ниг.: 55, с. 148; 338, с. 275].

Ба ақидаи муҳаққиқон адабиёти бадеии тоҷику форс то асри XII, асосан, дар шакли назм таълиф гардида, асарҳои насри бештар дар соҳаҳои ҷудогонаи илм, таърих, фалсафа ва дин офарида мешуданд. Дар ин бора ҳақ ба ҷониби устод Айнӣ аст, ки мегӯяд: *«То замони Саъдӣ насри форс-тоҷик танҳо ба навиштани мактубҳо, ҳуҷҷатҳо, дар таҳрири воқеаҳои таърихӣ, дар навиштани китобҳои тасаввуф ё ин ки илмӣ ва монанди инҳо хизмат мекард. То он замон ғайр аз баъзе мактубҳо, ... баъзе пандномаҳо... баъзе очеркҳои таърихӣ, ки характери адабӣ доштанд, китоби насри бадеӣ ба вуҷуд наомада буд»* [30, с. 116-117]. Аз ин гуфтаи устод Айнӣ забоншинос Н. Маъсумӣ низ ба чунин хулоса меояд, ки *«то асрҳои XII-XIII насри бадеӣ ҳанӯз дараҷаҳои аввалини ташаккул ва инкишофи худро аз сар мегузаронд ва ба маънои пурра ҳанӯз бо назм баробарқадам ва баробарҳуқуқ набуд»* [161, с. 185]. Аз ин сабаб донишмандон ба вазъи забони ин давра, аз ҷумла ба дараҷаи корбурди иқтибосоти арабӣ бештар аз рӯйи назм ва асарҳои илмию таърихӣ ва динию фалсафӣ баҳо додаанд, аммо дар бораи забон ва услуби насри ин давра низ баъзе андешаҳо баён гардидаанд. Аз ҷумла адабиётшинос Р. Мусулмонкулов зимни таҳқиқи санъати лафзии сачъ дар насри тоҷик доир ба забону услуби нависандагони нимаи дуюми асри XI ва асри XII таъкид мекорад, ки дар ибтидои нимаи дуюми асри XI наср нависон аз истифодаи калимаю ибораҳои муғлақи арабӣ парҳез мекарданд. Ҳарчанд дар ибтидои ин давра анъанаи соданависӣ дар наср давом мекунад, майли нависандагон *«ба ороишу нигориши сухан»* ба назар расида, насри мобайнӣ ба вуҷуд меояд, ки дар он *«ҳам нишонаҳои насри сода ва ҳам насри маснуъ»* ба назар мерасанд, аммо *«дар нимаи дуюми асри XI нишонаҳои сабки нав мушоҳида карда мешаванд, ки он дар асри XII пурқувват шуда, ба сабки маснуъ мубаддал мегардад»* [175, с. 58-59]. Ба ақидаи муҳаққиқон, дар

ташаккули насри мураккабу мутакаллифона «*адибони дарборӣ ва муқаррабони аркони давлат*» нақши муҳим доштанд. Истифодаи санъати лафзии сачъ дар наср ва ба ҷойи калимаю ибораҳои ба ҳама фаҳмои тоҷикӣ зиёд ба кор бурдани калимаю ибораҳои абстракт ва душворфаҳми арабӣ ба шаклпарастӣ боис гардида, забони асарҳои насриро торафт «*мураккабтар, тумтароқтар ва мавҳумтару мушқилфаҳмтар*» мегардонд [ниг.: 175, с. 82].

Донишманди Эрон Муҳаммадтақӣ Баҳор дараҷаи миёнаи корбурди иқтибосоти арабиرو дар баъзе асарҳои мушаххаси ин давра нишон додааст. Мувофиқи нишондоди ин муаллиф дар «Китоб-уттафҳим ли авоили саноати-т-танчим»-и Абуррайҳони Берунӣ, ки намунаи осори асри XI буда, аслан бо забони арабӣ таълиф гардидааст ва баъдан худи муаллиф онро ба форсӣ баргардондааст, миқдори вожаҳои арабӣ аз 5 % бештар нест ва ин гуна вожаҳо аз қабилҳои истилоҳоти динӣ, калимоти идорӣ ва истилоҳоти илмӣ ё аз ҷумлаи киноёт ва луғату истилоҳоте мебошанд, ки дар форсӣ муодил надоштаанд ё аз ҷумлаи калимаҳои ба ҳисоб мераванд, ки ба хоҳири таъмини фасоҳати калом ва гурез аз такрор ба кор бурда шудаанд [ниг.: 55, с. 273-274; 339, с. 27-35].

Миқдори иқтибосоти арабӣ дар «Калила ва Димна»-и Абулмаалии Насруллоҳ, ки намунаи насри асри XII мебошад, тақрибан ба 22 дар сад расидааст [ниг.: 55, с. 341; 325, с. 267]. Дар асари «Ат-тавассул ила-т-таррассул»-и Баҳоуддин Муҳаммад ибни Муайяд ал-Бағдодӣ, ки ба охири асри XII тааллуқ дорад, аз 60 то 80 % иқтибосоти арабӣ кор фармуда шудааст [ниг.: 55, с. 367; 339, с. 379]. Дар «Ал-мӯъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам»-и Шамс Қайси Розӣ, ки намунаи осори нимаи аввали асри XIII ба ҳисоб меравад, миқдори иқтибосоти арабӣ аз 40 то 50 дар садро ташкил медиҳад [ниг.: 55, с. 341; 340, с. 28].

Зимни омӯзиш ва баррасии нуқтаи назари донишмандону муҳаққиқон дар мавриди истифодаи унсурҳои забони арабӣ дар адабиёти асрҳои XI-XII ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар осори ин давра, ба хусус дар қасидаҳои мадҳияи шоирон истеъмоли калимаву ибораҳои арабӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Шоирони мадҳиясара кӯшиш мекарданд, дар ҳар байти худ калимаҳоро аз забони арабӣ вом намоянд, ки то ба ҳол қасе онҳоро истифода набурда бошад ба гӯш як навъ тару тоза расанд. Бо чунин роҳ, ҳарчанд барои васфу ситоиши мамдуҳ ҳадаф ба даст меомад, аммо содагии тарзи баён ва табиӣ ифода ёфтани матлаб аз байн мерафт. Ҳамин боис гардид, ки қорбурди унсурҳои луғавию грамматикӣ забони арабӣ дар давраҳои минбаъда хусусияти умумӣ пайдо намуда, ҳатто ба дараҷаи ифрот расид.

1.5. Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асри XIII ва пас аз он

Муҳаққиқон аз асри XIII мураккабтару душворфаҳм шудани забони наср ва мақоми аввал пайдо кардани истеъмоли калимаҳои иқтибосии арабиро таъкид намудаанд [ниг.: 189, с. 137-138]. Дар ин давра дар баробари ворид шудани калимаву ибораҳои зиёди арабӣ, ки ба оммаи мардум нофаҳмо буданд, тарзи баён низ душвору печ дар печ гардид, ҳамчунин суханбозиву суханпардозҳои беҳуда ба қор бурда мешуд. Ҳодисаҳои сиёсиву иҷтимоии замон, махсусан истилои муғул, ба адабиёт бетаъсир буда наметавонист. Аз ин рӯ адабиёти ин давра «ба дигаргуниҳои ҷиддии шакливу мазмунӣ дучор шуд» [ниг.: 175, с. 90]. Пӯшида баён кардани матлаб ва мавзӯҳои қанорагириву гӯшанишинӣ ихтиёр кардан аз ҷамъият дар адабиёти ин давра мақоми асосиро ишғол намуданд, ки сабаби ин ба ҷабру зулми истилогарони муғул ва табақаҳои ҳукмрон ва ба шароити ниҳоят вазнини зиндагии мардум вобаста доништа мешавад. Дар сабку услуби нависандагони

асрҳои XIII-XV, махсусан дар услуби баёни нависандагону муншиёни дарборӣ, ба дараҷаи зиёд тараққӣ кардани насри маснуи мутакаллифона, ки дар асрҳои XI-XII ба вучуд омада буд, дигаргунӣ арзёбӣ мешавад [ниг.: 175, с. 90]. Ба таъбири С. Назарзода дар ин давра «*лугатҷӯйиву истилоҳсозӣ аз равнақ бозмемонад. Нависандагон дигар аз пайи эҷодкорӣ нагашта, лугату истилоҳоти мавриди ниёзи худро аз забони арабӣ мегиранд, ҳатто дар мавридҳое, ки ҳамон калима ва ибораҳо дар забони форсии дарӣ мавҷуд буданд*» [187, с. 115]. Бо вучуди ин адибоне, ки ба халқ наздик буданд, дар чунин замони мураккабнависиҳо низ анъанайи адабиёти асрҳои X-XI-ро давом дода, асарҳои хешро бо услуби нисбатан сода эҷод намудаанд. Аз ҷумла «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, ҳамчунин насри ривоятии тоҷику форсро ба қатори чунин асарҳо шомил кардан мумкин аст [ниг.: 246; 161, с. 186]. Баъзе адибони дигари ин давра агар дар як қисми асарҳояшон равияи мураккаббаёниро пеш гирифта бошанд, дар қисми дигари асарҳояшон ба соданависӣ рӯ овардаанд. Масалан, дар байни асарҳои Муҳаммад Авфии Бухорӣ (вафоташ дар байни солҳои 1232-1242 воқеъ шудааст) таъкираи «Лубоб-ул-албоб» ва муқаддимаи «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» бо сабки насри маснуи мутакаллифона эҷод гардидаанд, аммо дар тамоми ҳикоёт ва ривоятҳое, ки дар «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» ҷой дода шудаанд микдори онҳо аз ду ҳазор зиёд аст, тарзи баёни «*насри содаю равони бетаккаллуф*» ба назар мерасад. Ҳарчанд Нуриддин Муҳаммад Авфӣ дар дебочаи ин асар қалами худро дар офаридани насри маснуи мутакаллифона санҷида, калимаю ибораҳои зиёди арабиро ба кор мебарад, аммо насри ӯ аз ҷиҳати корбурди иқтибосоти арабӣ на ба дараҷаест, ки аз доираи фаҳмиши хонандагони имрӯза дур бошад [ниг.: 175, с. 90-91]. Ё забони «Тутинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ бо вучуди барканор

набудан аз таъсири забони арабӣ нисбат ба забони дигар осори насрии ин давра сода арзёбӣ гардидааст [ниг.: 226, с. 95-98].

Хусусияти дигари насри асрҳои XIII-XV дар он арзёбӣ мешавад, ки дар ин давра ҳам дар насри бадеӣ ва ҳам дар насри илмию таърихӣ омезиши унсурҳои услуби баёни ҳам насри сода ва ва ҳам насри мураккаби маснуи мутакаллифона ба амал меояд, ки дар натиҷаи ин омезиш насри миёна падид меояд. Осори насрии Саъдӣ, Убайди Зоконӣ ва Ҷомӣ аз намунаҳои беҳтарини ин навъи наср ҳисобида шудаанд [ниг.: 175, с. 92]. Ба ақидаи Р. Мусулмонқулов, аввалин адибе, ки дар насри миёна муваффақ шудааст, Шайх Саъдӣ мебошад [ниг.: 175, с. 92]. Ҳикоете, ки Саъдӣ дар «Гулистон» овардааст, бо кӯтоҳбаёнии матлаб, содаву фаҳмо баён кардани фикр, ниҳоят кам будани калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ ва хеле ҷолиб истифода шудани санъати лафзии сачъ фарқ мекунад. Нависандаи «Гулистон», махсусан, дар истифодаи калимаҳои душворфаҳми арабӣ ҳадди эътидолро риоя намудааст. Барои исботи ин ақида ҳикояти зеринро аз асари мазкур меорем:

Яке аз мулуки Хуросон Маҳмуди Сабуктегинро ба хоб дид, ки ҷумлаи вучуди ӯ рехта буду хок шуда, магар чашмони ӯ, ки ҳамчунин дар чашмхона ҳамегардид ва назар ҳамекард. Сойири ҳукамо аз таъвили он фурӯ монданд, магар дарвеше, ки (хидмат) ба ҷой оварду гуфт: ҳанӯз нигарон аст, ки мулкаш ба дигарон аст» [13, с. 25].

Дар ин ҳикоя калимаҳои **нигарон** ва **дигарон** бо мақсади сачъ кор фармуда шуда, оҳангнокии суханро таъмин намудаанд. Вожаҳои мулук, ҷумла, вучуд, сойир, ҳукамо, таъвил, мулк иқтибосии арабианд. Аз ҳафт вожаи иқтибосии ин ҳикоят сетояш – ҷумла, вучуд, мулк оммафаҳманд. Калимаҳои мулук ва ҳукамо шаклҳои грамматикӣ (морфологӣ), аниқтараш, шакли ҷамъи шикастаи вожаҳои оммафаҳми *малик* ва *ҳаким* мебошанд, ки хонандаи имрӯза ба маънии онҳо сарфаҳм меравад. *Сойир* ва *таъвил* барои хонандаи имрӯза

душворфаҳманд, яъне аз 25 калимаи мустақили дар ин ҳикоят овардашуда ҳамагӣ дутояш ба хонанда ноошно мебошаду халос, ки ин 8 фоизро ташкил медиҳад.

Ё дар ҳикояти зерини асари Саъдӣ ба истиснои исми хоси Ҳачҷочи Юсуф ҳамагӣ 4 калимаи арабӣ – *мустаҷоб-уд-даъва*, *дуо*, *хайр*, *мусалмон* корбаст гардидаасту халос:

«Дарвеше мустаҷоб-уд-даъва дар Бағдод падид омад. Ҳачҷочи Юсуфро хабар карданд. Бихондаш ва гуфт:

– Дуои хайре ба ман кун.

Гуфт:

– Худоё, ҷонаш биситон!

Гуфт:

– Аз баҳри Худой ин чӣ дуост?!

Гуфт:

– Ин дуои хайр аст туро ва ҷумла мусулмононро» [13, с. 41].

Ҳарчанд «Гулистон» бо забони сода иншо шудааст, дар он «*нишионаҳои насри маснуъ*» низ ба назар мерасанд, яъне дар ин асар «*қисман калимаю ибораҳои мураккаби арабӣ, сураву оятҳои динӣ ва сачъҳои такрор*» корбаст шудаанд [ниг.: 175, с. 95]. Ҳатто дар баъзе ҳикоеҳои он калимаҳои арабӣ нисбатан бештар ба назар мерасанд. Масалан, дар ҳикояти чоруми боби якуми ин асар калимаҳои арабии *тоифа*, *араб*, *манфаза*, *раият*, *булдон*, *мақоид*, *маръуб*, *мағлуб*, *ҳукм*, *малозӣ*, *манеъ*, *қулла*, *малчаъ*, *маъво*, *мудаббир*, *мамолик*, *тараф*, *дафъ*, *мазаррат*, *мушоварат*, *насақ*, *мудовимат*, *муқовимавт*, *мумтанеъ*, *муқаррар*, *таҷассус*, *фурсат*, *қавм*, *мақом*, *холӣ*, *тан*, *шабъ*, *ҷабал*, *сафар*, *горат*, *силоҳ*, *ганимат*, *китф*, *малик*, *ҳозир*, *ишорат*, *иттифоқан*, *унфувон*, *шабоб*, *узор*, *вузаро*, *шафоат*, *таматтуъ*, *таваққуъ*, *карам*, *ахлоқ*, *миннат*, *мувофиқ*, *раъй*, *насл*, *фасод*, *мунқатеъ*, *авло (тар)*, *афъӣ*, *вазир*, *тавъан*, *карҳан*, *ҳусни раъй*, *дома мулкуҳу*, *айни ҳақиқат*, *суҳбат*, *тарбият*, *табиат*, *солех (он)*, *тифл*, *сират*, *бағй*, *инод*, *мутамаккин*,

хабар, тоифа, нудамо, маслиҳат, филҷумла, неъмат, насб, ҳусни хитоб, радди ҷавоб, одоби хидмат, назар, шамоил, ҳазрат, шамма, оқил(он), асар, ҷаҳл, қадим, ҷибиллат, табассум, авбош, маҳаллат, ақд, мувофиқат, вақт, фурсат, осӣ, таҳассур [13, с. 29-33] барин калимаҳои арабӣ истеъмол гардидаанд, ки қисми зиёдашон душворфаҳманд. Аз ҷумла, вожаҳои душворфаҳми *маҷлаъ, мудовимат, мумтанеъ, мунқатеъ, мутамаккин* ҳамчун ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ кор фармуда шудаанд. Калимаҳои *воқеадида* [13, с. 31] ва *беқиёс* [13, с. 33] аз вожаҳои арабӣ мувофиқи қоидаҳои калимасозии забони тоҷикӣ сохта шудаанд. Илова бар ин нависанда дар ҳикоят барои тақвияти фикри хеш ҳадиси зерини набавиро меорад: *«Куллу мавлудин йуладу ала-л-фитрати фаабавоҳу йухаввидониҳи ав йунассирониҳи ав йумаҷҷисониҳи»* [13, с. 31], ки маънояш *«Ҳар мавлуде бо сиришти пок зода мешавад ва падару модаранд, ки ўро яҳудӣ кунанд, масеҳӣ гардонанд ва ё оташпараст созанд»* [13, с. 31] мебошад.

Забони асарҳои тасаввуфии ин давра аз қабилҳои «Фихи мо фихӣ», «Маҷолис» ва «Мактубот»-и Ҷалолиддини Румӣ, «Ал-Маориф»-и Баҳоваддин Муҳаммад бини Хусайни Хатибӣ нисбатан сода ва ори аз калимаҳои душворфаҳми арабӣ арзёбӣ гардида, дар ин қабил асарҳо *«тарзи нигориши адибони асрҳои XI-XII.. мушоҳида карда мешавад»* [175, с. 121].

Аз хусусияти дигари забони насри ин давра ниҳоят пуртакаллуф шудани он мебошад. Аксари нависандагону муаррихон ва дабирони дарбор ба хотири *«тамаллуқи хушомадгӯӣ ва намоиши додани қудрати арабидонӣ.. ибораҳои тумтароқ, тавсифҳои умумии пуч, саҷъҳои мукаррари душворфаҳму тавсифӣ, муболигаю игроқҳои бемаъниро»* ба кор бурда, мазмунро қурбони шакл мекарданд, ки дар натиҷа *«мундариҷаи асарҳо пуч ва беаҳамият»* мегардид. Махсусан, истеъмоли зиёди калимаҳои ибораҳои душворфаҳми арабӣ, *«истилоҳоти илмӣ ва сураву оятҳои динӣ»* забони насри ин давраро пуртакаллуфу

душворфаҳм гардонда буд [ниг.: 175, с. 121]. Аммо дар ин радиф эҷодкоре низ буданд, ки ба ягонагии шаклу мазмун дар асарҳояшон эътибори чиддӣ дода, ба воситаи санъати сачъ воқеаҳоро хеле ҷолибу таъсирбахш баён доштаанд. Саъдии Шерозӣ, Убайди Зоконӣ, Зиёуддини Нахшабӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз хамин қабил адибон мебошанд, ки унсурҳои насри маснуъро бо сабки сода омезиш дода, бо асарҳои худ дар байни мардум шухрат пайдо кардаанд.

Умуман, аз асри XV ба баъд ҷараёни мураккабнависӣ ва муғлақбаёнӣ дар насри классикӣ як дараҷа хусусияти умумӣ пайдо мекунад. Дар ин давра ҳатто як қатор асарҳои пешин дубора мавриди таҳриру тасҳеҳ қарор мегиранд. Масалан, бо тақозои замон дар ин давра Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳро, ки қариб 4 аср қабл аз замони ӯ эҷод шуда буд, аз нав таҳрир намуда, ба он «Анвори Суҳайлӣ» ном мегузорад [ниг.: 164, с. 41-50; 161, с. 186-187]. Ҳарчанд Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар таълифи «Анвори Суҳайлӣ» дар роҳи содабаёнӣ кӯшише ба харҷ додааст, вале ин кӯшиши ӯ нисбӣ мебошад, зеро ӯ низ, ба монанди дигар адибони ҳамасраш, *«аз нормаи лугавии забони адабии онвақта берун намеравад»*, балки *«дар тасвири образ, тарзи баён ва кор фармудани воситаҳои бадеӣ то андозае услуби анъанавии расмиятёфтаре такмил додааст, ки ...он аз содагӣ ба мураккабӣ рафтавро мефаҳмонад»* [161, с. 187]. Дар асри XV анъана гардидани тарзи душвори баён, услуби мураккаби тасвир, ба андозаи ниҳоят зиёд кор фармудани калимаву ибораҳои арабӣ ҳамчун хусусияти хоси насри ин давраи адабиёти классикӣ арзёбӣ мегардад, ки ин ба *«шароитҳои муайяни таърихӣ, ҳаракатҳои адабӣ, майлу кӯшишҳои ба худ хоси ҷараёнҳо ва равияҳои адабӣ, характери маданият ва муносибатҳои истеҳсолӣ ва ҷамъиятии»* он замон вобаста доништа мешавад [ниг.: 161, с. 187]. Дар ин давра ва баъд аз он зоҳирпарастиву фазлфурӯшӣ ба

дараҷае расида буд, ки як қисми адибон чунин тарзи баёнро ҳамчун нишонаи комили суҳандониву маҳорат пиндошта, ҳатто маъниҳои содаву осонро низ тавассути шаклҳои душвору мураккаб ифода менамуданд.

Забоншинос М. Н. Қосимова низ таърихи забони адабии тоҷикро ба давраю марҳилаҳо ва зинаҳо тақсим карда, вижагиҳои хоси ҳар давраю марҳила ва ҳар зинаро ба таври мухтасар баён доштааст [ниг.: 147, с. 31-41]. Ҷ, аз ҷумла, инкишофи насри мусаччаъ ва ба қуллаи баланд расидани он, ҳамчунин дар солшумории ҳиҷрӣ истифода шудани шумораҳои арабиро аз хусусиятҳои забони асарҳои XIII-XIV доништа [ниг.: 147, с. 33], хусусияти барҷастаи инкишофи забони адабии тоҷикро дар асри XV дар истифодаи зиёди калимаю таркиб ва ибораю ҷумлаҳои арабӣ, ба қор бурдани тарзи ҷамъбандии арабӣ на танҳо дар калимаҳои иқтибосии арабӣ, балки дар калимаҳои тоҷикию туркӣ ва дар риоя гардидани қоидаҳои забони арабӣ ҳангоми сохтани ибораҳо арзёбӣ менамояд. Ривочу раванқ ёфтани насри мусаччаъ ва баъзан бо ҳам омезиш ёфтани унсурҳои услуби сода ва мураккаб низ аз хусусияти дигари забони ин давра арзёбӣ мешавад [ниг.: 147, с. 34]. Дар асарҳои илмие, ки дар ин давра эҷод шудаанд, калимаву истилоҳоти арабӣ хеле зиёд ба назар мерасанд, аммо забони баъзе асарҳои назмию насрӣ нисбатан сода аст [ниг.: 147, с. 36]. Ба ақидаи Н. Маъсумӣ, тарзи мураккаби баён, истеъмоли аз ҳад зиёди иқтибосоти арабӣ «баъд аз асри XV анъанаи умумӣ шуд ва ... ҳамаи шоҳаҳои услубии забони адабиро фаро гирифт ва дар ҳамаи соҳаҳои қори хаттӣ ҳукмрон гардид» [ниг.: 161, с. 199]. Мураккаббаёнӣ дар ин давра на танҳо хоси насри бадеӣ, балки хоси асарҳои таърихӣ низ ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, забони «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд аз тарафи муҳаққиқон ниҳоят душвор арзёбӣ шудааст [ниг.: 161, с. 199]. Ба ақидаи забоншинос Ш. Рустамов «...калимаву ибора ва терминҳои душвори арабӣ ба забони тоҷикӣ дохил шуда, онро мураккабтар ва фаҳмишии онро

дар баъзе асарҳои насри, алалхусус, дар асарҳои таърихӣ ва бадеии илмӣ душвор карданд. Душвории ба миён овардаи воҳидҳои забони арабӣ ва суханбозию шаклпарастии асри XV, ки таъсири он дар адабиёт хеле дер давом кард, дар баъзе асарҳо мазмунро қурбони шакл гардонид» [236, с. 44]. Аммо Ш. Рустамов мураккабнависӣ ва душвории услуби баёнро ба ҳамаи адибони классик нисбат намедихад. Ба ақидаи ӯ назми адабиёти классикӣ «дар давоми зиёда аз ҳазор соли мавҷудият ва инкишофи худ аз таъсири равияи умумӣ (душворбаёнӣ ва истеъмоли барзиёди калимаю ибораҳои арабӣ – Қ. М.) озод набошад ҳам, содагию равонӣ ва оммафаҳмии худро, асосан, нигоҳ доштааст» [236, с. 44]. Ин муҳаққиқ таъкид мекорад, ки асарҳои насрии дар ин давра бо услуби сода «барои маъракаву чамъомадҳои оммавӣ эҷод шудаанд», ки аз ҷиҳати «мазмуну забон» барои хонанда мушкилие пеш намеоранд. Забон ва услуби ин гуна асарҳо «содаву фасеҳ, ширину рангин» ва санъатҳои лафзӣю маънавие, ки дар ин асарҳо истифода шудаанд, «зебою фаҳмо» арзёбӣ гардидаанд [ниг.: 236, с. 44-45].

Муҳаққиқ С. Ҳалимов зимни баррасии вижагиҳои луғавии забони адабии тоҷик дар асри XV истеъмоли ҷуфти синонимҳои арабию тоҷикӣ ва арабию арабиро дар асарҳои муаллифони тоҷику форс таъкид менамояд. Номбурда дар осори хаттии ин давра ба назар расидани синонимҳои ҷуфтистеъмоли арабию тоҷикии «тамаллуку чоплусӣ, зиллату хорӣ, фазлу ҳунар, инсофу дод, муқотилаву пайкор, ҳавлу ҳарос, нафсу ҳаво, хаймаву хиргоҳ, шуҷо(ъ)у далер, қатлу кушиш, чавру ситам, мисру шаҳр, захираву андӯхта» ва арабию арабии «адлу инсоф, азамату ҷалолат, ақлу қиёсат, караму эҳсон, виқору тамкин, ҳусну ҷамол, халосу наҷот, эҳсону ҷуд, машҳуру маъруф, насақу низом, абову аҷдод, накбату идбор, инъому сила»-ро ҷузъи таркиби луғавии забони адабии ин давра меҳисобад [ниг.: 294, с. 7]. Аз баъзе синонимҳои ҷуфти тоҷикию арабӣ ва арабию арабӣ сохта шудани феълҳои ҷуфти таркибии номии назими «бедодию чавр кардан, ҷаза(ъ)у

зорӣ намудан, *горату тороҷ намудан, истифсору истихшоф фармудан, бандагию **итоат** кардан*»-ро низ аз хусусиятҳои лексикаи осори хатии ин давра медонад. Ба андешаи ин муҳаққиқ, аҳли илму адаби ин давра «дар истеъмоли калимаҳои арабӣ ва шаклҳои грамматикӣ онҳо» ҳақду ҳудуде нагузоштаанд. Махсусан дар асарҳои таърихии асри XV истифодаи чуфти синонимҳои арабӣ бештар роиҷ доништа шудааст [ниг.: 294, с. 7]. С. Ҳалимов инчунин дар муқоиса бо забони имрӯза калимаҳои арабии осори хатии ин давраро ба се гурӯҳ ҷудо менамояд. Ба гурӯҳи аввал калимаҳои арабие дохил мешаванд, ки дар забони ҳозира қобили истеъмол мебошанд: «қад, қомат, шамъ, табъ, қабул, қимат, ақлу тамиз, васл, арбоб, шаҳр, анбар, ҳалқа, офият, шуъла, завқ, мансаб, арз сайд» [294, с. 7]. Ба гурӯҳи дуюм вожаҳои арабии назари «қиём, ҳавл, қудус, қудум, томеъ, маҳд, қурбат, зақан, ҳичрат» [ниг.: 294, с. 7] мансуб доништа мешаванд, ки хусусияти китобӣ доранд. Гурӯҳи сеюмро калимаҳои ташкил медиҳанд, ки дар забони ҳозира истеъмол намешаванд. Миқдори чунин калимаҳо зиёд арзёбӣ мешавад. Ба монанди: «**роиқа** (холису пок), **ро(ъ)ӣ** (чӯпон), **наммом** (хабаркаш, суханчин), **қавоим** (ду дасту по), **сибоъ** (ҷамъи сабъ – ҳайвони даранда), **торум** (панҷара, осмон), **тафаққуд** (дилҷӯйӣ, ҳолпурсӣ), **тафаҳҳус** (кофтуков, ҷустуҷӯ кардан), **тахосум** (ба ҳам душманӣ кардан) ва *ғайра*» [ниг.: 294, с. 7].

Забоншинос Ҳ. Маҷидов сарчашмаи равияи мураккабнависӣ ва муғлақбаёниро дар забони насри классикӣ ба сабки расмии дарбор вобаста медонад, ки ин тарзи баён бо пешрафту тараққиёти забон инкишоф ёфта, хусусияти умумӣ касб кард ва пас аз асри XV ба анъанаи умумӣ табдил ёфта, «*сарфи назар аз мавқеи ҷамъиятии адибон ва донишмандон тамоми риштаҳои нигорандагии забони адабиро фаро гирифт ва дар ҳама ҷабҳаҳои муомилоти хаттӣ ҳукмфармо гардид*» [159, с. 17].

Аз гуфтаи муҳаққиқон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки миқдори аз ҳама зиёди корбурди калимаҳои иқтибосии арабӣ ба асарҳои XIII-XVI рост меояд. Ба ақидаи забоншинос Ҳ. Маҷидов, ҳиссаи иқтибосоти арабӣ дар осори хаттии ин давра 70-80 %-ро ташкил медиҳад [ниг.: 158, с. 101; 156, с. 2].

Донишманди Эрон Маликушшуаро Баҳор дар асри XVI рӯ ба инқирозу пастӣ овардани насри форсиро таъкид менамояд. Ба гуфти ӯ, дар насри ин давра ба ҷойи «*таркиботи латифу истилоҳоти зарифи форсӣ таркиботи арабӣ ва ибороти хом*» зиёд истеъмол мешаванд, «*зарбулмасалҳои ширини форсӣ*» бо ибораҳои хушку «*берух*»-и арабӣ иваз мешаванд, истеъмоли сифаҳои мухталифи феъл, мувофиқи қонуну қоидаҳои грамматикаи забони арабӣ мувофиқат кардани «*сифату мавсуф*» (муайяншаванда бо муайянкунанда – Ҷ. М.), корбурди зиёди сачъ, такаллуфу суҳанпардозии зиёд, корбурди зиёди вожаҳои ҳамрадиф ба ҳукми анъана медарояд, ки насри ин давраро аз ҳолати табиӣ ниҳоят дур андохта буд [ниг.: 55, с. 501-502; 340, с. 255-256]. М. Баҳор насри муншиёна (девондорӣ)-и ин давраро дорои сачъ ва такаллуфоти зиёди шоирона арзёбӣ менамояд. Бар замми ин ба такрор овардани мадху ситоишҳои бардурӯғ ва ҷумлаҳои дорои вожаҳои душворфаҳми арабӣ забони насри муншиёнаро ниҳоят душвор гардондааст. Дабирони ин замон матлаби хурдеро, ки бо даҳ калима ифода кардани он имконпазир аст, бо суҳанбозӣ, истифодаи ҷумлаҳои ҳамрадиф ва «*сачъҳои номавзун*» дар даҳ сатр адо кардаанд [ниг.: 55, с. 504-505; 340, с. 258]. Ҷумлабандии насри илмӣ ин давраро бошад, М. Баҳор комилан арабӣ меҳисобад, ки ба форсӣ монандӣ надорад [ниг.: 55, с. 507; 340, с.260].

Ба вазъи забони ин ё он давра аз рӯйи асарҳои адибони барҷастаи ҳамон давра замон баҳо дода мешавад. Муҳаққиқ М. Ҷӯраева зимни таҳқиқи воситаҳои ифодаи эҳтиром дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки намунаи насри асри XVI мебошад,

дар истинод ба сарчашмаҳои гуногун таъкид медорад, ки дар насри классикии тоҷику форс ҳам равияи соданависӣ ва ҳам равияи мураккабнависиро мушоҳида кардан мумкин аст. Равияи соданависӣ ба адибоне хос буд, ки аз байни халқ баромада, ба ҳаёти халқ наздик ва ҷонибдори манфиати халқ, адолати иҷтимоӣ ва беҳбудии шароити зиндагии табақҳои поёнии ҷамъият буданд [ниг.: 312, с. 3]. Муҳаққиқон равияи мураккабнависӣ ва муғлақбаёнро дар насри классикӣ ба услуби расмии дарбор вобаста медонанд, ки «дар баробари инкишофи умумии забон ривож ёфта характери умумӣ пайдо кардан гирифт» [161, с. 186] ва пас аз асри XV ҳамаи шоҳҳои услубии забонро фаро мегирад [ниг.: 312, с. 3]. Ҳарчанд дараҷаи қорбурди калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз таҳқиқоти М. Ҷӯраева берун мебошад, вале ӯ баъзе маврид дар ин бора, ба таври умумӣ ҳам бошад, изҳори ақида намудааст. Аз ҷумла, ӯ таъкид менамояд, ки дар замони зиндагии Восифӣ тарзи баён чи дар назм ва чи дар наср ниҳоят душворфаҳму мураккаб гардида, «суханбозию лафзпардозӣ ва ибораороиҳои сунӣ» ба авҷи аъло расида буд [ниг.: 312, с. 5]. Восифӣ ҳам дар ин давра умр ба сар бурда, аз чунин ҷараён дар қанор буда наметавонист. Сарфи назар аз ин ҳангоми таълифи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз тарафи нависанда барои содагии забон кӯшише ба назар мерасад [ниг.: 312, с. 5-6]. М. Ҷӯраева дар ин асар мавҷуд будани ду тарзи баёнро таъкид менамояд. Дар он қисматҳое, ки ба тарзи зиндагии аёнӣ ашроф, «таърифу тавсифи ҳукуматдорон, тасвири маҷлисҳои бошукӯҳ» бахшида шудаанд, «ташбеҳу истиораҳои нурпечи мураккаб, калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ ва ба завқи мамдуҳони ашрофу болонииш писанд» бештар ба назар мерасад [ниг.: 312, с. 26-27], аммо қисми зиёди ин асар ба тасвири аҳволи мардум ва воқеияти зиндагии эшон бахшида шуда, дар ин маврид нависанда нақлу ривоятҳои зиёд меорад. Дар ин қисми асар вобаста ба мақсаду мароми нависанда ва мавзую мундариҷаи асар тарзи баён ниҳоят содаву раво

ва оммафаҳм мебошад, ки дар баъзе маврид ҳатто ба забони гуфтугӯӣ монанд аст [ниг.: 312, с. 27]. Аз рӯи ҳисоби муҳаққиқ Б. Шарифов ҳамагӣ 12,7 дарсади «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ бо услуби душвор эҷод гардида, 87,3 фоизи ин асарро забони содаву равон ташкил медиҳад [ниг.: 321, с. 22].

Аз байни осори адибони нимаи дуюми асри XVI ва ибтидои асри XVII забони асарҳои Абулфазли Даканӣ – «Акбарнома», «Оини Акбарӣ» ва такмили нави «Калила ва Димна», ки бо унвони «Баҳори дониш» маълуму машҳур аст, бо забони нисбатан содаву фаҳмо эҷод гардида, хонандаи имрӯза қобилияти дарку фаҳми онҳоро дорад. Ба ақидаи муҳаққиқону донишмандон, дар таърихи адабиёти тоҷику форс ин адиб дар роҳи поку беолоиш нигоҳ доштани забони модариаш аз мубаллиғони воқеӣ ба ҳисоб рафта, дар фаъолияти эҷодӣ низ кӯшиш ба харҷ додааст, ки аз истифодаи вожаву ибора ва таъбироти бегона, ба хусус арабӣ, канорачӯӣ намояд. Дар он замон, ки бисёр адибону олимон ва муаррихону дабирон ба тарзи баёни печ дар печ, истифодаи истиораҳои норавшан, муболиғаҳои номафҳум, кинояҳои гӯшношунид ва калимаҳои душворфаҳму дастнораси арабӣ кӯшиш ба харҷ медоданд, фаъолияти адабӣ ва чидду ҷаҳди Абулфазли Даканӣ барин адибон барои тоза нигоҳ доштани забон, парҳез кардан аз корбурди иқтибосоти душворфаҳми арабӣ намунаи ибрат ба ҳисоб меравад, вале, мутаассифона, ин ташаббуси онҳо аз ҷониби дигар адибон ҷонибдорӣ намеёфт ва оммавӣ намегардид [ниг.: 175, с. 128]. Кор то ҷое расида буд, ки дар ин давра як қисми адибон ва дабирону таърихшиносони дарборӣ ба тарзи баёни душвору печ дар печ «*кор фармудани санъатҳои мураккаби бадеӣ ва калимаҳои душворфаҳми арабӣ... дил бохта*», дар эҷодиёти худ матлабро номафҳум ва тираифода менамуданд. Маҳз корбурди барзиёди «*саҷъҳои муғлақи арабидор*» ва такаллуфоти шоирона забони асарҳои эшонро мураккаб мегардонд [ниг.: 175, с. 129]. Ҳангоми мутолиаи ҷунин асарҳо бо

сабаби зиёд будани таърифу тавсифҳои беҳуда, барзиёдии мадху ситоиш, ба такрор овардани ҷумлаҳо ва ба чанд тарз бозгӯ намудани як фикр хонанда ҳатто сарриштаи матлабро гум мекунад. Дар ин маврид донишманди Эрон Муҳаммадтақӣ Баҳор хеле дуруст таъкид менамояд, ки чунин адибон аз ҷиҳати корбурди вожаҳои душвори арабӣ ва «*эҷозҳои латиф ё дигар мухтассот*» худро ба дараҷае захира додаанд, ки «*то тавонистаанд, матлаби кӯчакеро, ки Ҷувайнӣ дар даҳ калима адо мекунад, дар даҳ сатр бо ҷумлаҳои мутародифа онро зеру боло бурда ва чанд саҷъи номавзун бар он афзудаанд*» [55, с. 505; 340, с. 258].

Ба вазъи забони тоҷикӣ ва дараҷаи корбурди иқтибосоти арабӣ дар асрҳои XVII-XVIII то андозае аз рӯйи осори адиби маъруфи ин замон Мирзо Абдулқодирӣ Бедил баҳо додан мумкин аст. Устод Садриддин Айнӣ дар таҳқиқоти арзишманди худ – «Мирзо Абдулқодирӣ Бедил» фасли махсусро ба забон, услуб ва санъати шеърӣ ин адиби мумтоз бахшидаст. Айнӣ дар умум забони шеъри Бедилро аз ҷиҳати истеъмоли «*лугатҳои ҷудогона хеле сода*» арзёбӣ намуда, аз ҷиҳати «*ҷумлабандӣ, таъбеҳот, киноя ва истиорот душвортарин забони адабии тоҷик*» меномад [ниг.: 31, с. 105]. Аммо, ба ақидаи устод Айнӣ, «*забони насри Бедил аз ҳад зиёда душвор аст, ...ҷумлаҳои дарози силсиладор бо таъбеҳҳои мураккаб ва истиораҳои печ дар печ насри ин адиби душвортаринро ба дараҷаи нофаҳмӣ расондааст*» [31, с. 105]. Махсусан ҳангоми ба кор бурдани истилоҳоти фалсафӣ забони насри Бедил «*боз ҳам душвортар мешавад, зеро, ки бештарини онҳо – (истилоҳоти фалсафӣ – Ҷ. М.) гайр аз маъниҳои машҳури лугавиашон маъноҳои махсуси истилоҳиро ифода мекунанд, ки мутолиакунанда дар вақти хондан сари каловаи фаҳмиширо гум мекунад*» [31, с. 105-106]. Ҳарчанд устод Айнӣ дар ин фасл дар бораи мавқеи иқтибосоти арабӣ дар осори Бедил чизе намегӯяд, аммо аз намунаи асарҳои насрии Бедил, ки устод Айнӣ дар таҳқиқоти худ овардааст, ба

хубӣ аён аст, ки иқтибосоти арабӣ дар насри Бедил мавқеи назаррас доранд [ниг.: 31, с. 108-109].

Адабиётшинос Р. Мусулмонқулов низ зимни таҳқиқи санъати лафзии сачъ дар насри форсу тоҷик дар бораи баъзе паҳлуҳои забони асарҳои насрии Бедилу ҳамзамонаш ва, умуман, адабиёти форсизабони Ҳинд, дараҷаи қорбурди иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии ин давра суҳан ронда, дар асрҳои XVI-XVIII ба авҷи камол расидани насри маснуи мутақаллифнаро таъкид меорад ва онро ба шароитҳои таърихӣ иҷтимоӣ ва табиӣ Ҳиндустон вобаста дониста, тафовути насри маснуи ин давраи адабиёти форсизабони Ҳиндро «аз насри маснуе, ки дар Хуросону Мовароуннаҳр маъмул буд» муайян мекунад. Ба андешаи ӯ дар насри ин давра истеъмоли калимаю ибораҳои мураккаби арабӣ ҳамчун воситаи санъати сачъ камтар ба назар расад ҳам, қор фармудани «ибораҳои рангину ҳаёломез, кинояву истиораҳои тавсифӣ», ки боиси душвории тарзи баён гардидаанд, зиёд дида мешавад. Сабаби ин ба таъсири муҳити ҷуғрофӣ ва ба робитаи адабиёти форсизабони Ҳиндустон бо адабиёти пурғановат ва дорои таърихи тулонии халқҳои ин кишвари бостонӣ нисбат дода мешавад [ниг.: 175, с. 130-131].

Пас аз асри XVI дар насри таърихӣ назар ба асрҳои XIII-XV то андозае равиҷи соданаҷис ба назар расад ҳам [ниг.: 175, с. 134], вале дар маҷмуъ муаррихону муншиёни дарборӣ ба хоҷаи тамаллуқ ва нишон додани тавонмандию суҳандонии худ калимаю таъбирҳои қасофаҳми арабиро онҷунон зиёд истифода бурда, ба дараҷае ба иборатардозию суҳанорӣ машғул мешуданд, ки мазмунро қурбони шакл мекарданд. Ба таъбири Р. Мусулмонқулов, «баъзан чанд саҳифаро бо суҳанони бодабдабаи пуч пур намуда, аммо матлаби асосиро аз мадди назар пинҳон мекунанд» [175, с. 137]. Калимаву таъбир ва ибораҳои «иқтисор, инфикор, эътизор, изтирор, лисони инкисор, мустаоб, маолиулиқоб, фазоилмаоб, камолотиктисоб, исолат

ва наҷобатинтисоб, ҷавдат ва ҷалолатилтиҳоб, зубдат-ул-киром, натиҷат-ул-ином, мураҷҷаъ-ул-хавос ва-л-авом, зави-юл-эҳтиром ва-л-мақом, ароизи мубарро, самъи ақдаси ашраф, ҳусни беҳимол» ва ғайра [175, с. 137] аз зумраи унсурҳои луғавии арабие мебошанд, ки дар насри муншиёнаи ин давра ба кор рафтаанд ва сабаби истеъмоли чунин унсурҳо агар, аз як тараф, риояи санъати сачъ бошад, аз тарафи дигар, тамаллуқи зиёди нависанда ва шаклпарастии ӯро нишон медиҳад.

Аз таҳлилу баррасӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки пас аз асри XIII забони асарҳои насрӣ мураккабтару душворфаҳм шуда, дар баробари ворид шудани калимаву ибораҳои зиёди арабӣ, ки ба оммаи мардум нофаҳмо буданд, тарзи баён низ душвору печ дар печ гардид, ҳамчунин суханбозиву суханпардозҳои беҳуда ба кор бурда мешуд, ки сарчашмаи ҳамаи ин ба сабки расмии дарбор вобаста буд. Мураккабнависӣ ва муғлақбаёнӣ дар ин давра як дараҷа хусусияти умумӣ пайдо карда, истеъмоли зиёди калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ, истилоҳоти илмӣ ва сураву оятҳои динӣ забони насри ин давраро пуртакаллуфу душворфаҳм гардонда буд. Дар маҷмӯъ, муаррихону муншиёни дарборӣ ба хотири тамаллуқ ва нишон додани тавонмандию сухандонии худ калимаю таъбирҳои каснофаҳми арабиро ончунон зиёд истифода бурда, ба дараҷае ба иборепардозию суханорӣ машғул мешуданд, ки мазмунро қурбони шакл мекарданд. Бо вучуди ин адибоне, ки ба халқ наздик буданд, дар чунин замони мураккабнависӣҳо низ анъанайи адабиёти асрҳои X-XI-ро давом дода, асарҳои хешро бо услуби нисбатан сода эҷод намудаанд.

БОБИ II

ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ СЕМАНТИКИИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ ДАР АСАРҲОИ НАСРИИ АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

2.1. Дар бораи баъзе масъалаҳои назарии иқтибоси калима

Вақте ки баҳои муҳаққиқонро ба осори асри XV, ба хусус ба насри ин давра, аз назар мегузаронем, чунин пиндошта мешавад, ки он маҳз аз рӯи насри Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ бошад. Ба ақидаи Муҳаммадтақӣ Баҳор, насри ин давра дар миёнаи содагӣ ва мураккабӣ қарор дошта «...ҳадди мутавассит – яъне миёнаи насри сода ва насри фанӣ, ҳамон сабке аст, ки голиби нависандагони бузурги ин давра... ба қор бастаанд» [55, с. 467]. Дар ҳақиқат, чи дар истеъмоли луғат ва чи дар ҷумлабандӣ сабки асарҳои насрии Ҷомӣ, махсусан «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс», нисбатан содаву равон аст. Мақсади таҳқиқи мо дар ин боб аз таҳлили иқтибосоти арабӣ ҳамчун ҷузъи таркиби луғавии ин ду асари нависанда иборат аст. Барҷастатарин хусусиятҳои вожаҳои иқтибосии асарҳоро ба инобат гирифта ин корро анҷом хоҳем дод.

Омӯзиши иқтибосоти арабӣ дар таркиби луғавии «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» ҳамчун намунаи насри асри XV ва ҳамчун намунаи насри нависандаи мушаххас дорои аҳамияти беандоза аст, зеро ин ду асар ҳам дар байни осори насрии ин давра ва ҳам дар байни асарҳои насрии худи Абдураҳмони Ҷомӣ бо вижагиҳои хоси худ фарқ мекунанд. «Баҳористон» дар пайравии «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ иншо гардидааст ва «забони он... содаву равон ва фаҳмо буда, ҷумлаҳои мусачҷаи саршори ибораю таъбирҳои халқӣ ва пораҳои шеърӣ он шабеҳи гуфтору сурудаҳои мардумианд» [50, с. 12]. «Нафаҳот-ул-унс» аз ҳаёту рӯзгори суфиёну орифон ҳикоят карда, хусусиятҳои насри суфиёнаро дар худ нигоҳ доштааст [ниг.: 309, с. 12; 109].

Омӯзишу баррасӣ ва ошкор намудани ҳама гуна сифатҳои калимаҳо дар ҳама гуна асари бадеӣ вазифаи илми забон буда, он *«роҳу воситаҳои сохташавии луғатро тадқиқ мекунад ва муаммои тағйироти сифатӣ ва миқдории таркиби луғавиро мекушояд»* [217, с. 15]. Забони шахси ҷудогона ҷузъи забони аҳли ҷомеа дар давраи муайян аст. Ҳар шахси эҷодкор дар такмил ва ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон ҳисса ё асаре мегузорад, ки он ба ин ё он тарз дар адабиёти бадеии минбаъда боқӣ мемонад. Нависанда унсурҳои гуфтугӯиро аз халқ гирифта онҳоро обуранг мебахшад, ба охиштагӣ он боз ба худи халқ бармегардад. Ҳамин гуна мубодила байни адабиёти бадеӣ – услуби бадеӣ ва забони гуфтугӯӣ – услуби гуфтугӯӣ тағйироти миқдорию сифатии забонро таъмин намуда, таркиби луғавиро такмил медиҳад [ниг.: 217, с. 14]. Аз ин лиҳоз таркиби луғавии асари бадеӣ тавре бояд омӯхта шавад, ки ҳамин мубодиларо инъикос карда тавонад. Чунончи, забоншинос В. В. Виноградов омӯзиши асари бадеиро якбора ҳам аз нигоҳи таърихӣ, ҳам адабӣ ва ҳам забонӣ илман дақиқ меҳисобид [ниг.: 75].

Нақши калимаҳои иқтибосӣ дар инкишфу ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон муҳим мебошад [ниг.: 185, с. 125]. Забоншиносоне, ки ба омӯзиши проблемаи иқтибосот машғуланд, ба омилҳои забонӣ ва ғайризабонии ин масъала тавачҷуҳ зоҳир намуда [ниг.: 185, с. 149], таъкид мекоранд, ки ҷараёни иқтибос гардидани калима дар ибтидо аз тарафи як ё якчанд нафар аз соҳибони забон сурат гирифта, баъдан ин ё он калимаи забони бегона дар забони иқтибосгиранда мавриди истеъмоли густурда қарор дода мешавад. Масалан, аз нуқтаи назари Пизани иқтибос барои забони муайян калимаи наво мебошад, ки дар ибтидо аз тарафи як ё якчанд нафар шахсе, ки онро аз забони дигар мегиранд, ба қор бурда шуда, баъдан *«ба тавассути амалҳои инфиродӣ ба системаи изоглосса, ки забонро ташкил медиҳад, ворид мегардад»* [120, с. 56]. Ба андешаи Э. Хауген

низ, ҳар як калимаи иқтибосӣ аввалан аз тарафи ягон нафар аз соҳибони забон ба кор бурда мешаваду баъдан аз тарафи шахсони дигар такрор ёфта дар забон қабул мегардад [ниг.: 279, с. 348]. Аз ин боис эҳтимоли қавӣ меравад, ки қисми зиёди калимаҳои иқтибосии арабӣ низ дар ибтидо аз тарафи шахсон ё донишмандони алоҳида мавриди истифода қарор гирифта, баъдан ба забони мо ворид гардидаанд.

Омӯзишу баррасии иқтибосоти арабии асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ аз ҷиҳати мавқеи истеъмол дар таркиби луғавӣ, мансубият ба ин ё он услуб, фаъоли ё ғайрифаволи он дар истеъмол маҳз ҳамин гуна омӯзиш ва таҳқиқ ба ҳисоб меравад. Иқтибоси калима аз як забон ба забони дигар яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидани таркиби луғавии забонҳост. Маликушшуаро Баҳор дар ин бобат мегӯяд: *«Дар олам ҳеҷ забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ бо забони дигар худро бар канор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, чи ба василаи тиҷорат ва сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳо ва ривоеҳои миллалӣ дигар луготе аз он мардум дар ин мардум нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои лугатҳои дахил аст»* [55, с. 134].

Муҳаққиқи варзидаи лексика ва фразеологияи забони форсӣ Ю. А. Рубинчик таъсири байниҳамдигарии забонҳоро ба *«вазъи ҷуғрофӣ ва шароити иҷтимоиву таърихӣ»* вобаста медонад ва, пеш аз ҳама, дар қисми лексика инъикос ёфтани ин таъсирро таъкид менамояд [ниг.: 231, с. 199]. Забоншинос С. Назарзода масъалаи иқтибоси калимаҳои бегонаро дар тамоми забонҳо роиҷ ва онро ба робитаи байни забонҳо дар давоми рушду инкишофи таърихиашон вобаста медонад [ниг.: 185, с. 125; 186, с. 59-60].

Пас, маълум мешавад, ки дар ҷаҳон ҳеҷ забони «поку холис» вучуд надорад. Ҳатто ба забонҳои бисёр хурде, ки чангалнишинони

Африқову Уқёнусия сухан мегӯяндӯ майдони густариши ҳар кадоми ин забонҳо аз ҳудуди як ҷангал берун намеравад, бешак, аз забони дигар ҷангалнишинони ҳамсоя калимаҳо ворид гардидааст. Аз ин рӯ дар бораи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ву арабӣ, ки соҳибони онҳо дар муддати чанд ҳазор сол дар канори ҳам зиста, байни ҳам муносибатҳои густурдаи тиҷоративу иҷтимоӣ, илмиву фарҳангӣ ва сиёсӣ доштандӯ саранҷом бо робитаҳои динӣ ба якдигар пайванд гардидаанд, ҳочати сухан нест [ниг.: 350, с. 3-4]. Ба ибораи дигар, дар дунё забоне вучуд надорад, ки аз ҷараёни иқтибоси калима барканор бошад, дар шароити имрӯза низ тамоми забонҳои дунё аз ҳамдигар воҳидҳои луғавиро иқтибос менамоянд, барои иқтибос гардидани воҳидҳои луғавӣ ҳуди забонҳо фазои мусоид фароҳам меоранд ва ин яке аз роҳҳои таракқиёту пешрафт ва бой гардидани таркиби луғавии забонҳо ба ҳисоб рафта, дар самти аз худ намудани доираи нисбатан васеи арзишҳои фарҳангӣ маънавӣ ва зехнию маърифатии тамоми халқҳои олам нақши муҳим мебозад [ниг.: 185, с. 125-126].

Муҳаққиқ Т. Бердиева зарурати истеъмоли иқтибосро на танҳо ба хосияти забонӣ, балки ба *«омилҳои иҷтимоӣ, тиҷоратӣ, илмӣ, фарҳангӣ»* вобаста медонад [ниг.: 57, с. 8]. С. Назарзода сабабҳои иқтисодӣ, динӣ, низомӣ, сиёсӣ, илмиву адабӣ ва фарҳангӣ иҷтимоии ворид гардидани унсурҳои луғавии забонҳои бегонаро таъкид намудааст [ниг.: 186, с. 60-64]. Аммо сабабҳои ба забон ворид шудани унсурҳои луғавии бегона, пеш аз ҳама, ба табиати ҳар забон вобаста мебошад. Ном додан (номинатсия) ба ашёву мафҳумҳо ва ҳодисоти сершумори ҳаёт аз эҳтиёҷоти муҳимми забон ба ҳисоб меравад. Бо инкишофи рӯзмарраи ҷамъият ва ташаккули ақлу хиради инсон олату афкори нав ба вучуд меояд, ки ин *«забонро ба номҳои нав эҳтиёҷманд месозад. Дар ин ҳолат забон (пеш аз ҳама – Ҷ. М.) аз банду решаи худ гизо мегирад ва агар он расоӣ накард, вай аз сарчашмаи дигар – иқтибосот баҳра меёбад»* [57, с. 8]. Т. Бердиева як сабаби иқтибоси

калимаро, ки аз табиати худ забон бармеояд, ба полисемия ё сермаъноӣ марбут меонад, ки дар ин ҳолат калима бо сабаби ифодаи маъноҳои мухталиф «*моҳияти ҳодиса ё предметро қатъӣ инъикос карда наметавонад. Дар ин ҳолат он калима бо амри қонуниятҳои дохилии инкишофи забон аз ин «вазифа» соқит мегардад. Барои ифодаи мафҳумҳои нав унсурҳои лексии он забонро, ки соҳибонаш ин мафҳумро офаридаанд ё ҷорӣ кардаанд, иқтибос мекунад*» [57, с. 8].

Масъали иқтибосот дар забоншиносӣ хеле батафсил баррасӣ гардидааст. Дахҳо таҳқиқотро ном бурдан мумкин аст, ки ба паҳлуҳои гуногуни ин мавзӯ даҳлат намудаанд. Аз ҷумла, Носирҷон Маъсумӣ ҳангоми андешаронӣ дар хусуси инкишофи забон ва таркиби луғавӣ назари худро доир ба калимаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ баён доштааст [ниг.: 162, с. 77-114]. Муҳаққиқ Н. А. Шарофов аз ҳисоби калимаҳои бегона бой гардидани таркиби луғавии забонро «*ба хусусиятҳои таркибии луғавии худ забон*» алоқаманд меҳисобад. Ба андешаи ӯ, «*калимаҳои нав ба забон на танҳо вобаста ба пайдоиши мафҳумҳои нав, инчунин алоқамандона бо он, ки дар забон зарурати додани ориентатсияи нав, характери байналмилалӣ гурӯҳи муайяни луғот пайдо мешавад, ворид мегарданд*» [326, с. 48].

Бисёр муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки иқтибосот, пеш аз ҳама, дар сатҳи лексикӣ ворид мегарданд ва дар сатҳи фонетикӣ морфологӣ ва синтаксисӣ фразеологӣ ба вучуд омадани ин падида ниҳоят кам ба назар мерасад [ниг.: 173, с. 22]. Иқтибоси калима аз забони бегона, агарчи аз рӯи эҳтиёҷ ва зарурат сурат мегардад, он аҷзи забон нест. «*Забоне, ки аз забонҳои дигар калимаҳоро қабул мекунад, забони қафомонда нест, балки дар давраи муайяни таърихӣ чизи ба худ заруриро қабул мекунад, зеро эҳтиёҷоти забон ниҳоят гуногун буда метавонад*» [320, с. 2].

Иқтибосот дар осори Абдурахмони Ҷомӣ махсус таҳқиқ нагардидаанд, аммо В. А. Капранов дар мақолааш «К вопросу о

воззрениях Джами на язык», ки ба назари Ҷомӣ доир ба забон алоқаманд аст, ёдрас мекунад, ки бо вучуди ниҳоят содагӣ забони асарҳои ӯ дорои иқтибосоти зиёди арабӣ аст [ниг.: 132, с. 106-113]. Дар кори аз ҷониби мо анҷомдодашуда – «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ» низ имконоти луғавӣ маъноӣ баъзе иқтибосоти арабии ин асар дар фасли алоҳида мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [ниг.: 309, с. 38-67; 109, с. 7-9].

Бояд гуфт, ки проблемаи иқтибос дар таҳқиқоти лексикологии забонҳои мухталиф нисбатан муҳим мебошад. Чунин таҳқиқотро ҳам аз ҷиҳати синхронӣ ва ҳам аз ҷиҳати диахронӣ анҷом додан мумкин аст. Таҳқиқи диахронӣ ё таърихӣ имкон медиҳад, то сабабу омилҳои ворид гардидани иқтибосот ва қабатҳои мухталифи лексикаи иқтибосӣ муайян карда шавад, зеро забони тоҷикӣ дар ҷараёни ташаккули таърихӣ худ бо забонҳои мухталиф, аз ҷумла бо забони арабӣ робитаи устувор доштааст, ки ин робита ба таркиби луғавӣ ва сохтори грамматикӣ он бетаъсир намондааст. Дар иртибот ба таҳқиқот аз нуқтаи назари диахронӣ, ки ба ҳолати кунунии инкишофи забон ва ба ҳадди ниҳой мавҷуд набудани омилҳои замони вобаста мебошад, гуфтан мумкин аст, ки айни замон низ иқтибосоти арабӣ дар таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ мавқеи назаррас дошта, тақрибан 40-50 дарсадро ташкил медиҳанд [ниг.: 158, с. 101; 156, с. 2].

Таъкид кардан бамаврид аст, ки дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ, аз ҷумла «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс», иқтибосоти арабӣ мавқеи назаррас дошта, барои саҳеҳу равшан ифода намудани мақсаду маънои нависанда нақши муҳим бозиданд. Вобаста ба ҳамин мо иқтибосоти арабиро дар асарҳои насрии нависанда – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

2.1.1. Қабатҳои луғавӣ ва иқтибосоти арабӣ

Воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо таърихи равобити ин ду халқ алоқаи ногусастанӣ дорад. Чунон ки таърих гувоҳ аст муҳаққиқон низ дар ин ақидаанд, муносибатҳои байни мардуми араб ва ориёнаҷод ба қари садсолаҳои пешазисломӣ рафта мерасад [ниг.: 55, с. 139; 338, с. 256; 350, с. 5], аммо иқтибоси воҳидҳои луғавии арабӣ ба забони дарии тоҷикӣ пас аз зуҳури ислом ва истилои арабҳо сурати тамоман дигар гирифт. Дар ин давра миқдори зиёди калимаву ибора ва ифодаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардиданд. Дар ин маврид забоншинос А. Ҳасанов дуруст таъкид мекунанд, ки иқтибосоти арабӣ «дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ беш аз ҳазор сол инҷониб вуҷуд дошта, бархе аз онҳо ҳоло ба сифати фонди асосии луғавӣ истифода мегарданд» [295, с. 53].

Забоншинос Ҳ. Маҷидов забони арабиро аз ҷумлаи забонҳои меҳисобад, ки дар давоми беш аз ҳазор сол на танҳо ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ, балки ба таркиби луғавии бисёр забонҳои дигар таъсири назаррас расонидааст. Ба ақидаи ӯ, ба монанди забони арабӣ «дар таърихи инкишофи забонҳои олам кам забонро пайдо кардан мумкин аст, ки ба забонҳои дигар дар муддати беш аз ҳазор сол пайваста тазйиқ оварда ба онҳо беист калима дода бошад» [158, с. 100-101; 156, с. 2]. Иқтибосоти арабӣ на танҳо дар забонҳои мардуми Шарқи мусалмон, балки дар таркиби бисёр забонҳои дунё ба назар мерасанд. Масалан, мувофиқи маълумотҳо дар таркиби забони испанӣ зиёда аз 1250 вожаи арабӣ дар истеъмол аст. Ҳамчунин дар забонҳои англисӣ, фаронсавӣ, итолиёвӣ, олмонӣ, русӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ иқтибосоти арабӣ мавҷуданд [ниг.: 54, с. 3]. Вале, ба назари мо, мақоми ин иқтибосот бештар дар гурӯҳи забонҳои туркию форсӣ, ба хусус, тоҷикӣ назаррас мебошад. Калимаҳои иқтибосии арабӣ бо сабабҳои мухталифи сиёсӣ ва иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, илмӣ ва равобити гуногунҷабҳаи забонӣ ба забони

точикӣ ворид гардида, аз боиси ниҳоят муҳим будани мафҳумҳое, ки бо ёрии онҳо ифода мешаванд, мавқеи устувор пайдо намуданд.

Забоншиноси рус Л. С. Пейсиков дар бораи иқтибос шудани калимаҳои арабӣ ба забони дарӣ чунин мегӯяд: «*Воридшавии қисмати асосии иқтибосоти арабӣ ба даврони ташаккулёбии забони адабии порсии дарӣ ва гул-гулишукуфоии адабиёти форсу тоҷик рост омад. Қайд кардан зарур аст, ки лексикаи арабӣ ба забони адабӣ тақрибан баъд аз ду асри истилои арабҳо ворид гардид*» [217, с. 36]. Маликушшуаро Баҳор иқтибосшавии калимаҳои арабиро ба таркиби луғавии забони порсии дарӣ ба чаҳор давра қисмат намуда, чунин меҳисобад, ки танҳо дар давраи аввал (асрҳои VII – XI) луғоту истилоҳот аз рӯйи зарурат иқтибос шудаанд [ниг.: 55, с. 153-159].

Давраи зиндагӣ ва эҷоди Абдурахмони Қомӣ (асрҳои XV – XVI) давраи авҷи воридшавии арабизмҳо ба таркиби луғавии забони дарӣ аст, аммо В. А. Капранов Қомиро ҳамчун мутафаккире, ки ба забон назари хос дорад, ҳисобида, мегӯяд, ки ӯ ҷонибдори оммафаҳмии забон аст [ниг.: 132, с. 108]. Пас, метавон гуфт, ки иқтибосоти арабие, ки дар осори Қомӣ ба назар мерасанд, дар замони зиндагии ӯ аксаран оммафаҳм будаанд.

Дар асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ гурӯҳҳои гуногуни калимаҳои арабиро дидан мумкин аст. Мо онҳоро аз рӯйи хусусиятҳои дараҷаи ҳазмшавӣ, семантика, мансубият ба ҳиссаҳои нутқ тасниф карда метавонем, чунон ки муҳаққиқон иқтибосоти арабиро дар забони адабии имрӯза мавриди баррасӣ қарор дода, ҳамин гуна тасниф менамояд [ниг.: 326, с. 50; 240, с. 92-95].

а) Вобаста ба дараҷаи ҳазмшавӣ дар асарҳои мавриди таҳқиқ гурӯҳҳои зерини арабизмҳоро метавон дид:

1. Калимаҳое, ки имрӯз дар забон хусусияти умумиистеъмолӣ гирифта дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъолона иштирок мекунад: адаб [16, с. 171; 9, с. 396], ҷинойт [16, с. 177], монеъ [16, с. 177], нозир

[16, с. 178; 9, с. 330], ҳозир [16, с. 178; 9, с. 364], узр [16, с. 189; 9, с. 342], таъзим [16, с. 126; 9, с. 420], ихлос [16, с. 127], зариф [16, с. 198; 9, с. 418], соҳиб [16, с. 46; 9, с. 391], суҳбат [16, с. 46; 9, с. 364], китоб [16, с. 47; 9, с. 466], вақт [16, с. 103; 9, с. 338], таом [16, с. 112; 9, с. 353], зиёдат [16, с. 46; 9, с. 420], зиёрат [16, с. 177; 9, с. 442], мизоч [9, с. 353], эътидол [9, с. 353], суол [12, с. 92].

Бояд гуфт, ки чунин калимаҳо дар асарҳои насрии Ҷомӣ ниҳоят зиёд мебошанд ва ба он маъно истифода гардидаанд, ки имрӯз доранд:

*Вай гуфта, ки карам дар авф он аст, ки ёд накунӣ **қинояти** ёри худро, пас аз он ки авф кардӣ [16, с. 177]; Агар дар роҳ касе туро сарое ороставу канизаке некӯ додӣ, он туро аз **зиёрати** ман монев омадӣ?... [16, с. 177]; ...маъҷуне, ки ҳарчанд **таом** хӯрад, меъда гарон нагардад ва мизоч аз эътидол нааяфтад [9, с. 353].*

Чунин калимаҳо дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик мавқеи устувор доранд ва дар калимасозӣ фаъолона иштирок менамоянд [ниг.: 208, с. 16]. Онҳо ҳам дар баёни хаттии фикр, ҳам дар нутқи шифоҳӣ, ҳам дар услуби баланд ва ҳам дар услуби паст ба кор бурда мешаванд. Маънои онҳо ба ҳамаи соҳибони забон фаҳмо ва барои дарки ин маъно овардани мисол зарурате надорад [ниг.: 158, с. 138; 157, с. 29-30].

Муҳаққиқ Т. Бердиева яке аз меъёрҳои иқтибосотро дар он мебинад, ки онҳо бояд дар заминаи калимаҳои забони воридшудашон калимаҳои нав созанд [ниг.: 57, с. 7]. Профессор Б. Камолиддинов низ «бо пасванду пешванд ё решаи калимаҳои тоҷикӣ васл гардида калимаҳои нав сохтани» калимаҳои иқтибосиро аз нишонаҳои «дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳазм гардидани онҳо» меҳисобад [ниг.: 129, с. 49]. Ба ақидаи забоншинос Ҳ. Мачидов, калимаҳои умумистеъмол «ба ҷумлаи вожаҳои фаъоли забон дохил мешаванд... Онҳоро аксар вақт дар мавриди офаридани калима, таъбир, истилоҳ, образҳо ва номҳои нав

ҳамчун қолабҳои шинохташуда истифода мебаранд» [158, с. 140; 157, с. 31]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ мувофиқи меъёрҳои калимасозии забони тоҷикӣ калимаҳои нав сохта шудаанд. Ба монанди *шарифҳиммат* [16, с. 201], *қавиҳиммат* [9, с. 359] *некӯадаб* [16, с. 201], *беадабӣ* [9, с. 345], *адабомӯз* [9, с. 362], *хилватхона* [16, с. 289], *соҳибҳолат* [16, с. 314], *соҳибшавкат* [9, с. 359], *тарбиятёфта* [16, с. 330], *дарлаҳза* [16, с. 333], *байтак* [16, с. 418]:

Пас мо рақс мекардем ва Бӯсаиди Тирмизӣ байтаке мегуфт [16, с. 418]. *Дарвеш қавиҳиммат бо подшоҳе соҳибшавкат тариқаи ихтилот ва собиқаи инбисот дошт* [9, с. 359].

Чунин гурӯҳи калимаҳоро нависанда дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ низ истеъмол намудааст: *қадам ранча фармудан* [16, с. 433], *қадам даркашидан* [9, с. 360] *таоми нозукон хӯрдан* [16, с. 474].

Забон ба мулоқот бидушод, ки эй дарвеш, муҷиб чист, ки аз мо бибуридӣ ва қадам аз омадишуди мо даркашидӣ? [9, с. 359-360]; *Ҳарчанд падар вайро либосҳои фохир месохт ва таомҳои лазиз меод, ба он илтифот намекард ва мегуфт: «Ман ҷомаи занон намепӯшам ва таоми нозукон намехӯрам»* [12, с. 582].

Аз ин бармеояд, ки ин калимаҳо ҳанӯз дар замони зиндагии Абдурахмони Ҷомӣ дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида будаанд.

2. Калимаҳои арабие, ки хусусияти адабии китобӣ доранд: *мақом* [16, с. 44] – мартаба; *ҳазимат* [16, с. 44] – торумор, шикаст, маглубият; *фохир* [12, с. 582] – бошукӯҳ, оӣ, ҳар чизи нағз ва гаронбаҳо, ки боиси фахр аст; *муфохират* [12, с. 724] – фахр кардан, болидан; *зилл* [16, с. 64] – ҳақирӣ, нотагонӣ; *изз* [16, с. 64] – мартаба; *заифа* [16, с. 63] – нотагон, зан; *ҷурм* [16, с. 189] – гуноҳ; *мутриб* [16, с. 198] – сароянда; *нукта* [16, с. 211] – зарофат, базла, шӯҳӣ; *тазаввуҷ* [16, с. 330] – оиладорӣ; *иштиғол* [16, с. 331] – шугл; *маҳзун* [16, с. 403] – гамгин; *магмум* [16, с. 403] – гамгин; *муҷиб* [9, с. 360] – сабаб, боис,

чавобдиҳанда; **тахийят** [16, с. 330] – сипос, ситоиш; **муганнӣ** [9, с. 330] – сароянда, навозанда; **фасеҳ** [9, с. 460] – касе, ки суханаиш равону зебо бошад, хушсухан; **балиғ** [9, с. 460] – суханвар, зебогуфтор; **чуд** [9, с. 330] – чавонмардӣ, саховат, бахшиш, эҳсон ва ғайра.

Ин гурӯҳи калимаҳо дар таркиби луғавии забони адабии имрӯза вучуд дошта бошанд ҳам, «дар забони зиндаи гуфтугӯӣ кор фармуда намешаванд», дар забони адабии меъёрӣ низ кам истеъмол мешаванд. Аз ин ҷиҳат аз калимаҳои умумиистеъмол фарқ мекунанд [ниг.: 163, с. 106]. Чунин калимаҳо қисми зиёди иқтибосоти арабии асарҳои Абдурахмони Ҷомиро ташкил медиҳанд:

...ва вайро башорат дод, ки ҳақ субҳонаҳу ва таоло туро фарзанди **начиб** **солеҳ** ҳоҳад дод [16, с. 444]; ...маро ин **муфохират** бас, ки номи ман бар забони **Шайх рафт** [12, с. 724]; Вай шоири **фасеҳ** ва сухангузори **балиғ** аст [9, с. 460].

Дар мисоли боло **начиб** ба маънои «шариф, асил, оқил ва боистеъдод» [374, с. 847], **солеҳ** ба маънои «покдил, покдоман, некӯсират, порсо; некмард» [375, с. 256] корбаст шудааст. Калимаҳои мураккабе, ки аз онҳо сохта шудаанд, низ хоси услуби китобӣ мебошанд: **шикастахотир** [16, с. 537], **латифтабъ** [16, с. 593], **наззорағӣ** [16, с. 597], **соҳибшавкат** [9, с. 359], **фикратпеша** [9, с. 361].

3. Шаклҳои чамъи шикастаи арабӣ. Ин гуна калимаҳо низ хусусияти адабии китобӣ доранд ва ба хотири шукӯху шахомат бахшидан ба сухан корбаст гардидаанд: **қудамо** [16, с. 46] – гузаштагон, аҷдодон; **куффор** [16, с. 44] – кофарон; **кибор** [16, с. 112] – бузургон; **расоил** [16, с. 314] – рисолаҳо; **манобир** [9, с. 330] – минбарҳо; **асвот** [9, с. 330] – савтҳо, садоҳо, овозҳо, оҳангҳои мусиқӣ; **алҳон** [9, с. 330] – лаҳнаҳо, оҳангҳо, навоҳо, хонишҳои хуш:

Падари вай, ки аз **уманои тучҷор** ва **ағниёи кибор** буд... [16, с. 444]; Ҳазорон достони ҳамду сано аз забони мургони баҳористони шиқу вафо, ки аз **манобири ағсон**и фазлу эҳсон ба ҳусни **асвот** ва тиби **алҳон**

аладдавом хонанд ва ба масомеи ҳозирони маҷомеи қудс ва нозирони манозире унс... расонанд [9, с. 330].

Маънои калимаҳои **умано** – шахсони боътимод, шахсони ростқавлу бовафо; **туҷҷор** – савдогарон; **ағниё** – бойҳо; **кибор** – бузургон; **мутавааттин** – маскангирифта, муқимгашта; **ағсон** – гуснҳо, шохаҳои дарахтон; **масомеъ** – узвҳои шунавоӣ, гӯшҳо; **маҷомеъ** – маҷмаъҳо, ҷамъомадҳо; **манозир** – манзарҳо мебошад. Калимаҳои дар боло овардашуда дар қабатҳои дигари таркиби луғавӣ, инчунин дар ҳамин қабат низ муродифҳои тоҷикиву арабии дигар доранд. Дар мисолҳои боло истифодаи санъати бадеии сачъ як сабаби афзалият додан ба иқтибосоти арабӣ гардидааст. Калимаҳои **туҷҷор** – **кибор**; **мутааҳҳил** – **мутавааттин**; **манобир** – **манозир**; **ағсон** – **алҳон**; **масомеъ** – **маҷомеъ** барои таъмини равонию оҳангнокии сухан корбаст шудаанд. Чунин мисолҳо дар асарҳои Қомӣ ниҳоят зиёданд.

Аз он ки Қомӣ дар бештарини асарҳои назми худ суханро сутуда, равонӣ, ҳамафаҳмии онро ҷонибдор аст ва тарғиб мекунад, муайян намудани фаҳмоии онҳо ё дар кадом қабати луғавӣ ҷой доштани онҳо дар замони нависанда душвор нест. Бо чанд далел инро метавон собит намуд. Аввалан, Қомӣ дар бораи маънӣ ва забон дар як қасидааш мегӯяд:

Хуш ояд дар сухан санъат зи шоир, лек на чандон,

Ки орад дар камоли маънии мақсуд нуқсонаш.

Хаёли хос бошад холи рӯйи шоҳиди маънӣ,

Чу хол андак фитад, бар рух диҳад ҳусни фаровонаш [346, с.

119].

Дигар ин, ки Қомӣ вақте мураккабии рубоиёти худро, ки истилоҳоти орифона бештар доранд, пай бурд, шарҳе бар онҳо навишт [ниг.: 10, с. 267-296].

ӯ дар «Тухфат-ул-аҳрор» низ доир ба забон сухан ронда мегӯяд:

Шоҳиди парварда ба сад иззу ноз

Беш ба машиота надорад ниёз:

Бар рухаи аз голияи мушксоӣ

Хуб бувад хол, вале як-ду ҷой [7, с. 256-257].

Аз ин ҷониб, метавон гуфт, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки мо ба гурӯҳи адабии китобӣ мансуб донистем, дар замони зиндагии нависанда хоси қабати дигари таркиби луғавӣ – умумиистеъмолӣ ё наздик ба он будаанд.

4. Калимаҳои, ки имрӯз дар истеъмол нестанд. Аслан ин гуна калимаҳо ниҳоят каманд: *қудамо* [16, с. 46] – гузаштагон; *акрон* [16, с. 189] – ҳамсолон; *эсор* [16, с. 46] – тухфа кардан; *ассам* [16, с. 63] – кар, ношунаво; *мавъизат* [16, с. 146] – насиҳат; *тувуффӣ* [16, с. 112] – вафот кардааст, *тафаҳхус* [16, с. 151] – тафтиш, ҷустуҷӯ, кофтуков; *сақалайн* [16, с. 158] – инс ва ҷинн; *аимма* [16, с. 211] – имомҳо; *заъқа* [16, с. 211] – доду фарёд; *илҳоҳ* [16, с. 219] – дархост; *сагур* [16, с. 33] – эҳтиёҷот; *сунан* [16, с. 235] – одат, роҳ, равиш; *марзуқ* [16, с. 240] – ризққардашуда; *қоид* [16, с. 245] – роҳнамо; *атбоъ* [16, с. 245] – тобеъон; *муракқаъ* [16, с. 245] – дарбеҳдор, як навъ либоси дарвешон; *дурроъа* [16, с. 246] – навъе либоси ҷангӣ; *соил* [16, с. 247] – суолкунанда, пурсанда, гадо; *тибат* [16, с. 281] – хушӣ, покизагӣ; *тафвиз* [16, с. 289] – вогузорӣ, супориш; *сабуъ* [9, с. 339] – ҳайвони ваҳиши даранда; *муқаддарот* [9, с. 343] – сарнавишт, тақдир; *ҳирмон* [9, с. 343] – маҳрумӣ, бенасибӣ, бебаҳрагӣ, ноумедӣ, маҳҷурӣ; *идбор* [9, с. 382] – бадбахтӣ; *базл* [12, с. 351] – бахишиш; *вадиат* [12, с. 582] – амонат, чизи ба амонат гирифташуда; *мавҳабат* [12, с. 488] – ато, бахишиш, эҳсон ва ғайра.

Калимаҳои зикршударо, бешубҳа, ҳам дар осори назмию насрии замони Абдурахмони Ҷомӣ, ҳам дар асарҳои адибони пеш аз ӯ ва минбаъда дучор метавон шуд, аммо онҳо ниҳоят кам ба назар расида, аз лиҳози таркиби овоз ва шакли калима ба забони тоҷикӣ мутобиқ

нашудаанд. Ин қабил иқтибосоти арабӣ маҷбуран ба забон ворид гардидаанд [ниг.: 186, с. 74].

Масалан, калимаи **қудамо** – **قُدَمَاء** дар адабиёти классикӣ маъмул аст, онро нависанда ба ҳамон маънои маъмулиаш, ки дар луғат низ ба ҳамон маънӣ аст, истифода мебарад. Он калимаи сермаъно буда решааш **قَدِمَ** бар вазни маъмулии **فُعَلَاء** аст ва маънои **قَدِيمَ** «омада расидан» ва **قَدَمَ** «гузаштан, пеш гузаштан» [355, с. 625] мебошад ва аз хамин реша сифати аслии «**قَدِيمٌ** *куҳна, гузашта*», [355, с. 626] сохта шудааст, ки шумораи чамъи он **قُدَامَى** ё **قُدَمَاء** ба маъноҳои 1) «*куҳна; қадима*» ва **قُدَمَاء** бошад ба маъноҳои «1) *одамони куҳна, гузаштагон*; 2) *атиқа*, 3) *куҳна*, 4) *фартут, фарсуда*» омадааст [355, с. 626]. Ин калима дар осори классикии форсу тоҷик ба маънои «*одамони куҳна, гузаштагон, бузургони гузашта*» маъмул буд. Бояд гуфт, ки калимаи мазкур ба маъноҳои «*куҳна, фарсуда*» дар забони мо истеъмол намегардад. Ҷомӣ низ онро ба маънии «*бузургони гузашта*» истеъмол мекунад:

Шогирди имом Зуфар аст. Аз қудамои машоихи Балх аст [16, с. 46].

Ё вожаи **муқаддарот** шакли чамъи исми мафъули феъли навъи дуҷуми забони арабӣ **قَدَّرَ** мебошад. Ин феъл сермаъно буда, дар луғат «1) *муайян кардан, ҳисоб кардан, шумурдан; андозаро муайян кардан; миқдорро нишон додан*; 2) *баҳо додан, арзиш таъйин кардан, қадр кардан, тақдир кардан*; 3) *таъйин кардан, ҳукм кардан*; 4) *фарз кардан, гумон кардан, тахмин кардан, зимнан дар назар доштан*; 5) *тайёр кардан, муҳайё намудан; ба вучуд овардан*; 6) *пешакӣ муқаррар кардан, тақдирро муайян кардан*» шарҳ дода шудааст [ниг.: 355, с. 624]. Исми мафъули ин феъл ба маъноҳои «*муайянгардида, арзишдодашуда, тақдиркардашуда*; 2) *зимнан дарназардошташуда*; 3) *пешакӣ муқарраркардашуда, пешакӣ таъйинкардашуда, пешакӣ ҳалкардашуда*» [355, с. 625] ба кор бурда мешавад. Аммо дар асарҳои мавриди таҳқиқ –

«Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» ин калима дар шакли чамъ ба маънои «*тақдир, сарнавишт*» ба кор бурда шудааст:

Агар тамаъро нурсанд, ки падарат кист, гӯяд: «Шак дар муқаддароти кирдигорӣ» [9, с. 43].

Яъне дар насри нависанда калимаи сермаънои **муқаддарот** танҳо ба яке аз маъноҳои мушаххаси худ кор фармуда шудааст. Дар ин бора ҳақ ба ҷониби муҳаққиқи рус Смирнитский аст, ки мегӯяд: «*Калима аз як забон ба забони дигар на ба таври яклухт, ҳамчун воҳиди пурра ва мукаммали аз ҷиҳати грамматикӣ танзимгардида, балки танҳо, гуфтан мумкин аст, ки ҳамчун ҷузъи шакли муайяннадоштаи воҳиди лексикӣ иқтибос мешавад, ки дар системаи забони иқтибосгиранда муҳити навро соҳиб мегардад*» [257, с. 235].

Аз калимаҳои дар ин гурӯҳ зикргардида на ҳама унсурҳои луғавӣ дар ҳамин шакл ва вазнашон имрӯз истеъмол мегарданд, аммо калимаҳои ҳамрешаи онҳо дар забони имрӯзаи тоҷикӣ вожаҳои маъмуланд. Аз ҷумла аз **тувуффӣ** – *вафот*; аз **сигар** – *сагир*; аз **сунан** – *суннат*; аз **марзуқ** – *ризқ, розиқ*; аз **маъъизат** – *воиз, вазъ*; аз **соил** – *суол, масъул*; аз **аимма** – *имом*; аз **атбаъ** – *тобеъ*; аз **қудамо** – *қадим*; аз **муқаддарот** – *тақдир* дар қабатҳои мухталифи лексикӣ забони имрӯза дар истеъмол мебошад.

5. Як гурӯҳи бисёр серистеъмол ибора, таркиб, ифода ва ҷумлаҳои арабиё мебошанд, ки дар асар дучор мешаванд. Нависанда аз ин гуна қолабҳои синтаксисӣ фаровон истифода мебарад:

Ва конат шаҳодатуҳу – қаддаса Оллоҳу таоло руҳаҳу – фи шуҳури сана самони ашара ва ситамиа (Шаҳодати ӯ, Худованд руҳашро шод гардонад, дар моҳҳои соли 618 иттифоқ афтадааст) [16, с. 427]; *Пурсид, ки Абулҷанноб мухаффафа (Абдулҷанноби бо тахфиф)? Фармуд: «Ло, мушаддада» (Не, бо ташидид)* [16, с. 424].

Чунин тарзи истеъмоли арабизмҳо танҳо хоси услуби Ҷомӣ нест, балки ин анъанаест, ки дар кулли асарҳои таърихӣ, тазкираҳо, асарҳои

илмии классикони форсу тоҷик дучор мешавад. Бешубҳа, ашъоре, ки якбора бо ду забон эҷод мешавад, аз ҳамин услуб сарчашма мегирад. Он дар адабиёти классикии мо ниҳоят маъмул буд, аммо ҳар нависанда ба ин гуна тарзи ифода бо услуби ба худ хос муносибат мекунад. Ҷомӣ дар асарҳои худ танҳо ифодаҳои истифода мебарад, ки маъмуланд. Аз ҷониби дигар, ӯ пурра аз қолабҳои арабӣ истифода набурда, онҳоро бо ҷумлаҳои тоҷикӣ омезиш медиҳад:

Тувуффӣ – қаддаса сирруху – фи сана самонӣ ва хамсин ва ситамиа ва қабри вай дар Бухорост (ӯ, макони охираташ обод бод, дар соли 658 вафот кардааст) [16, с. 434].

Аз ҳама муҳимаш, нависанда ифодаҳои устувору истилоҳотеро истифода менамояд, ки хоси пайравони суфия ва, умуман, уламои динанд. Бо ин нависанда нутқи персонажҳоро мушаххастар месозад:

Шайх дар ҷавоб фармуд, ки «кона золика фӣ-л-китоб-и мастуран» (ин дар Қуръон сабт шудааст) [16, с. 429]; *Хидмати шайх Садриддин – қаддаса сирруху – ба аёдати вай омад. Фармуд, ки «шафакаллоху шифоан аҷилан!» (Худо зудтар шифоят диҳад) рафъи дараҷот бошад! Умед аст, ки сиҳат бошад* [16, с. 464]; *Гуфт: «Зиҳӣ исфаҳсолорон, ки дар ин уммат будаанд, ба масобаи анбиёи алайҳимуссалом, ки “уламоу умматӣ каанбиёи банӣ Исроил”» (олимони пайрави ман ба монанди пайгамбарони бани Исроиланд)* [16, с. 597].

Дар асар ифодаҳои арабии гуногунмазмуну устувор, зарбулмасалу мақолҳои арабӣ ҳамеша аз забони персонажҳо оварда мешавад. Аз забони нависанда бошад, танҳо ҷумлаҳои дар дохилашон шумораҳои арабӣ истеъмолгардидаро, ки барои ифодаи санаҳои таърихӣ меоянд, дучор мешавем. Муаллиф ҳангом зикри санаи ғавти қариб ҳамаи суфиён аз ҷумлаву шумораҳои арабӣ истифода мебарад:

Тувуффӣ – қаддаса сирруху – лайлата явмисабти-л-ошири мин шаҳри раҷаби саната исно ашара ва сабъамиата (макони охираташ обод бод, шаби шанбеи даҳуми моҳи раҷаби соли 712 вафот кардааст)

[16, с. 473]; *Чун Шайх Маҷдиддинро дар санаи сабъ ва ситамиа (соли 607) ва қила санаи ситта ашара (ва мегӯянд, ки соли 616) шаҳид карданд, хотуни вай, ки аз Нишопур буд, вайро ба Нишопур нақл кард* [16, с. 431].

Ҳаминро таъкид кардан чоиз аст, ки ибораю таркиб ва ҷумлаҳои арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ таҳқиқоти махсусро тақозо мекунанд ва ин кори оянда хоҳад буд.

Таҳлили семантикии арабизмҳо низ бамаврид аст ва яке аз хусусиятҳои барҷастаи иқтибосоти арабӣ дар ҳамин зоҳир мегардад. Маликушшуаро Баҳор арабизмҳоро дар таркиби луғавии забони дарӣ баррасӣ намуда, сабабҳо ва хусусиятҳои воридшавии онҳоро зикр мекунад. Мо ба ин масъала дар боло дахл намуда будем. Аз ҷумла, ӯ мегӯяд, ки як гурӯҳи калимоти арабии муродифи форсӣ надошта, ё калимаҳои дуруштро ивазкунанда, калимаҳои идорӣ вориди забони мо гаштанд [ниг.: 55, с. 141]. Дар давраҳои минбаъда ба таркиби луғавии забони мо бештар калимаҳои аз забони арабӣ ворид шудаанд, ки маъноҳои абстракт, истилоҳоти гуногунсоҳа, аломату сифатҳо ва монанди онҳоро ифода мекунанд. Аз ин рӯ:

а) дар насри Ҷомӣ як гурӯҳи зиёди онҳо калимаҳои мебошанд, ки **мафҳумҳои абстрактро** ифода мекунанд: *мақом* [16, с. 44; 9, с. 391], *суҳбат* [16, с. 46; 9, с. 392], *муддат* [16, с. 47], *муфарриқат* [16, с. 47], *қазо* [16, с. 47; 9, с. 382], *талаб* [16, с. 47], *шаҳид* [16, с. 47], *хиҷолат* [16, с. 63], *вақт* [16, с. 103], *роҳат* [16, с. 103], *нафс* [16, с. 103], *нақл* [16, с. 112], *илтифот* [16, с. 112], *замон* [16, с. 112], *изтироб* [16, с. 151], *ҷурм* [16, с. 189], *нукта* [16, с. 211], *зулм* [9, с. 361], *адл* [9, с. 361], *қасос*, *қатл*, *ҳаёт*, *хасм* [9, с. 382], *фазл*, *иноят* [12, с. 25] ва ғайра.

Чун ин риштаро шунидам, аз **идбори** худ дар тааччуб мондам, ки **қазо** маро ба манзили касе андохтааст, ки толиби **қатли** ман аст [9, с. 382].

Баъзеашон дар шакли чамъ корбаст гардидаанд: **маориф** [16, с. 596], **ҳақоиқ** [16, с. 596], **дақоиқ** [16, с. 596], **латоиф** [16, с. 596; 9, с. 332], **аҳком**, **авомир** [9, с. 343].

Ин гуна вожаҳо дар дохили ибораҳои рехта низ зиёд ба назар мерасанд: аз **ҳаёт** сер омадан [9, с. 382], **дасти иродат** дар домани касе задан [16, с. 559].

б) гурӯҳи дигари калимаҳои арабии асарҳои нависанда **мафҳумҳои шахсро** ифода мекунад: **нозир** [9, с. 330]; **соҳиб** [16, с. 46]; **шаҳид** [16, с. 47]; **мутриб** [16, с. 198]; **ходим** [16, с. 151]; **мурид** [9, с. 335]; **толиб** [9, с. 382]; **хасм** [9, с. 358]; **раият** [9, с. 351]; **ҳаким**; **надим** [9, с. 361]; **фозил** [12, с. 583]; **амрад** [12, с. 104] – ҷавони бериш; **баввоб** [12, с. 776] – дарвозабон; **ҳоҷиб** [9, с. 369] – дарбон; **манкуҳа** [12, с. 340] – зани никоҳӣ; **ҷавод** [9, с. 375] – ҷавонмард, бахшанда, карим, соҳибҷӯд; **соил** [9, с. 375] – гадо, суолдиҳанда; **қудва** [9, с. 462] – пешво.

Ин гуна мафҳумҳо дар шакли чамъи шикаста низ дида мешаванд: **қудамо** [16, с. 46], **фуқаро** [16, с. 112], **раоё** [9, с. 361], **ҳукамо** [9, с. 349], **умано**, **ағниё**, **кибор** [12, с. 582], **ҳучҷоб** [12, с. 776], **риҷол** [9, с. 421].

в) гурӯҳи дигаре аз онҳо ба **ашёву предметҳои гуногун** далолат мекунанд: **китоб** [16, с. 47]; **варақ** [12, с. 656]; **сурат** [9, с. 347]; **минбар** [12, с. 58]; **бизоат** [12, с. 61]; **қорура** [12, с. 101] – шиша, зарф; **қароба** [12, с. 363] – зарфи об, шиша; **ибриқ** [12, с. 299]; **байза** [12, с. 526]; **ваҳал** [12, с. 406] – лой, гил; **инон** [12, с. 341] – лаҷом, ҷилав; **маҳор** [12, с. 416] – инони шутур; **мирваҳа** [12, с. 274] – бодбезак, **митҳара** [12, с. 664] – зарфи об; **меҳбара** [12, с. 188] – сиёҳидон, давог; **риква** [12, с. 74] – кӯзаи об, машики хурд; **сарир** [12, с. 708] – ҷойгаҳ, тахт, кат; **ҳарба** [12, с. 286] – асбоби ҷанг; **ҳасир** [12, с. 75] – бӯрӣ; **ҳачар** [12, с. 320] –

санг; чамра [12, с. 269] – оташпора, лахча, ахгар; чаъба [12, с. 361] – қуттӣ; моида [9, с. 392] – дастархон; суфра [9, с. 432] – дастархон; сурра [9, с. 385] – ҳамён; бадра [9, с. 408] – ҳамёни танга; руқъа [9, с. 385] – мактуб, хат, нома; занбел [9, с. 214] – сабад; қароба [16, с. 283] – зарфи об; тубра [12, с. 321] – халта, халтаи фақирон; қасрия [12, с. 681] – зарфи шишагине, ки дар он бавл кунанд ва ғайра.

Таъкид кардан бамаврид аст, ки миқдори калимаҳои арабии ифодакунандаи номи ашёву предметҳо назар ба миқдори калимаҳои, ки мафҳумҳои абстрактро ифода менамоянд, хеле кам аст.

г) номи либосу пӯшоқиҳо ва матоу газворҳо. Маъмултарини ин гуна калимаҳо худи вожаи *либос* аст, ки маънои «пӯшок, пӯшиданӣ, болопӯш, чома, танпӯш, он чӣ ба тан мепӯшанд» [374, с. 600; 377, с. 720]-ро дорад ва дар забони имрӯзаи тоҷикӣ аз тамоми муродифҳояш серистеъмол мебошад. Бо ин калима дар забони тоҷикӣ вожаҳои *либосбур, либосбурӣ, либосвор, либосворӣ, либосдор, либосдӯз, либосдӯзӣ, либоскашӣ, либосқапак, либосовезак, либоспӯшӣ, либосфурӯш, либосфурӯшӣ, либосхона, либосшӯй, либосшӯйӣ* [ниг.: 377, с. 720-721] ва ғайра сохта мешаванд. Дар асарҳои насрии Мавлоно Ҷомӣ низ ин калима ниҳоят серистеъмол буда, қариб 40 маротиба ба кор бурда шудааст, ки ин гувоҳи ҳазм гардидани он ба ҳисоб меравад:

Вай муҳтазир буд. Шахсе бар вай даромад дар либоси суфиён [12, с. 317].

Муродифи калимаи *либос* вожаи *кисват* бошад, дар забони имрӯза умуман дар истеъмол нест. Он дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо низ камистеъмол буда, ҳамагӣ 4 маротиба ба кор бурда шудаасту халос:

Дар ҷомеи Бағдод бар канори маҷлиси Шиблӣ биистодам. Шахсе он ҷо расид дар кисвати ин қавм [12, с. 409].

Бояд гуфт, ки аксари ин вожаҳо либосу пӯшоқиҳоеро ифода мекунанд, ки аҳли тасаввуф ба бар менамуданд: *майзар [12, с. 279] – дастор, салла, рӯймол, ки ба сар мебанданд; изор [12, с. 279] – рӯймол,*

саргирак; **исоба** [12, с. 778] – рўймоле, ки ба сар ё пешона мебанданд, пешонабанд, сарбанд, дастор, салла; **миндал** [12, с. 637] – рўймол, дастор, миёнбанд; **миншафа** [12, с. 210] – рўймол, сачоқ; **миқнаа** [12, с. 116] – чодар, сарандоз; **амома** [12, с. 778] – салла; **қабо** [12, с. 313] – як навъ либоси дарози пешкушоди мардона; **далқ** [12, с. 632] – либоси паминаи дарвешон, хирқои қаландарон, либоси кӯҳна; **хирқа** [12, с. 187] – либоси дарвешон, ҷомаи пурдарбех, либоси кӯҳна, порчаи матоъ, матои дариди; **мураққаъ** [12, с. 437] – либоси дарвешӣ, ҷомаи аз қуроқ дӯхташудаи дарвешон, ҷомаи қуроқ; **дисор** [12, с. 601] – либоси рӯ, ҷома; **дурроа** [12, с. 320] – як навъ либоси ҷангӣ, либоси рӯпӯши суфиён; **қумош** [12, с. 716] – матои абрешимӣ; **қазин** [12, с. 360] – матои абрешимӣ; **ҷубба** [12, с. 518] – ҷома; **ридод** [9, с. 431] – болопӯш, либосе, ки аз болои либосҳои дигар мепошианд, або, ҷома; **шиққа** [9, с. 441] – пайтоба, пораи латта; **дабиқӣ** [12, с. 106] – навъе аз матои абрешимии нафис, ки ба шаҳри Дабиқи Миср нисбат дода мешавад; **миқнаа** [12, с. 116] – чодари занон, саргирак, сарандоз; **наъл** [12, с. 138] – кафи, пойафзор; **хулла** [12, с. 638] – навъе аз либос ё пӯшоке, ки хоҳ аз камар поёнро пӯшонад ё ҳамаи танро, ҷома, қабо; **бурқаъ** [12, с. 777] – сарбанди занон, чашибанд, пардаи рӯпӯши занон, рӯбанд, ниқоб ва ғайра.

Ғ) **исмҳои ифодакунандаи макон:** **матбах** [16, с. 151] – оишона; **каҳф** [12, с. 42] – гора, паноҳгоҳ; **ҳаммом** [12, с. 535] – гармоба, макони шустушӯӣ, **мавқиф** [12, с. 323]; **маҳал(л)** [12, с. 33] – ҷой, макон; **манзил** [12, с. 98] – макони фурудойӣ, макони истиқомат; **мазбала** [12, с. 100] – ҷойи рехтани хокрӯба ва ифлосиҳо; **маҷмаа** [12, с. 100] – ҷойи ҷамъшавӣ; **ма(ъ)од** [12, с. 29]; **марҷаъ** [12, с. 15] – ҷойи бозгашт; **мастаба** [12, с. 332] – суффа; **маҷол** [12, с. 505] – ҷавлонгоҳ; **маъраз** [9, с. 343] – ҷойи зуҳур; **мазиқ** [9, с. 378] – тангно; **мавъид** [9, с. 399] – ҷойи ваъда, **гавр** [9, с. 472] – чуқурӣ; **машириқ** [12, с. 423] – макони тулуи офтоб; **мағриб** [12, с. 423] – макони гуруби офтоб; **марқад** [12, с. 615] –

оромгоҳ, қабр; мазор [12, с. 458] – макони зиёрат, зиёратгоҳ, қабр; маҳаффа [12, с. 456] – қачоваи одамнишини соябондор ва ғайра.

д) **номи таому хӯришхо ва нӯшокихо.** Дар байни ин калимаҳо аз хама бештар худи вожаи **таом** серистеъмол мебошад, ки қариб 140 маротиба ба кор бурда шудааст. Муродифи дигари арабии он – **қут**, ки маънои «*хӯрданӣ, гизои ба қадри зарурат*» [375, с. 707]-ро дорад, дар асарҳои мавриди таҳқиқ бештар аз 15 маротиба ба назар расид. Синоними тоҷикии ин вожа дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ба назар нарасид. Аз ин бармеояд, ки ҳанӯз дар замони зиндагии нависанда вожаи арабии **таом** дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида будааст. Аз тарафи дигар, хулоса баровардан мумкин аст, ки калимаи арабии **таом** доираи истеъмоли вожаи тоҷикии **хӯрокро** танг карда будааст ё адиб дар истеъмоли калимаҳои арабӣ нисбат ба муродифоти тоҷикии онҳо майли бештар дорад:

Меъда маҳалли таом аст, агар ҳалол дар вай афканӣ, қуввати тоат ёбӣ... [12, с. 271]; Дид, ки се курси нон ба чиҳати қути вай оварданд [9, с. 377].

Яке аз шартҳои барои аҳли тасаввуф мубориза бо анвои гуногуни нафси инсонӣ, аз ҷумла парҳез аз пурхӯрӣ, тарки тамаъ, қаноат бо он чӣ дар даст доранд ва монанди ин аст. Дар ин маврид Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» аз забони аҳли тасаввуф чунин меорад:

Нафси худро дар шугле афкан, пеш аз он ки туро дар шугле афканад [16, с. 158].

Ба ин васила нафси саркаши инсонӣ, ки боиси гумроҳӣ гардида метавонад, мазаммат ва касбу кор ё шугл, ки воситаи таъмини зиндагии шоистаи инсонҳо ба ҳисоб меравад, тарғиб карда мешавад.

Ё дар ҷойи дигар нависанда қаноату парҳезгорӣ ва хайру саховатмандиро чунин тарғиб менамояд:

Вақте бо Иброҳими Адҳам гуфт, ки шумо маош чӣ гуна мекунад?

Гуфт:

– *Мо чун меёбем, шукр мекунем ва чун намеёбем, сабр мекунем.*

Шақиқ гуфт:

– *Сағони Хуросон ҳамчунин мекунанд.*

Иброҳим гуфт:

– *Пас шумо чун мекунед?*

Гуфт:

– *Мо чун ёбем, эсор мекунем ва чун наёбем, шукр мекунем* [16, с. 46-47].

Дар порчаи боло калимаи арабии *маош* ба маънои «*воситаи зиндагӣ, қути зиндагӣ*» омадааст. Дар забони имрӯза бошад, ин калима ба маънои «*музди кор, моҳона*» истеъмом мегардад. Он дар луғати арабӣ-русӣ «1) *ҳаёт, зиндагӣ; 2) воситаҳои зарурӣ барои зиндагӣ; 3) таъмин, музд, нафақа*» [355, с. 553] ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «1. *зиндагонӣ, рӯзгузаронӣ, умргузаронӣ; 2. воситаҳои зиндагӣ, ҳамчун хӯрок, нӯшиданӣ нӯшок ва гайра; 3. маҷ. муносибат ва муомила, рафтор*» маънидод шудааст [374, с. 639]. Аз ин рӯ гуфта метавон, ки ин калима тағйири маъно накардааст, балки маънои имрӯзаи он аз маъноҳои қаблаш сарчашма мегирад.

Ба ин тариқ, аз сабаби он ки бисёр паҳлуҳои ҳаёти суфиён ба масъалаи хӯрокворӣ алоқамандӣ дорад, дар асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ номи бисёр хӯрокворихо истифода гардида, зимнан қаноату парҳезкорӣ, хайру эҳсон ва саховатмандӣ тарғиб ва нафси саркаши инсонӣ мазаммат карда мешавад.

Аз ҷумла, номи чунин хӯришу таомҳо ва нӯшокиҳои арабӣ ба назар менасанд: *бугро* [12, с. 498] – *як навъ хӯроки хамирӣ; қадид* [12, с. 587] – *гӯшти хушкшуда, гӯшт ё моҳии хушк ё намакзадашуда; курс* [12, с. 287] – *ҳар чизи гирд ва доирашакл хусусан кулча ё гирдаи нон; рағиф* [12, с. 777] – *қурси нон, нони гирда; сарид* [12, с. 316] – *нони ба шир, дӯғ ё шӯрбо таркардашуда; ҳариса* [12, с. 361] – *оше, ки аз гандуми кӯфта, гӯшт ва равған тайёр карда мешавад; ҳалво* [12, с. 318] – *хӯдание, ки аз*

орд, ширинӣ, равган, мағзи дона ва ҷавз бо омехтани дорувориҳои хушбӯӣ тайёр карда мешавад; **қалъа** [12, с. 457] – як навъ хӯрокест, ки аз гӯшти кӯфта, нахӯд, пиёз, равган ва гайра тайёр карда мешавад; **асида** [12, с. 695] – навъе аз ҳалво, ҳалвои тар; **хамр** [9, с. 437] – шароби сурх, май; **шароб** [9, с. 354] – нӯшокӣ.

Аз байни номи хӯроқиҳо калимаи **савиқ** маъноҳои гуногун дорад. Ин калима дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «1. маширобот; 2. орди гандум ё ҷави бирёнкарда; хӯрока» [375, с. 169] омада, дар луғати арабӣ-русӣ «1. шавлаи ҷав ё гандум; 2. нӯшокии сабуки масткунанда» шарҳ дода шудааст [354, с. 384]. Дар асарҳои Ҷомӣ низ ба маънои хӯроқи сабук истеъмол гардидааст:

Аз Бағдод қут нахӯрд. Аз Антокия вайро савиқ меоварданд ва мехӯрд [12, с. 77].

Вожаи **шароб** дар забони имрӯза бештар ба маънои «май, бода» истеъмол мешавад, аммо дар асл маънои луғавии ин калимаи арабӣ «нӯшокӣ, нӯшоба» мебошад ва Абдурахмони Ҷомӣ низ онро ба ҳамин маъно корбаст намудааст:

Бандае буд ҳабаишӣ, вайро ҷазбае расид қавӣ, ки шаш моҳ таому шароб нахӯрд [12, с. 714-715].

е) номи мевачоту сабзавот ва ғалладонаҳо: **фоқиҳа** [9, с. 409] – мева; **нахл** [9, с. 409] – хурмо; **руммон** [9, с. 409] – анор; **рутаб** [12, с. 189] – хурмои тару тоза; **инаб-ус-саълаб** [12, с. 328] – ангури сагак; **хиёр** [12, с. 266] – бодиринг; **ҷавз** [12, с. 308] – чормағз; **боқило** [12, с. 321]; **ша(ъ)ир** [9, с. 433] – ҷав; **адас** [12, с. 219] – наск, навъе аз лӯбиёҳо.

ё) номи ҳайвоноту ҷонварон ва паррандагон: **астар** [12, с. 319] – ҳачир; **бат(т)** [12, с. 526] – мурғобӣ; **саъва** [12, с. 393] – паррандаи хурди синасурх ба калони гунҷишк; **усфур** [12, с. 643] – гунҷишк; **бухтӣ** [12, с. 406] – шутури калони бақувват ва сурхранг; **сабуъ** [12, с. 111] – ҳайвони ваҳиши даранда; **гуроб** [12, с. 333] – зог, зоги сиёҳ; **астар** [12, с. 334] – ҳачир; **қарода** [9, с. 422] – маймунҳо; **ханозир** [9, с. 422] – хукҳо.

ж) номи гиёҳу наботот: *шаҷар* // *ашҷор* [12, с. 320] – дарахт // дарахтон; *шақоқиқ* [9, с. 332] – лолаҳо; *тубо* [12, с. 103] – дарахти серсояи афсонавӣ дар ҷаннат, ки гӯё меваҳои гуногун ва хушбӯӣ дорад

з) номи узвҳои бадан: *яд* [12, с. 656] – даст; *каф* [12, с. 201] – кафи даст, рӯйи панҷа; *қалб* [12, с. 169] – дил; *лисон* [12, с. 307] – забон; *ҳалқ* [12, с. 444] – гулӯ; *соқ* [12, с. 77] – қисми пой аз зону то буҷулак; *масона* [9, с. 412] – шошадон.

и) як қисми зиёди арабизмҳоро номҳо ва куняву таҳаллуҳо ташкил медиҳанд, ки асосан суҳан дар асар дар хусуси онҳо меравад: *Абуабдуллоҳ Мухтор ибни Муҳаммад ибни Аҳмад-ал-Ҳаравӣ* [16, с. 360], *Шайх Абубакр ибни Абдуллоҳ ат-Тӯсӣ ан-Нассоҷ* [16, с. 375], *Шайх Наҷмиддини Кубаро* [16, с. 422], *Султон Валад* [16, с. 471], *Умми Ҳассон* [16, с. 618], *Абубакри Муфид* [16, с. 201], *Абуладиён* [16, с. 225], *Абулҳасани Нурӣ* [9, с. 339] *Абусаиди Харроз* [9, с. 339] ва ғайра.

й) номҳои ҷуғрофӣ низ як гурӯҳи калимаҳои арабиرو ташкил медиҳанд: *Хайра* [16, с. 211], *Ироқ* [16, с. 211], *Макка* [16, с. 218], *Яман* [16, с. 283], *Байт-ул-муқаддас* [16, с. 376], *Мағриб* [16, с. 214], *Тайнот* [16, с. 214], *Масиса* [16, с. 214], *Нисо* [12, с. 149], *Мадина* [12, с. 237], *Раққа* [12, с. 282], *Хулд* [12, с. 301], *Ҷабал* [12, с. 253] ва ғайра.

Бояд гуфт, ки нисбат ба номи куняву таҳаллуҳо миқдори номҳои ҷуғрофии арабиасл дар асарҳои Ҷомӣ ниҳоят кам аст.

к) номи китобу асарҳо. Таъкид кардан лозим аст, ки номи аксари асарҳои адибони классики тоҷику форс арабӣ мебошад. Ба ибораи дигар, ба забони арабӣ гузоштани номи китобу асарҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Ба ақидаи мо ба забони арабӣ гузоштани номи китобу асарҳо аз эҳтироми адибони классик ба забони арабӣ ҳамчун забони дини ислом ва забони Қуръони маҷид сарчашма мегирад. Дар асарҳои насрии Ҷомӣ ҳангоми баёни аҳволу рӯзгори аҳли тасаввуф – адибони классики тоҷику форс китобу асарҳои онҳо низ хеле зиёд зикр мешаванд, ки номи қисми зиёди онҳо арабӣ аст. Ба монанди: «*Дурар-*

ун-назим *фи фазоил-ил-Қуръон-ил-азим* [12, с. 745], «Зод-ул-мусофирин» [12, с. 745], «Кашиф-ул-махҷуб» [12, с. 210], «Канз-ур-румуз» [12, с. 745], «Қавоид-ул-ақоид» [12, с. 468], «Тазкират-ул-авлиё» [12, с. 738], «Салот-ут-толибин» [12, с. 515], «Сироч-ус-соирин» [12, с. 453] ва ғайра.

к) Як миқдор **истилоҳоти адабиётшиносӣ**, ба хусус истилоҳоти соҳаи **назмшиносии** он низ ба назар мерасанд: *шеър, вазн, қофия, каломи мавзуну муқоффӣ* [9, с. 437], *радиф, ташибеҳ, таҷнис, тарсеъ, ихом, маҷоз, илми балогат, шоир, назм, каломи манзум* [9, с. 438], *қасида, газал, маснавӣ, қитъа, рубоӣ* [9, с. 439], *матлаъ* [9, с. 443], *мисраъ* [9, с. 445]:

Шеър бар чанд ақсом аст чун қасидаву газал ва маснавию қитъа ва рубоӣ ва шуаро дар муморасатӣ онҳо мутафовит [9, с. 439]; *Ва мутааххирини ҳукамо ба он вазну қофияро эътибор кардаанд; Пас, шеър каломе бошад мавзуну муқоффӣ...* [9, с. 437].

Як қисми ин истилоҳот дар шакли ҷамъи шикаста низ воқеъ шудаанд: *ашъор* [9, с. 439], *шуаро* [9, с. 438], *абёт* [9, с. 440]:

...ашъори вайро латофате комил ва малоҳате тамом ҳосил аст [9, с. 450].

Таъкид кардан ҷоиз аст, ки дар асрҳои миёна нақши забони арабӣ на танҳо дар шакл гирифтани истилоҳоти соҳаи адабиётшиносӣ, балки дар ташаккули истилоҳоти дигар илмҳои он замон ниҳоят калон аст. Чунон ки дар Аврупо забони лотинӣ забони илм буд, забони арабӣ низ дар давлатҳои Шарқи исломӣ нақши забони илмо мебозид ва бисёр истилоҳоти илмҳои мухталиф, аз қабилҳои забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, таърих, нучум, фикҳи исломӣ ва ғайра аз ин забон гирифта мешуданд.

л) **мафҳумҳои ифодакунандаи касбу ҳунар**. Истеъмоли доираи муайяни гурӯҳи калимаҳои касбу кор дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо бесабаб нест. Аввалан, худи чараёни тасаввуф маъмулан дар байни

аҳли ҳунар (косибон), ки дар асарҳои миёна табақаи фаъолтарин ва муташаккилтарини ҷамъият ба ҳисоб мерафтанд, бештар паҳн шуда буд. Сониян, мувофиқи маълумоти асарҳои дар бораи суфиён эҷодгардида, аз ҷумла «Нафаҳот-ул-унс», гурӯҳе аз аҳли тасаввуф аз байни аҳли ҳунар баромадаанд ва аз дастрасчи касби худ нон меҳӯрданду инро ба дигарон низ тарғиб мекарданд. Дар ин маврид адабиётшинос Аълоҳон Афсаҳзод гуфтааст: «*Сарфи назар аз баромади иҷтимоиашон тамоми нуму ва густариши тасаввуф бо мафкураи ҳунармандону косибон дар алоқа буда, идеалҳои ахлоқии аҳли тасаввуф дар либоси маслаки ин тоифа ҳувайдо мегашт*» [49, с. 195]. Ба гуфти А. Афсаҳзод, яке аз намояндагони барҷастаи тасаввуф Иброҳими Адҳам, ки «*аслан шоҳзодаи тарки мансабқарда буд*», пайравони хешро ба омӯхтани касбу ҳунар талқин менамуд. Ҷамҷунин бисёр намояндагони тасаввуф «*бо аҳли ҳунар на фақат дар пайванди маънавӣ, балки дар иртиботи хунӣ низ қарор гирифта буданд. Вале қадеварӣ, боғбонӣ ва деҳқонӣ низ барои ин гурӯҳ бегона набуд*» [49, с. 195]. Аз рӯи мушоҳидаҳои мо низ, дар настри Ҷомӣ, ба хусус дар «Нафаҳот-ул-унс» ба тарғиби касбу ҳунар тавачҷуҳи махсус зоҳир карда шудааст. Аз ин рӯ дар асарҳои Ҷомӣ як қатор калимаҳои мавҷуданд, ки номҳои касбу ҳунар ва мафҳумҳои онро ифода мекунанд:

Падари вай саббоғ буд ва мехост, ки писараи (Абулҳасан ибн Ассабоғ – Ҷ. М.) ҳам саббоғ бошад [16, с. 538].

Саббоғ калимаи арабӣ буда, маънояш «ранггар» аст.

Калимаҳои *табиб* [12, с. 458]; *таббох* [12, с. 343] – ошпаз; *гассол* [9, с. 424] – шӯянда, мурдашӯ; *ҷулоҳ* [12, с. 360] – бофанда; *мутриб* [16, с. 198] – сароянда; *косиб* [16, с. 243] – соҳиби касбу ҳунар; *туҷҷор* [16, с. 474] – тоҷирон, савдогарон; *баззо* [16, с. 189] – матоъфурӯш; *ҳаддод* [16, с. 172] – оҳангар; *сарроф* [12, с. 394] – ивазқунандаи пул; *баққол* [9, с. 471; 12, с. 662] – сабзавотфурӯш; *ҳачҷом* [12, с. 221] – хунгир, хунгиранда, ҷарроҳ, сартарош; *ҳаллоҷ*

[12, с. 155] – касе, ки пахтаро аз пунбадона ҷудо мекунад; **ҳаммол** [12, с. 217] – боркаш, борбардор; **сойг** [12, с. 693] – ҷавҳарӣ, ҷавоҳирфурӯш, заргар аз ҷумлаи вожаҳои ифодакунандаи касбу кор дар асарҳои Ҷомӣ ба назар мерасанд.

Дар баробари калимаҳои арабии ифодакунандаи касбу кор вожаи мураккаби **ҳасирбоф** ба кор рафтааст, ки ҷузъи аввали он – **ҳасир** (бӯрё) арабӣ буда, ҷузъи дуюмаш – **боф** (асоси замони ҳозираи феъли **бофтан**) тоҷикӣ мебошад. **Ҳасирбоф**, яъне **бӯрёбоф**:

Бағдодӣ аст ва Ҳулд маҳаллате аст аз Бағдод. Ва вай ҳасирбоф буд [16, с. 228].

Як қисми ин вожаҳои ифодакунандаи касбу кор ҳамчун таҳаллуси аҳли тасаввуф низ ба назар мерасанд: *Абулхусайни Ҳаддоди Ҳиравӣ* [12, с. 90], *Абуҳафси Ҳаддод* [12, с. 90], *Абумуҳаммади Ҳаддод* [12, с. 92], *Абуҷаъфари Ҳаддод* [12, с. 92], *Абунастри Сарроҷ* [12, с. 369], *Абуҳотами Аттор* [12, с. 83], *Ҳамдуни Қассор* [12, с. 94], *Абусаиди Харроз* [12, с. 83], *Собит-ал-Хаббоз* [12, с. 145], *Хайри Нассоҷ* [12, с. 189], *Абубакри Саккок* [12, с. 254], *Абубакри Саққо* [12, с. 285], *Муҳаммад Алии Қассоб* [12, с. 117], *Айюби Наҷҷор* [12, с. 261] ва ғайра.

Дар таҳаллусҳои зикршуда **сарроҷ** ба маънои «зингар, он ки асбобу анҷоми ба асп даркориро (аз қабиле зин, лаҷом, нӯхта ва ғ.) тайёр мекунад ва мефурӯшад» [375, с. 211; 378, с. 217] **аттор** ба маънои «атрфурӯш, доруфурӯш» [374, с. 98; 377, с. 91], **қассор** ба маънои «шустагар, гозур, ҷомашӯй» [375 с. 679; 377, с. 673], **харроз** ба маънои «мӯзадӯз, машкдӯз» [375, с. 466; 378, с. 428], **хаббоз** ба маънои «нонвой, нонпаз, нонфурӯш» [375, с. 452; 378, с. 416], **нассоҷ** ба маънои «бофанда» [374, с. 837; 377, с. 899], **саккок** ба маънои «он ки пули танга сикка мезанад, дар рӯйи танга дарҷ мекунад, кордгар, кордсоз» [378, с. 196], **саққо** ба маънои «обкаш, машкоб, обдиҳанда, касе, ки обро бо машк мекашад, обпош, обоваранда» [375, с. 224; 378, с. 196], **қассоб** ба маънои «кушандаи гӯсфанду гов, гӯштфурӯш,

он ки гову гӯсфанд ва г-ро барои гӯшт мекушад» [375, с. 679; 377, с. 673], **начҷор** ба маънои «дуредгар, чӯбтарош» [374, с. 847; 377, с. 905] корбаст гардидаанд, ки ин далели аз байни табакаи косибону хунармандон зуҳур кардани аҳли тасаввуф буда, ба ин ё он касбу хунар шуғл доштани эшон ё қаробаташон бо ин тоифаро нишон медиҳад.

м) Қисми дигари арабизмҳо **калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият** мебошад. Дар забони арабӣ калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият бар вазнҳои мушаххас сохта мешаванд ва вазнҳои аз ҳама маъмули чунин вожаҳо **فَعِيلٌ** ва **فَعِلٌ** мебошад [ниг.: 140, с. 84]. Дар насри Мавлоно Чомӣ низ бар вазнҳои зикршуда калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият зиёд ба назар мерасанд. Ба монанди: **зариф** [16, с. 198], **наҳиф**, **заиф** [16, с. 63], **азим** [16, с. 247], **фақир** [16, с. 590], **шариф** [16, с. 598], **сағир** [16, с. 172], **кабир** [16, с. 172], **мариз** [12, с. 680], **латиф** [9, с. 463], **бадеъ** [9, с. 461], **ғариб** [9, с. 347], **карим**, **лаим** [9, с. 348], **ҷамил**, **ҷазил** [9, с. 374], **хашин** [12, с. 274] – *сахт*, *дурушт*, *дагал* ва ғайра. Мисол:

Шайх-ул-ислом гуфт, ки Булҳасани Музаййин ду будаанд: яке кабиру яке сағир [12, с. 220]; ...*ва дигар «Фироқнома» ва он китобе бадеъ ва назме латиф аст* [9, с. 461].

Баъзеи ин гуна вожаҳо субстантиватсия шуда дар вазифаи исми шахс ба кор рафтаанд:

Пас Шайх ибн ал-Арабӣ, разияллоҳу анҳу, мегӯяд, ки наздики мо он аст, ки аз он ки чизе бидиҳанд ва ҷони маризро бозхаранд, чора нест ва лозим нест, ки дар иваз ҷони дигар бидиҳанд, зеро ки мо аз худ ин мушоҳада кардем, ки ҷони касеро бозхаридаем [12, с. 680].

Қобили қайд аст, ки аксари вожаҳои ифодакунандаи аломату хусусияти арабӣ, ки бар вазни **فَعِيلٌ** меоянд, дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида умумистеъмол шудаанд. Аз мисолҳои дар боло овардаи мо

низ ба чуз **чазил** ба маънои «фаровон, зиёд, бисёр» [355, с. 128] сифатҳои дигар дар забони тоҷикӣ ба кор бурда мешаванд.

Баъзеи чунин калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият дар шакли дараҷаи қиёсӣ ё олий, ки бар вазни **أَفْعَلُ** меояд, ба назар мерасанд: **асаҳҳ** [12, с. 57] – саҳеҳтар, **акрам** [12, с. 451] – каримтарин (сифати пайгамбар), **акбар** [12, с. 367] – буузургтарин (сифати Худованд), **ачмал** [9, с. 395] – зеботар, **акмал** [9, с. 395] – комилтар ва ғайра:

Гувоҳӣ медиҳам, ки ин бағоят ҷамил аст ва ба ниҳояти омолу амони далел, аммо иффату покӣ аз он **ачмал** аст ва савоби мавъуд бар он аз ҳама дар ҷамол **акмал** [9, с. 395].

н) Гурӯҳи дигари вожаҳои арабии асарҳоро **сифатҳои ифодакунандаи рангу намуди зоҳирӣ, нуқсонҳои ҷисмонӣ ва хислати инсонӣ** ташкил медиҳанд. Ин сифатҳо дар забони арабӣ бар вазни **أَفْعُلُ** сохта мешаванд: **абяз** [16, с. 63] – сафед, **асвад** [16, с. 63] – сиёҳ, **аҳмар** [16, с. 63] – сурх, **ахзар** [16, с. 63] – сабз, **асам(м)** [12, с. 99] – кар, ношунаво; **аҳмақ** [9, с. 424] – аблаҳ, гӯл, бефаросат, бефаҳм; **абхар** [9, с. 425] – бадбӯйдахон; **абрас** [12, с. 458] – гирифтори марази сафедие, ки дар нӯсти бадани инсон пайдо мешавад, нес; **акма** [12, с. 458] – кӯр, нобино:

Вай гуфтааст: «Ҳар кӣ дар ин тариқ дармеояд, мебояд, ки чаҳор мавтро бар худ гирад: мавти **абяз** ва он гуруснагӣ аст, мавти **асвад** ва он сабр кардан аст бар изои мардум, мавти **аҳмар** ва он муҳолифати нафс аст ва мавти **ахзар** ва он пораҳо барҳам дӯхтан аст нӯшиширо» [12, с. 99].

Тавре аз мисол дида мешавад, рангҳои **абяз, асвад, аҳмар, ахзарро** нависанда аз забони персонаж ба кор бурдааст, ки ин хусусияти истилоҳӣ доштани онҳоро нишон медиҳад. Дар мавридҳои дигар аломатҳо бо калимаҳои тоҷикӣ ифода карда мешаванд.

о) Калимаҳои арабии ифодакунандаи ададҳо дар насри Ҷомӣ ниҳоят серистеъмоланд. Аз ҷумла, шумораҳои миқдории **воҳид** ва **аҳад** (як) ҳамчун калимаҳои истилоҳие, ки ба ягонагии Худованд далолат менамоянд, ба қор бурда шудаанд:

Ва дар ин мақом вуҷуди муваҳҳид дар мушоҳадаи ҷамоли вуҷуди воҳид чунон мустағрақи айни ҷамъ гардад, ки ҷуз зоту сифоти воҳид дар назари шухуди ӯ наёяд, то гоёте ки ин тавҳидро сифати воҳид бинад... [12, с. 35]; *Ҳар гаҳ ки гӯям, ки аҳад, Мавло гӯяд, онам, ки ту мегӯӣ, донӣ, ки аҳад кист, маро бо сар бурд* [12, с. 444].

Шумораи **воҳид** ба маънои аслиаш низ ба назар мерасад:

...дар замони воҳид ё дар азминаи мутақороба анвори вилоят ва осори ҳидоят аз эшон рӯй намуда ва сафару реҳлати муридону мустафидон ба эшон буда [12, с. 19-20].

Шумораи **аҳад(ун)** сермаъно мебошад. Он ба ғайр аз ифода намудани адад боз ба маънои «ягон кас, касе, каси дигаре» ва дар ҷумлаҳои инкорӣ ба маънои «ҳеҷ кас, касе» истеъмол мешавад. Дар ҷумлаҳои арабие, ки аз забони аҳли тасаввуф баён карда мешаванд, ба ҳамин маъно қорбаст шудааст:

Чун пеши вай расидам, ҳанӯз бо вай аз он чизе нагуфта будам, маро гуфт: «Муҳаммад, бозгард! Ло йаърифу аҳадун гайруҳу» (Аллоҳро ҷуз ҳуди Аллоҳ касе нашиносад) [12, с. 292]; *Ва ҳам вай гуфта: «Иъмал ало ан лайса фӣ-л-арзи аҳадун гайрука ва ло фӣ-с-самои аҳадун гайруҳу» (Тавре қор кун, ки гӯё дар замин ба ҷуз ту ҳеҷ кас нест ва дар осмон ба ҷуз ӯ касе нест)* [12, с. 97].

Шумораи миқдории **арбаъин** низ дар асарҳои нависанда серистеъмол аст. Он дар ду маврид ба назар мерасад: ҳам дар дохили шумораҳои таркибии арабӣ ва ҳам ба маънои «муддати чил рӯзе, ки суфиён дар гӯшае ба танҳои риёзат ва ибодат мекунанд, чилла» қорбаст шудааст:

Ба асл аз Басра аст, аммо дар Бағдод бирафта аз дунё дар санаи салосин ва **арбағина** ва миатайни (соли 243) [12, с. 80]; Пас вайро хирқае пӯшониду дар **арбағин** нишонд ва баъд аз итмоми **арбағин** «Айнуззамон» лақаб ниҳод [12, с. 535].

Гурӯҳи дигари калимаҳои ифодакунандаи ададҳо шумораҳои тартибӣ мебошанд: **аввал** [12, с. 306] – якум, **аввали** [12, с. 57] – якум, **сония** [12, с. 110] – дуум, **солиса** [12, с. 182] – сеюм, **робеъ** [12, с. 468] – чорум, **робеа** [12, с. 241] – чорум, **хомиса** [12, с. 256] – панҷум, **содиса** [12, с. 260] – шашум, **сомин** [12, с. 723] – ҳаштум.

Аксари ин шумораҳо ҳам ҳамчун истилоҳ ҳангоми ба табақаҳо тақсим кардани аҳли тасаввуф ба кор бурда шудаанд:

Аз табақаи **сония** аст. Кунияти ӯ Абумуҳаммад аст [12, с. 102]; Аз табақаи **хомиса** аст. Кунияти ӯ Абулҳасан аст [12, с. 165].

Аҳёнан ба маънои асли низ ба назар мерасанд:

Дар сафари **аввал** илме овардам, ки хосу ом назирuft [12, с. 58]; Дар боби **сомин** аз «Футӯҳот» мегӯяд, ки: Шайх Авҳадуддини Кирмонӣ, раҳимаҳуллоҳу, гуфт, ки дар ҷавонӣ хидмати шайхи худ мекардам [12, с. 723].

Шумораи тартибии **аввал** ба вазифаи зарфи замон ва макон низ истеъмол гардидааст:

Шайх фармуданд: «**Аввал** тасҳеҳи ният кун, баъд аз он ба хилват дарой!» [12, с. 518]; Биништам ва аз **аввали** китоб хондан гирифтам, то ба он ҷо расидам, ки Ғаззолӣ мегӯяд... [12, с. 467].

Як қисми ками вожаҳои ифодакунандаи ададҳои асархоро шумораҳои касрӣ ташкил медиҳанд: **нисф** [12, с. 710] – ним, аз ду як; **рубъ** [12, с. 552] – чоряк, аз чор як; **ушр** [12, с. 338-339] – даҳяк, аз даҳ як.

Ҳангоми зикри санаҳои таърихӣ, яъне санаҳои тавлиду вафоти суфиён асосан шумораҳои миқдории арабӣ истифода шудаанд ва ин шумораҳо дар ҳама мавридҳои истеъмол таркибианд: **сабъ** ва **сабъин** ва

миъатайн [16, с. 361] – 277, хамс ва хамсамиата [16, с. 376] – 505, хамс ва салосин ва хамсамиа [16, с. 381] – 535, сабъа ашара ва хамсамиа [16, с. 380] – 517, сита ашар ва ситамиа [16, с. 431] – 616, самани ва хамсин ва ситамиа [16, с. 434] – 658:

*Тувуффӣ – қаддаса сирруҳу – фи сана **самонӣ ва хамсин ва ситамиа** (ӯ, макони охираташ обод бод, дар соли 658 вафот кардааст) ва қабри вай дар Бухорост [16, с. 434]; Вафоти вай дар муҳаррами санати **сабъа ва самонин ва миата** (соли 187) буда [12, с. 63]; Тувуффийа **Валид-ус-Саққо саната ширина ва салосумиа** ва қила саната **ситта ва ӯширина ва салосумиа** (Валиди Саққо соли 320 аз олам гузаит ва гуфтаанд, ки соли 326) [12, с. 63].*

Аз зиёд истеъмол шудани чунин шумораҳо ва хамчунин аз гуфтаи муҳаққикон бармеояд, ки бо арабӣ ифода намудани солшумории ҳичрии қамарӣ анъанайи муқаррарӣ барои мардуми мусалмон буд [ниг.: 147, с. 32].

Ба ақидаи муҳаққиконе, ки доир ба назарияи иқтибос таҳқиқот анҷом додаанд, аз як забон ба забони дигар бештар ҳиссаҳои номии нутқ, ба хусус номи предмету мафҳумҳои мухталиф иқтибос мешаванд [ниг: 57, с. 45-46], вале:

п) Иқтибоси калимаҳои ифодакунандаи амалҳо дар забон ҳодисаи хеле нодир ба ҳисоб меравад. Чунин калимаҳо аз як забон ба забони дигар, одатан, ниҳоят кам иқтибос мешаванд, зеро «руҳу ҷони» ҳар як забон маҳз калимаҳои ифодакунандаи амалҳо мебошанд ва агар забон ба иқтибоси чунин калимаҳо эҳтиёҷ пайдо кунад, умраш ба охир мерасад [ниг: 57, с. 45-46]. Бо вучуди ин арабизмҳои, ки аслан исму сифатанду бо роҳи калимасозии тоҷикӣ ба феъл гузаштаанд, яъне хамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ дар таркибсозии феълҳо иштирок мекунанд, кам нестанд. Ба монанди: **шукр гузоштан** [16, с. 464], **шиорат кардан** [16, с. 462], **илтимос кардан** [16, с. 463], **завқ кардан** [16, с. 465], **эмин гаштан** [16, с. 480], **муроҷиат кардан** [16,

с. 481] ва садҳои дигар, аммо инҳо аллакай калимаҳои тоҷикӣ мебошанд, на арабӣ, зеро бо қолаби калимасозии тоҷикӣ сохта шудаанд.

Дар баробари ин аҳёнани феълҳои арабӣ низ дучор мешаванд, ки дар ҷумлаҳои тоҷикӣ истеъмол гардидаанд: **қила** [16, с. 431] – гӯянд, **тувуффийа** [12, с. 365] – вафот кардааст, **дуфина** [12, с. 365] – дафн карда шудааст, **мота** [16, с. 63] – вафот кардааст:

Аз табақаи сония аст «ва қила мина-с-солиса» (Гуфтаанд, ки аз табақаи сеюм буд) [12, с. 191]; *Тувуффийа саната салосин ва сабъина ва арбаъимиа ва дуфина фӣ хонақоҳ (Соли 473 вафот кардааст ва дар хонақоҳ дафн шудааст)* [12, с. 365].

Нависанда ин гуна феълҳоро бо ҳадафҳои услубӣ кор мефармояд ва онҳо ба таркиби луғавии забони мо умуман роҳ намеёбанд.

р) Арабизмҳои мансуб ба аломати амалу аломати аломат низ ба назар мерасанд: *баъд* [16, с. 146], *ачаб* [16, с. 172], *ҷиҳат* [16, с. 247], *ала-с-сабоҳ* [12, с. 481], *истиғфор* [16, с. 333], *касир* [16, с. 380] ва ғайра:

Бар пой хосту ба истиғфор сар бараҳна карду гуфт... [16, с. 333]; *Баъд аз ин суханон он ҷамоат маро гуфтанд: Шохиди сидқи ҳоли ту он аст, ки фардо алассабоҳ фалон ҷой биравӣ ва фалон кор бикунӣ ва тафсилӣ он дар «Мақомот»-и эшон мазкур аст* [12, с. 481].

Воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ, умуман, калимаҳои бегона ба забон як чараёни қатънашаванда аст, аммо дар таърихи забони адабии тоҷикӣ (форсӣ) даврахое ҳастанд, ки воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавӣ дар авҷ буд. Ин чараён то нимаҳои дуоми асри XIX идома дошт. Дар ин давраҳо, албатта, гурӯҳи зиёди калимаҳои арабӣ ворид гардида, баъзе ба меъёрҳои забони мо мутобиқ гаштанд, баъзеи дигар, ки зарурат ба истеъмолашон набуд, дар ҳамагон мавқеи ягонаи истеъмолгардида боқӣ

монданд. Инро мо дар мисоли асарҳои насрии Ҷомӣ низ боре собит намудем.

Ба меёрҳои фонетикиву грамматикии забони воридшудаашон мутобиқ гардидани иқтибосот амри табиӣ мебошад. Дар баробари ин маъноӣ мафҳуми нав касб кардани иқтибостро низ забоншиносон кайд кардаанд [ниг.: 185, с. 125]. Дар асарҳои Ҷомӣ низ як гурӯҳи иқтибосоти арабӣ ба назар мерасанд, тағйири маъно кардаанд. Масалан, калимаҳои *иморат*, *ачуза*, *мурочиат*, *мутаваҷҷеҳ*, *қасд* имрӯз тамоман ба он маъно истеъмол намегарданд, ки Ҷомӣ онҳоро дар асар истифода намудааст:

Он сол ҳаҷро бигзошт ва суҳбати вайро лозим гирифт ва иморати дили худро ва пас аз он се ҳаҷ кард [16, с. 221].

Калимаи *иморат* аз он ки дар дохили ибораи фразеологӣ омадааст, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки он кайҳо ба таркиби луғавии забони мо ворид гардидааст, аммо ба ин маънӣ имрӯз он истеъмол намегардад. Худи калимаи *иморат* – عِمَارَةٌ аслан исми амал ё масдар аз феъли навъи якуми عَمَرَ аст [ниг.: 140, с. 218-219; 317, с. 107-109; 278, с. 254-258; 85, с. 186-192; 119, с. 27]. Ин феъл дар забони арабӣ хеле сермаъно буда, дар луғат ба маъноҳои «1) сараҳолӣ будан, 2) маскун шудан, 3) барқарор намудан, 4) сохтан, бино кардан» [355, с. 539] омадааст. Пас, маънои калимаи عِمَارَةٌ ҳамчун исми амал «1) аҳолинокӣ, 2) сохтмон, сохтан, бино» [355, с. 540] аст. Ҷомӣ дар дохили ибораи фразеологӣ ба маънои маҷозӣ онро истифода мекунад. Имрӯз он бо забони тоҷикӣ танҳо ба як маъно «*бино*» дар истеъмол аст. Дар ҳар сурат ин калима аз маънои аслии худ дур нарафтааст. Калимаи *ачуза* бошад, имрӯз тамоман тағйири маъно кардааст:

Ачузаи худро гуфтам: «Авали шаб ту воқифи вай бош ва баъд аз он маро бедор кун ва ту дар хоб шав!» [16, с. 241]; *Чун он ачуза маро бедор кард, ман то саҳар риояти ҳоли вай мекардам, маро хоб даррабуд* [16, с. 241].

«*Ачуза*» дар ин чо ба маънои «*зан*», «*ҳамсар*» буда, обуранги ҳиссии муътадил дорад. Ин калима дар забони арабӣ ҳам дар чинси занона ва ҳам дар чинси мардона як шакл дорад: *عُجُوزٌ* – *ачуз*, зеро он бар вазни *فَعُولٌ* буда, чинси мардона ва занонаи ин гуна исмҳо як хел аст [ниг.: 140, с. 86]. *Ачуз* (*عُجُوزٌ*), ки аслан сифат аст, шояд дар забони тоҷикӣ бо таъсири дигар исмҳои арабӣ шакли чинси занона – *ачуза* пайдо карда бошад. Дар луғат ин калима низ хеле сермаъно аст. Аз ҷумла «*عُجُوزٌ* ш. ҷ. *عَجَائِزٌ* 1. *пир*. 2. 1) *пирамард*; 2) *пиразан*» [355, с. 499]. Имрӯз *ачуза* – *ачуз* – *ачузкампир* дар гуфтугӯ ба маънои «*афсунгар*, *ҷодугар*» истеъмол гардида дорои обуранги ҳиссии манфӣ мебошад. Ҳам дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва ҳам дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ин маъно вучуд надорад, аммо дар матни зерин калимаи *ачуза* аз забони персонажи асар ба маънои манфии «*ҷодугарзан*, *афсунгарзан*» корбаст шудаасту сифати *шайтонбашара* обуранги манфии калимаи *ачузаро* тақвият додааст [ниг.: 243, с. 55-56]:

Шояд баъзе ачузаҳои шайтонбашара, ки, ба гуфте, оби сарнишебро бо макру афсуну риёкорӣ ба боло мегардонанд, ин ақидаро ба вучуд оварда бошанд [3, с. 55].

Калимаҳои *мутаваҷҷеҳ* ва *муроҷиат* низ имрӯз тағйири маъно кардаанд. Ҷомӣ ин калимаҳоро ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ зиёд истифода мебарад:

...Ва хирқа нӯшиду мусаннафоти Шайх ва гайри онро аз Шайх шунид ва ба изни Шайх ба Шероз муроҷиат кард ва мутааҳҳил шуд... [16, с. 475]; *Чун амир Муиниддин вафот ёфт, хидмати Шайх аз Рум мутаваҷҷеҳи Миср шуд ва вайро бо султони Миср мулоқот афтод* [16, с. 601].

Муроҷиат ё *муроҷаат* – *مُرَاجَعَةٌ* шаклан исми амал ё масдари феъли навъи сеюми забони арабӣ – *رَاجَعَ* буда бар вазни *مُفَاعَلَةٌ* омадааст [ниг.: 140, с. 280-282; 317, с. 178-179; 278, с. 254-258; 85, с. 186-192; 119, с. 27].

Феъли رَاجِعٌ сермаъно буда дар луғат ба маъноҳои «1) аз нав баргаиштан (ба назди чизе); 2) аз нав баргардондан (чизеро); 3) муроҷиат кардан (ба касе барои чизе); маишварат кардан, бо мақсади маишварат (дар бораи чизе) муроҷиат кардан; 4) бо роҳи муқоиса санҷидан (сверка кардан), тафтиш кардан; 5) дидан (дар маълумотнома), аз уҳдаи коре баромадан, маълумот гирифтан (дар бораи чизе); 6) аз назар гузарондан, дида баромадан (доир ба сензура); 7) ҳуқ. аз нав дида баромадан (парвандаро)» омадааст [355, с. 288]. Исми амал ё масдари ин феъл – مُرَاجَعَةٌ бошад, дар луғат «1) дида баромадан; азназаргузаронӣ; 2) санҷиш бо роҳи муқоиса (сверка); 3) рӯй овардан, маслиҳат; 4) ҳуқ. аз нав дида баромадан; 5) назорат, тафтиш» [355, с. 288] омадааст. Ҳарчанд дар луғати арабӣ-русӣ ҳамагӣ панҷ маънои калимаи *муроҷиат* ё *муроҷаат* (مُرَاجَعَةٌ) оварда шудааст, вале он ҳамчун исми амали феъли навъи сеюми арабӣ رَاجِعٌ метавонад ҳамаи маъноҳои ин феълро ифода кунад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [ниг.: 374, с. 746] ин калима ба маъно оварда мешавад, ки Ҷомӣ онро дар мисоли боло ба ҳамон маънӣ истифода мекунад: «муроҷаат // муроҷиат а. *مراحت* бозгаиш, баргаиш, бозгаишта омадан» [374, с. 746]. Имрӯз ин калима ба маъно «рӯй овардан» ниҳоят серистеъмол аст. Калимаи мазкур тағйири маъно накардааст, балки яке аз маъноҳои «бозгаиш» аз истеъмол баромада, маънои дигараш «рӯй овардан» ба истеъмол даромадааст.

Калимаи *мутаваҷҷеҳ* – مُتَوَجِّهٌ, ки дар мисоли боло истифода шудааст, аз рӯйи шакли грамматикӣ исми фоил ё сифати феълии тарзи фоилии феъли навъи панҷум – مُتَوَجِّهٌ мебошад ва бар вазни مُتَفَعِّلٌ аст [ниг.: 140, с. 236-239; 317, с. 231-232; 278, с. 271-273; 85, с. 184-186; 119, с. 28-29]. Маъноҳои феъли مُتَوَجِّهٌ-ро ба инобат гирифта онро «рӯйоваранда, муроҷиаткунанда, равонишаванда, роҳпешигиранда» тарҷума кардан мумкин аст.

Ё калимаи *қасд* – *قَصْدٌ* масдар ё исми амали феъли *قَصَدَ* мебошад. феъли *قَصَدَ* дар забони арабӣ ба маъноҳои «1) *равона шудан, рафтан, озим шудан, азимат кардан* (ба ягон ҷой); 2) *саъй кардан, кӯшиш намудан, иштиёқманд будан, ният доштан, дар фикри коре будан, дар назар доштан, ҳадафиро дунболагирӣ кардан*» кор фармуда мешавад [355, с. 640]. Масдари ин феъл вожаи *қасд* – *قَصْدٌ* маъноҳои «*ҳадаф, кӯшиш, мақсад, азм, оҳанг, ният*»-ро дорад [355, с. 641; 375, с. 677]. Дар забони адабиёти классикӣ калимаи *қасд* ба ҳамин маъно корбаст мешуд, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [ниг.: 375, с. 677] бо чунин маъно ҷой доштани он далели ин гуфта мебошад. Дар асарҳои Ҷомӣ низ ба маънои «*ҳадаф, кӯшиш, мақсад, азм, оҳанг, ният*» ба назар мерасад:

Ба қасди тазаллум рӯ ба Ғазнин, ки тахтгоҳи Султон Маҳмуд буд, овард [9, с. 444]; *Рӯзи дигар ба қасди таҳорат хостам, то ба каронаи Фурот равам* [12, с. 291].

Аммо дар забони имрӯза он бештар бо тобиши маънои манфии «*нияти бад*» [377, с. 672] истифода мешавад. Саволе ба миён меояд, ки сабаби тобиши маънои манфӣ гирифтани вожаи «*қасд*» дар забони имрӯза дар чист? Чунон ки медонем, аз забони арабӣ ба тоҷикӣ калимаи мураккаби «*суиқасд*» ворид шудааст, ки маънои «*қасди бад, нияти бад*»-ро дорад [355, с. 641]. Шояд дар натиҷаи истеъмоли зиёд аз калимаи мураккаби «*суиқасд*» вожаи «*су*» – *سوء*, ки маънояш «*бад*» аст ихтисор гардида, дар натиҷаи ин калимаи «*қасд*» тобиши маънои манфӣ гирифта бошад. Чунин ҳодисаро дар забон универбатсия меноманд.

Ҳамаи ин бори дигар собит менамояд, ки забон як дастгоҳи системаноки нодиракоре мебошад, ки чизи заруриро худ ба ҷо мегузораду нолозимро аз байн мебарад. Асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ чун намунаи забони давраи муайяни таърихи инкишофи забони

мо аз хусуси вазъи таркиби луғавӣ, мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар дохили он ба мо маълумоте медиҳанд.

2.2. Мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати доираи истеъмол

Доираи гурӯҳии калимаҳои мансуб ба ин тарзи таснифот, аслан, хеле васеъ аст. Он гурӯҳҳои ниҳоят гуногунро дар бар гирифта метавонад, зеро, чунон ки забоншинос Н. М. Шанский қайд мекунад: *«Калимаҳои доираи истеъмолашон маҳдудро аз рӯйи истеъмолашон дар ин ё он гурӯҳ, ки таҷассумкунандаи ҳудуд ё гурӯҳи махсуси иҷтимоӣ мебошанд, ҷудо мекунанд»* [319, с. 114].

Ҳангоми таҳлили лексикаи гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ дар ин ё он асари бадеӣ, бегуфтугӯ, вобаста ба мавзӯ ва мундариҷаи он танҳо лексикаи гурӯҳҳои махсус интиҳоб карда мешавад. Азбаски дар асарҳои мавриди таҳқиқ ба ҳаёту рӯзгор ва тарзи зиндагии намояндагони тасаввуф аҳамияти махсус дода шудааст, мо, вобаста ба хамин, ду гурӯҳи калимоти доираи истеъмолашон маҳдуд – лексикаи динӣ ва лексикаи ирфониро интиҳоб намудем.

Пас аз истилои арабӣ ва ҷорӣ гардидани дини ислом (дар асри VIII) таркиби луғавии забони мо аз ҳисоби истилоҳоти динӣ (ба зами калимаҳои дигари арабӣ) хеле бой гардид. Шуури динии мардум ба воситаи чунин истилоҳот ташаккул ёфт. Баъзе истилоҳоти динӣ пешина низ ба дини ислом мувофиқ гардиданд. Масалан, калимаҳои *Эзид, Яздон, намоз* ва монанди инҳо. Истилоҳоти динӣ аввал ба забони адабӣ ворид гардида, сипас ба адабиёти бадеӣ роҳ ёфтанд, яъне ба шарофати забон шуури динӣ ташаккул ёфта, таъсирбахш гардид ва дар ҷомеа мақом пайдо кард, мафҳуму маълумотҳо, нақлу ривоятҳо ва меъёру арзишҳои динӣ аз насл ба насл гузаштанд.

Ба навиштаи муҳаққиқон, пас аз паҳн гардидани дини ислом дар сарзамини аҷдодии мо аз забони арабӣ, пеш аз ҳама, истилоҳоти динӣ

ба забони мо ворид гардиданд, зеро табиист, ки бо чорӣ гардидани дини нав забон ба калимаву ибораҳое, ки мафҳумҳои ин динро ифода менамоянд, этҳтиёҷ дошт [ниг.: 55, с. 76; 338, с. 144].

Воридшавии истилоҳоти ирфонӣ бошад, ба забони тоҷикӣ сонитар сурат мегирад. Муҳаққиқ З. Мухторов дар бораи вуруди истилоҳоти суфӣна ба забони тоҷикӣ сухан ронда, ханӯз дар ашъори шоирони асрҳои IX-X ба назар расидани вожаву таъбироти диниву ирфониро таъкид менамояд ва инро барои минбаъд ворид гардидани ғавҷи бузурги истилоҳоти ирфонӣ замина меҳисобад ва ҳамчун система ё қабати махсуси луғавӣ дар забони адабии тоҷикӣ тадриҷан ташаккул ёфтани чунин лексикаи динию ирфониро ба таври зерин арзёбӣ менамояд: «...дар ибтидо луғоти динӣ ба забони адабӣ ворид шуда, баъдҳо доираи чунин гурӯҳи луғот зиёд гардид ва дар ин замина афкори андешаи ирфонӣ шоху барг кард ва баъдҳо он ба ҳадде расид, ки ҷумлаву оятҳо аз Қуръони Карим ва аҳодис ба забони назм ворид шудан гирифт» [180, с. 16-17; 179, с. 6]. Ба ин тарик, дар таркиби луғавии забон ин ду гурӯҳи калимаҳо мақом гирифтанд.

2.2.1. Лексикаи динӣ

Лексикаи динӣ ҳамон қисми таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад, ки бо ёрии он мазмуну маъноҳои динӣ ифода меёбанд. Ақидаҳои динӣ маҳз ба шарофати забон дар амал чорӣ шуда, таъсирбахш ва дар байни аъзои ҷамъият паҳн мегарданд. Қиссаву ривоёт ва тасаввуроту меъёрҳои динӣ маҳз бо ёрии забон аз насл ба насл мегузаранд. Чунон ки маълум аст, забони арабӣ дар байни мардуми аз тарафи арабҳо истилогардида, ба хусус дар байни мардуми Мовароуннаҳру Хуросон, бештар ба шарофати забони дини ислом буданаш нуфуз ёфт. Бесабаб нест, ки муҳаққиқон ғасоҳати забони Қуръон ва ғановати луғавии забони арабиро яке аз сабабҳои таъсири забонҳои арабӣ ба забонҳои мардуми халқҳои Шарқи мусулмон

арзёбӣ мекунанд [ниг.: 39, с. 76; 145]. Ба ақидаи донишмандон, дар байни нахустин калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки ҳанӯз дар ибтидои интишори дини ислом ба забонҳои эронӣ ворид гардида буданд, қисми зиёдашон лексикаи динӣ ба ҳисоб мерафтанд ва ин гуна вожаҳо бо мақсади қонъ гардонидани эҷтиёҷоти динӣ ба забонҳои эронӣ роҳ ёфта буданд [ниг.: 343, с. 144].

«Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ аз ҳаёту рӯзгори суфиёну орифон нақл мекунаду дар таърихи тасаввуфи исломӣ яке аз манбаъҳои муътамаду муътабар шинохта шудааст. Нақши асари мазкур дар баёни аҳволу осори аҳли тасаввуф ниҳоят калон буда, аз он дар бораи бештар аз 600 нафар бузургони аҳли тасаввуф ва зиндагиву рӯзгори эшон маълумоти муфид пайдо кардан мумкин аст. Боб ё равзаи нахустини «Баҳористон» низ ба зиндагиву рӯзгори «*дурбинони роҳи ҳидоят ва садрнишинони боргоҳи вилоят*» (таъбири нависанда) бахшида шудааст. Яке аз сарчашмаҳои асосии тасаввуф дини ислом мебошад [ниг.: 113]. Аз ин рӯ як гурӯҳи калони таркиби луғавии ин асарҳоро калимаҳои динӣ ташкил медиҳад.

Аслан, лексикаи динӣ ва ирфониро якҷоя баррасӣ намудан ҳам мумкин аст, аммо бо мақсади равшану возеҳтар ошкор сохтани ин гурӯҳи калимаҳо мо ба ду қисмат чудо намуданро авлотар донистем. Лексикаи динӣ нисбат ба истилоҳоти орифона хусусияти оммафаҳмии бештар дорад, истилоҳоти ирфонӣ бошанд, аз чунин хусусият маҳруманд.

Калимаҳое, ки ба истилоҳоти динӣ нисбат дода мешаванд, ифодакунандаи мафҳумҳои гуногуни динӣ мебошанд, ки дар байни онҳо боз гурӯҳҳои зиёдро фарқ кардан мумкин аст:

1) калимаҳое, ки принципҳои асосӣ ва умдаи исломро ифода менамоянд:

Ислом. Номи дини яккаҳудой, ки сарчашмаҳои он ба давраҳои ниҳоят қадим мерасад. Ин дин дар шакли ниҳой ва комил дар вазъу

хитобаҳои паёмбар Муҳаммад, ки дар шакли ваҳй ба ӯ мерасиданд, пешниҳод гардидааст. Маъноӣ вожаи **ислом** «худо ба Худо таслим кардан, фармонбардорӣ ва итоаткорӣ ба Худо мебошад». Ба ҳамин маъно ислом динест, ки тамоми паёмбарони Худо ва пайравони онҳо ба он эътиқод доштанд. Боз як маъноӣ дигари ислом, ки аз решаи سلم гирифта шудааст, дар калимаи **салом** سلام ифода меёбад, ки маъноӣ «сулҳ»-ро дорад. Шахсоне, ки ба Худо мутеъ гардидаанд, муслим (мусалмон) номида мешаванд. Мусалмонҳо вазифадоранд, ки байни ҳам, дар ҷамъият ва бо олами атроф дӯстона зиндагӣ намоянд, бо тамоми қувва ба сулҳу осоиш кӯшиш намоянд ва сулҳу осоиш хоҳанд [ниг.: 354, с. 290].

Чунайд гуфт: Соате сар дар пеш афкандам, пас сар баровардам ва гуфтам: «Ислом овар, ки вақти исломи ту расидааст» [12, с. 120].

Шариат. Маъноӣ «роҳи рост ва дуруст»-ро дорад. Ҳамчун истилоҳ маҷмуи амру фармон ва ҳукмҳои Худованд ва қорҳои аз тарафи Худованд манъгардидаро ифода менамояд, ки бар оятҳои Қуръон ва суннатҳои паёмбар ҳамчун Қонуни илоҳӣ асос ёфтаанду ба ҷаъолияти амалии мусалмонон ҳамчун нишондоди динӣ ва, умуман, дин тааллуқ доранд. Шариат аз тарафи Худованд асос ёфта, тавассути ваҳйи паёмбар Муҳаммад (ҳамчунин ба баъзе паёмбарони қаблӣ) ба дин ирсол гардидааст. Муассиси бавоситаи шариат паёмбар мебошад, ки амру фармонҳои аз тарафи Аллоҳ писандидаро ба мардум мерасонд. Агар ӯ дар ягон ҷиз хато мекард, Аллоҳ ғавран тавассути ваҳй ӯро ислоҳ менамуд. Қуръон, суннат, иҷмоъ ва қиёс сарчашмаҳои шариати ислом ба ҳисоб мераванд [ниг.: 354, с. 849-851]:

*Маломат на он бувад, ки касе ба беҳурматиш **шариат** қоре кунад, то ӯро маломат кунанд [12, с. 95].*

Вожаҳои «**шаръ**» ва «**ташриъ**» синонимҳои ҳамрешаи **шариат** мебошанд, ки на танҳо нисбат ба арзишҳои исломӣ, балки умуман нисбат ба қонуни аз замонҳои қадимтарин маълум истифода

мешаванд. Боз як муродифи *шариат* вожаи «*ширға*» мебошад, ки маънои «*роҳ, мазҳаб, тарз, усул, анъана*»-ро дорад [ниг.: 354, с. 849-850]. Аз байни синонимҳои *шариат* дар насри Ҷомӣ танҳо *шаръ* ба назар мерасад:

...аксари эшон аз рабқаи дину ислом хориҷ будаанд ва доираи ибодату таҳовун ба шаръу суннат дохил [12, с. 728].

2) калимаҳое, ки ному сифатҳои Худовандро дар дини ислом ифода мекунад:

Аллоҳ (الله). Офаранда ва идоракунандаи тамоми мавҷудоти олами ҳастӣ. Ба ҷуз \bar{U} каси дигар чунин сифатҳоро надорад. Мавҷуд будани Аллоҳ барои олам зарур ва мавҷуд набудани \bar{U} ғайриимкон аст. \bar{U} бениёз аст, назир надорад ва ягонагии мутлақи \bar{U} дар ҳамин ифода меёбад. *Аллоҳ* исми ҳосе мебошад, ки бо *Худои барҳақ, Холиқ, Офаридагор* ва *Худованди* тамоми мавҷудот, ки дорандаи тамоми исму сифатҳои олӣ, Ягона ва Беназир мебошад, мувофиқат мекунад. Исми *Аллоҳ* аз артикли муайянии *ал-* (ال) ва калимаи «*Илоҳ*», сохта шудааст, ки маънои «*оне ки ба \bar{u} ибодат мекунад, қобили ибодату парастии*»-ро дорад. Ин исм ҳамеша бо артикли муайянии *ал-* (ال) истифода мешавад. Дар баробари муайяни як вазифаи дигари ин артикл ифода намудани исмҳои дар чинси худ ягона мебошад, яъне ҳамеша бо артикли *ал-* ба кор бурда шудани *Аллоҳ* низ баёнгари Ягонагии Худои барҳақи қобили ибодату парастии мебошад [ниг.: 140]. Вожаи *Аллоҳ* ҳамчун ифодакунандаи Худованди ягона ба мисли дигар исмҳои арабӣ шакли чамъ надорад ва ҳамеша дар шакли танҳо ба кор бурда мешавад [ниг.: 277, с. 86]. *Аллоҳ* бо номҳои мухталиф зикр карда мешавад ва ин номҳо танҳо ба \bar{U} тааллуқ доранд. *Аллоҳ* ҷовид аст ва аввалу охир надорад. Дарку фаҳми \bar{U} бо шуури инсон имконнопазир мебошад. Бо вучуди ин баъзе сифатҳои атрибутивии \bar{U} ро дастгоҳи дарку фаҳми инсон тақрибан қобилияти тасаввур кардан дорад. Масалан, дар бораи мавҷуд будан ё ғояти камоли \bar{U} сухан рондан мумкин аст. Дар анъанаи

исломӣ мафҳуми номҳои атрибутивии Аллоҳ вучуд дорад. Тамоми ин номҳо сифатҳои Аллоҳро ифода менамоянд, ки баёнгари мавҷудияти ӯ дар олами офарида мебошанд, яъне сарфи назар аз он ки номҳои Аллоҳ зиёданд, ҳамаи ин номҳо танҳо ба ӯ тааллуқ доранд. Онҳоро ба сифати мавҷудоту махлуқот монанд кардан мумкин нест. Дар ин бора чунин ҳадиси паёмбар Муҳаммад (с) мавҷуд аст: «*Аллоҳ наваду нух, як кам сад ном дорад. Ҳар касе, ки ин номҳоро як-як бармешуморад, ба биҳишт мебарояд*». **Ар-Раб(б)** (Парвардигор), **Ар-Раҳмон** (Бахшоянда), **Ар-Раҳим** (Маҳрубон), **Ал-Ҳай(й)** (Абадзинда), **Ал-Аҳад** (Ягона) ва ғайра аз ҷумлаи номҳои Аллоҳ мебошанд, ки дар Қуръон оварда шудаанд ва ин номҳоро «*Асмо-ул-ҳусно*» («*номҳои беҳтарин, номҳои зеботарин*») меноманд. Вале номҳои Аллоҳ ба наваду нух маҳдуд намешаванд, зеро Аллоҳ боз номҳое дорад, ки дар Қуръон-у ҳадис оварда нашудаанд [ниг.: 354, с. 53-61].

Дар асарҳои Ҷомӣ исми **Аллоҳ** ҳамеша бо яке аз сифатҳое, ки хоси Худованд мебошанд, истеъмол мегардад. Ба монанди **Аллоҳ таоло**:

Аллоҳ таоло худ маро ба он наёзмуд [16, с. 178]; *Шайх-ул-ислом гуфт, ки аз қурби Аллоҳ таоло ба худ андешидан ҳайрат аст ва наяндешидан ҷинойт* [12, с. 156].

Сифати **таоло**, ки дар мисолҳои боло кор фармуда шудааст, маънои «*аз ҳама баланд, муқтадиру волост, аз ҳама бартар аст*»-ро дорад ва пас аз номҳои **Аллоҳ**, **Худо**, **Худованд** ба кор бурда мешавад [ниг.: 355, с. 536; 375, с. 325; 388, с. 246]. Сифати **таоло** дар насри Ҷомӣ беш аз 100 маротиба ҳамчун муайянкунандаи исми **Аллоҳ**, бештар аз 180 маротиба ҳамчун муайянкунандаи исми **Худо** ва ҳамагӣ 11 маротиба бо исми **Худованд** кор фармуда шудааст:

...Рӯзе миёни Абуладён ва миёни маҷусе сухан мегузаист. Абуладён гуфт, ки оташ ба изни Худои таоло кор мекунад ва маҷусӣ гуфт: «На чунин аст, ки ба табъи худ кор мекунад...» [16, с. 225]; *Ба даргоҳи Худованди таоло бинолид* [12, с. 464].

Аз ин бармеояд, ки калимаҳои тоҷикии *Худо* ва *Худованд* ҳанӯз дар замони зиндагии нависанда нисбат ба вожаи арабии *Аллоҳ* серистеъмол будаанд. Шояд ин калимаҳо ҳанӯз дар давраҳои аввали паҳн гардидани ислом ҳамчун истилоҳи динӣ ташаккул ёфта, бо дини нав мутобиқ гардида бошанд.

Аз байни номҳои *Худованд* пас аз вожаи *Аллоҳ* дар насри Ҷомӣ вожаи *Ҳақ* ниҳоят серистеъмол мебошад. *Ҳақ* ё *Ал-Ҳақ* низ яке аз 99 номи *Худованд* мебошад, ки дар Куръон зикр гардидааст. Ин вожа дар моддаи «*Асмо-ул-хусно*»-и «*Исламский энциклопедический словарь*» дар зари рақами 53 ҷой дода шудааст [ниг.: 354, с. 75]. Шояд сабаби дар насри Ҷомӣ серистеъмол будани вожаи *Ҳақ* ба тасаввуф иртибот дошта бошад, зеро он яке аз истилоҳҳои асосии тасаввуф буда, дар ашъори тасаввуфӣ ниҳоят серистеъмол аст. Дар тасаввуф ибораҳои рехтаи «*ба Ҳақ расидан, дил ба Ҳақ овардан*» ва ғайра ниҳоят серистеъмол мебошанд. Дар насри Абдурахмони Ҷомӣ вожаи *Ҳақ* ба танҳои ҳамагӣ 6 маротиба ба назар расад ҳам, вале он бо калимаи нидоии *субҳонаху* ва сифати *таоло* ниҳоят серистеъмол аст. Умуман, бо чунин нидо ва сифатҳо якҷоя истеъмол шудани вожаҳои *Аллоҳ*, *Худо*, *Худованд*, *Ҳақ* нишони эҳтироми баланд ба *Худованди* ягона мебошад. *Ҳақ*, *субҳонаху* маънои «*мадҳу сано ба Худо*»-ро дошта, *Ҳақ*, *субҳонаху* ва *таоло* ба маънои «*мадҳу сано ба Худои муқтадиру тавоно*» аст:

Ва чун аз инояти Ҳақ субҳонаху фарду муҷаррад шавам ва олами таҷриду тафрид рӯй намояд, он тааллуқ низ аз он шумо хоҳад шуд [16, с. 464]; *Ҳар ки вайро бидидӣ, тиндоштиӣ, ки чаҳордаҳсола аст ва вайро бо ҳазрати Ҳақ субҳонаху таоло ҳоле аҷаб буд* [16, с. 628].

Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ феъли содаи *намудан* қариб аз истеъмол баромада, ҷойи онро феъли таркибии номии *нишон додан* гирифтааст, вале аз мисоли боло маълум мешавад, ки дар забони

адабиёти классикӣ ин феъл ниҳоят серистеъмол будааст: *руй намудан* [16, с. 464] – *рӯй нишон додан*.

Сифати дигаре, ки ба Худованд нисбат дода мешавад, *таборак* мебошад. Ин вожа, аслан, феъли навъи шашуми забони арабӣ – تَبَارَكَ буда, маънояш «*шоистаи мадҳу ситоиши ниҳоят зиёд будан аст*» [355, с. 67]. Ояти якуми сураи 67-уми Қуръони Маҷид – سُورَةُ الْمُلْكِ (Сураи мулк) бо он сар мешавад: تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (*Шоистаи мадҳу ситоиши ниҳоят зиёд аст Оне, ки тамоми мулки дунё дар дасти Ўст ва Ў ба тамоми чиз қодир аст*) [ниг.: 142, с. 581-582]. Пас, вожаи *таборак* ҳамчун сифати Худованд низ маънои «*шоистаи мадҳу ситоиши ниҳоят зиёд, пок, ниҳоят бобаракат, фаровонидиҳанда*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 67; 375, с. 295; 388, с. 218]. Ин сифат дар «Нафаҳот-ул-унс» ҳамагӣ як маротиба якҷоя бо сифати *таоло* кор фармуда шудааст:

Пас ба дилаш бигзаит, ки оё Худованди таборак ва таолоро имрӯз дар замин ҳеҷ бандае аст бузургвортар аз ин ҳар ду шахс [16, с. 313].

Сифатҳои *ҳозир*, *нозир* ва *холиқ* низ ба Худованд нисбат дода шудаанд: *ҳозир* ба маънои «*Худованде, ки дар ҳама ҷо мавҷуд аст*», *нозир* ба маънои «*Худованде, ки ҳамаро мебинад ва назорат мекунад*» ва *холиқ* ба маънои «*халққунанда, офарандаи тамоми олам ва мавҷудот*» [378, с. 445]:

Дил кай хуш бувад, ки ӯ нозир бувад, кай хуш бувад, ки ӯ ҳозир бувад [16, с. 178]; *Эй фарзанд! Вақте ки хидмати махлуқеро ҳамчу худ некӯ натавонӣ кард, хидмати Холиқро чӣ гуна ба ҷой тавонӣ овард?* [12, с. 329].

Сифатҳои дигари Худованд, ки дар насри Ҷомӣ ба назар мерасанд, *азза ва ҷалла* мебошанд. Ин сифатҳо низ аз феълҳои музоафи عَزَّ ва جَلَّ гирифта шудаанд. Феъли عَزَّ ба маънои «*пурзӯр будан, муқтадир будан, тавоно будан, қудратманд будан, пуришараф будан*» [355, с. 512] ва феъли جَلَّ ба маънои «*бузург будан, соҳибчалол будан, пуриқтидор будан*» [355, с. 132] меояд. Ҳамчун сифати Худованд низ

азза ва чалла маънои «*муқтадиру қудратманд ва соҳибчалолу пуришараф*»-ро ифода менамоянд:

Ва агар мурод аз вилоят он аст, ки ман медонаму авлиёи Худованди азза ва чалла медонанд, фардо бо эшон намоям, ки кори вилоят чист ва чун аст! [16, с. 332].

Чунон ки аз мушоҳида бармеояд, Қомӣ дар ҳангоми зикри номҳои Худованд агар бештар калимаҳои тоҷикии Худо, Худованд ва арабии Аллоҳро ба кор барад, ҳангоми зикри сифатҳои Худованд, асосан, калимаҳои арабиро истифода мебаранд. Ин гувоҳи ду далел аст: яке он, ки ҳуди Қомӣ дар тариқате аз тасаввуф қарор дорад ва эътиқоди ӯ сабаби эътироми ному сифатҳои Худованд аст, дигар ин, ки услуб, мавзӯ ва мундариҷаи асар инро тақозо мекунад. Ба андешаи мо, таъсири услуби асар ба ин чиз бештар аст, зеро Қомӣ дар осори назми худ калимаи тоҷикии «*Худо(ӣ), Худованд*»-ро бидуни зикри сифатҳо ниҳоят зиёд истифода мекунад:

Худой хайр диҳад он ҷавони раъноро,

Ки вораҳонд зи пиронасар зи мо моро [6, с. 112].

Ё ин ки:

Ба каф з-Исҳоқ будаи як камарбанд,

Ба хидмат суд дар роҳи Худованд [8, с. 155-156].

3) вожаҳое, ки ақидаи яккахудоиро талқин менамоянд:

Тавҳидро маротиб аст: аввал, тавҳиди имонӣ, дувум, тавҳиди илмӣ, сеюм, тавҳиди ҳолӣ, чаҳорум, тавҳиди Илоҳӣ [12, с. 34].

Тавҳид ва *илоҳӣ*, ки дар матни боло ба назар мерасанд, аз ҷумлаи чунин калимаҳо мебошанд. *Илоҳӣ* маънои «*Худо, Яздон, Эзид; мансуб ба Худо*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 41; 374, с. 475]. *Тавҳид* ба маънои «*ягонагӣ, ваҳдат; эътиқод ба ягонагии Худо; яккахудой, эътирофи он ки Аллоҳ Офаридгори ягона мебошад*» кор фармуда мешавад [ниг. 375, с. 303; 355, с. 41; 354, с. 877].

Маъбуд, ариш, курсӣ, ваҳй, куфр, ширк низ аз ҷумлаи ҷунин калимаҳо мебошанд.

Маъбуд истилоҳи умумиест, ки объекти Худовандро барои ибодату парастии ифода менамоянд. Он ҳақиқӣ ва дурӯғ буда метавонад. Маъбуди ҳақиқӣ танҳо Аллоҳ мебошад. Маъбудҳои боқимонда дурӯғинанд [ниг.: 354, с. 421]. Дар насри Ҷомӣ ин калима ба маънои ҳақиқӣ, яъне ба маънои Аллоҳ кор фармуда шудааст:

Савганд ба иззати он маъбуд, ки онро бор нахоҳам кард, магар бар пушти ту [12, с. 696].

Ариш дар луғат ба маънои «*тахти Аллоҳ, олитарин ҷой, ки тамоми мавҷудотро дар бар мегирад ва дар болои тамоми мавҷудот қарор дорад*» [ниг.: 354, с. 877] ва *курсӣ* ба маънои «*мақоми олий барои нишастан, тахт*» омадааст [ниг.: 354, с. 397]. Баъзе муфассирон бар он ақидаанд, ки вожаҳои *арш* ва *курсӣ* як маъно доранд. Баъзеи дигар бар он назаранд, ки *арш курсиро* низ дар бар гирифта дар болои он қарор дорад [ниг.: 354, с. 71-72]. Ҳафт осмон, бихишт, сидрат-ул-мунтаха (дарахти афсонавӣ, ки гӯё дар осмони ҳафтум мерӯяд ва дар назди арш қарор дорад) дар зери арш мавҷуданд. Ба ақидаи муфассирон дар арш қарор гирифтани Аллоҳ ба маънои аслии истифода намешавад, балки маънои онро дорад, ки \bar{U} пас аз офаридани олам сарвари тамоми офаридаҳои ин оламо ба зиммаи худ гирифт [ниг.: 354, с. 71-72]. *Аршу курсӣ* ба маънои «*олитарин мақом*» бештар ҳамчун муродифи ҷуфт якҷоя кор фармуда шуда, маънои ҳамдигарро тақвият мебахшанд:

Ва ҳам Шайх гуфта: «Ҳичоб миёни банда ва Худой заминро осмон нест, аршу курсӣ нест, пиндошт ва мании ту ҳичоб аст. Аз миён баргир ва ба Худованд расидӣ» [12, с. 696].

Ваҳй ба маънои илҳом, руҳбаландӣ аст. Дар таълимоти дини ислом муҳимтарин мафҳум мебошад, ки маънои аз тарафи Аллоҳ расондани ваҳйи \bar{U} ба паёмбари аз тарафи худи \bar{U} интихобшударо

дорад. Тамоми ваҳйҳои ба Муҳаммад (с) расида ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

а) Ваҳйи ғайриматлуф – ваҳйҳое, ки мазмунан ба паёмбар расидаанд ва аз тарафи паёмбар бо суханони худи ӯ баён шудаанд. Мисоли чунин ваҳйҳо ҳадисҳои қудсӣ ва дигар ҳадисҳо мебошанд.

б) Ваҳйи матлуф – ваҳйҳое, ки аз тарафи Аллоҳ дар шакли калимаву ҷумла расидаанд ва дар навиштаҷоти муқаддас сабт гардидаанд. Мисоли чунин ваҳйҳо Қуръон мебошад, ки сухану маъноҳои он ба Аллоҳ тааллуқ доранд.

Ваҳйи илоҳӣ ба тамоми паёмбарон расидааст. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ин калима ҳамагӣ як маротиба ҳамчун ҷузъи номии феъли таркибӣ истифода шудааст ва дар он ҳам сухан дар бораи ваҳйи илоҳӣ ба Довуд (а) меравад:

Дар хабар аст, ки Худои таоло ба Довуд, алайҳи-с-салом, ваҳй кард, ки қавми хешро бигӯй, ки подшоҳони Аҷамро бад нагӯяндӯ даином надиханд, ки эшон ҷаҳонро ба адл ободон карданд, то бандагони ман дар вай зиндагонӣ кунанд [9, с. 361].

Куфр. Бовар накардан ба мавҷудият ва ягонагии Аллоҳ. Ба ҷуз ислом дигар эътиқодот куфр ҳисобида мешаванд [ниг.: 354, с. 400]:

*Шайх-ул-ислом гуфт, ки навмедӣ даре дар **куфр** дорад, ки навмедӣ аз Аллоҳ таоло **куфр** аст [12, с. 275].*

Ширк. Ягон объект ё субъекти воқеӣ ё ғайривоқеӣ (асотирӣ)-ро дар қудрат ё қобилияти офариниш бо Аллоҳ баробар донистан, ҳамчунин онро ҳамчун Худо пиндоштану иззату икром кардан, тоату ибодат кардан ва парастидан. Мувофиқи таълимоти дини ислом аз байни тамоми гуноҳҳо ширк вазнинтарин мебошад. Ин гуноҳ дар ягон ҳолат аз тарафи Аллоҳ бахшида намешавад. Мувофиқи маълумоти оятҳои Қуръон, агар инсон саривақт тавба накарда, бо ширк мирад, абадӣ дар азоби ҷаҳаннам қарор хоҳад дошт [ниг.: 354, с. 872-873]:

...ҳар кӣ Худойро ба ягонагӣ бидонад, ба вай **ширк** наёрад ҳеч чизеро, ҳар кӣ ба Худо имон орад, эмин гардад аз ҳар чизе [12, с. 698-699].

4) калимаву ибораҳое, ки мафҳумҳои марбут ба пайғамбар ва дӯстони содиқи Худоро ифода мекунанд:

Мепарастам ва бар дӯстии суннати Расули ӯ, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ва ба тақсири худ муътарифам [12, с. 64]; *Саҳл гуфт: «Астағфируллоҳ, ё Расулуллоҳ». Мустафо*, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, бихандид [12, с. 156]; *Аз ҳазрати Рисолат*, саллаллоҳи алайҳи вассалам, оранд, ки фармудааст, ки муъмин мазохқуну ширинсухан бошад ва мунофиқ турширӯву гиреҳ бар абрӯ [9, с. 406]; *Шунидам аз ҳазрати Рисолатпаноҳӣ*, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ки фармуд: «Қайимату кулли имраин мо юҳсаҳу», яъне қимати ҳар кас ба қадри он чизест, ки вайро меорояд... [9, с. 376]; *Ҳам аз он ҷо ба Искандария рафт ва аз вай низ иҷозат ҳосил кард ва дар бозгаиштан шабе Расули акрам*, саллаллоҳу алайҳи ва салламо дар хоб дид... [12, с. 521]; *Шарти валӣ* он аст, ки маҳфуз бошад, чунончи шарти **набӣ** он аст, ки маъсум бошад [12, с. 23]; *Тамоми анбиё*, алайҳимуссалом, ин кардаанд ва ин сиратро ба сурат оварда... [12, с. 580]; *Аз машириқ то мағриб ҳеч валие аз авлиё ҳанифи-юлмазҳаб нест ҷуз вай* [12, с. 580]; *Пас, биистодам ва аз Худои таоло дархостам ва панҷ ҳазор аз авлиё-ул-лоҳ дар қабрҳои худ аз Худои таоло дархостанд, ки суоли маро дар ҳаққи вай қабул кунад* [12, с. 580]

Чунон ки дида мешавад, барои ифодаи чунин мафҳумҳо Абдурахмони Ҷомӣ дар баробари вожаҳои *Расул*, *Мустафо*, *Расулуллоҳ*, *набӣ* // *анбиё (ҷамъ)*, *валӣ* // *авлиё (ҷамъ)*, *авлиё-ул-лоҳ*, ибораҳои *ҳазрати Рисолат*, *ҳазрати Рисолатпаноҳиро* низ ба кор бурдааст: *Калимаҳои Расул, Расулуллоҳ ва набӣ // анбиё (ҷамъ), Расули акрам* маъноӣ «пайғамбар, фиристодаи Худо»-ро доранд [ниг.: 375, с. 125; 374, с. 816]. *Расул* фиристодаи бузурги Аллоҳ мебошад, ки одатан барои тарғиби дини нав меояд ва дар дини нави ӯ муқаррароти асосии дини қадимро рад карда намешавад. Унвони *Расули акрам*, ки маъноӣ

баргузидатарини паёмбаронро дорад, ба охирин паёмбари Худо Муҳаммад (с) мутааллиқ аст. Ўро ҳамчунин Расул-ус-сақалайн, яъне паёмбари одамиёну чинҳо [ниг.: 354, с. 599-600] ё Хотам-ул-анбиё – охирин паёмбар [ниг.: 354, с. 599-726] меноманд. Расулони Аллохро Улюву-л-азм меноманд, ки маънои «*соҳиби қудрату тавоноши бузург*» дорад [ниг.: 354, с. 726]. **Набӣ** паёмбаре мебошад, ки дини нав наоварда, халқро барои пайравӣ ба дини расули бузург даъват менамояд. Набӣ ба Расул пайравӣ менамояд. Одам, Нух, Иброҳим, Мусо, Исо ва Муҳаммад Расулони Худо мебошанд. Дигар паёмбарон мақоми Набиро доранд, яъне онҳо динҳоеро, ки Расулон овардаанд, тарғиб намудаанд [ниг.: 354, с. 545]. **Мустафо** ба маънои «*баргузида*» буда, яке аз лақабҳои Муҳаммад пайғамбар мебошад [ниг.: 374, с. 756; 355, с. 441]. Маънои **рисолат** «*расулӣ аз тарафи Худованд ба бандагон*» буда [375, с. 139], **Рисолатпаноҳ** маънои «*ҳомии рисолати Худованд*»-ро дорад. Ҳарчанд ин вожаи мураккаб бо усули калимасозии тоҷикӣ ба вучуд омадааст, вале чузъи асосии он калимаи арабии **рисолат** мебошад. **Ҳазрати Рисолат** ва **ҳазрати Рисолатпаноҳӣ** аз лақабҳои пайғамбари Худо мебошанд. Вожаҳои **валӣ // авлиё** (*ҷамъ*), **авлиё-ул-лоҳ** ба маънои «*наздики Худо, муқарраби Худо, дӯсти содиқи Худо*» кор фармуда шудаанд [ниг.: 374, с. 224].

Дар «Нафахот-ул-унс» Абдурахмони Ҷомӣ пайғамбари исломро бо таъбирҳои «**Саид-ул-мурсалин**», «**хайри башар**», «**фахри аном**», «**ҳабибуллоҳ**» низ ёд мекунад, ки маънои «*хушбахттарини паёмбарҳо*», «*нектарини одамон*», «*ифтихори мардумон*» ва «*ҳабиби Худо*»-ро дорад:

...маълум шуд, ки тариқаи эшон эътиқоди аҳли суннат ва ҷамоат аст ва итоати аҳкоми шариат ва иттибои сунани Саид-ул-мурсалин, саллаллоҳу алайҳи ва саллам... [16, с. 512]; Танбеҳи ӯ намуда омад, ки агарчи ин машраби баланд аст, аммо дар мушоҳадаи ҳабибуллоҳ, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ҳичоб аст [12, с. 612];

Аз ҳичрати хайри башару фахри аном,

Дар ҳаит саду ҳаитоду сеюм гаит тамо [12, с. 780];

5) Гурӯҳи дигари истилоҳоти диниро вожаҳои **ифодакунандаи охирати мусалмонон** ташкил медиҳанд. Як қисми онҳо ибораистилоҳанд ва дар шакли ибораҳои изофии тоҷикӣ сохта шудаанд, вале ҳам ҷузъи асосӣ ва ҳам ҷузъи тобеашон арабӣ мебошад. Ба монанди: *азоби охират* [12, с. 699], *савоби охират* [12, с. 33], *толибони охират* [12, с. 27], *аброру асҳоби ямин*, *ашрору асҳоби шимол* [12, с. 25].

Дар се иборати аввал калимаи **охират** ба маънои «*зиндагии пас аз марг, он дунё, дунёи охират, дорулбақо; оламе, ки гӯё инсон пас аз мурдан ба он мерафтааст; ҷаҳони дигар, саройи дигар, олами уқбо*» [354, с. 90-101; 374, с. 940; 355, с. 27; 378, с. 45] кор фармуда шудааст. Зимни таъбири **аброру асҳоби ямин**, ки маънои тахтуллафзиаш «*покон ва соҳибони тарафи рост*» мебошад, инсонҳое дар назар дошта шудааст, ки корашон бобарор аст. Инҳо порсоёну тақводорон ва парҳезгорон мебошанд, ки ба Аллоҳ бовар ва тоату ибодат кардаанд ва бо қору амали нек фарқ мекунанд. Мувофиқи маълумоте, ки дар Қуръон дарҷ гардидааст, дар Рӯзи қиёмат дафтари аъмоли эшон аз тарафи рост дода хоҳад шуд. Онҳоро *асҳоб-ул-маймана* низ меноманд [ниг.: 354, с. 80]. Таъбири **ашрору асҳоби шимол** маънои «*бадқирдорону соҳибони тарафи чап*»-ро дорад. Бо ин таъбир онҳое ёд мешаванд, ки хатокору гунаҳгоранду корашон бобарор аст. Дар Рӯзи қиёмат дафтари аъмоли эшон аз тарафи чап дода хоҳад шуд. Онҳоро *асҳоб-ул-машома* низ меноманд [ниг.: 354, с. 80].

Инчунин калимаҳои *ҷаннат* [16, с. 27; 9, с. 323], *ҷаҳаннам* [9, с. 433], *сақар* [16, с. 577], *қабр* [9, с. 397; 16, с. 618], *қиёмат* [9, с. 334; 16, с. 54], *мизон* [16, с. 91], *мавт* [16, с. 99; 9, с. 424], *руҳ* [16, с. 140], *сирот* [16, с. 661], *ҳашир* [16, с. 749], *шафоат* [16, с. 421] аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии марбут ба охирати мусалмонон мебошанд, ки дар асарҳои

мавриди таҳқиқи мо дида мешаванд. Дар байни инҳо вожаҳои **ҷаннат**, **қабр**, **қиёмат**, **сирот**, **руҳ**, **шафоат** умумиистеъмолу оммафаҳм ва маъноӣ онҳо ба тамоми мусалмонон, чи ому чи хос маълум бошад ҳам, дар луғатномаҳои исломӣ ҳар кадоми онҳо муфассал шарҳу тафсир карда шудаанд. Масалан, вожаи **ҷаннат**, аслан, маъноӣ «*боғи зебо, бӯстон, боғи бӯстони сердарахт*»-ро дорад [ниг.: 375, с. 773; 354, с. 183]. Ҳамчун истилоҳи динӣ ба маъноӣ «*биҳишт, макони ҳузуру ҳалват, макони абадӣ ва ҳузуру ҳаловати мусалмонони порсою тақводор, ки пас аз марг дар он дунё ба онҳо аз тарафи Аллоҳ бар ивази порсоиву парҳезгорӣ дар ҳаёти индунёӣ дода хоҳад шуд*» кор фармуда мешавад [ниг.: 354, с. 183-186].

Ё маъноӣ луғавии калимаи **сирот** «*роҳ, тариқ*» аст [ниг.: 355, с. 435; 375, с. 246]. Ҳамчун истилоҳи динӣ пуле мебошад, ки дар болои оташи дӯзах қарор дорад ва дар Рӯзи қиёмат одамон аз болои он мегузаранд. Ин пул аз мӯй борик ва аз теғи шамшер тезтар буда, дар болои он чангакҳо мавҷуд аст, ки гунаҳгориҳо ба ҷаҳаннам мепартоянд. Пас аз зинда шудани баъди марг тамоми инсонҳо аз болои ин пул мегузаранд. Мусалмонони тақводору порсо ин пулро ба осонӣ гузашта ба биҳишт мераванд. Шахсони беимону кофирон ва гунаҳгори газашта наметавонанд ва ба дӯзах меафтанд. Моҳияти воқеии сирот ва ҳодисоти марбут ба он маълум нест ва тахмин меравад, ки дар тасвири он маҷоз истифода шудааст [ниг.: 354, с. 652].

Воҳидҳои луғавии **ҷаҳаннам**, **сақар**, **мизон**, **мавт**, **ҳашр** камистеъмол буда хусусияти китобӣ доранд ва бештар дар адабиёти дорой хусусияти динӣ ба кор бурда мешаванд. Маъноӣ **ҷаҳаннам** хандаки чуқурест, ки дар қаъри он оташ месӯзад. Он ҳамчун муродифи дӯзах ба кор бурда мешавад [ниг.: 354, с. 190-191].

Сақар низ яке аз муродифҳои дӯзах ва ҷаҳаннам мебошад [ниг.: 375, с. 223].

Маънои луғавии *мизон* «тарозу, меъёр, андоза» мебошад [ниг.: 374, с. 688; 377, с. 799; 355, с. 886]. Дар истилоҳи динӣ *мизон* маънои маҷозӣ дошта, тарозуест, ки ба воситаи он дар Рӯзи қиёмат тамоми аъмоли хуб ва бади инсон баркашида мешавад [ниг.: 354, с. 481].

Мавт ба маънои «марг, ҷудо гардидани руҳ аз ҷисм» ба кор бурда мешавад, вале дар ислом марги ҷисмонӣ маънои фано ёфтано надорад. Пас аз марг ҳаёти инсон давом меёбад, вале он ба сатҳи сифатан нав мегузарад. Дар натиҷаи марг танҳо алоқаи руҳ бо ҷисм катъ гардида, руҳ аз ҷисм ҷудо мешавад [ниг.: 354, с. 484].

Ҳашир. Дар охираи мусалмонӣ ҷамъ омадани тамоми мурдаҳои зиндагардонидашуда дар як ҷой бо мақсади ҳукм мебошад. Ин ҳодиса пас аз рӯзи умумии Ал-баъс баъд-ал-мавт (зинда гардонидани баъд аз мурдан) рӯй медиҳад. Ҷойи ҷамъомади умумиро Арасот меноманд. Мувофиқи таълимоти Ислом бо хости Худо тамоми ҷисмҳо зинда гардида, руҳ (ҷон) ба онҳо баргардонида мешавад [ниг.: 354, с. 821].

б) калимаҳое, ки фаришта ва шаёгину чинҳоро ифода мекунанд:

Малак // малоика (ҷамъ) – фаришта // фариштаҳо [ниг.: 355, с. 766]. Онҳо аз тарафи Аллоҳ қабл аз офариниши одам аз нур офарида шудаанд. Мувофиқи таълимоти ислом, малоик чинс надоранд, ғизо намехӯранд ва насл намедиҳанд. Онҳо аз озодии ирода маҳрум гардидаанд ва иродоти Аллоҳро иҷро менамоянд. Бо сабаби аз озодии ирода маҳрум будан гуноҳ карда наметавонанд ё ба саркашӣ қардан аз амри Аллоҳ қодир нестанд. Малоик дар ҳолати табиӣ ба ҷашми инсон аён нестанд, вале дар ҳолатҳои ҷудогона, бо хости Аллоҳ, ба сурати инсон даромада намудор мешаванд. Дар ҷунин сурат малоикро паёмбарони Худо дидаанд. Номи баъзе малоик дар Қуръону ҳадис оварда шудааст. Бо хости Худо малоик тамоми ҷараёнҳои дар табиат бавучудояндаро ба ҳаракат мебароранд. Онҳо ҳамчунин дар ҳаёти инсон нақши муҳим бозида, аз таваллуд то марг ва ҳатто дар қабр ҳам инсонро ҳамроҳӣ мекунанд. Дар батни модар Худованд ба кӯдак

тавассути малак (фаришта)-и махсус ҷон мебахшад. Баъдан малоик дар тули тамоми ҳаёт инсонро ҳамроҳӣ менамоянд. Аъмоли индунёии инсон аз тарафи малаки махсус навишта мешавад. Марги инсон ҳам дар натиҷаи амали малак фаро мерасад. Имон ба малоик муҳимтарин рукни дини ислом мебошад. Пас аз имон ба Аллоҳ он дуҷумин рукни имон ба ҳисоб меравад [ниг.: 354, с. 430]. Дар асарҳои Ҷомӣ ин вожа ҳам дар шакли танҳо (**малак**) ва ҳам дар шакли ҷамъ (**малоика**) ба назар мерасад:

Агар хоҳӣ, ки дар мақоми ҳузур бо Ҳақ, субҳонаҳу, аз макру васваси шайтон озод бошӣ, балки малакро иттилоъ бар ҳузурӣ ту нашавад, ...бар ту бод, ки ҳамнишинӣ бо мардуме кунӣ, ки дили эшон дар зикри зот мустағрақ шуда бошад... [12, с. 506]; **Малоика** бо табақҳои нур нозил шуданд [12, с. 738-739].

Аз номи фариштаҳое, ки бо фармони Худованд амали мушаххасро анҷом медиҳанд, дар асарҳои мавриди назари мо танҳо **малак-ул-мавт** зикр шудааст:

Малак-ул-мавтро гуфт: «Ҷони вай бигир!» Дар ин ҳол духтари Шайх бияфтод ва бимурд [12, с. 680].

Маънои **малак-ул-мавт** фариштаи марг мебошад. Он наздиктарин фариштаи Худованд аст, ки бо хосту амри Ё руҳ (ҷон)-и мирандагонро мегирад [ниг.: 354, с. 440]. Номи дигари **малак-ул-мавт** **Азроил** мебошад, ки он низ дар асарҳои нависанда дида мешавад:

*Дар ҳар кор, ки бошӣ, чунон бош, ки агар туро **Азроил** дарёбад, аз он кор туро ба коре дигар набояд шуд* [12, с. 449].

Аз байни калимаҳои ифодакунандаи шаётину ҷинҳо дар асарҳои мавриди таҳқиқ **шайтон**, **иблис**, **ифрит**, **ҷин** ба назар мерасанд:

Ифрите аз ҷин гуфт: «Ман биёрам тахти вайро, пеш аз он ки ту бархезӣ аз ҷойгоҳи худ» [12, с. 42]; *Шайх-ул-ислом фармуд, ки аввал мусалло бар тоқ неҳу бирав, илм омӯз, ки зоҳиди беилм масхараи **шайтон***

бошад [16, с. 333]; *Роҳ намудани Муҳаммад, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, маҷозе медон ва гумроҳ кардани иблис маҷозе медон* [12, с. 515].

Вожаҳои *шайтон*, *иблис* ба ҳам муродиф мебошанд. *Ифрит* навъе аз *чин* аст. Дар маҷмуъ *шайтон*, *иблис* ва *ифрит*ро низ *чин* мегӯянд.

Зимни вожаи *чин* махлуқи моддии аз тарафи Аллоҳ аз оташ офарида дар назар дошта шудааст. Мувофиқи маълумоти Қуръон чинҳо қабл аз инсон офарида шудаанд. Олами чинҳо ноаён ва аз олами инсон ҷудо аст. Чинҳо чинси мард ва зан дошта, издивоҷ мекунанд, насл меофаранд, ғизо истеъмол менамоянд. Дар баъзе ҳолатҳо инсон метавонад, чинҳоро ба худ тобеъ намояд ва онҳо кори инсонро иҷро менамоянд. Аз ҷумла, дар Қуръон дар бораи як идда чинҳоро ба худ тобеъ кардани паёмбар Сулаймон (а) иттилоъ дода шудааст. Чинҳо ба монанди инсон иродаи озод дошта, барои амали худ дар назди Аллоҳ ҷавобгар мебошанд. Онҳо низ муъмину кофир мешаванд. Чинҳои муъмин ба Аллоҳ ибодат менамоянд. Шайтон аз ҷумлаи чинҳои кофир мебошад. Мувофиқи маълумоти Қуръон барои чинҳо низ аз байни худ онҳо паёмбарон фиристода шудааст. Он чинҳое, ки рисолати паёмбари худро инкор кардаанд, кофир ҳисобида мешаванд ва дар Рӯзи қиёмат ба дӯзах рафта, ба таври абадӣ дар оташи он хоҳанд сӯхт. Вожаи «*чин*» дар сарчашмаҳои исломӣ бо калимаи «*инс*» якҷоя истифода мешавад. Ин ду мафҳум дар забони арабӣ бо калимаи «*сақалайн*» ифода меёбанд. Ҳарчанд донишмандони ислом чунин меҳисобанд, ки «*сақалайн*» нисбат ба фаришта ва шайтон, ки ба чашми инсон ноаён мебошанд, низ ба кор бурда мешавад [ниг.: 354, с. 195-196], аммо дар асарҳои мавриди назари мо вожаи *сақалайн* ба маънои «*инс ва чин*» ба кор рафтааст, зеро нависанда ба ин маъно кор фармуда шудани *сақалайн*ро аз забони Шайх-ул-ислом таъкид медорад:

Вақте ки ҳамаи олам дар хидмат кӯшанд, ту дар чизе кӯш, ки заррае аз он беҳ ва меҳ аз амали сақалайн бувад. Шайх-ул-ислом гуфт, ки сақалайн чину инс бувад [12, с. 214].

Ифрит. Номи чине мебошад, ки ба инсон зарар расонда метавонад. Ин калима нисбат ба чине истифода мешавад, ки кувваю кудрати зиёд дорад. Мувофиқи маълумоти Қуръон **ифрит** мутеу зердасти паёмбар Сулаймон (а) буд ва ба \bar{u} тахти малика Билқисро овард [ниг.: 354, с. 321].

Шайтон дар фарҳанг чунин тафсир шудааст. Хурри саркаш ва нофармон... Нофармон. Мутамаррид. Навъе аз зукум. Мор. Дар сифати бачаи шарири беороми шӯх... Иблис (Аз моддаи شَطُونًا شَطُونًا, яъне дур шуд, дуршуданӣ)... Ва вачҳи тасмия он аст, ки аз даргоҳи Офаридгори мутлақ рондашуда аст. Бархе гуфтаанд, аз моддаи شَاطِطٌ شَاطِطٌ мебошад, ки ба маънии ҳалок шудан аст, бинобар ин вазни он فَغْلَانٌ аст ва вачҳи тасмия зоҳир аст. Дар «Маҷмаъ-ус-сулук» гуфтааст, ки: «Шайтон оташе аст ноинсоф, ки омехта ба торикии куфр аст дар ҳисм ва равони одамӣ монанди чараёни хун равон аст»... Вучуде мазҳари хубс ва шарорат, ки мучиби гумроҳӣ ва ширк ва ғурур ва зулм ва бадбахтии афроди башар гардад. Аҳриман. Иблис. Дар Қуръон ва ривоёти исломӣ омада, ки вай нахуст фаришта буд ва чун аз амри илоҳӣ мабнӣ бар сачда кардани Одам (а) имтиноъ кард, аз даргоҳи аҳадият ронда шуд ва ба иғво ва излоли ҳақ пардохт... Ин калима бо титони юниён шабоҳат дорад... Тарҷумаи лафзи юнонӣ диёпус мебошад, ки ба маънии сухан чин аст ва онро абдун ва апилун, яъне ҳалоккунанда ва фариштаи чаҳаннам низ гӯянд... [ниг.: 384, с. 14706].

Иблис – номи шайтон, дев, чин. Ин вожа ба маънои маҷозӣ нисбат ба шахсони фиребгару маккор низ ба кор бурда мешавад. Иблис إِبْلِيسٌ аз решаи أَبْلَسَ , ки маънои «шайтонвор рафтор кардан»-ро дорад, гирифта шудааст [ниг.: 355, с. 22]. Тибқи маълумоти Қуръон, Аллох иблисро қабл аз инсон аз оташ офаридааст ва \bar{u} чин мебошад [354, с. 224].

7) Як идда истилоҳоти динӣ вожаҳои марбут ба **гуноҳу пушаймониро** дар бар мегиранд. Ба монанди: *макр, гурур* [12, с. 277],

кибр [12, с. 57], хамр [12, с. 453], қатл [9, с. 382], гайбат [12, с. 349], афв, чиноят [12, с. 246], тавба [12, с. 52], такфир [12, с. 594], зиндиқа [12, с. 701], илҳод [12, с. 701], мулҳид [12, с. 427], мубтадеъ [12, с. 428] ва амсоли инҳо.

Зинҳор, ки гофил мабошӣ ва аз **макру гурур** эмин нашавӣ [12, с. 277]; Ва Абуҳошим гуфта: «Ба сӯзан кӯҳ кандан осонтар аз берун кардани **кибр** аз дилҳост» [12, с. 57]; Рӯй бар замин ниҳодам ва гуфтам: «Илоҳо, тавба кардам, ки баъд аз ин ҳаргиз **хамр** нахӯрам...» [12, с. 453]; Чун ин риштаро шунидам, аз идбори худ дар таачҷуб мондам, ки қазо маро ба манзили касе андохтааст, ки толиби **қатли** ман аст [9, с. 382]; Шиблӣ рӯзе бар минбар гуфт, ки Ҳақ! Чунайд ҳозир буд, гуфт, ки **гайбат** ҳаром аст [12, с. 349]; Вай гуфта, ки карам дар **афв** он аст, ки ёд нақунӣ **чинояти** ёри худро, пас аз он ки афв кардӣ [12, с. 236]; Шайх-ул-ислом, қаддаса сирраҳу, гуфт, ки аввал илми **тавба** бувад, ки онро хосу ом қабул кунад [12, с. 52]; Акнун намуданд, ки ба муҷарради нақли ин сухан ранҷиши қавӣ менамояд ва ташнеъу тахтия ба **такфир** мерасонад [12, с. 594]; Маро пой даркашанд, Абдуллоҳ биёяд ва бинишнад бар ин ҷо ва бар димоги **мулҳидон** ва **мубтадеон** мезанад [12, с. 428]; Баъзе аз мутақашшафайи фуқаҳо вайро ба **зиндиқа** ва **илҳод** мансуб доштаанд [12, с. 701].

Ба ҷуз вожаҳои **такфир**, **зиндиқа**, **илҳод**, **мулҳид** ва **мубтадеъ** ки хусусияти китобӣ дорад, дигар калимаҳои дар боло ишоратшуда оммафаҳм ва дар забони имрӯза умумиистеъмоланд. **Такфир** маънои «ба қуфр гунаҳгор кардан» дорад [ниг.: 355, с. 693; 354, с. 683]. Аммо вожаҳои **куфр** [12, с. 89] ва **кофир** [12, с. 89], ки бо **такфир** ҳамрешаанд, умумиистеъмол мебошанд. **Зиндиқа** ба маънои «бовар накардан ба Худованд ва рӯзи қимат» [377, с. 683], **илҳод** ба маънои «аз дин баргаиштан, бединӣ, мулҳидӣ, сарпечӣ кардан аз фармудаҳои динӣ» [377, с. 544] ва **мулҳид** ба маънои «мункири роҳи ҳақ, бедин, беҳудо,

даҳрӣ, аҳли бидъат» [377, с. 834] меояд. *Мубтадеъ* маънои «бидъаткор, аҳли бидъат»-ро дорад.

8) Қисми дигари истилоҳоти динии асарҳои Мавлоно Ҷомӣ калимаҳое мебошанд, ки **мубориза барои ғояи оӣ ва ҷанги муқаддасро** ифода менамоянд. Ба ин қабил истилоҳот вожаҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

Ҷиход [12, с. 415]. Кӯшишу мубориза барои он чизе, ки барои инсон ниҳоят начиб ва ҳадафи оӣ дар дунё мебошад [ниг: 354, с. 196-198].

Муҷоҳада [12, с. 196]. Муборизаи инсон бо камбудиву нуқсон ва хирси худ, бо рафтору аъмоли зишти худ [ниг: 354, с. 487-488].

Муҷоҳида [12, с. 463]. Кӯшиши анҷом додани ҷиход ба номи Аллоҳ [ниг: 354, с. 488].

Ғазо [12, с. 162]. Юриш ба муқобили душманон [354, с. 162], разм дар роҳи дин [ниг.: 375, с. 643];

Ғанимат [12, с. 62]. Туъма ё сайди дар натиҷаи корзор бо кофирон бадастовардашуда, ки ба 5 қисм тақсим карда мешуд ва 4 қисми он ба ҷанговарон ва ҳиссаи 5-ум ба паёмбару наздикони ӯ ва ятимон тааллуқ дошт. Пас аз марги паёмбар ин ҳисса моликияти давлати исломӣ гардид ва барои эҳтиёҷоти давлат сарф мегардид. Халифаҳо Абубакр ва Умар ҳиссаи панҷуми ғаниматхоро ба 3 қисм ҷудо намуда, онро ба мусофирону ятимон ва эҳтиёҷмандон сарф мекарданд [ниг.: 354, с. 167].

Шаҳид [9, с. 389; 12, с. 663]. Муъминону мусалмононе, ки ба номи Аллоҳ дар ҷанг ба муқобили душман дину имон, ватан, шаъну шараф ва оилаи худро ҳимоя намуда, ба марги пуразият гирифта шудаанд [ниг.: 354, с. 864-866].

Ҳичрат [12, с. 423]. Маънои аслии ин калима «ҷудо шудан аз ватан ва хонумон» [375, с. 749] мебошад. Ҳамчун истилоҳи динӣ ҳичрати паёмбар Муҳаммад (с) ва пайравони ӯ аз Макка ба Мадинаро

ифода мекунад, ки 16 июли соли 622 мелодӣ воқеъ шуда буд ва аз ин рӯз солшумории ҳичрии қамарӣ оғоз меёбад [ниг.: 375, с. 749].

Сабр [12, с. 117]. Тобу тоқат ва таҳаммулу бардошт ҳангоми иҷрои уҳдадориҳои динӣ, парҳезу қаноат аз чизҳои манъшуда, ҳамчунин ҳангоми нобарорӣ ва бадбахтиву мусибат [ниг.: 354, с. 619-620].

9) вожаҳои ифодакунандаи категорияҳои одамон дар ислом. Дар дини ислом категорияҳои одамон ниҳоят мухталиф мебошанд ва дар осори насрии Ҷомӣ низ чунин ҳолатро дидан мумкин аст. Ба монанди: *мусалмон // мусулмон* [9, с. 338; 12, с. 101], *уммат* [12, с. 212], *муъмин* [12, с. 135; 9, с. 406], *фосиқ* [9, с. 367], *мушрик* [12, с. 415], *кофир* [12, с. 524], *зиндиқ* [12, с. 443], *мунофиқ* [9, с. 406; 12, с. 569], *мамлук* [12, с. 713], *ҷория* [12, с. 774], *мусофир* [12, с. 279], *болиғ* [12, с. 506], *обид* [12, с. 53], *зоҳид* [12, с. 53]. Аз байни ин вожаҳо **мусалмон // мусулмон** – *пайрави дини ислом, он ки ба дини ислом эътиқод дорад* [ниг.: 374, с. 762]; **уммат** – *мардум, ҷамоат, қавм, гурӯҳ, пайрави як миллат ва як дин* [ниг.: 375, с. 389], **муъмин** – *диндор, имондор, боимон, маҷозан мусалмон* [ниг.: 374, с. 809], **кофир** – *касе, ки дини исломро инкор мекунад, худношинос, бедин* [ниг.: 374, с. 567]; **мусофир** – *сафаркунанда, сафаракӣ, шахсе, ки дар сафар қарор дорад, шахси дар роҳ буда* [ниг.: 374, с. 754; 354, с. 502] хусусияти умумиистеъмолӣ дошта, **фосиқ** – *фисқоварданда, бадахлоқ, бадқирдор* [ниг.: 375, с. 441]; **мушрик** – *касе, ки ба ягонагии Худо бовар надорад, касе, ки ба будани Худоёни бисёр эътиқод дорад, масалан, бутпараст* [ниг.: 374, с. 788]; **зиндиқ** – *бедин, беҳудо* [ниг.: 374, с. 452]; **мунофиқ** – *одами дурӯя, риёкор, шахсе, ки эътиқод надораду зоҳиран худро мусалмони тақводор нишон медиҳад* [ниг.: 374, с. 735; 354, с. 492-493]; **мамлук** – *банда, гулом, инсоне, ки моликаш шахси дигар аст; гуломони сафедпӯсти ҷанговар, ки дар Миср аз тарафи сулолаи Айюбиҳо (564/1171-648/1250) ба хизмати ҳарбӣ ҷалб мешуданд. Онҳо, асосан, аз туркҳо ва черкесҳо иборат буданд* [ниг.: 374,

с. 630; 354, с. 441-444]; **чория** – духтар, каниз [ниг.: 375, с. 790]; **болиг** – шахсе, ки ба синни балоғат расидааст, бакамолрасида [ниг.: 374, с. 199] дар нутқи хаттӣ маъмул мебошад. Дар ин ҷо дар бораи истилоҳи **болиг** хаминро илова кардан лозим аст, ки мувофиқи қавонини ислом баъди болиғ шудан ҳар шахс вазифадор аст, ки асосҳои таълимот ва аҳкоми шариати дини исломро риоя намояд. Ба ақидаи олимони ислом, ҳадди поёнии шуруи балоғат барои духтарон 9-солагӣ ва барои писарон 12-солагӣ, ҳадди болоии балоғат барои духтарон синни 17 ва барои писарон синни 18 мебошад. Баъди ба балоғат расидан шахс ҳуқуқ ба никоҳ низ пайдо мекунад [ниг.: 354, с. 127].

10) Гурӯҳи дигари истилоҳоти динии асарҳоро вожаҳои мансуб ба давлатдорӣ мусалмонӣ ташкил медиҳанд. Миқдори чунин вожаҳо ниҳоят кам аст. Ба монанди: *халифа* [12, с. 421; 9, с. 353], *хилофат* [12, с. 423; 9, с. 381], *қозӣ* [12, с. 209; 9, с. 441]:

Малики Ҳинд ба халифаи Бағдод тухфаҳо фиристод... [9, с. 353]; *Ва Матти Ансорӣ дар замони хилофати Амир-ал-муъминин Усмон, разияллоҳу анҳу, бо Аҳнаф ибни Қайс ба Хуросон омада буд...* [12, с. 423]; *Қози Бағдод ба азимати масҷиди одина тиёда берун омад* [9, с. 411];

Халифа // хулафо (чамъ). Маънои луғавии ин калима «*шахсе, ки аз наси шахси дигар меояд ва ӯро намояндагӣ мекунад*» мебошад. Дар ислом унвони расмӣ роҳбари давлати исломиро халифа меноманд. Халифа намояндаи паёмбар Муҳаммад (с), имоми тамоми мусалмонон, ҳомӣ ва иҷрокуандаи қавонини Аллоҳ дар замин мебошад ва фаъолияти тамоми мақомоти давлатиро мувофиқи қонунҳои шариат ба роҳ мемонад. Мувофиқи муқаррароти исломи суннӣ, халифа бояд дорои як қатор сифатҳо бошад [ниг.: 354, с. 782-783], мардум бояд ба ӯ итоат намояд, итоат накардан ба халифа дар ҳолатҳои ниҳоят истисноӣ, масалан, дар сурати аз ислом даст кашидани халифа мумкин аст. Дар ҷомеаи исломӣ ду ва зиёда халифа

чоиз нест. Агар чунин ҳолат ба амал ояд, халифаи воқеӣ касе ҳисобида мешавад, ки аз дигар халифаҳо пештар интиҳоб шуда бошад. Чор халифаи аввалро, ки пас аз паёмбар Муҳаммад (с) хилофат рондаанд, хулафои рошидин меноманд. Пас аз ин хилофат дар ислом ба монархия табдил ёфт. Аҳли шиа танҳо халифаи 4-ум – Алӣ ва авлоди ӯро халифаҳои воқеӣ меҳисобанд [ниг.: 354, с. 782-783].

Хилофат. Давлати мусалмонӣ, ки идора кардани он мувофиқи қавонини илоҳӣ ба роҳ монда шуда, роҳбарии онро халифа ба зимма дорад. Халифаро имом ҳам меномиданд [ниг.: 354, с. 783].

Қозӣ. Маънои луғавиаш «қазоватқунанда, ҳукмқунанда» мебошад [ниг.: 355, с. 644; 354, с. 352]. Дар ислом ҳакам ё мансабдори шаръиро, ки дар асоси қонунҳои шариат ба қашмақашҳои оммавӣ ва оилавӣ ҳукм мебарорад, чунин меноманд [ниг.: 375, с. 696; 354, с. 352].

Аз байни калимаҳои зикршуда **халифа // хулафо** дар асарҳои Ҷомӣ ҳам ба маънои динӣ ва ҳам ба маънои ирфонӣ истифода шудааст, ки дар бораи маънои ирфонии он дар поёнтар сухан хоҳем ронд.

11) Ҳамчунин як гурӯҳи истилоҳоти динӣ номи **шаҳрҳо, масҷидҳо ва амокини муқаддаси мусалмонро ифода мекунанд: *Макка* [12, с. 71], *Мадина* [9, с. 378; 12, с. 235], *Байт-ул-муқаддас* [12, с. 299], *Ҳарам* [12, с. 130], *Каъба* [9, с. 404; 12, с. 252], *Масҷиди Ҳаром* [12, с. 112], *Байтуллоҳ* [12, с. 710], *Ҳаҷар-ул-асвад* [12, с. 648], *Замзам* [12, с. 153], *Мақоми Иброҳим* [12, с. 234], *Тури Сино* [12, с. 132], *масҷид* [12, с. 133; 9, с. 412], *масҷиди ҷомеъ* [9, с. 383; 12, с. 248], *манора* [12, с. 622], *минбар* [9, с. 436; 12, с. 58], *меҳроб* [12, с. 318] ва ғайра. Чунон ки дида мешавад, як қисми истилоҳот – *Масҷиди Ҳаром, Мақоми Иброҳим, Тури Сино* дар қолаби ибораи изофӣ мувофиқи қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ сохта шудаанд, вале ҷузъҳои асосӣ ва тобеи онҳо арабианд. Аз ин бармеояд, ки ханӯз дар замони нависанда шакли тоҷикии чунин маконҳои муқаддаси мусалмон ба расмият даромада будааст. Шакли арабии ин маконҳои муқаддас **Масҷид-ул-ҳаром,****

Мақом-ул-Иброҳим, Тур-ас-Сино мебошад. Нависанда аз боиси эҳтироми беандоза ба амокини муқаддаси исломӣ баъзеи онҳоро бо сифатҳояшон ном мебарад. Масалан, нисбат ба шаҳри муқаддаси *Мадина* сифати *шарифа*, нисбат ба *Макка* сифатҳои *муҳтарам*, *муборака*, нисбат ба Байтуллоҳ сифати *Ҳаром* ва нисбат ба *ҳарамайн*, ки ба маънои «*Хонаи Каъба дар Макка ва Масҷиди набавӣ дар Мадина ё ҳарамии маккӣ ва ҳарамии маданӣ*» мебошад [355, с. 168], сифати *шарифайн* ба кор бурда мешавад: *Мадинаи шарифа* [12, с. 699], *Маккаи муҳтарам* [12, с. 491], *Маккаи муборака* [12, с. 565], *Байтуллоҳ-ил-Ҳаром* [12, с. 489], *Ҳарамайни шарифайн* [12, с. 502].

12) Истилоҳоти *Қурайш* [12, с. 58] ва *Банӣ Исроил* [12, с. 44] аз зумраи номи қабилаву халқиятҳое мебошанд, ки дар Қуръон зикр шудаанд:

Ва падари вай нубӣ буда аз маволи Қурайш [12, с. 58]; *Дар Банӣ Исроил роҳиб* буд *Қурайш* ном ва марде мучтаҳид буд ва модаре дошт мастура [12, с. 44].

Қурайш қабилаи машҳури арабҳо, ки дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии Макка нақши калон дошт ва паёмбар Муҳаммад (с) ба он тааллуқ дорад [ниг.: 354, с. 397].

Банӣ Исроил. Маънои таҳтуллафзии ин ибораистилоҳ «*писарони Исроил*» мебошад. *Банӣ Исроил* яке аз номҳои халқи яҳуд ва *Исроил* яке аз номҳои паёмбар Яъқуб мебошад, ки дар Қуръон зикр шудааст [ниг.: 354, с. 397]. Дар мисоли боло низ зери мафҳуми *Банӣ Исроил* халқи яҳуд дар назар дошта шудааст.

13) Аз шахси таърихӣ дар Қуръон зикргардида танҳо *Фиръавн* дар асарҳои мавриди таҳқиқ ба назар мерасад. Он лақаби шохони Мисри Қадим мебошад:

Ва вай гуфта, ки нафси хешро бар нафси Фиръавн фазл наниҳам, аммо дили хешро бар дили Фиръавн фазл ниҳам [12, с. 94].

14) вожаҳои ифодакунандаи чамъиятҳои динӣ: яҳудӣ [9, с. 370] – пайрави дини яҳудӣ; **маҷусӣ** [12, с. 295] – оташпараст, офтобпараст, габр, зардуштӣ; **насоро // насронӣ** [9, с. 383; 12, с. 472] – пайрави дини Исо:

Омаду замин бибӯсид, ваҷҳи яҳудиро тамои адо кард ва вай савор истода буд [9, с. 370]; *Чун ин сухан бигуфт, рӯй дарҳам кашид, маҷусӣ мусалмон шуд* [12, с. 295]; *Шабе дар масҷиди ҷомеи Миср отаи афтоду бисӯхт. Мусулмононро таваҳҳуми он шуд, ки онро насоро кардаанд* [9, с. 383].

15) номи китобҳои осмонӣ: «Таврот» [12, с. 175] – китоби муқаддаси яҳудиён [ниг.: 375, с. 301], **«Забур»** [12, с. 175] – китоби муқаддасе, ки ба Довуд пайгамбар нозил шудааст [ниг.: 374, с. 428], **«Инҷил»** [12, с. 175] – китоби муқаддаси масеҳиён [ниг.: 374, с. 489]:

Вайро тасониф бисёр буда ва «Таврот» ва «Инҷил» ва «Забур» ва кутуби осмонӣ хонда буд [12, с. 175]; *Ва бо вуҷуди касбу амал ҳар рӯз як хатми Қуръон бикардӣ* [12, с. 152].

Аз байни китобҳои осомнӣ **Қуръон** дар асарҳои Ҷомӣ зиёд зикр мешавад, ки ин, аз як тараф, ба дину оин ва маслаки нависанда ва, аз тарафи дигар, ба мазмуну мундариҷаи асарҳо вобаста аст. **Қуръон** охири китоби муқаддаси аз тарафи Аллоҳ ирсолгардида мебошад. Он тавассути ваҳйи илоҳӣ ба паёмбар Муҳаммад (с) нозил гардидааст. Калимаи **Қуръон** аз феъли калимаи арабии **қироат** (قَرَأَ) [масдари феъли قَرَأَ (қараа)] гирифта шуда, маънои «хондан, қироат кардан, бо овози баланд хондан»-ро дорад ва ба ин маъно даар оятҳои қуръонӣ зикр шудааст. Он аз 114 сура ва и 6666 оят иборат аст. Оятҳои дар Макка нозилшуда, оятҳои маккӣ ва оятҳои дар Мадина нозилшуда оятҳои мадинӣ номида мешаванд. Мувофиқи таълимоти ислом **Қуръон** каломи абадӣ ва ғайримахлуқи Аллоҳ мебошад, яъне моҳияти **Қуръон** офарида нашудааст, балки сифати муайянкунанда (атрибутивӣ)-и Аллоҳ (каломи Аллоҳ) ба ҳисоб меравад, вале навиштаҷоту нашр ва

қоғазе, ки дар он **Қуръон** навишта шудааст, махлуқ ба ҳисоб мераванд [ниг.: 354, с. 377-392]

Дар мисоли боло ҳамчунин ибораистилоҳи **кутуби осмонӣ** чой дорад, ки тарҷумаи истилоҳи **кутуб-ус-самовия** (*китобҳои осмонӣ*) мебошад.

Албатта, як қисми вожаҳои дар боло зикршуда аз забонҳои дигар ба арабӣ ворид гардида, муарраб шудаанд, яъне ба қонуну қоидаҳои фонетикию калимасозии забони арабӣ мутобиқ гардидаанд. Аз ҷумла **мачусӣ** вожаи муарраби оромӣ, **Таврот** ва **Забур** – муарраби ибрӣ, **Инҷил** ва **Фиръавн** муарраби юнонӣ мебошанд.

16) Як иддаи дигари истилоҳоти динии асарҳоро калимаҳои марбут ба сарчашмаҳои исломӣ ташкил медиҳанд, ки онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

а) калимаҳои ифодакунандаи сарчашмаҳои марбут ба Қуръон ва тиловати он: *Қуръон* [12, с. 145], *сура* [12, с. 538], *оят* [12, с. 93], *Оят-ал-курсӣ* [12, с. 471], *қироат* [12, с. 467], *Мусҳаф* [12, с. 610], *Ҳофизи Қуръон* [12, с. 585], *хатми Қуръон* [16, с. 376].

б) вожаҳое, ки сарчашмаҳои марбут ба суннатро ифода менамоянд: *суннат* [12, с. 92], *ҳадис* [12, с. 43], *ровии ҳадис* [12, с. 43], *ҳофизи ҳадис* [12, с. 272].

в) вожаҳои марбут ба тафсири Қуръон ва суннат: *тафсир* [12, с. 168], *муфассир* [12, с. 616], *муҳаддис* [12, с. 97], *аҳли тафсир* [12, с. 41-42].

17) номи паёмбароне, ки зикри онҳо дар Қуръон рафтааст: *Одам* [12, с. 675], *Нух* [12, с. 514], *Иброҳим* [12, с. 234], *Сулаймон* [12, с. 42], *Довуд* [12, с. 63], *Мусо* [12, с. 134], *Хизр* [12, с. 168], *Закариё* [12, с. 286], *Исо* [12, с. 340], *Дониёл* [12, с. 441], *Муҳаммад* [12, с. 511].

Аз байни номҳои паёмбарон **Одам**, **Нух**, **Иброҳим**, **Сулаймон**, **Довуд**, **Мӯсо**, **Исо** ва **Дониёл** вожаҳои муарраби ибрӣ мебошанд.

18) Аз байни вожаҳои ифодакунандаи **ҳамсафони пайғамбар (с) ва пайравони эшон** дар асарҳои мавриди назари мо вожаҳои *саҳоба, асҳоби суффа, тобеин* ва *табаа-т-тобеин* ба назар мерасанд:

Ва ҳамчунин аз соири саҳобаву тобеин ва табая-т-тобеин ва машоихи тариқат... чандон каромат ва хавориқи одот зоҳир шудааст, ки дар ҳайизи таҳриру тақрир гунҷад [12, с. 155]. Дар ин суҳан будем, ки Мустафо, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, дидам, ки меомад бо ҷамоате аз ёрон аз асҳоби суффа [12, с. 155].

Саҳоба. Ҳамсафони паёмбар Муҳаммад, ки исломро қабул намуда, ӯро дидаанд ва суҳанони ӯро шунидаанд. Тамоми шахсоне, ки имкони бо паёмбар вохӯрдан доштанду исломро қабул намуда то охири умр мусалмон мондаанд, саҳоба ба ҳисоб мераванд. Аммо шахсоне, ки бо паёмбар вохӯрда, исломро қабул намуда буданд ва баъдтар аз баҳри ислом гузаштанду ба дигар дин эътиқод оварданд, саҳоба ба ҳисоб намераванд, вале, агар ин гуна шахсон дубора исломро пазируфта, боз бо паёмбар вохӯрда бошанд, саҳоба ба ҳисоб мераванд. Аъзои оилаи паёмбар ва ҳатто тифлони бо паёмбар мулоқотнамуда низ саҳоба ба ҳисоб мераванд. Шахсоне, ки бо паёмбар қабл аз расидани рисолат ба ӯ вохӯрда, баъдан бо ӯ мулоқот надоштанд, саҳоба ба ҳисоб намераванд. Ҳамчунин он мусалмононе, ки бо паёмбар вохӯрда, танҳо пас аз марги ӯ ислом овардаанд, саҳоба ба ҳисоб намераванд. Аввалин саҳобаи паёмбар ҳамсари ӯ Ҳадиҷа ва охирин саҳоба Абу ат-Туфайл Амир ибн Василя ал-Лайсӣ ал-Қинонӣ, ки соли 100/729 фавтидааст, ба ҳисоб меравад. Чунин ҳисобида мешавад, ки то лаҳзаи марги паёмбар шумораи саҳобаҳои ӯ ба 114 ҳазор нафар расида буд [ниг.: 354, с. 78-80].

Асҳоби суффа маънои «соҳибон ё сокинони суффа»-ро дорад. Зери ин мафҳум гурӯҳи саҳобаҳои бенавои паёмбар Муҳаммад (с) дар назар дошта шудааст, ки шумораи онҳо қариб ба 80 нафар ё андак зиёдтар аз он мерасид. Эшон дар Мадина, дар атрофи масҷиди паёмбар

истиқомат мекарданд ва аз паёмбар аҳкоми дин меомӯхтанд. Эшон намунаи бехтарини порсоиву тақводориро зоҳир менамуданд. Мунтазам ба тоату ибодат машғул гардида, бидуни зарурат масҷидро тарк наменабуданд. Дар баробари ин, аз рӯйи имкон кӯшиш мекарданд, заҳмат кашида, талаботи зиндагии хешро қонеъ гардонанд. Ҳеч гоҳ соиливу садақаталабӣ намекарданд [ниг.: 354, с. 85-87].

Тобеин. Маънои таҳтуллафзии ин калима «*тобеон, шахсони тобеъ*» ва маънои истилоҳиаш «*шахсони ба саҳобагон тобеъ*» мебошад. мусалмонони тақводоре, ки бо саҳобагони паёмбар шинос буда, аҳкоми дину шариатро аз эшон омӯхтаанд, **тобеин** номида мешаванд. Мувофиқи ҳадиси паёмбар, ки аз тарафи муҳаддисони машҳур Имом Бухорӣ ва Имом Муслим оварда шудааст, насли **тобеин** пас аз саҳобагон бехтарин асл мебошад. Яъне **тобеин** дар ислом пас аз саҳобагон насли дуҷум ба ҳисоб мераванд. Давраи эшон тақрибан то соли 120 ҳиҷрӣ давом карда, тамоми давраи салтанати Уммавиёнро дар бар мегирад, ки дар ин давра илму фарҳанги ҷомеаи исломӣ ба пешрафти бузург ноил гардида буд. Пас аз **тобеин** насли сеюми ислом шуруъ мешавад, ки эшонро табаа-т-тобеин меноманд [ниг.: 354, с. 671-672].

Табаа-т-тобеин насли мусалмонон, ки тобеонро дида, бо эшон рафтуомад доштаанд ва аҳкоми ислому шариатро дар назди эшон омӯхтаанд. Мувофиқи ҳадисе, ки аз тарафи Имоми Бухорӣ ва Имом Муслим оварда мешавад, табаа-т-тобеин пас аз саҳобаву тобеин аз зумраи тақводортарин одамон ба ҳисоб мераванд. Насли тобеин ва табаа-т-тобеин барои ҳифзу расондани анъаноти ислом ва аҳкоми динӣ, ки аз забони паёмбар Муҳаммад садо додааст, нақши ниҳоят калон доранд. Ин аҳкоми динӣ баъдан аз тарафи уламои дин ҷамъоварӣ, тасниф ва таҳким дода шуданд. Давраи саҳобагон, тобеин ва табаа-т-тобеин қариб 200 сол давом кардааст [ниг.: 354, с. 669-670].

19) Як гурӯҳи калони истилоҳоти динии асарҳоро **калимаҳои марбут ба фикҳи исломӣ** ташкил медиҳанд. Маъноӣ вожаи **фикҳ** «илму дониши доир ба аҳкоми дину шариати ислом, илми қонуниносӣ дар шариати ислом» мебошад [ниг.: 375, с. 437]:

Шайх-ул-ислом гуфт, ки он вилоят на аз фикҳ ёфта буд, ки аз он тирӯ суҳбати вай ёфта буд [16, с. 221].

Ин гуна вожаҳоро боз ба зергурӯҳҳо тақсим кардан мумкин аст:

I. калимаҳои ифодакунандаи тоату ибодати динӣ:

а) вожаҳои марбут ба покиву назофат дар дини ислом:

Таҳорат [12, с. 62] маъноӣ «тозаву пок шудан»-ро дорад. Дар ислом ҳам таҳорати руҳӣ, ки мусалмон ба воситаи тавбаву тазарруъ руҳи худро аз гуноҳ пок месозад ва ҳам таҳорати ҷисмонӣ ҷоиз аст, ки мусалмон аз ҷисми худ нопокиҳоро бартараф менамояд. Таҳорат қисми муҳимми фикҳи исломӣ мебошад, ки дар он қавоиди риоя намудани покии ҷисм баён карда мешавад. Он ҳамчунин яке аз муҳимтарин шартҳои тоату ибодат дар ислом мебошад. Бидуни риояи қавоиди таҳорати бадан ва либос намоз хондан, тавофи Каъба намудан ва рӯза доштан ҷоиз нест [ниг.: 354, с. 714-716].

Наҷосат [12, с. 682] – нопокӣ. Мувофиқи фикҳи ислом, наҷосат вазнину сабук мешавад. Чунин наҷосатҳои табиӣ инсон ба монанди пешоб, ахлот, манӣ, наме, ки аз узви ҷинсии мард хангоми барангезиши ҷинсӣ бармеояд, қай, тарашшуҳоти баъди таваллуди зан, ҳайз ва дигар тарашшуҳоти зан, гӯшти аз ҷисми инсон гирифташуда ва хуни чоришуда, ҳамчунин гӯшти лоша, гӯшти хук, нӯшокиҳои спиртӣ, тамоми тарашшуҳоти табиӣ дигар ҳайвонот, ба истиснои паррандагон ва хуни парранда, ба ҷумлаи наҷосати вазнин дохил мешаванд. Пешоб ва саргини чорвои хонагӣ, асп ва наҷосати чунин паррандаҳои соҳибчангол, ба монанди заған, уқоб, шоҳин, калхот аз ҷумлаи наҷосати сабук ба ҳисоб мераванд. Наҷосатҳо ҳамчунин сахт ва чоришаванда ба ҳисоб мераванд (масалан, гӯшти лоша – сахт,

пешоб – чоришаванда). Аз чихати афтодан ба ҷисми инсон онҳо дидашаванда (масалан, ахлот) ва диданашаванда (масалан, пешоб) мешаванд. Ҷисм ва либоси мусалмон бояд аз наҷосатҳо пок бошад. Агар яке аз анвои наҷосат ба либос ё ҷойи намозгузорӣ афтода бошад, намоз хондан ҷоиз намешавад [ниг.: 354, с. 546-547].

Истинҷо [12, с. 416] – тоза кардан аз нопокиҳо пас аз қазои ҳоҷати хурд ё калон. Дар ин ҳолат воситаи асосии поксозӣ об ба ҳисоб меравад [ниг.: 354, с. 316-317].

Вузу [12, с. 416] – таҳорати хурде, ки бидуни он баъзе аҳкоми диниро анҷом додан мумкин нест: қариб тамоми анвои намоз ва маросими тавофи Каъба, даст расондан ба саҳифаҳои Қуръон пас аз вузу кардан анҷом дода мешаванд. Вожаи **вузу** дар ҳадис ба маънои «тозагӣ ва зебоӣ» оварда шудааст. Вузу ҷисм ва руҳи мусалмонро пок месозад [ниг.: 354, с. 116-162].

Ҷанобат [12, с. 694] – ҳолати ҳаром шудан, ки ҳангоми он таҳорати мукамал кардан лозим меояд. Ин ҳолат ҳангоми алоқои ҷинсӣ, хориҷ шудани нутфа ва эҳтилом ба амал меояд. Дар ин ҳолат инсон «ҷунуб» номида мешавад. Дар ҳолати сар задани ҷанобат намоз хондан, тавофи Каъба, қироати Қуръон ва даст расондан ба он мумкин нест [ниг.: 354, с. 178].

Ғусл [12, с. 458] – оббозӣ, ки дар он тамоми бадан мувофиқи қавоиди муқаррарнамудаи дини ислом шуста мешавад. Ҷунин тарзи покшавӣ пас аз алоқои ҷинсӣ, хориҷ гардидани нутфа, пас аз анҷоми давраи ҳайз ва пас аз анҷоми давраи таваллуд (нифос) барои ҳар мард ва зани мусалмон ҳатмӣ мебошад. Ғусл бояд бо оби тоза анҷом дода шавад ва пас аз ғусл бо сачоқи тар пок кардани бадан нодуруст мебошад [ниг.: 354, с. 168].

Масҳ [12, с. 662]. Маънои «пок кардан, молиш додан» дорад. Бо кафи тари даст пок кардан ё молиш додани ягон қисми бадан ё ҷойи басташудаи он **масҳ** номида мешавад. Масҳи сар қисми таркибии

ғусли сабук мебошад. Дар ҳолате ки ягон қисми бадан, ки ҳангоми ғусли хурд ё калон онро шустан дозим аст, захмӣ ва бастабандӣ шуда бошад, ин қисми баданро ба ҷойи шустан бо кафи дасти тар масх мекашанд. Ҳамчунин ҳангоми таҳорат ба ҷойи шустани пой бо панҷаи тар тоза кардани пойафзорҳои чармин, ки пойро то бучулак мепӯшонанд, масх номида мешавад. Дар чунин ҳолат пойафзор бояд ба пойи ботаҳорат пӯшида шуда бошад ва дар давоми 24 соат пойро нашуста, пойафзори чармин масх кашида мешавад [ниг.: 354, с. 168].

Ҳадас [12, с. 589]. Ҳолатест, ки ҳангоми он таҳорати калон ё хурд бояд таҷдид карда шавад. Дар ин ҳолат намоз хондан ҷоиз нест. Ҳадас низ хурд (ҳадас-ул-асғар) ва калон (ҳадас-ул-акбар) мешавад. Ҷорӣ шудани хун, ё хориҷ шудани бод аз рӯда ва наҷосати табиӣ мисоли ҳадас-ул-асғар мебошанд. Ҳайз ё ҳаром шудан ҳангоми алоқаи чинсӣ мисоли ҳадас-ул-акбар ба ҳисоб мераванд [ниг.: 354, с. 755].

Мисвок [12, с. 708]. Чӯбча барои тоза кардани дандонҳо, ки аз шохчаҳои дарахти арақ (салвадори форсӣ) омода карда мешавад. Ин дарахт дар нимҷазираи Арабистон, Осиёи Ғарбӣ ва Ҷанубӣ ва Африқо мерӯяд. Дар таркиби ин чӯб моддаҳои фаъоли биологӣ ва минералҳои барои организм муфид, ҳамчунин моддаҳои, ки милки дандонҳоро устувор намуда, дандонҳоро аз кариес эмин медоранд, мавҷуд аст [ниг.: 354, с. 483].

Ҳаммом [12, с. 458] – гармоба, макони шустушӯйи тамоми ҷисм. Дар дини ислом ба тозагии руҳӣ ва ҷисмонии инсон тавачҷуҳи зиёд дода мешавад. Пас аз алоқаи чинсӣ, ба анҷом расидани ҳайз ва тарашшуҳоти пас аз таваллуди занон ба марду зани мусалмон ҳаммом ва ғусл кардан зарур аст. Ҳатто бидуни ин эҳтиёҷот мунтазам ҳаммом кардан ва тоза нигоҳ доштани бадан дар ислом амали савоб мебошад. Аз ин рӯ дар шаҳру деҳот дар баробари масоҷид ҳамеша ҳаммом сохта мешуд ва мешавад [ниг.: 354, с. 786].

б) вожаҳое, ки намоз ва амалиёти марбут ба онро ифода мекунам. Азбаски чунин калимаҳо дар фаъолияти ҳаррӯзаи мусалмонон ба кор бурда мешаванд, қисми зиёдашон оммафаҳму умумиистеъмоланд:

Салот [12, с. 560]. Намоз, аз ҷумла намози ҳаррӯзаи панҷвақта, ки адои он ҳатмӣ мебошад. Намоз яке аз панҷ рукни ислом ба ҳисоб меравад [ниг.: 354, с. 627-631].

Қибла [12, с. 259]. Самти тарафи хонаи Қабба ё Масҷид-ул-хароми Макка, ки тамоми мусалмонон ҳангоми адои намоз ва дигар маросими сачда рӯй ба он самт меоранд. Дар аввали паҳн гардидани ислом мусалмонон ба самти Байт-ул-муқаддас намоз мегузоштанд, аммо пас аз 17 моҳи ҳичрати паёмбар дар моҳи шаъбони соли 2-юми ҳичрӣ дар бораи аз Байт-ул-муқаддас ба самти Қабба тағйир додани қибла ба паёмбар ваҳй омад [ниг.: 354, с. 376-377].

Хутба [12, с. 687] – хондани панду насихатҳои динӣ. Пас аз намози ҷумъа ва идайн хондани хутба ҳатмӣ мебошад. Ин анъана аз тарафи ҳуди паёмбар ҷорӣ гардидааст [ниг.: 354, с. 840-841].

Вазъ [12, с. 503]. Насихат ба роҳи рост бо усули таблиғ (вазъ), ки аз тарафи воиз дар масҷид анҷом дода мешавад. Вазъ низ бештар ҳангоми адои намози ҷумъа ва идайн вобаста ба мавзӯҳои мухталиф сурат мегирад [ниг.: 354, с. 142].

Муқим [12, с. 638]. Инсоне, ки бо нияти ба макони нав зиёда аз 15 рӯз (дар мазҳаби Ҳанафӣ) ё зиёда аз 3 рӯз (дар мазҳабҳои Шофӣ, Моликӣ ва Ҳанбалӣ) ба роҳ баромадааст [ниг.: 354, с. 491].

Муаззин [12, с. 356] – азонгӯй, даъваткунанда ба намоз [ниг.: 374, с. 708]. Муаззин бояд овози хубу баланд дошта бошад. Аввалин муаззин дар ислом Билоли Ҳабашӣ будааст, ки бо хоҳиши паёмбар ин вазифаро иҷро мекардааст [ниг.: 354, с. 544].

Воиз [12, с. 163] – вазъгӯянда, панду насихаткунанда (доир ба масъалаҳои динӣ) [ниг.: 374, с. 239].

Қомат // иқомат [12, с. 356] – азони дуҷум барои намоз бевосита пеш аз шуруи он. Он ба монанди азони аввала буда пас аз таъбири «*Хаййа ала-л-фалох*» ду маротиба таъбири «*Қад қомати-с-салот*» илова карда мешавад, ки маънои «*Намоз шуруъ шуд*»-ро дорад. [ниг.: 354, с. 270 -271].

Фачр [12, с. 577]. Субҳидам ё вақти қабл аз тулуи офтоб, ки дар он намози ҳатмии субҳ хонда мешавад. Вақти намози субҳ аз лаҳзаи дар осмон пайдо шудани аввалин партави субҳ то тулуи офтобро дар бар мегирад [ниг.: 354, с. 732].

Чумъа [12, с. 339]. Яке аз ҳафт рӯзи ҳафта, ки дар он намози чумъа анҷом дода мешавад. Маънои таҳтуллафзии ин калима «*чамъомад*» аст. Он рӯзи иртифои руҳӣ ва тоату ибодат мебошад. Мувофиқи ҳадиси набавӣ, дар ин рӯз аввалин инсон – ҳазрати Одам офарида шудааст. Рӯзи қиёмат ҳам дар рӯзи чумъа фаро хоҳад расид [ниг.: 354, с. 199-201].

Фарз [12, с. 285]. Уҳдадорихои ҳатмӣ барои иҷрои нишондодҳои динӣ ва амру фармудаҳои Аллоҳ, ки дар Қуръону Ҳадис ба таври возеҳ баён гардида, баҳснопазир мебошанд. Гузоштани намози панҷвақтаи ҳаррӯза ва доштани рӯзаи моҳи шарифи Рамазон аз ҷумлаи фарзҳои исломӣ мебошанд. Мувофиқи таълимоти ислом, ба ҷо овардани фарз кори хайру савоб буда, ба ҷо наовардани он боиси ғазаби Аллоҳ мегардад. Шахсе, ки дидаву дониста фарзҳои муқаррарнамудаи Аллоҳро инкор мекунад, аз дин хориҷгардида ба ҳисоб меравад. Фарз ду хел мешавад: 1) **фарзи (ъ)айн**, ки уҳдадории инфиродӣ ва барои ҳар мусалмон ҳатмӣ мебошад. Ба монанди гузоштани намози панҷвақтаи ҳаррӯза ва доштани рӯзаи моҳи рамазон; 2) **фарзи кифоя**, ки уҳдадории дастаҷамъӣ буда барои ҳамаи мусалмонон ҳатмӣ мебошад ва агар миқдори кофии мусалмонон онро ба ҷо орад, мусалмонони дигар онро ба ҷо овардагӣ ба ҳисоб мераванд. Ба монанди намози ҷаноза [ниг.: 354, с. 440].

Нафл [12, с. 285]. Маросимҳои ғайрихатмӣ ё намозҳои ғайрихатмӣ барои тоату ибодат ба Аллоҳ. Адои намози нафл кори савоб мебошад, ки шахси мусалмонро боз ҳам ба Худо наздиктар мекунад. Намози нафл бояд дар вақте иҷро карда шавад, ки шахс қазои намози панҷвақта ё дигар уҳдадорӣ надошта бошад. Масалан, шахсе, ки закот насупоридааст, бояд намози нафл нахонад. Баъзе намозҳои нафл пеш ва баъзе пас аз адои намозҳои панҷвақта хонда мешаванд, ки онҳоро муаккада меноманд, яъне паёмбар ҳамеша чунин намозҳоро адо мекард. Аз ин рӯ агар қазои намози панҷвақта бошад ҳам, чунин намозро гузоштан мумкин аст [ниг.: 354, с. 569-571]:

*Баъд аз он аз **нафл** оқиз шудам ва дувоздаҳ рӯзи дигар **фарз** мегузоридам* [12, с. 285].

Ишироқ [12, с. 25]. Намози нафл, ки пас аз тулуи офтоб хонда мешавад [ниг.: 354, с. 327].

Хавф [12, с. 229] – тарс, ваҳм, бим. Чунин ном дорад намозе, ки мусалмонон ҳангоми ягон ҳолати ниҳойӣ, масалан, ҳангоми анҷом додани амалиёти ҳарбӣ, таҳдиди ҳамла аз тарафи дудон, ҳангоми хатари вулқон, заминларза обхезӣ ва ғайра мехонанд [ниг.: 354, с. 753-754].

Таровех [12, с. 369]. Намози иловагии шабона, ки дар муддати моҳи рамазон адо карда мешавад. Маънои вожаи таровех «*нишаста истироҳат кардан*» мебошад. Намози таровех 20 рақъат буда, пас аз ҳар 4 рақъати он таваққуф карда, тасбеҳ хонда мешавад ва боз намоз давом дода мешавад [ниг.: 354, с. 690-691].

Истисқо [12, с. 149]. Намози нафл, ки ҳангоми хушксолӣ ба хотири боридани борон хонда мешавад [ниг.: 354, с. 317].

Ҳоҷат [12, с. 153]. Намози нафл, ки ҳангоми ягон душворӣ дар зиндагӣ бо нияти ёрӣ хоستان аз Аллоҳ гузошта мешавад. Он пас аз намози хуфтани (ишоъ) гузошта шуда, аз 2, 4 ё 12 рақъат иборат буда

метавонад. Пас аз адои чунин намоз барои бароварда шудани хочат ба Худованд зораву илтичо карда мешавад [ниг.: 354, с. 762-763].

Ракъат [12, с. 442]. Як даври намоз, ки аз ҳолати рост истодани намозхон (дар ин ҳолат сураҳои Қуръон хонда мешаванд), аз як таъзими миён (рукуъ) ва ду таъзими замин (сачда) иборат аст. Ҳар як намоз аз маҷмуи рақъатҳо иборат аст [ниг.: 354, с. 599].

Ният [12, с. 330; 413; 489; 518; 653]. Азме, ки бевосита барои анҷом додани ягон амал, аз ҷумла барои гузоштани намоз, рӯза ва ғайра карда мешавад [ниг.: 354, с. 572-573].

Қиём [12, с. 285] – ҳолати бар пой истодан. Яке аз рукҳои намоз буда, дар намозҳои ҳатмии панҷвақта қиём барои шахсоне, ки имкони рост бар пой истодан доранд, фарз мебошад. Пас аз қиём рукни дигари намоз – рукуъ фаро мерасад [ниг.: 354, с. 409];

Рукуъ [12, с. 426]. Таъзими миён, ки ҳангоми адои намоз ҳатмӣ мебошад. Рукуъ низ яке аз қисмҳои зарурии намоз мебошад, ки пас аз қиём анҷом дода мешавад [ниг.: 354, с. 612];

Сачда [12, с. 476] – сар хам кардан, парастидан, дар намоз заминро сачда кардан [ниг.: 354, с. 786];

Сачдаи шукр [12, с. 652] – сачдаи замин ҳамчун нишонаи шукр ба Худованд барои аз ҷаҳру нодорӣ ва муҳтоҷӣ раҳо кардани инсон [ниг.: 354, с. 624];

Ташаҳҳуд [12, с. 408] – хондани ниёиши «ат-Таҳиёт» ҳангоми қаъда дар рақъати дуум ва охири намоз дар ҳолати нишастан (қаъда). Ниёиш бо калимоти «ат-Таҳиёту Лиллоҳи...» шуруъ гардида, танҳо дар намози субҳгоҳӣ як маротиба хонда мешавад. Ташаҳҳуд аз фиристодани дуруд ба Аллоҳ, паёмбар, малоик ва дигар бандагони парҳезгори Худованд иборат мебошад. Матни ин ниёиш дар мазҳабҳои мухталиф фарқ мекунад, вале ҳамаи он аз ҳадисҳо гирифта шудааст [ниг.: 354, с. 716-717];

Такбир [12, с. 644]. Бо таъбири «Аллоҳу акбар», ки маънои «Худо бузург аст» дорад, баён доштани бузургии Худованд. Такбир ҳамеша аз тарафи мусулмонон, аз ҷумла дар намоз ва зикр ба кор бурда мешавад [ниг.: 354, с. 679];

Тасбеҳ [12, с. 551]. Калимаи «субҳоналлоҳ», ки хангоми намоз ва зикр истифода шуда, маънои бағоят пок будани Аллохро дорад ва ба воситаи он бузургии мутлақи Аллоҳ ва дар ҷаҳони офаридаи ӯ вучуд надоштани ҳамсони ӯ тасдиқ карда мешавад. Дар бораи зарурати тасбеҳ гуфтан дар ояти 44-уми сураи Исро сухан меравад. Ҳамчунин тавсифи Худованд бо 33 маротиба зикр кардани калимаҳои «Субҳоналлоҳ», «Алҳамдулиллоҳ» ва «Аллоҳу акбар» тасбеҳ номида мешавад. Чунин зикр одатан пас аз ҳар намоз сурат мегирад ва барои хато накардан дар ҳисоби зикр ё пайванди ангуштон ё муҳраҳои махсус, ки ба ришта шадда карда шудаанд, истифода бурда мешавад. Намози нафл низ, ки ба хотири пушаймонӣ аз гуноҳ ва тавба дар назди Худованд адо карда мешавад, навъе аз тасбеҳ мебошад. Ин намоз аз ҷаҳор рақъат иборат буда, дар он сесад маротиба хондани чунин тасбеҳ зарур аст: «Субҳоналлоҳ ва-л-ҳамдулиллоҳ ва ло илаҳа илло-л-лоҳу валлоҳу акбар ва ло ҳавла ва ло қуввата илло биллоҳи-алийи-л-ъазим» (Аллоҳ аз тамоми норасоӣҳо ниҳоят пок аст. Сипос Аллохро. Ба ҷуз Аллоҳ ҳудое вучуд надорад. Аллоҳ бузург аст. Ягон қувва ва тавоноие ба ҷуз Аллоҳ вучуд надорад). Намози тасбеҳ ҳар рӯз ё ҳар ҳафта, агар имкон набошад, дар як моҳ ё дар як сол як маротиба, ё ақаллан дар давоми умр як маротиба бояд гузошта шавад [ниг.: 354, с. 705].

Дуо [9, с. 332; 12, с. 85] – илтиҷо, даъват, мурочиат, имдод. Ҳангоме ки инсон заифию нотавонии худро дар назди Худованди муқтадир ҳис мекунад, ба Аллоҳ дуо карда, барои анҷоми кор ё бартараф кардани ягон нохушӣ ва ғ. ёрмандӣ металабад. Дуо маънои

муҳаббати банда ба офаридгори худро дорад [ниг.: 354, с. 204]. *Дуои хайр* дархости некӯӣ ва хубӣ аст:

Абуусмон хуррам шуд ва вайро дуое хайр кард [16, с. 232].

Қазо [12, с. 613] – дар вақташ иҷро накардани ягон кор ва иҷрои он пас аз пайдо шудани вақти зурурӣ. Ба ин маъно ин вожа нисбат ба амалҳои мухталифи динӣ, масалан, нисбат ба намози ҳатмии панҷвақта ва рӯзаи моҳи рамазон, ки дар вақташ иҷро карда намешаванд, ба кор бурда мешавад [ниг.: 354, с. 359-361];

Тиловат [12, с. 556]. Маъноӣ «аз пайи чизе рафтан, тобеъ шудан, хондан»-ро дорад. Ба маъноӣ бо овози буррову фасеҳ ва мувофиқи қавоиди сарфу наҳви забони арабӣ (таҷвид) хондани Қуръон кор фармуда мешавад [ниг.: 354, с. 718];

Ибодат [12, с. 60]. Ба маъноӣ «парастии Худо, иҷрои вазифаҳои фарзшуда (ҳатмӣ)-и динӣ» меояд [ниг.: 374, с. 465];

Тоат [12, с. 62] – «фармонбардорӣ, итоат, тобеият, ибодат, парастии» мебошад [ниг.: 375 с. 367];

Имомат – сарварӣ дар намоз, сарварӣ, пешвоӣ дар байни мусулмонон:

Гӯянд, ки моҳи рамазон ба Бағдод расид. Дар масҷиди Шунайзия вайро хилватхонае доданд ва имомати дарвешон ба вай тафвиз намуданд [16, с. 289].

в) Аз байни истилоҳоти марбут ба **фикҳи исломӣ, ки мафҳумҳои хайру эҳсонро ифода менамоянд**, вожаҳои *закот* [12, с. 194], *садақа* [12, с. 401], *фақир* [12, с. 32] ба назар мерасанд.

Шахсе аз Шиблӣ пурсид, ки аз дувист дирам чанд дирам закот бояд дод? [12, с. 194]; *Чун Шайх Абуабдуррахмон мутаваллид шуд, ҳар мулке, ки дошт, бифурӯхт ва ба садақа бидод* [12, с. 401]; *Ва фақирӣ ҳақиқӣ фақрро неъматӣ хос донад аз Ҳақ, субҳонаҳу, ва бар он вазоифи шукр ҳамвора ба тақдир мерасонад* [12, с. 32-33].

Маънои луғавии **закот** «тоза кардан, пок кардан» мебошад. Ҳамчун истилоҳи фикҳи исломӣ ҳамасола ба манфиати фақирону бенавоён ва бо нияти тоату ибодат ба Аллоҳ бахшидани як қисми маблағи даромад (аз чил як ҳисса)-ро ифода менамояд. Закот яке аз рукнҳои панҷгонаи ислом буда, пардохти он барои шахсе, ки молаш ба закот расидааст, ҳатмӣ мебошад [ниг.: 354, с. 218-222].

Садақа. Ба маънои хайру саховате, ки ба шахсони муҳтоҷ бо мақсади тоату ибодат ба Аллоҳ дода мешавад. Ба маънои нисбатан васеъ он ҳар гуна амали хайрест, ки аз барои Худо анҷом дода мешавад [ниг.: 354, с. 620-621].

Фақир. Маънои луғавиаш «шахси эҳтиёҷманд, нодор, бенаво» мебошад. Мувофиқи фикҳи исломӣ, фақир шахсест, ки миқдори закоти дар шариат муқарраргардидаро пардохта наметавонад [ниг.: 354, с. 732-733];

г) Калимаҳои *савм* ва *ифтор* истилоҳоти марбут ба рӯзаро ифода менамоянд:

Ва гӯянд, ки чиҳил сол савми даҳр дошт [12, с. 748]; *Ба он чӣ дар он муҳолифати нафс ҳаст, аз ҷумлаи рӯзаву ифтор бингар ва онро пеша кун* [12, с. 143].

ғ) Калимаҳои **ҳаҷ ва аҳкоми он** дахл доранд: *умра* [12, с. 761], *ҳаҷ* [12, с. 755], *ҳоҷӣ* [12, с. 235], *мавсими ҳаҷ* [12, с. 29835], *тавоф* [12, с. 267], *арафа* [12, с. 235], *Арафот* [12, с. 112], *Мино* [12, с. 234], *видоъ* [12, с. 234], *тавофи видоъ* [12, с. 491].

д) **вожаҳои марбут ба дафну мотам:** *ҷаноза* [12, с. 669], *дафн* [12, с. 670], *май(ӣ)ит* [12, с. 365], *кафан* [12, с. 365], *қабр* [12, с. 192], *турбат* [12, с. 60].

II. Гурӯҳи дигари истилоҳоти динии асарҳоро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки **мафҳумҳои марбут ба муомилаву муносибатҳои мухталифи байни мусалмононро** ифода мекунанд. Ин гурӯҳи вожаҳо

низ зиёд мебошанд ва онҳоро ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

а) вожаҳои ифодакунандаи навъҳои мухталифи хариду фурӯш:

Мол [12, с.160; 9, с. 348]. Сарватҳои моддӣ, ки барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти инсон ҷамъоварӣ ё андӯхта шудаанд [ниг.: 354, с. 902].

Байъ [9, с. 395]. Дар шарияти ислом ҷараёни хариду фурӯш, мубодилаи як мол ба моли дигар, муомилаи савдори гуянд [ниг.: 354, с. 120].

Байъу шаро [9, с. 370]. Бо ин истилоҳ низ ҳамон ҷараёни хариду фурӯши мол, мубодилаи савдои ифода меёбад [ниг.: 374, с. 135].

Орият [12, с.162] – додани ягон ашё ба ягон шахс барои истифодаи муваққатӣ [ниг.: 354, с. 70-71].

Қабул [12, с.30] – ифодаи ризоят. Дар фикҳи исломӣ розигии тарафи дуҷумро барои ягон муомила *қабул* меноманд [ниг.: 354, с. 346].

Вақф [12, с.460] – бидуни ягон шартӣ пешакӣ аз тарафи мусалмони аз ҷиҳати ақлонӣ болиғ ва комил додани даромади ягон ашё ё молу маҳсулот ба шахси муҳтоҷ аз зумраи мусалмонон ё зиммиён (ғайримусалмононе, ки дар зери ҳимояи давлати мусалмонӣ қарор доранд). *Вақф* дар ислом яке аз навъҳои хайру эҳсон ба ҳисоб меравад, ки барои таъминоти моддӣ одамон нигаронида шудааст [ниг.: 354, с. 144-145].

Васият [12, с.476; 9, с. 351]. Дар фикҳи исломӣ бо ин калима васияти дар вақти ҳаёт кардаи шахси ғавтида ифода меёбад. Пас аз марги васияткунанда молу амвол ва пули ӯ ба ҳамон одаме тааллуқ мегирад, ки ба манфиаташ васият карда шудааст [ниг.: 354, с. 146-149].

б) Калимаҳое, ки мафҳумҳои марбут ба никоҳу талоқро ифода мекунанд: *никоҳ* [12, с. 527], *ақди никоҳ* [12, с. 685], *манкуҳа* [12, с. 340], *махрам* [12, с. 210], *талоқ* [12, с. 324; 9, с. 411].

III) Калимаҳое, ки **мафҳумҳои марбут ба қонуншиканӣ ва ҷазову уқубат** дар исломро ифода менамоянд. Чунин калимаҳо ниҳоят кам ба назар мерасанд: **дият** [12, с. 527; 9, с. 432] – ҷуброни товон дар ҳолатҳои ба қатл расондан, маъюб ва захмдор кардани инсон [ниг.: 354, с. 201-203]; **қасос** [9, с. 382] – интиқом, ниқор. Дар фикҳи исломӣ мувофиқи ҳукми шариат ба қатл расондани инсоне, ки барқасд шахси дигарро ба қатл расондааст, **қасос** номида мешавад [ниг.: 354, с. 409-410]; **уқубат** [12, с. 210; 9, с. 395] – ҷазо, яке аз чор қисми асосии фикҳи ислом, ки дар он масъалаҳои ҷазо додан барои вайрон кардани қонунҳои шариат баррасӣ карда мешавад [ниг.: 354, с. 725-726].

Дияти ӯ ҷумла мулки туст. Ва сари ту биравад ва сари баче халқ ва мо низ дар сари шумо шавем [12, с. 527]; *Ҳар рӯз меравам, ба умеди он ки шояд, ки вайро биёбам ва ба қасоси падари худ бирасонам* [9, с. 382]; *...уқубати Худои таоло аз ҳама сахттар аст ва гирифтोर ба он аз ҳама бадбахттар* [9, с. 395].

IV) Ҳамчунин як қисми калимаҳои динии асархоро **истилоҳоти махсуси фикҳи мусалмонӣ** ташкил медиҳанд:

Мазҳаб [12, с. 244] – роҳе, ки мусалмон бо он меравад, мактаби ҳукуки фикҳӣ [ниг.: 354, с. 424-428].

Фард [12, с. 133]. Нишондодҳои диние, ки иҷрои онҳо ҳатмӣ аст, амру фармони Аллоҳ, ки бо далелҳои возеҳу баҳснопазир аз Қуръон ифода меёбанд [ниг.: 354, с. 743-744].

Воҷиб [12, с. 224; 9, с. 382]. Истилоҳи фикҳи исломӣ, ки зарурати иҷрои ҳатмии ин ё он амру дастури диниро ифода менамояд [ниг.: 354, с. 143-144].

Ботил [12, с. 233] – чизи нодуруст, хато, дурӯғ, чизе, ки ба воқеияти объективӣ ягон умумият надорад. Дар фикҳ ва одоби исломӣ ҳар гуна эътимод, фикру ақида, хулосаву мулоҳиза ё рафтору кирдор, ки ба муқаррароти Қуръон ва суннат мувофиқат намекунад, ботил мебошад [ниг.: 354, с. 130];

Ҷоиз [12, с. 502]. Дар фикҳи исломӣ амалеро ифода менамояд, ки иҷрои он ба таври яхела қобили қабул ё раво аст, яъне иҷрои он манъ нест, вале ба гурӯҳи корҳои матлуб ворид намешавад [ниг.: 354, с. 177].

Ҳалол [12, с. 478; 9, с. 485]. Дар фикҳи исломӣ ашё ва амалҳои ҷоиз мебошад. Никоҳ, истифодаи навъҳои мухталифи моҳӣ дар хӯрок, даромаде, ки аз тичорати мувофиқи қонунҳои шариат бароҳмондашуда ба даст оварда шудааст, аз зумраи мисолҳои **ҳалол** мебошанд. Антоними **ҳалол** вожаи **ҳаром** мебошад [ниг.: 354, с. 779].

Мубоҳ [12, с. 527; 9, с. 406] – амалҳои ҷоиз, ки иҷрои онҳо амр нагардидааст, вале аз тарафи шариат низ манъ намешавад. Агар мубоҳ бо нияти нек анҷом дода шавад, он амали хайр, вале агар бо нияти бад анҷом дода шавад гуноҳ мебошад [ниг.: 354, с. 486].

Рухсат [12, с. 481]. Дар фикҳи исломӣ қоидаҳои умумӣ, ки дар шариат амр гардидаанд, дар ҳолатҳои фавқулода истисно мешаванд. Барои иҷрои амру дастурҳои шариат ду роҳ – **азимат** ва **рухсат** мавҷуд аст. **Азимат** пурра ва бечунучаро мутеъ гардидани мусалмонон ба амру фармони Аллоҳ мебошад. Аммо агар бо ягон сабаби воқеӣ иҷрои **азимат** имконнопазир ё ниҳоят душвор бошад, бояд мувофиқи рухсат амал карда шавад. Сабабҳои рухсат зиёданд ва ҳамаи онҳо дар шариат навишта шудаанд. Масалан, дар ҳолатҳои муқаррарӣ истеъмоли гӯшти ҳук барои мусалмон ҳаром аст, вале дар ҳолате, ки ба мусалмон аз гуруснагӣ марг таҳдид кунад, ӯ аз он ба миқдоре, ки зинда монад, истеъмол карда метавонад. Яъне дар ҳолатҳои фавқулода истеъмоли гӯшти ҳук мубоҳ мебошад [ниг.: 354, с. 613-614].

Саҳеҳ [12, с. 42; 604] – амал ё гуфтори дурусту воқеӣ ва боварибахш. Ин истилоҳ дар ислом бештар нисбат ба ҳадисҳо ба кор бурда мешавад. Саҳеҳ он ҳадисе номида мешавад, ки ривояткунандаи он қобили эътимод ва соҳиби хотираи хуб бошад. Чунин ҳадисҳо дақиқ мебошанд, дар онҳо ягон нуқсони ниҳонӣ вучуд надорад ва онҳо бо дигар ҳадисҳои саҳеҳ муҳолиф нестанд [ниг.: 354, с. 651].

Савоб [12, с. 61; 9, с. 374] – ачр ё подоше, ки Худованд дар ҳаёти боқӣ (ондунёӣ) барои амалҳои неку хайри писандидаи ҳаёти заминӣ медиҳад [ниг.: 354, с. 620].

Ҳаром [12, с. 697] – зидмаъноӣ **ҳалол**. Дар фикҳи исломӣ тамоми ашёву амалҳои манъгардида **ҳаром** номида мешаванд [ниг.: 354, с. 809-811].

Ҳасод [12, с. 175; 9, с. 471] – чизе, ки дар ибтидо муътадилу короям буда, баъдан ин сифатҳоро гум мекунад ва вайрон мешавад. Ин калима нисбат ба бисёр ашёву мафҳумҳо, аз ҷумла нисбат ба сухан, кор, руху ҷисм, шахсиятҳо, предметҳо, хариду фурӯш, тоату ибодат, дин ва ғайра кор фармуда мешавад [ниг.: 354, с. 744].

Макруҳ [12, с. 736]. Маъноӣ «*ғайриқобили қабул, манфур, нафратовар*» дорад. Дар фикҳи исломӣ бо ин калима амали номатлубу нохоҳам ифода меёбад, ки иҷро накардани он барои мусалмон аз иҷро кардани бехтар аст. Истилоҳи **макруҳ** бо **ҳаром** наздик аст, вале дар байни ин мафҳумҳо фарқ вучуд дорад. **Ҳаром** ашё ва амалҳои пурра аз тарафи Аллоҳ дар Қуръону Суннат манъгардида мебошанд, **макруҳ** танҳо номатлуб ва писандида набудани ин ё он амал ё ашёро ифода менамояд [ниг.: 354, с. 429-430].

Мункар [12, с. 24]. Тамоми чизҳои, ки бо оятҳои Қуръон, ҳадисҳои паёмбар ва иҷмои мучтаҳидин манъ карда шудаанд. Мункар шартан ду хел мешавад: мункари дидашаванда ва диданашаванда. Амалҳои истифодаи машруботи спиртӣ, зинокорӣ, судхӯрӣ ва ғайра аз ҷумлаи мисолҳои мункари дидашаванда мебошанд. Мункари диданашаванда дар фикру андеша ва имону эътиқод ҷой дошта метавонад [ниг.: 354, с. 495].

Назр [12, с. 623]. Савганде мебошад, ки ба Аллоҳ дар мавриди анҷом додани ягон амали хайр дар сурати расидан ба ягон орзуву ният дода шудааст ва дар сурати расидан ба орзуву ният ин савганд бояд иҷро карда шавад [ниг.: 354, с. 552].

Каффорат [12, с. 252] – ягон амали омурзандашаванда, ки бар ивази гуноҳи карда мувофиқи қавонини шариат анҷом дода шудааст. Масалан, барои надоштани рӯзаи моҳи рамазон озод намудани ғуломон [ниг.: 354, с. 375-376].

Ихтилоф [12, с. 615] – кашмакашу иштибоҳ, фикру ақида ва муносибати гуногун ба проблемаҳо. Нисбат ба асосҳои таълимоти динии Қуръон ва суннат, ки маъноӣ онҳо возеҳу фаҳмо аст, манъ мебошад, нисбат ба онҳо фикру ақидаи гуногун бояд вучуд надошта бошад [ниг.: 354, с. 325-326].

Одат [12, с. 171; 9, с. 438] – таомул ва расму русуми ба халқҳои гуногун хос, ки ба пайдоиши онҳо ҷанбаҳои мухталифи ҳаёти иҷтимоӣ боис гардидаанд. Баъзе донишмандони ислом нақши урфу одатро дар танзими ҳаёти ҷомеа муҳим меҳисобанд, вале дар ин маврид одат бояд ба қонунҳои шариат ихтилоф надошта бошад [ниг.: 354, с. 38].

Иҷтиҳод [12, с. 182]. Маъноӣ луғавии вожа «*кӯшишу ғайрат, саъй, ҷидду ҷаҳд*» мебошад. Дар шариат заҳмату кӯшиш дар пешниҳоди амрҳои ҳуқуқӣ ва ҳалли проблема ё масъалаҳои динӣ дар заминаи оятҳои Қуръон, ҳадисҳо, қиёс ва иҷмоъ **иҷтиҳод** номида мешавад. Донишманде, ки ба иҷтиҳод машғул аст, мучтаҳид номида мешавад ва ӯ бояд дониши васеъ дошта, ба меъёрҳои муайяни дар ислом қабулгардида ҷавоғӯ бошад [ниг.: 354, с. 266-268].

Бидъат [12, с. 173]. Он чизе, ки қаблан вучуд надошт ва баъдан пайдо гардид, навигарихое, ки пас аз давраи дар қайди ҳаёт будани паёмбар ва ҷонибдорони ӯ бофта бароварда ва ба ислом ворид карда шуданд [ниг.: 354, с. 134-136].

Васваса [12, с. 321] – шакку шубҳаи беасос ва сохтаву бофта дар дин, ки аз тарафи шайтон ва думравони ӯ ба қалби инсонҳо ворид карда мешавад. Чунин шакку шубҳаҳо ягон заминаи воқеӣ ва далел надоранд ва танҳо эҳсосоти беасоси инсон мебошанд. Мувофиқи

нишондоди Қуръон дар сурати васвасаи шайтон мусалмон бояд ба Аллоҳ паноҳ чӯяд [ниг.: 354, с.146].

V. Гурӯҳи дигари истилоҳоти динии асархоро калимаву мафҳумҳои марбут ба ному дараҷаҳои фақеҳони динӣ ва пайравони онҳо ташкил медиҳад:

Вай дар аввал соҳиби раъй буд, соҳиби ҳадис гаит ва суннии покиза [12, с. 79]; Баъд аз он ба муддате он фақеҳ насронӣ шуд ва бар насроният бимурд [9, с. 345]; Марде мутаварреи мучтаҳид буда [12, с. 267]; Фатвоест, ки Имом Абуалӣ, ки муфтии он вақт буд, ҷавоб кардааст [12, с. 377]; Агар ҳар кадом даҳ ҳазор далел ҳифз доред, ки ҷуз муқаллид нестед [12, с. 459].

Ибораистилоҳи *соҳиби ҳадис [12, с. 79]* ба маънои «ҷонибдори нақлу ривоятҳо» меояд. Фақеҳони мусалмон, ки танҳо дар асоси оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбар ҳукм карда, ба кор бурдани роҳу амалҳои алтернативии аз тарафи мучтаҳидин асосноккардашударо рад менамуданд, чунин номида мешуданд [ниг.: 354, с. 83].

Соҳиби раъй [12, с. 79] маънои «ҷонибдори ақидаи худ»-ро дорад. Дар ҳолатҳои, ки вобаста ба ягон масъала дар Қуръону Суннат ҷавоби дақиқ пайдо нашавад, истифодаи ақидаи худро «раъй» меноманд. Аммо раъй бояд ба руҳи ислом мувофиқ ва дар қиёсу истехсон бошад [ниг.: 354, с. 83-85].

Дар баробари ин, дар асарҳо ибораистилоҳи *ҳофизии ҳадис* ба назар мерасад. *Ҳофизии ҳадис* шахсест, ки ҳадисхоро (хабар ё ривоятҳоеро, ки аз қавли Муҳаммад пайғамбар ё имомон нақл кардаанд) [ниг: 375, с. 715] ба пуррагӣ аз бар кардааст ва онҳоро хуб медонад, яъне донандаи ҳадисҳо:

Ҳофизии ҳадис буда ва олим ва фақеҳ ва имому сайиди қавм. Холи Абуабдуллоҳи Рудборӣ аст [16, с. 205].

Фақеҳ [9, с. 345; 12, с. 127] ва *мучтаҳид [12, с. 267]* ҳаммаъноянд. *Фақеҳ* ба маънои «шахси доно, донандаи ҳуқуқ (фиқҳ)-и ислом, шахсе,

ки дар асоси оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои саҳеҳи паёмбар ҳуқуқи ҳукм баровардан дорад» [ниг.: 354, с. 733-734], **муҷтаҳид** ба маънои «фақеҳи мусалмон, ки ҳуқуқи мустақилона ҳукм кардан дорад ва вазифадор аст, ки ҳангоми баровардани ҳукм танҳо ба оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбар истинод намояд» кор фармуда мешавад [ниг.: 354, с. 489]. Ба ибораи дигар, **муҷтаҳид** «фақеҳи бисёр донову тавоно» аст.

Муфти [12, с. 377] шахсест, ки фатво медиҳад, аҳкоми шарият ва ҷанбаҳои мухталифи фикҳи исломиро хуб медонад ва дар асоси он фатво дода метавонад. Вале муфти мустақилона дар асоси оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбар ҳукм бароварда наметавонад. Ӯ танҳо барои даруст ба роҳ монда шудани фаъолияти муҷтаҳид далел оварда метавонад. Муҷтаҳид бошад, метавонад дар як вақт муфти бошад [ниг.: 354, с. 515-516]. Дар фикҳи исломӣ шарҳу тафсири ягон масъала ё проблемаи дорои хусусияти ҳуқуқи динӣ, ҳамчунин ҷавоб ба масъалаи дорои хусусияти динӣ, ки аз тарафи шахси салоҳиятнок дода мешавад, **фатво** [12, с. 377] ном дорад [ниг.: 354, с. 747]. **Муқаллид** [12, с. 459] мусалмонеро меноманд, ки муҷтаҳид нест, сатҳи зарурии донишҳои динӣ надорад, ба илм машғул нест ва мустақилона барои худ ҳукм бароварда наметавонад [ниг.: 354, с. 490].

VI. Як миқори ниҳоят ками истилоҳоти динии асархоро **калимаҳои ифодакунандаи усулҳои ҳуқуқи динӣ** ташкил медиҳанд. Ба монанди: *ичмоъ* [12, с. 204], *қиёс* [12, с. 545], *истехсон* [12, с. 55].

VII. Номи мазҳабҳо дар дини ислом ва асосгузорону пайравони онҳо:

Дар хотири ман афтода, ки ҳанафиюлмазҳаб аст [12, с. 641]; *Рухбонон гуфтанд: «Ту бар кадом миллатӣ?» Гуфт: «Бар миллати ҳанафиён, камтар ҳанафиям...»* [12, с. 212]; *Ва кас дар тавҳид ва тафрид чун вай нагуфтӣ. Ҳанбалимазҳаб буд* [12, с. 212]; *...агар ман ўро надидамӣ, эътиқоди ҳанбалиён надонистӣ* [12, с. 429]; *Эътиқоди пок ва сирати некӯ дошта, шофеимазҳаб буда* [12, с. 313]; *Шогирди Чунайд*

аст, олим буда ва фақеҳ ва музаққир, маҷлис кардӣ ва мазҳаби Молик дошт... [12, с. 244]; *Шақиқ гуфта, ки бо Абуюсуфи Қозӣ дар маҷлиси Абуҳанифа, разияллоҳу анҳум, ҳозир мешудам* [12, с. 79]; *Аҳмади Ҳанбал, раҳимаҳуллоҳу таоло, гуфтааст, ки Закариё аз ҷумлаи абдол аст* [12, с. 128]; *Ва Зуннун шогирди Молики Анас, разияллоҳу анҳу, буда ва мазҳаби вай дошта* [12, с. 58]; *Ва қабри вай дар Қарофа аст наздик ба қабри Имом Шофеъӣ, разияллоҳу таоло анҳу...* [12, с. 559].

Ҳанафиюлмазҳаб ё **ҳанафӣ** – пайрави яке аз чаҳор мазҳаби ислом, ки асосгузори он Абуҳанифа Имоми Аъзам Ан-Нуъмон ибни Собит ал-Куфӣ мебошад.

Ҳанбалимазҳаб ё **ҳанбалӣ** – касе, ки пайравии имом Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Ҳанбалро кунад [ниг.: 11, с. 433].

Шофеимазҳаб – пайрави яке аз чаҳор мазҳаби ислом, ки асосгузори он имом Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Шофеи Идрис будааст [ниг.: 11, с. 433].

Мазҳаби Молик – мазҳабе, ки асосгузори он Молик ибни Анас мебошад пайравони онро моликимазҳаб ё моликӣ меноманд.

Абуҳанифа – номи пуррааш Абуҳанифа Имоми Аъзам Ан-Нуъмон ибни Собит ал-Куфӣ мебошад. Мутафаккири барҷаста ва фақеҳи бузурги ислом, ки солҳои 80-150 ҳ. (699-767 м.) умр ба сар бурдааст. Асосгузори мазҳаби Ҳанафӣ, ки машхуртарин мазҳаби аҳли суннат дар ислом аст [ниг.: 354, с. 35].

Аҳмади Ҳанбал ё **Аҳмад ибни Ҳанбал** – мутафаккири барҷаста ва фақеҳи номвари ислом, бунёдгузори яке аз чор мактаби фикҳи исломии аҳли суннат. Пайравони ӯро ҳанбалимазҳаб ё ҳанбалӣ меноманд [ниг.: 354, с. 108].

Молики Анас ё **Молик ибни Анас** – фақеҳи барҷастаи ислом, ки солҳои 93-179 ҳ. (712-797 м.) умр ба сар бурдааст. Асосгузори яке аз чаҳор мактаби мазҳаби аҳли суннат, ки пайравони ӯро моликӣ, ё пайравони мазҳаби Имом Молик меноманд [ниг.: 354, с. 108].

Имом Шофей. Номи пуррааш Муҳаммад ибни Идрис аш-Шофей мебошад. Мутафаккир ва фақеҳи барҷастаи ислом, ки солҳои 150-204 х (767-819 м.) умр ба сар бурдааст, бунёдгузори яке аз чаҳор мактаби фақеҳии аҳли суннат дар ислом [ниг.: 354, с. 536].

20) Калимаҳои ифодакунандаи баъзе ному дараҷаҳои динӣ:

Шайх // машоих (чамъ) – 1. марди пир; 2. муршид, пешвои руҳонӣ, эшон; лақаби табақаи обид, зоҳид [ниг.: 375, с. 558-559]:

Ва ҳам Шайх мегӯяд: «Дар миёни он, ки мо пеши вай нишаста будем, заифае даромад ва шахреро ном бурд, ки шавҳари ман он ҷо рафтааст...» [16, 628-629].

Шайх-ул-ислом – лақабест, ки аз ҷониби давлат ба пири тариқати ислом дода мешуд. Ҳамчунон лақаби машҳури Абдуллоҳи Ансорӣ аст [ниг.: 11, с. 432]. Аз ишораи Ҷомӣ чунин бармеояд, ки Абдуллоҳи Ансориро дар назар дорад:

Шайх-ул-ислом гуфта, ки Абуҷаъфари Ҳаддод дуанд: яке – сағир, дигаре – кабир [16, с. 172].

Олим – 1) доно, донишманд; 2) донандаи қонуну қоидаҳои шариат ва дини ислом [ниг.: 355, с. 534].

Сайид – унвони ифтихории мусалмононе, ки аслу насаби худро ба пайғамбари ислом Муҳаммад (с) нисбат медиҳанд [ниг.: 355, с. 381].

Шайх-ул-машоих – роҳнамо, иршодкунанда ва пешвои руҳониён [ниг.: 11, с. 433]:

Дар вақти худ Шайх-ул-машоих буд. Вайро Шайх-ул-ислом мехонданд [16, с. 240].

Мустаҷоб-уд-даъва – касе, ки дуоҳои вай посух дода мешавад ва аз тарафи мардум пазируфта мешавад [11, с. 433]:

Мустаҷоб-уд-даъва ва тири Шайх-ул-ислом аст [16, с. 284].

Махлуқ – халқшуда, ҳар чизе, ки офарида шудааст аз ҷониби Ҳолиқ, Худованд. Имрӯз ин калима дар гуфтугӯ ба ғайри инсон

истифода мегардад ва тобиши манфӣ дорад, аммо дар асарҳои мавриди назари мо ва ҳам дар асл чунин нест:

Эй фарзанд! Вақте ки хидмати махлуқро худ некӯ нагварӣ кард, хидмати холиқро чӣ гуна ба ҷой тавонӣ овард? [16, с. 254].

21) Вожаҳои марбут ба тақвим ва иду маросимҳои дини ислом. Аз байни номи моҳҳои соли ҳиҷрии қамарӣ ба ҷуз *сафар* номи дигар моҳҳо дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ба назар мерасанд: *муҳаррам* [12, с. 63], *рабеъ-ул-аввал* [12, с. 541], *рабеъ-ул-охир* [12, с. 631], *ҷимоди-юл-аввал* [12, с. 489], *ҷимоди-юл-охир* [12, с. 489], *раҷаб* [12, с. 543], *шаъбон* [12, с. 377], *рамазон* [12, с. 503], *шаввол* [12, с. 542], *зулқайда* [12, с. 209], *зулҳиҷҷа* [12, с. 244]. Шояд сабаби ба қор бурда нашудани *сафар* дар асарҳои нависанда ба он вобаста бошад, ки ин моҳ барои мусалмонон «наҳсу бехосият» ба ҳисоб меравад. Аз байни дувоздаҳ моҳи тақвими ҳиҷрии қамарӣ моҳи рамазон барои мусалмонон муқаддас буда, дар ин моҳ мусалмонон рӯза медоранд ва тоату ибодати бештар мекунанд, дари хайру сахоро боз менамоянд. Дигар вожаҳои марбут ба тақвим ва иду маросимҳои дини ислом инҳо мебошанд:

Ҳиҷрат [12, с. 780; 9, с. 486]. Тақвими қамарии мусалмонон, ки солшуморӣ дар он аз рӯзи ҳиҷрати паёмбар Муҳаммад (с) аз Макка ба Мадина шуруъ мегардад ва ин ҳиҷрат ба моҳи сентябри соли 622 мувофиқ меояд [ниг.: 354, с. 828-830].

Меъроҷ [12, с. 547]. Шабе, ки дар он паёмбар Муҳаммад (с) ба олами улвӣ рафтааст ва ин шаб тақрибан ба 27-уми моҳи раҷаб рост омада, барои мусалмонон шаби муқаддас ба ҳисоб меравад [ниг.: 354, с. 313-315; 374, с. 683].

Қадр // шаби қадр [12, с. 763] – шаби муайян шудани тақдир, голибан шаби 27-уми моҳи рамазон, ки барои тоату ибодат шаби беҳтарин аст ва дар ин шаб дуову ибодат зуд иҷобат меёбад [ниг.: 374, с. 591].

Ошуро [12, с. 473] – даҳуми моҳи муҳаррам, ки барои мусалмонон муқаддас мебошад. Дар ин рӯз ҳодисаҳои зиёди таърихӣ ба амал омадааст, масалан, тавбаву надмати ҳазрати Одам (а), бо фарзандаш Юсуф вохӯрдани Яъқуб (а) ва ғ. Дар рӯзи ошӯро мусалмонони суннӣ рӯза медоранд, ки он ба оғози зиндагии паёмбар Муҳаммад (с) дар Мадина иртибот мегирад [ниг.: 354, с. 537-539].

Ид. Дар дини ислом ду иди муқаддас мавҷуд аст, ки онҳоро *идайн* меноманд. Ҳангоми «*ид*» гуфтан, яке аз онҳо дар назар дошта мешавад: иди рамазон ё фитр, ки баъди ба охир расидани моҳи рамазон дар рӯзи якуми моҳи шаввол чашн гирифта мешавад ва дигаре дар рӯзи 10-уми моҳи зулҳиҷча қайд гардида, иди қурбон ё иди азҳо ном дорад. Дар мисолҳои зерин ҳар ду ид дар назар дошта шудаанд:

То ид имомат кард ва дар таровеҳ панҷ хатм кард [12, с. 369]; *Иттифоқан арафаи иди қурбон расид, он пири рустой гуфт, ки имрӯз ҳоҷиён ҳаҷ кунанд, кошки мо низ он ҷо будамӣ!* [12, с. 235].

22) Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гуногун. Аслан доираи истилоҳоти динӣ нисбат ба он, ки мо тасниф намудем, хеле васеътар аст. Бо сабаби истеъмоли маҳдуди баъзе калимаҳои гуногунмаъноии ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ ин гурӯҳи калимаҳоро дар як қисмат муттаҳид намудан мумкин аст. Фарқи ҷиддие, ки байни ин гурӯҳи калимаҳо ба назар мерасад, муносибати онҳо ба мафҳумҳои ифодакунандашон аст. Як қисми онҳо мафҳумҳои абстракт ва қисми дигарашон предметҳои конкретро ифода мекунад. Ба гурӯҳи истилоҳоти абстрактмаъно калимаҳои *ихлос* [16, с. 127] – *эътиқод, меҳр, самимият*; *тақво* [12, с. 339] – *парҳезгорӣ, порсой, худотарсӣ*; *зуҳд* [12, с. 56] – *парҳезгорӣ, порсой, бемайлию беҳавасӣ ба дунё*; *вараъ* [12, с. 56] – *парҳезгорӣ, тақводорӣ, порсой* ва ба гурӯҳи истилоҳоти ифодакунандаи предметҳои конкрет вожаҳои *саҷҷода* [16, с. 225] –

ҷойнамоз, мусалло; *амома* [12, с. 778] – дастор, салла дохил шуда метавонанд.

23) Калимаю истилоҳоти марбут ба каломи исломӣ. Калом илм дар бораи сифатҳои фардӣ ва муайянкунандагии Аллоҳ, моҳияти пайғамбарӣ, дар бораи аввалу охири мавҷудот мувофиқи муқаррароти ислом мебошад. Дар асарҳои мавриди назари мо чунин истилоҳоти марбут ба каломи исломӣ дида мешаванд: *мутақаллим* [12, с. 426], *ачал* [12, с. 671; 9, с. 354], *адл* [9, с. 359; 12, с. 176], *ботин* [9, с. 375; 12, с. 241], *гайб* [12, с. 257], *зоҳир* [12, с. 95; 9, с. 435], *илм* [9, с. 336; 12, с. 96], *иродат* [12, с. 97], *нафс* [9, с. 383; 12, с. 72], *сабаб* [9, с. 384, 12, с. 135], *тафаккур* [12, с. 392], *фонӣ* [12, с. 340].

Аз таҳлилу баррасии лексикаи динии асарҳои Ҷомӣ чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки ин истилоҳот гурӯҳи бонуфузи таркиби луғавии асарҳоро ташкил медиҳанд. Онҳо, аз як тараф, агар намунаи забону таркиби луғавии асарҳои XV-XVI бошанд, аз ҷониби дигар, бо таъсири мавзӯ ва мундариҷаи асарҳо истеъмоли гардидаанд. Аммо, бояд гуфт, ки дар ҳама гуна осори назмию насрии адабиёти классикии мо чунин калимаҳо, ибораву ифодаҳои диниро дучор мешавем, ҳатто бештар аз ин. Истилоҳоти динии асарҳои насрии Ҷомӣ калимаву ибораҳое мебошанд, ки қисми зиёдашон ба ҳамаи тоҷикзабонони имрӯза фаҳмоанд. Чунин содагӣ нишонаи муносибати дақиқкоронаи Ҷомӣ ба забон аст, ки ӯ барои доираю табақаи махсус не, балки барои ҳамаи соҳибзабонон менависад.

2.2.2. Истилоҳоти ирфонӣ

Тасаввуф дар афкори фалсафаи иҷтимоӣ ва бадеию эстетикӣ тоҷику форс роҳи чандинасраи душвору мураккаберо тай кардааст. Назарияву концепсияҳои дар ҷаҳорҷӯбаи тасаввуф бавучудодада ва таълимоти алоҳидаи афкори иҷтимоиву фалсафии он на танҳо дар назму насри асримиёнагии тоҷику форс, балки дар адабиёти дигар

халқҳои мусалмон низ инъикос ёфтаанд [ниг.: 332, с. 220; 333, с. 208]. Ба ибораи дигар, дар мероси адабии асримиёнагии тоҷику форс тасаввуф мавқеи назаррас дошта, барои тарғиби назарияи фалсафаи илоҳиёт ва афкори суфиёна нақши муассир гузоштааст. Тасаввуф на танҳо афкори чамъиятиву фалсафӣ ва тарзи ҳаёти адибонро дигар намуд, балки ба ташаккули забони адабиёти классикӣ ва ғановати лексии он, ҳатто ба дараҷаи муайян ба таҳаввули унсурҳои грамматикӣ забон мусоидат намуд.

Чунин тамоюл дар забони адабиёти тоҷику форс чанд садсола давом намуд ва дар ин муддат ба забони адабии ҳатти тоҷикӣ (форсӣ) миқдори зиёди воҳидҳои луғавӣ ва унсурҳои грамматикӣ забони арабӣ ворид гардиданд. Барои таҳкими чунин унсурҳои лексикӣ грамматикӣ забони арабӣ дар таркиби луғавӣ забони мо назму насри суфиёна мусоидат намуда, дар ташаккули забони адабии ҳатти он давра таъсири калон расонид. Аз таҳқиқотҳои анҷомдодаи муҳаққиқон бармеояд, ки қисми назарраси иқтибосоти арабии ин давраро лексикаи махсуси суфиёна ё истилоҳоти ирфонӣ ташкил медиҳанд.

Лексикаи ирфонӣ ё тасаввуфӣ дар илми забоншиносӣ аз ҷониби баъзе муҳаққиқон мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар таҳқиқотҳои Х. К. Удам [ниг.: 273], С. Сабзаев [ниг.: 237; 239], Н. И. Пригарина [ниг.: 220], С. Сулаймонов [ниг.: 260, с. 220-246; 261, с. 33-37], З. Мухторов [ниг.: 179; 180] ва Ф. Шарифова [ниг.: 324; 323] ба паҳлуҳои гуногуни лексикаи суфиёна рушанӣ андохта шудааст. Дар таҳқиқотҳои қаблан анҷомдодаи мо низ дар ин бора фасли ҷудогона мавҷуд аст [ниг.: 309; 109; 308]. Омӯзиши ин масъала аз нигоҳи адабиётшиносӣ низ хеле барвақт оғоз ёфта, натиҷаҳои хеле муфассали илмӣ ба даст оварда шудаанд. Бо вучуди ин С. Сабзаев истилоҳоти суфиёнаро таҳлилу баррасӣ намуда, *«ҳамчун қисми муҳимми лексикаи умумихалқӣ дар гуфтори мардуми тоҷик ҷойи*

намоён» доштани онро зикр менамояд ва онро чузъи асосии таркиби луғавии осори адабии суфиёни асрҳои XI-XII арзёбӣ мекунад. Сарфи назар аз ин ба андешаи муҳаққиқ С. Сабзаев «истилоҳоти суфиёна яке аз қисматҳои кам омӯхташуда дар забоншиносии муосир ба ҳисоб меравад» [239, с. 3].

Дар мероси адабии аҳли тасаввуф истилоҳоти махсусе, ки маҳз дар байни ин тоифа ба қор бурда мешуданд, мақоми махсус дорад. Бештари ин гуна вожаҳо арабӣ буда, бар замми маъноӣ луғавие, ки дар забони арабӣ доранд, боз маъноӣ истилоҳӣ касб кардаанд. Донистани истилоҳоти суфиёна барои дуруст дарк кардани он мақсаду мароме, ки адибони пайрави ин ҷараён дар асарҳояшон дарҷ намудаанд, муҳим аст. Аз ин рӯ ҳангоми таҳқиқу баррасии матни асарҳои суфиёна на ба маъноӣ аслии калимаву ибораҳо, балки ба маъноӣ истилоҳии онҳо таваҷҷуҳ зоҳир бояд кард [ниг.: 333, с. 208].

Ҳадафи асосӣ аз омӯзишу баррасии истилоҳоти ирфонӣ возеҳ нишон дода тавонистани моҳияту мақом, тобишҳои маъноӣ, доираи истеъмоли онҳо дар асари бадеӣ (чи назм ва чи наср) мебошад. Ба андешаи Н. И. Пригарина, «дар асл таҳлили луғоту истилоҳоти суфиёна танҳо мақсади аз пешихудгузошта нест, балки воситаест, ки бо кӯмаки он ба қабатҳои амиқтари матнҳои бадеӣ чун осори маданияи як даврони муайян ворид мегардем» [220, с.108].

Барои ин ки таҳқиқ ва баррасии ҳаматарафаи илмии лексикаи суфиёна ба даст ояд, омӯзиши ҷанбаҳои фалсафӣ, диниву адабӣ, ахлоқии он зарур аст. Ба ин паҳлуҳои лексикаи суфиёна ошно нагардида, доир ба калимаҳои ирфонӣ сухан гуфтан ғайриимкон аст. Хусусиятҳои серсоҳаи калимаҳои суфиёна алоқаи ногусастани илмҳои гуногуни ҷамъиятиву дақиқро бо забоншиносӣ бори дигар собит менамояд. Дар ин миён, ба хусус, алоқаи адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ, ки ҳамдигарро пайваста пурра месозанд, бештар ба ҷашм мерасад.

Ба ин тариқ, истилоҳоти суфиёна таркиби луғавии забони моро бой гардонида, як қабати махсуси лексикаи онро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ ҳадафи мо дар ин фасл омӯзиши истилоҳоти ирфонӣ дар заминаи асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» ба ҳисоб меравад.

Мақсади асосии Абдурахмони Қомӣ бо забони фаҳмо ба доираи васеи хонандагон расонидани шарҳи ҳол ва каромати суфиён буд, аммо ӯ фаҳмиши маънии калимаву ибораҳои ирфониро барои ому хос чудо кардааст. Аз ин рӯ тамоми истилоҳоти ирфонии асарҳо барои доираи васеи хонандагон мафҳум буда наметавонад.

Воридшавии лексикаи ирфонӣ ба таркиби луғавии забон асосан бо ду роҳ сурат мегирад: назм ва насри илмиву бадеӣ. Муҳаққиқ З. Мухторов хидмати Ҳаким Санои Ғазнавиро, ки аз пешвоёни шоирони суфия ба ҳисоб меравад, дар ташаккули лексикаи назми суфиёна шоиста арзёбӣ намуда [ниг.: 180, с. 16], мақоми шоирони дигари давраи аввали инкишофи лексикаи ирфониро низ қайд мекунад. Барои аз ҷиҳати забонӣ ташаккулу таҳаввул ёфтани осори ирфонӣ *«сайқалёбии забони мармузи орифона мавқеъ ва мақоми шахсиятҳои алоҳида чун Ҳаким Саной, Аттор, Румӣ басо ҷолибу назаррас»* арзёбӣ карда мешавад [ниг.: 180, с. 16].

Албатта, дар давраҳои минбаъда ин чараён чӣ гуна идома меёбад, низ ҷолибу баҳсталаб аст. Е. Э. Бертелс дар мақолаи худ **«Заметки по поэтической терминологии персидских суфиев»** қайд мекунад, ки бардоштани пардаи истилоҳоти суфиёнаи шеър ба хонанда имкон медиҳад, ки аз умқи маънии фалсафии суфия огоҳ шавад... [ниг.: 61, с. 110]. Муҳаққиқ Шамсиддин Каримов зимни баррасии семантикаи ғазалиёти Ҳофиз вусъати ин гурӯҳи калимаҳоро дар доираи ғазалиёти шоир таҳлил карда, таъкид медорад, ки *«хислати пардапӯшонаи асрорангези тасаввуф чараёни маърифати идроки зехниро хеле мушкул*

мегардонад ва ногузир ба шарҳи «истилоҳоти тасаввуфӣ» мурочиат намуданро тақозо мекунад» [134, с. 25].

Бояд кайд намуд, ки раванди вусъати лексикаи ирфонӣ дар назм ва насри бадеиву насри илмӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар назм маъниҳои тоза ба тоза гирифтани истилоҳоти суфиёна барҷаста ба назар мерасад ва шоирон бештар ба онҳо маъниҳои кинояомез мебахшанд [ниг.: 349; 61; 133; 134; 180]. Аммо, баръакс, насри илмӣ ва бадеӣ аз ин хусусият ори буд. Дар онҳо вобаста ба илмӣ ва бадеӣ буданашон истилоҳоти ирфонӣ бо истифода аз унсурҳои забони халқӣ истеъмол мегарданд. Чунончи, агар истилоҳоти ашъори Саной [ниг.: 180] ва «Кашф-ул-махҷуб» [ниг.: 237]-ро ба тариқи муқоиса бигирем, ду қутби чудогона ба вучуд меояд.

«Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Қомӣ низ, ки «Табақоти суфия», «Рисолаи кушайрия», «Кашф-ул-махҷуб», «Тазкират-ул-авлиё» ва чанде дигар барин асарҳои насрии суфиёна сарчашмаҳояш буданд [ниг.: 16, с. بست], баръакси ашъори орифона истилоҳоти суфиёнаро бе рамзу кинояҳои адабӣ инъикос мекунад.

Чунончи, З. Мухторов дубайтии зерини Бобо Тоҳири Урён:

*Хушо онон, ки аз по сар назунан,
Миёни шуъла хушку тар назунан.
Куништу каъбаву табхонаву дайр,
Сарои холӣ аз дилбар назунан [4, с. 16]*

-ро таҳлил намуда калимаҳои *куништ, шуъла, каъба, табхона, дайр, дилбарро* истилоҳоти динӣ-ирфонӣ мегӯяд [ниг.: 180, с. 22-23] ва калимаҳои *дилбар, булбул, гулзор, шиқ, савдо* ва монанди инҳоро низ муҳаққиқон мансуби лексикаи ирфонӣ донистаанд ва Сайидҷаъфари Саҷҷодӣ ҳар яке аз онҳоро ба маънии ирфониашон тафсир мекунад [ниг.: 386].

Дар насри илмиву бадеии ирфонӣ, чунон ки дар мисоли «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» низ мушоҳида мегардад, чунин ходиса назаррас набудааст.

Дар ин ҷо зикри ин нуктаро лозим медонем, ки Ҷомӣ дар аввали асари худ – «Нафаҳот-ул-унс» як қатор истилоҳоти марказии ирфонӣ, чун *вилоят*, *валӣ*, *маърифат*, *ориф*, *мутаарриф*, *ҷоҳил*, *суфӣ*, *мутасаввиф*, *маломатӣ*, *фақир*, *тавҳидро* бо тафсилоти тулониашон меорад [ниг.: 16] ва ҳар яки онҳоро зери сарлавҳаи махсус тафсир мекунад. Чунончи, «*Тамҳид фи-л-қавл фи-л-вилоят ва-л-валӣ*» [16, с. 3], ё «*Алқавл фи-маърифати ва-л-орифӣ ва-л-мутааррифи ва-л-ҷоҳил*» [16, с. 4] ва аз забони шайх калимаҳои *вилоят*, *валӣ*, *маърифат*ро чунин шарҳ медиҳад:

«*Вилоят* муштақ аст аз *валӣ* – *وَلِي*, ки қурб аст ва он бар ду қисмат аст: *вилояти омма* ва *вилояти хосса*. *Вилояти омма* муштарак аст миёни ҳамаи муъминон... ва *вилояти хосса* махсус аст ба восилон аз арбоби сулук...» [16, с. 3].

«*Маърифат* иборат аст аз бозинохтани маълуми мучмал дар суvari тафосил, чунон ки дар илми наҳв, масалан, бидонанд, ки ҳар як аз авомил, лафзе ва маъние чӣ амал кунад... Пас, *маърифати* рубубият иборат бувад аз бозинохтани зот ва сифоти илоҳӣ дар суvari тафосили аҳвол ва ҳаводис ва навозил, баъд аз он ки бар сабили иҷмоли маълумишуда бошад, ки мавҷуди ҳақиқӣ ва фоили мутлақ *ӯст*, *Субҳона*» [16, с. 4].

Дар асарҳои тасаввуфӣ овардани истилоҳот то давраи Ҷомӣ аллакай ба ҳукми анъана даромада буд. Ба гуфти муҳаққиқи муосири Эрон Сайид Ҷаъфари Сачҷодӣ, шарҳҳои аввалин ҳанӯз дар асрҳои X-XI навишта шуда буданд. Ӯ дар ин бора мегӯяд:

«*Алламаъ – осори Алӣ бинни Сироҷи Тӯсӣ мулаққаб ба Товус-ал-фуқаро (мутавафӣ 378 ҳ. қ. – 1000 м.) аз ҷумлаи муҳимтарин осори шомили истилоҳоти суфия ва шарҳи онҳост*» [387, с. ٤٦]. Ин муаллиф

дар қатори ин асар чандин асари дигарро низ ном мебарад, ки ба замми асари тасаввуфӣ буданашон истилоҳоти суфиёна дар онҳо шарҳ ёфтааст. Аз ҷумла «Рисолаи кушайрия»-и Абулқосими Кушайрӣ (асри XI), «Манозил-ус-соирин»-и Абдуллоҳи Ансорӣ, ки 100 истилохро дар бар мегирад ва чанде дигар [ниг.: 387].

Бармегардем ба асли мақсад. Истилоҳи **вилоят**ро Сайидчаъфари Сачҷодӣ аввал аз рӯи «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ шарҳ медиҳад ва ба он ишора мекунад:

«Вилоят – ولايت қиёми абд аст ба Ҳақ, дар мақоми фано аз нафси худ. Вилоят бар ду қисм аст: вилояти омма, ки муштарак аст миёни тамоми муъминон; ва вилояти хоса, ки махсус аст ба солиқони восил, ки дар Ҳақ фано ёфта ва дар Ў бақо ёфтаанд» [387, с. 791].

Як нуқтаро бояд зикр кард, ки дар тасаввуф равияҳо хеле зиёд буданд [ниг.: 16; 387; 113] ва аз ин рӯ дар шарҳи маънии истилоҳот тафриқаҳо ҷой доранд. Ҳамин аст, ки муфассирон истилоҳотро ба маъноҳои гуногун меоранд. Дар маънои **ВИЛОЯТ** аз ҷумла:

«Қайсарӣ гӯяд: “Ботини нубувват, вилоят аст ва шумулаш аз нубувват беш аст, зеро шомили нубувват ва вилоят ҳар ду мешавад ва анбиё...” Ҳуҷвирӣ гӯяд: *“Асоси тариқати тасаввуф ва маърифат ҷумла бар вилоят бувад...”*» [387, с. 791].

Агар аз ин нуқтаи назар нигарем, ба қавли доктор Маҳмуд Обидӣ, агарчи «бахши аъзами Нафаҳот баргирифта аз «Табақоти суфия» ва «Кашф-ул-маҳҷуб», «Асрор-ут-тавҳид»..., яъне фароҳамомадаи забон, замон ва мақомҳои гуногун аст» [16, с. 16], дар маркази асар шарҳи ҳолу аҳволи суфиёни нақшбандия мавқеи марказӣ дорад [16, с. 16]. Дар равзаи нахустини «Баҳористон» низ, ки «*Дар наири раёҳини чуда аз басотини дурбинони роҳи ҳидоят ва садришинони боргоҳи вилоят*» унвон дорад, Ҷомӣ дар бораи аҳволу рӯзгор ва каромати аҳли ин равияи тасаввуф қиссаву ривоёти ҷолиб меорад. Аз ин нуқтаи назар

дар истилоҳоти ирфонии асарҳои насрии Ҷомӣ таъсири ин ҷараён шояд бештар бошад.

Ба ақидаи профессор Кароматулло Олимов, дар «Нафаҳот-ул-унс» масъалаи **вилоятро** баррасӣ кардани Абдурахмони Ҷомӣ бесабаб нест, «зеро дар системаи таҳаввули маънавии орифон **вилоят** як амри зарурӣ мебошад ва тамоми шайхону пирони тариқатҳои тасаввуф ба воситаи «кароматашон» мавриди эътирофе қарор мегирифтанд. Шайхе, ки аз «каромат» озод бошад, мартабаи иришдро соҳиб намегардад. Ҷомӣ валиро ба маънои қурб, яъне наздик ба Ҳақ медонад. Бинобар ин, ба ақидаи ӯ, ҳама метавонад, соҳиби **вилоят**, яъне қурбу наздикӣ ба Ҳақ бошад. Вале қурб ду навъ мебошад. Яке **вилояти** омма, ки ба ҳама муштарак мебошад ва **вилояти** хоса, ки ба арбоби сулук, яъне роҳравони тариқати Ҳақ хос аст» [209, с. 87].

Маъноҳои гуногуни калимаи **вилоятро** худи Абдурахмони Ҷомӣ аз забони шайх Ҳоҷа Юсуфи Самъон чунин меорад: «Пас бифармуд, ки агар мурод аз **вилоят** ин деҳ аст, ин мулки мардумон аст, на аз онӣ ӯст ва на аз онӣ ман ва агар мурод аз **вилоят** ин мардумонанд, инон раоёи Санҷаранд. Пас, Шайх-уш-шуюх Санҷар бошад ва агар мурод аз **вилоят** он аст, ки ман медонаму авлиёи Худованди азза ва ҷалла медонанд, фардо бо эшон намоям, ки кори **вилоят** чист ва чун аст!» [16, с. 332].

Лексикаи ирфонро вобаста ба маъно ва мафҳумҳои ифодакунандашон муҳаққиқон ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо намудаанд [ниг.: 237; 180]. Ин вожаҳоро дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо низ низ ба чанд гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст:

1. Калимаҳое, ки мафҳумҳои умумиро дар тасаввуф ифода менамоянд. Ба ин қабил вожаҳо, пеш аз ҳама, худи калимаи **тасаввуфро** шомил кардан мумкин аст. Дар шарҳу тафсири ин истилоҳ муҳаққиқон ақидаҳои гуногун баён кардаанд. Он, аз ҷумла дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», чунин шарҳ дода шудааст: «1. *пашминапӯшиӣ, пӯшидани либоси пашмин;*

2. **фалс.** *чараёне, ки пайравони он ба покшавӣ аз хоҳишҳои нафсонӣ кӯшида, ашӯи олам ва табиатро мазҳар (маҳалли зуҳур)-и Ҳақ (Худо) медонистанд, либоси паишмина нӯшида ба зуҳду тақво машғул мешуданд, суфигарӣ»* [375, с. 335; 378, с. 319]. Дар луғати арабӣ русӣ он танҳо «*суфигарӣ*» маънидод гардидааст [ниг.: 355, с. 450].

Донишмандони дигар тасаввуфро таълимоти маънавию амалӣ дар ислом медонанд. Тасаввуф мантиқан ба анҷом расидани ҷустуҷӯҳои маънавии мусалмон ба тавассути донишҳои ғайриаклонӣ ва бо роҳи зуҳду тақво мебошад. Баромади дақиқи калимаи «**тасаввуф**» маълум нест. Баъзе муҳаққиқон чунин меҳисобанд, ки ин калима ғайриарабӣ аст. Аз ҷумла, тахмин карда мешавад, ки он аз вожаи «**софия**»-и юнонӣ, ки маънои «*ҳикмат*»-ро дорад, пайдо гардидааст. Бархеи дигар бар он назаранд, ки он калимаи арабӣ мебошад, вале дар мавриди баромади он ҳамоно нуқтаи назари яқсон вучуд надорад. Ҳамчунин гуфта мешавад, ки аз калимаи «**суф**» (صوف)-и арабӣ гирифта шудааст, ки маънои «*матои паишмин*»-ро дорад, зеро аҳли тасаввуф ё суфиён либоси беостини паишминаи дурушт бар тан мекарданд. Ҳамчунин тахмин карда мешавад, ки «**тасаввуф**» аз калимаи «**суффа**» («*аҳли суффа*») пайдо шудааст. Аҳли суффа ё асҳоби суффа ҳамсафони бенавою мискини паёмбарро меномиданд, ки дар Масҷиди набавии Мадина умр ба сар бурда, бо зуҳду тақво ва порсоии хеш афзалият доштанд. Дар баробари ин, эҳтимол меравад, ки тасаввуф аз калимаҳои арабии «**сафо**» (*тозагӣ*) ва «**сифат**» пайдо шудааст.

Дар ҳар сурат ба шарофати тасаввуф кам гардидани ҳавову ҳавас ба олами моддӣ ва проблемаҳои он имконпазир гардида, инсон барои ҳамеша комил гардидани руҳу маънавиёти худ ва беғаразонаву содиқона дода шудан ба парастии Худованд саъй мекунад. Ин таълимот олами маънавиёти инсонро комил гардонда, барои ба вучуд омадани сифатҳои олии ахлоқиву маънавии инсон мусоидат менамояд.

Роҳи маънавӣ ҳамчунин имкон намедихад, то дин дар як чо шах шуда монда аз руху маънавиёт маҳрум гардад ва танҳо ба олооти механикии ба чо овардани маросимҳову аҳкоми шаръӣ табдил ёбад. Ба воситаи тасаввуф инсон чунин сифатҳои нисоти руҳи худ, ба монанди эътиқод, тавозуъ, сабру таҳаммул, қаноат ва умедро амалӣ мекунад. Ба шарофати ин амали маънавӣ ба инсон мубориза бо чунин нуқсонҳои иллатҳои руҳӣ, ба монанди бетаҳаммулӣ, кибру ғурур, хасисӣ осон мегардад. Тарбияи маънавии шахсиятро танҳо ба воситаи дастуру қавонини шариат амалӣ намудан имконнопазир аст. Аз ин рӯ бар хилофи илми фикҳ, ки танҳо ҷанбаи зоҳирӣ ё ба назар намоёни масъалаҳоро ҳал менамояд, тасаввуф қобилияти ба олами маънавии инсон таъсир расондан ва тавассути парастии самимиву содиқонаи Худованд комил гардондани онро дорад. Тасаввуф яке аз илмҳои исломӣ махсуб меёбад, вале ҳамеша таъкид карда мешавад, ки ин илми махсуси ғайриақлонӣ мебошад, онро ба воситаи кӯшишҳои таҷрибавӣ ё далелҳои мантиқӣ сарфаҳм рафтан ғайриимкон аст. Вобаста ба ин ҳолати тасаввуф бояд бо эътиқод қабул гардида, ба воситаи руху қалби инсон дарк карда шавад. Аз ин сабаб тариқати камолоти руҳии инсон танҳо бо роҳи пурра мутеъ будани ӯ ба муршид ва иҷрои дастуру нишондодҳои муршид ба амал меояд. Бо вуҷуди ин муқаррароти умумии тарбияи маънавӣ (руҳӣ)-и шахсият бояд аз амалкарди паёмбар Муҳаммад (с) ва ҳамсафони аввалини ӯ ибтидо гирад. Аз ин рӯ ба монанди дигар илмҳои исломӣ сарчашмаи тасаввуф низ Қуръону суннат (ҳадис) мебошад, вале усули камолоти руҳӣ (маънавӣ) тавассути тоату ибодат ба Аллоҳ ба воситаи роҳ (мактаб)-ҳои мухталиф сурат мегирад, ки онҳоро тариқат меноманд. Тариқатҳои тасаввуф ниҳоят зиёданд ва ҳар як муршиди руҳонӣ пайрави яке аз ин тариқатҳо мебошад.

Вожаи тасаввуф дар Қуръон ва суннат зикр нашудааст. Он баъдтар пайдо гардидааст. Вале ин маънои онро надорад, ки мафҳуми

фаъолияти маънавӣ (руҳонӣ) дар ислом набуд. Заминаҳои тасаввуф аз тарафи паёмбар Муҳаммад (с) тавассути ваҳйи Қуръон баён карда шудаанд, ё дар ҳадисҳо ифода ёфтаанд. Дар давраҳои аввали пайдоиши ислом миқдори зиёди мусалмонон ба такомули руҳонӣ (маънавиёт)-и худ машғул буданд, вале онҳо бо номҳои дигар – саҳобагон, тобеин (насли пас аз саҳобагон) ва таба-ат-тобеин (насли пас аз тобеин) ёд мешаванд. Баъзе аз ҳамсафони паёмбар тарзи ҳаёти зоҳидона пеша намуда, нисбат ба дигарон аз такомули сифатҳои маънавию руҳонии худ афзалияти бештар доштанд. Масалан, Абузар Ал-Ғифорӣ ё Салмони Форс аз ин ҷумла мебошанд. Аз асри II ҳиҷрӣ чунин шахсон суфӣ ном гирифтанд. Аввалин шахсе, ки суфӣ номида шудааст, ё зоҳиди мусалмон Қобир ибни Ҳайён (ваф. 150 х./767 м.), ё шахсе бо номи Абу Ҳошим будааст. Асли ҳар дуи онҳо аз Куфа мебошад.

Ҳадафи тасаввуф тарбияи «инсонии комил»-и фориғ аз ташвишҳои дунё мебошад, ки қодир аст, бар сифатҳои манфии тинати хеш пирӯз гардад. Тасаввуф ҳамчун таълимоти маънавӣ дар ислом ба пайравони худ руҳу илҳомии нав бахшида, сифатҳои амиқи руҳиву маънавии эшонро ошкор менамуд. Аз ин боис тасаввуф дар пешрафти ахлоқи маънавиёт, руҳияи зебопарастӣ, пешрафти шеърӣ адабиёт, меъморӣ ва санъати тасвирӣ ва илми мусиқӣ дар олами ислом нақши қалон бозидааст.

Тақрибан аз асри XI х. / XVII м. тадриҷан рӯ ба завол овардани тасаввуф фаро мерасад. Сабаби чунин таназзул дар он аст, ки чараёни тасаввуф ягон ғояи нав ва афкори пешқадам ба ҷамъият пешниҳод карда натавонист. Аҳли тасаввуф ба ҳаёти ҷамъиятии Империяи Усмонӣ ва дигар манотиқи мусалмоннишин таъсир доштанд, вале таълимоти эшон бештар ба баҳсу мунозираҳои схоластикӣ ва тағйироти ҷузъӣ, ки ба таълимоти аз ҷониби эшон пайдогардида дар бораи ваҳдати вуҷуд, беҳудӣ ва муҳаббати мутақобила ба Ҳақ,

тачаллии Илоҳӣ вобаста буд, маҳдуд мегардид. Дар баробари ин дар байни тариқатҳои мухталифи тасаввуф, ки миқдори онҳо ниҳоят бисёр буд, ихтилофи зиёд ба вучуд омад. Ба ақидаи баъзе аз таърихнигорони мусалмон миқдори тариқатҳои тасаввуф қариб ба 400 мерасад. Бухрон дар тасаввуф якҷоя бо бухрони умумии сиёсӣ иқтисодӣ дар Империяи Усмонӣ ва дигар давлатҳои мусалмонӣ ба вучуд омад. Ғояву ақидаҳои тасаввуф дигар пешрафти ҷамъият ва давлатро муайян карда натавонистанд. Онҳо ба ҷанбаҳои сарбастаи динӣ маҳдуд шуда, дар шароити тағйир ёфтани ҷаҳон аз ҳақиқати воқеӣ ниҳоят дур буданд. Таъсири зиёди онҳо ба ҷомеа ва ба пешрафти ҷамъият қодир набудани ғояву афкори аҳли тасаввуф ба он боис гардид, ки бисёр маорифпарварони мусалмон сабаби аз Аврупои босуръат тараққиқунанда қафо мондани дунёи мусалмониро дар таълимоти аҳли тасаввуф диданд. Бисёр пайравони тасаввуф низ инро дарк намуда, кӯшиш карданд, ки ба таълимоти тасаввуф ислоҳот ворид намуда, онро дар шакли нав эҳё созанд, вале пас аз таназзули Империяи Усмонӣ бо сабаби авҷ гирифтани ҷараёнҳои секуляризиатсия (ҷудо гардидани идораҳои шахрвандӣ аз дин), даъватҳо барои бозгашт ба покизагии исломи ибтидоӣ ва инкишофи доктринаҳои миллатгарой мавқеи тасаввуф дар ҷаҳони ислом ниҳоят заиф гардид. Бо вучуди ин афкору ақидаҳои тасаввуфӣ то ба имрӯз дар ҳаёти ҷамъиятии баъзе минтақаҳои ҷаҳони мусалмонӣ нақши муҳим бозида истодаанд [ниг.: 354, с. 693-704]:

Шайхи аҳли ишорат ва ҳақоқиқ ва лисони тасаввуф буд дар замони худ [12, с. 307]; Шайх Абусаид Абулхайрро, қуддиси сирруҳу, пурсиданд, ки тасаввуф чист? Гуфт: «Он чӣ дар сар дорӣ, биниҳӣ ва он чӣ дар каф дорӣ, бидиҳӣ ва аз он чӣ бар ту ояд, начаҳӣ» [9, с. 341].

Вилоят – қиёми банда ба Ҳақ дар мақоми фано аз нафси худро гӯянд [ниг.: 387, с. 791]:

Он вилоят на аз фикҳ ӛфта буд, аз он пир ва суҳбати вай ӛфта буд [12, с. 290].

Нубувват – хабар додан аз Ӓақ таоло ва аҳкоми \bar{u} ба халқ. Дар тасаввуф авлиӛи Аллоҳ ва ақтобро пайравон ва нуввоби анбиӛ медонанд [ниг.: 387, с. 759]:

– *Ту ба он розӣ нестӣ, ки чузве аз аҳли хонадони нубувват... дар ту фуруд ояд?* [9, с. 389].

Ваҳдат – яқоякӣ, яқтой. Сифати воҳид аст. Дар назди орифон мурод аз ваҳдати ҳақиқӣ вучуди Ӓақ аст. «Ваҳдати вучуд» яке аз таълимоти тасаввуф мебошад. Моҳияти таълимот дар он ифода меӛбад, ки танҳо як вучуд мавҷудият дорад ва он Аллоҳ мебошад. Ба чуз \bar{U} дигар мавҷудот вучуд надоранд. Ӓамаи мавҷудоти дигар таҷаллӣ ӛ нишои \bar{U} мебошанд ва ба мавҷудияти \bar{u} вобастаанд, яъне моҳияти олами моддӣ бо Аллоҳ ба мисли ашӛи ҳақиқӣ ва сояи он муносибат дорад. Бидуни мавҷудияти ашӛ сояи он низ вучуд дошта наметавонад. Мувофиқи таълимоти «ваҳдати вучуд» мавҷудияти ягон ашӛ (объект) бидуни дарки мавҷудияти таҷаллӣ ӛ нишои Аллоҳ дар он ғайриимкон аст [ниг.: 387, с. 782].

Илм – дониш, доништан. Кошонӣ гӯяд: мурод аз илм нуре аст муқтабис аз машкути нубуват дар дили бандаи муъмин, ки бад-он роҳ ӛбад ба Ӓудой ӛ ба кори Ӓудой ӛ ба ҳукми Ӓудой [ниг.: 387, с. 586]:

Агар пурсанд: «Ваҳдат чист?» Бигӯ!: «Халоси дил аз **илму** шуур ба вучуди ғайри Ӓаққ, субҳонаҳу» [12, с. 509].

Илми ладуннӣ. Ба андешаи донишманди Эрон Саидчаъфари Сачҷодӣ, «он чи аз роҳи касбу дарс ба даст ояд» илми ладуннӣ бошад. Ин донишманд ҳамчунин «илми анбиӛву авлиӛ»-ро илми ладуннӣ номидааст. [ниг.: 387, с. 596], аммо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи «ладуннӣ» чунин шарҳ дода шудааст: «он чӣ аз ғайри шишироки табиату зеҳн ва ғайри кӯшиши гӯӛ аз тарафи Ӓудо ато шудааст, худодод». Дар ин луғатнома «илму дониши худодод, ки гӯӛ аз ғайри таълими устод

ва кӯишишу ҳаракати шахс аз гайб ҳосил шудааст» *илми ладуннӣ* номида шудааст [ниг.: 374, с. 590]. Ба андешаи мо, шарҳи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ҳақиқат наздик аст, зеро истилоҳи *илми ладуннӣ* дар асари ба ҳаёти суфиёну орифон бахшидаи Ҷомӣ маҳз ба ҳамин маъно кор фармуда шудааст:

Дар вақти саҳар ҳазрати Ҳаққ, субҳонаҳу ва таоло, бар дили вай абвоби илми ладуннӣ бикишод ... [12, с. 411].

Илм-ул-яқин (ё илми яқин). Ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «донистани моҳияти коре ё чизе бе шакку гумон» маънидод гардидааст. Дар назди аҳли тасаввуф *яқин* «дар ҳолати кашфи астор (ситрҳо, парда, шарму ҳаё)-и башиарият ба шаҳодати вуҷуд ва завқ» зоҳир шудани нури ҳақиқатро меноманд, ки он ба далолати ақл ва нақл вобастагӣ надорад. То вақте ки он нур аз паси ҳичоб намояд, онро нури имон хонанд ва чун аз ҳичоб ошкор гардад, онро нури яқин хонанд... Вақте ки нури имон бидуни сатру ҳичоб ошкор гардида, ба дил таъсиргузор гардид, нури яқин бувад [ниг.: 387, с. 597]. Азбаски *яқин* маънои «ҳақиқат, ростӣ»-ро дорад, *илм-ул-яқин* ошкор шудани асрори Ҳақ ва зоҳир шудани нури Ҳақиқат ба дили банда мебошад.

Дирӯз ҳазор манзил аз илм-ул-яқин бигзаистӣ, имрӯз боз бо сари илм меравӣ? [12, с. 521].

Маърифат маънои «шинохт»-ро дорад. Дар тасаввуф асли маърифат шинохти Худованд аст:

Чун сухан гуфтӣ дар маърифат, машоих аз ӯ битарсидандӣ [12, с. 93].

Ирфон дар истилоҳи ирфонӣ роҳу равише аст, ки толибони Ҳақ барои расидану комёб шудан ба матлуб ва шиносоии Ҳақ ихтиёр мекунанд [ниг.: 387, с. 577]:

Вай аз куммали арбоби ирфон ва ақобири асҳоби завқу виҷдон будааст [12, с. 689].

Ҳикмат. Муроди орифон ва аҳли завқ аз ҳикмат таваҷҷуҳ ба осори санъи илоҳӣ ва тафаккуру андеша дар неъматҳои илоҳиву мавҷудот аст, то шухуди ирфонии комил ҳосил гардад [ниг.: 387, с. 326]:

Он чӣ гӯш дарёбад, илм аст ва он чӣ фаҳм дарёбад, ҳикмат аст ва он чӣ ба ӯ бишнави ва ба ӯ дарёбӣ, ҳаёт аст [12, с. 292].

Нур – шукуфаи сапед, шукуфа, фурӯғ, муқобили торикӣ ва зулмат, шуоъ. Нур ҳамчунин яке аз номҳои Худои бузург аст, ки таҷаллии Ҳақ бо номи зоҳир аст, яъне вучуди ӯ ба сурати ҳама мавҷудоту ҳисмҳо зоҳир аст [ниг.: 388, с. 876-877].

Зулмат ба маънои торикӣ. Дар қадимулайём гумон мекарданд, ки зулмат дар интиҳои замин аст ва дар он ҷо чашмае аст, ки ҳар кас аз оби он биёшомад, зиндагии ҷовид хоҳад гирифт. Ҷуғрофиянависони қадим зулмотро ба қутби шимол марбут донистаанд, зеро дар он ҷо муддати шаш моҳи сол ҳаво торик аст. Ба ақидаи аҳли тасаввуф мурод аз зулмат кудурати табъӣ ва ҳавову ҳосияти нафсонӣ аст. Суфия вучудро нур ва зулматро адам меноманд [ниг.: 388, с. 501-503; 388, с. 876-877].

Агар дӯстони вайро ёфт, нур ёфт ва агар дар талаб мурд, шафев ёфт [12, с. 103]; *Ҳама он кунад, ки зулматаш бар зулмат афзояд* [12, с. 508].

Дунё – муқобили охират. Аз нигоҳи аҳли тасаввуф дилбастагӣ ба дунё кори ношоиста аст. Эшон дунёро сурати охират номида, талқин менамоянд, ки ҳамаи он чизе, ки дар охират аст, дар дунё ба назар намоён аст. Ҳақиқати дунё намунаи дӯзах доништа шуда, ҳодисоти он орзуву хоҳишҳои нафсониву талабу тақозои шайтонӣ, ки фиребдихандаи мардум арзёбӣ мешавад. Суфия дунёро вучуди қурби нафс аст, яъне наздик будани солиқ ба нафси худ номида, авомили дунёро амонати Ҳақ номидаанд, ки агар касе бидуни иҷозат дар он тасарруф кунад, хоин аст [ниг.: 387, с. 393-394].

Охират – муқобили дунё, «оламе, ки гӯё инсон баъд аз мурдан ба он мерафтааст, он дунё, ҷаҳони дигар» [374, с. 940]. Дар истилоҳ дунёи охират, дор-ул-бақо, ҳаёти ондунёӣ мебошад. Мувофиқи ривоёти динӣ дунёи заминӣ барои зиндагии муваққатӣ офарида шудааст. Дар ниҳояти қор тамоми дунё ва тамоми мавҷудот нобуд хоҳанд шуд ва пас аз он ҳаёти нави абадӣ шуруъ хоҳад гашт. Замин аз сари нав офарида хоҳад шуд. Бо ҳукми Худованд инсонҳо қиём хоҳанд кард. Пас аз он гунаҳгори ба ҷаҳаннам ва порсоёну тақводорон ба бихишт равон карда хоҳанд шуд. Он ҷаҳон ва ҳаёти он охират номида мешавад. Барои инсонҳо охират пас аз марги ҷисмонӣ фаро мерасад. Пас аз марг руҳи инсонҳо ба ҷойи махсус, ки «барзах» ном дорад, фиристода мешавад. Дар ин ҷо пурсиши аъмоли ҳаёти басарбурда шуруъ мешавад [ниг.: 354, с. 90-91]. Аҳли тасаввуф ба зиндагии дунявӣ рағбат надоштанд. Аз ин рӯ порсоиву парҳезгорӣ ва сабру қаноат пеша карда, барои обод намудани охират умр ба сар мебурданд:

Ва суфӣ ба мушоҳадаи ҷамоли азали ва муҳаббати зоти ламязали аз ҳар ду қави маҳҷуб бувад, ҳамчунон ки аз дунё сарфи рағбат карда бошад, аз охират низ рағбаташ масруф бувад [12, с. 27]; Эӣ писар, агар саломат хоҳӣ, дунёро видоъ кун ва агар қаромат хоҳӣ, ба охират тақбир гӯӣ [12, с. 68].

Олам – яъне мо сивои Аллоҳ (ҳар чиз ба ғайр аз Худованд). Аз назари суфиён иборат аст аз зилл (соя)-и дувум, ки аён (мавҷудот)-и хориҷия бошанд ва сувари илмия, ки аёни собитаанд ва махлуқи Худованд. Гӯянд: ҳаждаҳ ҳазор олам (то панҷоҳ ҳазор низ гуфтаанд) мавҷуд аст [ниг.: 387, с. 567]:

Муҳаббат бандаро софӣ нашавад, то зишти бар ҳама олам наниҳад [12, с. 145].

2. Калимаҳои ифодакунандаи ному сифатҳои Худованд. Дар бораи чунин калимаҳо мо дар фасли лексикаи динӣ сухан ронда будем. Дар ин ҷо ҳаминро таъкид мекорем, ки мурод ва ҳадафи тасаввуф

шинохтан ва сидқан парастидани Худованд, чустучӯйи роҳи васл ба ўст. Бинобар ин як гурӯҳи истилоҳоти ирфониро ин гуна калимаҳо ташкил медиҳанд. Чунон ки пештар низ гуфта будем, байни истилоҳоти суфиёнаи назм ва наср фарқ ниҳоят зиёд аст. Ин фарқ баъзан ба андозаи адабиёти илмӣ ва адабиёти образноки бадеӣ мерасад ва дар ҳамаи гурӯҳҳои истилоҳот мавҷуд аст. Чунончи, С. Сабзаев истилоҳоти ирфониро дар «Кашф-ул-махҷуб» таҳқиқ намуда, калимаҳои ифодакунандаи ному сифатҳои Худоро ба тариқи зайл меорад: «*Ҳақ, Худо, Худой, Худованд, Яздон, Раб, Оллоҳ, Эзид, Қозӣ-юл-ҳочот ва ғ.*» [ниг.: 237, с. 9].

Дар назм мафҳуми *Худованд* ба калимаҳои тамоман дигари рамзӣ ифода мегардад, ки онҳо низ миқдоран зиёданд. Калимаҳои *нигор, моҳ, суманбар, суманбӯро* З. Мухторов чун ном ва сифатҳои Худованд дар ашъори Ҳаким Саной шарҳ медиҳад: «*Калимаҳои нигор, моҳ дар ашъори суфиёна маъшуқаи идеалӣ, яъне Худоро ифода мекунад...*»

Аҳсанту зеҳ, эй нигори зебо,

Ороста омадӣ бари мо.

Дар байти дигари Ҳаким Саной калимаи «моҳ» маҳбуба, маъшуқа ва ниҳоят мақсуд – Худовандро ифода мекунад:

Моҳию чӣ моҳӣ, ки зи ҳичрони яке ҷон,

Гар ман ба гамаш награваме, кофараме ман» [180, с. 19].

А. Н. Болдирев – шарқшиноси рус, дар яке аз таҳқиқоти худ бамаврид зикр мекунад, ки «*муққадимаи «Шоҳномаи Абумансурӣ» аз аввалин таҷрибаҳои истифода кардани наср бо забони форсӣ буд, ки дар моҳи апрели соли 957 дар Тӯс сурат гирифт. Дар ин вақт аз марги Рӯдакӣ муддатҳо гузашта, назм дар қасидаҳои шуарои аҳди Сомонӣ ба авҷи камол расида буд» [66, с. 80-81].*

Ин гуфта боз далели он аст, ки дар адабиёти форсу тоҷик назм бар наср муқаддам меистад ва ин бебаҳс аст, зеро осори асосии классикони адабиёти моро мероси назмӣ ташкил медиҳад. Мантиқан воридшавӣ

ва паҳншавӣ, дорои образҳои гуногуну рангин гардидани истилоҳоти ирфонӣ дар адабиёти бадеӣ маҳз тавассути назм сурат гирифтааст, на наср.

Ҳамин гуфтаҳо собит менамоянд, ки инъикоси истилоҳот, андешаҳои ирфонӣ дар шеър баёни рангину ҳаёлангези ақидаҳои фалсафӣ аст. Бинобар ин назм тарғибгари ин гуна ақида буда наметавонад. Наср бошад, ба ин нукта аз ҷониби дигар наздик мешавад. Аввалан, орогани баҳс дар атрофи ҳаққонияти андешаи дар назди муаллиф – муҳаққиқ гузошташуда, дувум, бо роҳи овардани саргузаштҳои аҷоибу ғароибӣ аз ҳаёти суфиён, тарғиб намудани ақидаи мазкур. Ин ду роҳ дар ду самт – аввал адабиёти илмӣ, дувум – адабиёти бадеӣ (ҳар ду наср) чараён мегирад.

«Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ маҳз дар нукта ва самти дуюм қарор дорад. Ҳадафи ин муаллиф ба доираи васеи хонандагон пешниҳод намудани моҳияти тасаввуф ва чараёнҳои он аст. Ҳамин аст, ки нависанда усули содабаёнӣ ва оммафаҳмо пеша месозад, аз истилоҳу ифодаҳои мармуз истифода намекунад.

«Тазкират-ул-авлиё»-и Шайх Аттор ва назми суфиёнаи ўро ба хотир овардан низ ақидаи дар боло зикрнамударо қувват медиҳад. Аммо, агар «Тазкират-ул-авлиё» бо «Нафаҳот-ул-унс» муқоиса карда шавад, дар замони мурқаббаёнӣ асрҳои XV-XVI «Нафаҳот-ул-унс» хеле сода аст. Мисол:

«Тазкират-ул-авлиё»:

Касе каждуме бар домани Хаввос дид, ки мерафт. Хост, то ўро бидушад. Хаввос гуфт:

– Даст аз ў бидор, ки ҳама чизеро ба мо ҳоҷат аст ва моро ба ҳеч ҳоҷат нест [1, с. 76].

«Нафаҳот-ул-унс»:

Абдурахим тубраро бияфшонд, ним дирҳам бияфтод. Бо асҳоб гуфт:

– Башорат бод, ки нону боқали шуд.

Эшон бо ҳам гуфтанд:

– Ин девонаро бубинед, даҳ ҳазор дирам пошидааст ва бо ним дирам шодӣ мекунад [16, с. 247].

Намунаи дигар аз «Тазкират-ул-авлиё»:

Ба қассобе гузар кард, ки гӯшти фареҳ (афзун) дошт. Қассоб гуфт:

– Аз ин гӯшт биситон.

Гуфт:

– Сим надорам.

Гуфт:

– Туро замон диҳам.

Гуфт:

– Ман хештанро замон диҳам, некӯтар аз ин, ки ту маро замон диҳӣ ва ман худро ораста гардонам.

Қассоб гуфт:

– Лочарам устухонҳои паҳлут падид омадааст.

Гуфт:

– Кирмони гӯрро ҳамин бас бувад [1, с. 9].

Аз «Нафаҳот-ул-унс»:

Вай гуфтааст, ки рӯзе сармое сахт буд. Бар Нурӣ даромадам ва гуфтам:

– Ҳеч мехӯрӣ?

Гуфт:

– Оре.

Гуфтам:

– Чӣ чиз биёрам?

Гуфт:

– Нон ва шир.

Овардам. Ва пеши вай отаи карда буданд ва дасти вай аз хокистар сиёҳ шуда буд. Ба ҳар ҷо аз дасти вай ки шир мерасид, сиёҳӣ шуста мешуд... [16, с. 619].

Аз муқоиса бармеояд, фарқи байни ин ду услуб аз нигоҳи луғат ниҳоят ночиз ва дар содагӣ қариб баробари ҳамдигаранд.

3. Чунон ки маълум аст, тарбияи инсонӣ комил дар маркази таваҷҷуҳи аҳли тасаввуф қарор дорад. Барои инсонӣ комил шудан шахс ба роҳбариву роҳнамоӣ ниёз дорад ва ӯ бояд дар хидмати устои маънавӣ бошад. Аз ин рӯ як гурӯҳи вожаҳои ирфониро **калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои пешвоӣ роҳнамоӣ дар тасаввуф** ташкил медиҳанд. *Шайх, шайх-ул-ислом, шайх-ул-машиоих, муриди, мавло, халифа, иршод*, ки дар поён шарҳи онҳо оварда мешавад, аз ҳамин қабил вожаҳо мебошанд:

Шайх. Аз серистеъмолтарин истилоҳи суфиёна дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо, ба хусус дар «Нафаҳот-ул-унс» аст. Ин калима имрӯзҳо низ маъмул буда, маъноҳои зиёде касб кардааст ва ҳатто дар таркиби воҳидҳои устувору зарбулмасалу мақолҳо низ меояд: «*Шайхро ҳунари нест, хонақоҳ танг аст*».

Шайх калимаи арабӣ буда, аслан маънои «*марди пир*»-ро дорад [ниг.: 375, с. 558]. Инсонӣ солхӯрдаи синнаш ҳадди ақал аз панҷоҳ болоро чунин мегӯянд [ниг.: 354, с.868]. Айнан муроди калимаи «*пир*» аст. Чун истилоҳи ирфонӣ он низ ба маънои *пешво* омада. Сачҷодӣ гӯяд: «*шайх – пешво бузурги қавм, пир. Ба назди орифон муриди ва мурод ва қутбро гӯянд, ки дар шариат ва тариқат ва ҳақиқат комил шуда бошад*» [387, с. 514]. Ба ибораи дигар, шайх роҳбари хонақоҳи суфиён мебошад. Аз рӯи вазифа шайх ба устод наздик аст, вале бар замми устод будану таълим додан, ӯ робитаи маънавию бо шогирдон ба роҳ менамояд ва устои маънавӣ низ ба ҳисоб меравад. Дар баробари тариқати руҳонӣ, шайх бояд улуми фикҳ, тафсири Қуръон ва ҳадисро хонад. Ӯ бояд дорои сифатҳои беҳтарини

ахлокиву маънавӣ бошад. Шайхро ҳамчунин муршид меноманд [ниг.: 354, с. 496]:

Шайх аҳли шиорат ва ҳақоқиқу лисони тасаввуф буд дар замони худ [16, с. 335]; *Шайхро* вақт хуш шуд. Пурсид, ки ин шеъри кист? *Гуфтанд*: «Аз они Имора» [9, с. 442].

Аз шаклҳои ҷамъи шикастаи *шайх* калимаи *машоих* дар «Нафаҳот-ул-унс» зиёд ба назар расида *шуюх* ҳамагӣ як маротиба истеъмол гардидааст, аммо *Шайх-ул-машоих*, *Шайх-уш-шуюх* ва *Шайх-ул-ислом* фаровон истеъмол мегарданд, ки мутаносибан маъноӣ «роҳбару пешвои машоих, пири пирҳо» ва «пешвои ислом, пири ислом»-ро доранд:

Кунияти ӯ Абунаср аст. Аз қудамои машоихи Хуросон аст [12, с. 77]; *Аксар шуюхи Яман ба Шайх Абдулқодир нисбат доранд...* [12, с. 647]; *Ба Шероз буда ва модари вай аз Нишопур аст. Дар вақти худ шайх-ул-машоих буд, вайро шайх-ул-ислом мехонданд* [16, с. 240].

Муришд. Донишманд, олим ё шахси зоҳиду порсо, ки аз тоату ибодати Аллоҳ ба натиҷае расида, дар ин ҷода шогирдонро тарбия менамояд. Дар тасаввуф роҳбари хонақоҳи суфиён ва муродифи вожаи *шайх* аст [ниг.: 354, с. 496]:

Чун ҳоли таҷрид кард ва дар талаби муришд мусофир гашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, иродат дуруст намекард [12, с. 522].

Мавло калимаест, ки маъноҳои зиёду мухталиф дорад. Дӯст, хоҷа, соҳиб, хӯҷаин, ёвар, ҳомӣ, инсоне, ки корҳои хуб анҷом медиҳад, шахсе, ки ягон корро анҷом медиҳад; ҳамсоя, ҳамсафар, ҳамроҳ, насл, авлод, фарзанд, тағо, амак, писартағо, писарамак, хоҳарзода, додарзода ва ғайра аз ҷумлаи маъноҳои он мебошанд. Шакли ҷамъи он маволӣ мебошад. Дар Куръон ин калима нисбат ба Аллоҳ ба маънои Худованд, Соҳиб, Ёвару Мададгор, Муҳофиз, Парастор кор фармуда шудааст. Ҳамчунин дар гузашта ҳам собиқ ғуломони озодшуда ва ҳам хӯҷаини озодкардаи онҳоро, агар дар байни онҳо

муносибати дӯстонаи наздик давом мекард, «мавло» меномиданд [ниг.: 354, с. 463-465]. Дар тасаввуф ба сифати унвони махсус нисбат ба шахсони ниҳоят донишманд, ки бо порсоиву тақводорӣ аз дигарон фарқ мекарданд, кор фармуда мешуд ва бо вожаҳои *шайх* ва *муриш* муносибати синонимӣ дошт. Ба донишмандону пешвоёни тасаввуф унвони «мавлоно» дода мешуд, ки маънои «ёвару мададгор ва роҳнамои мо»-ро дорад. Ба монанди: *Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, Мавлоно Саъдуддини Қошигарӣ* ва ғайра. Ин калима дар «Нафаҳот-ул-унс» ҳам ба маънои «банда, чокар» ва ҳам ҳамчун унвони ифтихории аҳли тасаввуф кор фармуда шудааст:

Агар назаре дар кори фарзанди мо кунӣ, то чаҳми вай равшан шавад, ҳар чӣ дорем, фидои ту ва мо банда ва мавлои ту... [12, с. 458]; Хидмати Мавлоно мефармуданд, ки ҳаргиз шабе аз он бар ман сахттар аз он шаб нагузашта буд... [12, с. 496].

Қутб – раҳбари бузурги аҳли тариқат ва ҳақиқат. Қутб касе аст, ки аҳли ҳал ва ақд буда ва аз авлиё-ул-лоҳ аст ва Худо тилисми аъзам бад-ӯ иноят мефармояд. Қутб дар олами вучуд ба манзалаи руҳ аст дар бадан [ниг.: 387, с. 641]. Дар тариқатҳои тасаввуф дараҷаи баланди қудсият дар мартабаи авлиё мебошад. Қутб дар муносибатҳои Аллоҳ бо инсонҳо худро ҳамчун миёнрав таҷассум намуда, ба «инсонии комил» монанд карда мешуд. Он ҳамчунин соҳиби донишҳои ниҳонӣ буд. Тахмин карда мешавад, ки ин мафҳум ба тариқатҳои тасаввуф аз шиноҳӣ ворид гардидааст, зеро шабоҳати он бо тасаввуроти онҳо дар бораи дурусткор будани имом мушоҳида карда мешавад. Дар тариқатҳои мухталифи тасаввуф қутб нақши пешворо мебозид [ниг.: 354, с. 398]:

Ба Фарангистон бозгард ва азизони он диёрро мушарраф гардон ва қутби он ҷамоат бош [12, с. 578].

Ғавс. Маънои луғавии ин калима «*фарёдрасӣ хостан, фарёдрасӣ кардан*» [387, с. 610], «*фарёдрас, мададгор*» [375, с. 641] мебошад. Дар

истилоҳи ирфонӣ *гавс* аз зумраи он авлиёи Аллоҳ мебошад, ки «*қутб, малчаъ (паноҳгоҳ) ва малоз (сарпаноҳ, маъво)-и мардум аст*» [387, с. 610]:

Аз акрони Абулаббоси Атост. Гавси рӯзгори худ буд ва гавси нӯшида буд ба хайр ё ба шар [12, с. 233].

Иршод – роҳи рост нишон додан, ҳидоят кардан, роҳнамоӣ кардан, роҳбарӣ кардан; ҳидоят, роҳбарӣ, роҳнамоӣ [ниг.: 374, с. 492]. Дар тасаввуф ҳидояту роҳбарӣ ва роҳнамоии мурид, ки аз тарафи муршид анҷом дода мешавад:

Аз фалон мамлакат, вайро иҷозати иршод навишт, то дар мамлакати худ халқро ба Ҳақ иршод кунад [12, с. 520].

4. Гурӯҳи дигари истилоҳоти ирфониро вожаҳои ифодакунандаи пайравону шогирдони пешвоёни аҳли тариқат ташкил медиҳанд:

Мурид. Касе, ки пайрави мурод ва муршид бошад, касеро гӯянд, ки ба сайр ила-л-лоҳ пардозад. Мурид назди суфиён ва аҳли сулук касе аст, ки аз иродаи худ муҷаррад шудаву аз мо сивои Аллоҳ бурида бошад. Муридиро ду маънӣ аст: яке ба маънии муҳаббат, яъне солики маҷзуб, дувум ба маънии муқтадӣ, ки Ҳақ дидаи ўро ба нури ҳидоят бино гардонида, то вай ба нуқсонҳои худ бингарад ва доиман дар талаби камол бошад ва магар ба хусули мурод ва вучуди қурби Ҳақ ором нагардад [16, с.715].

Мустафид ба маъноии «*фоидабаранда, баҳраманд*» [374, с. 758]. Шахсе, ки аз ризоияти муршид баҳраманд аст. Дар асар ҳамчун синоними чуфти **мурид** ба кор бурда шудааст.

Толиб калимаи арабӣ бар вазни *فَاعِلٌ* аст ва маъноии «*ҷӯянда*»-ро дорад. Дар истилоҳи ирфонӣ ба маъноии «*хостор, ҷӯянда, ҷӯяндаи роҳи бандагӣ ва убудияти ҳақ*» кор фармуда мешавад [ниг.: 16, с. 549]. Ҷомӣ калимаи **мустафидро** ҳамчун муродифи чуфти **мурид** кор мефармояд ва, дар маҷмӯъ, вожаҳои **мурид, мустафид ва толиб** ба маъноии шогирди муршид кор фармуда шудаанд:

Ва баъд аз он ба Чиит муроҷиат кард ва ба тарбияти муридону мустафидон машгул шуд ва аз атроф толибон рӯйи иродат ба суҳбат ва хидмати вай оварданд [12, с. 420].

Халифа. Дар асарҳои Чомӣ ин калима ҳам ба маънои динӣ ва ҳам ба маънои ирфонӣ ба кор бурда шудааст, ки мо дар фасли қаблӣ маънои динии онро баён намудем. Дар тасаввуф маънои вориси бевоситаи асосгузори маслаки тасаввуфӣ ё шохаҳои онро дорад. Шайхҳои тариқат ба халифаҳои суфия барои роҳбарӣ кардан ба қисми муайяни пайравону ҳаммаслакони худ иҷозат медоданд [ниг.: 354, с. 483]:

Дар он вақт набераи вай Шайх Нуриддин Абдураҳмон Шайх-ул-исломи Бағдод буд ва халифаи ҷадди бузургвори худ буд [12, с. 555].

5. Мафҳумҳои ифодакунандаи мартабаҳои ирфонӣ. Вазифаи асосии калима дар забон ба предметҳо ном гузоштан ва ба ин васила ба вучуд овардани мафҳум дар бораи предметҳои ҳамчинс ва дар баробари ин фарқ, ҷудо кардани онҳо аз предмету мафҳумҳои дигар аст. Ҳамаи ин бо роҳҳои гуногун, ба монанди инкишофи тадриҷии маъно ва навъҳои маҷоз, калимасозӣ сурат гирифта боиси он мегардад, ки якчанд мафҳум бо як калима ном бурда шавад. Аз ин имконияти забон аҳли тасаввуф низ истифода бурда, калимаҳои маъмул ё истилоҳоти соҳаҳои дигарро маъниҳои суфиёна бахшидаанд, яъне онҳо калимаи нав насохта бошанд ҳам, бештар аз имконоти маъноии калима истифода кардаанд. Дар ин маврид забоншинос С. Ҳалимов изҳор медорад: «Онҳо (аҳли тасаввуф – Ҷ. М) муътақид буданд, ки тамоми таассуротро бо сухан ифода кардан мумкин нест. Бинобар онҳо маҷбур буданд, ки дар рӯйи забони осорашон бисёр кор кунанд ва ин қисман сабаби пайдоиши лексикаи махсус бо семантикаи дигар гардид. Ҳамин тариқа, дар адабиёти аҳли тасаввуф бисёр калимаҳои маъмули забонамон маънои нав пайдо карданд» [293, с. 80].

Шарҳи зинаҳои тасаввуф, мартабаву мақом аз мавзуи мо берун аст. Аз ин рӯ дар ин хусус суханро дароз накарда, бевосита ба шарҳи ин гурӯҳи истилоҳот гузаштанро афзалтар мешуморем. Аз рӯи шарҳи онҳо ба андозае дар бораи зинаҳои мартабаҳои суфиён ошно шудан мумкин аст, ки дар «Нафаҳот-ул-унс» оварда шудаанд.

Дар байни вожаҳои ифодакунандаи мартабаҳои ирфонӣ калимаи *суфӣ* мақоми асосӣ дорад. Ин калимаро Е. Э. Бертелс [ниг.: 61], А. Муҳаммадхоҷаев [ниг.: 176], Саид Нафисӣ [353], Саидчаъфари Сачҷодӣ [387] батафсилу тулонӣ шарҳ додаанд. Аз ҷумла, дар шарҳи ин калима чунин гуфта мешавад:

Суфӣ. Он ки ҷомаи пашмин пӯшад, пашминапӯш, касе, ки пайрави тариқаи тасаввуф бошад. Дар шарҳу тафсири маънии суфӣ ҳам аз ҷиҳати луғавӣ ва ҳам аз ҷиҳати истилоҳӣ ихтилофи назар мавҷуд аст. Баъзе суфиро аз он ҷиҳат суфӣ гӯянд, ки ҷомаи суф дорад ва пӯшад. Гурӯҳе бад-он ҷиҳат суфӣ гӯянд, ки дар саффи аввал бошад. Баъзе дигар баромади ин калимаро ба «**асҳоби суффа**» нисбат медиҳанд. Бархе бар онанд, ки суфӣ аз «**сафо**» муштақ аст. Баъзе гӯянд: суфӣ муштақ аз «**суфа**» аст ва он ба маънои дурафтода аст, ки ҳеҷ кас бад-он рағбат надошта бошад ва чун суфия аз халқ дурӣ намоянд, мисли он ҳастанд, ки дур афтодаанд. Ҳамчунин, ба андешаи баъзеи дигар, суфиро аз он ҷиҳат суфӣ гӯянд, ки асрори онҳо соф ва осорашон пок аст. Аз ин ҷиҳат аст, ки мегӯянд: суфӣ касе аст, ки дили худро бо Худо соф карда бошад ва ё суфӣ касе аст, ки муомилати ӯ бо Худо соф бошад...

Дар бораи суфӣ матолиб бисёр аст. Мувофиқи маълумотҳо, нахустин касе, ки вожаи суфиро ба кор бурд, Ҳофизи Басрӣ буд ва нахустин касе, ки исми суфӣ бар вай ниҳода шуд, Абуҳошими Куфӣ (ваф. соли 151 ҳиҷрӣ) буд. Ба қавле, суфӣ унвоне аст, ки бағдодиён онро бароварданд ва дар замони асҳоби расули Худо ва пас аз он шунида нашудааст. Баръакс, бархе ин қавлро нақз карда ва

пиндоштанд, ки ин ном дар замони расули акрам ва пеш аз он маъруф будааст, ҳамон гуна, ки пеш аз ислом вучуд доштааст. Суфиён хонаи Худоро тавоф мекарданд ва бо фақр машхур буданд. Дар истилоҳ суфӣ касе аст, ки дар вучуди худ фонӣ ва бо вучуди Худо боқӣ ва касе аст, ки қалбаш барои Худо поку соф аст. Боз барои он суфӣ меноманд, ки дар сафи аввали махзари Ҳақ қарор гирифтааст ё номаш бо номи аҳли суффа наздик аст. Ибни Арабӣ суфиёнро дорои макорими ахлоқӣ медонад, ки ба худашон чизе нисбат намедиханд, яъне молики чизе намебошанд ва ба чуз Худо ба чизе така надоранд ва аз онон хирқи одат анҷом мегирад, то бад-ин васила дар тасдиқ ва сикҳати иддаояшон дар мавқеи зарурат далел биёваранд. Яъне чунин мекарданд ва ин аъмол барояшон одӣ шуда буд ба гунае, ки бар рӯи об ва ҳаво роҳ мерафтанд, ҳамон гуна ки мо ва ҳар чунбандае бар рӯи замин ҳаракат мекунем. Вай дар аҳволи суфӣ, ки худро муқарраби даргоҳи Ҳақ ва муттасил ба илми илоҳӣ медонад, мегӯяд: «*Худро нороҳат макун ва дигаронро нороҳат масоз ва чун касе бош, ки дар ҳоли дигаргунӣ ва тағаййур аст. Ҳар гоҳ чунин набошӣ, ба ҳақиқат огаҳӣ нахоҳӣ ёфт, ба мақсад нахоҳӣ расид*» [ниг.: 388, с. 470-474].

Суфӣ бе хидмат набувад, аммо тасаввуф на хидмат аст [12, с 70].

Тоифа киноя аз аҳли сайр ва сулук аст [387, с. 549]:

Кунияти ӯ Абумуҳаммад аст. Аз кубарои ин қавм ва уламои ин тоифа аст [12, с. 102].

Зоҳид – шахси рӯйгардонда аз дунё ва баҳраҳои дунёӣ [ниг.: 388, с. 441]:

Шайх-ул-ислом фармуд, ки аввал мусалло бар тоқ неҳу бирав, илм омӯз, ки зоҳиди беилм масхараи шайтон бошад [16, с. 333].

Калимаи *зоҳид* дар адабиёти классикӣ ниҳоят маъмул ва серистеъмол буд. Он бештар ба маънои «*касе, ки хоҳони дунё нест, гӯшанишин, парҳезгор, порсо, он ки тарки дунё кардааст, диндор*» [374, с. 458] истеъмол мегардад:

Зоҳидӣ чист? Тарки бад гуфтан,

Ошиқӣ чист? Тарки худ гуфтан [ниг.: 388, с. 441].

Аммо ин калима дар адабиёт муқобили **образи ринд**, ки шахси бебок, нотарс, дар баробари ин ба дунё бепарво аст, гузошта мешавад:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришит,

Ки гуноҳи дигаре бар ту нахоҳанд навишит.

Ман агар некаму ар бад, ту бирав, худро бош:

Ҳар касе он даравад, оқибати кор, ки кишт [14, с. 120].

Албатта, дар «Нафаҳот-ул-унс» чунин маънӣ ба назари мо нарасид. **Зоҳид** дар асар ҳамон мартабаи аҳли тасаввуф аст ва ин ҷо шарҳи З. Мухторовро доир ба ин калима овардан кофист: «**Зоҳид** аз калимаи «зуҳд»-и арабӣ аст, ба маънои порсой, тақводорӣ, парҳезгорӣ ва даст кашидан аз лаззату манфиатҳои дунявӣ. Тасаввуф худ аз зуҳду зоҳидӣ оғоз шуда, аввалкасони тасаввуф низ зоҳидон будаанд ва баъдҳо зуҳд як мақоми тасаввуф буд, ки суфӣ то мақоми «зуҳд», яъне парҳезгориву порсоиро тай накунад, суфӣи комил набуд» [180, с. 71].

Аз мисоле, ки дар боло овардем, низ пай бурдан мумкин аст, ки «**зоҳидӣ**» зинаи поён дар тасаввуф будааст.

Аҳли ишорат [16, с. 335], *мазҳаби абдол* [16, с. 283], *аҳли каромат* [16, с. 283] аз чумлаи истилоҳоти ифодакунандаи мартабаҳои ирфонӣ ба ҳисоб мераванд:

Шайхи аҳли ишорат ва ҳақоқиқу лисони тасаввуф буд дар замони худ [16, с. 235]; *Ин мазҳаби абдол аст ва эшон аз абдол буданд ва аҳли каромат* [16, с. 283].

Аҳли ишорат касеро гӯянд, ки аз мақоми илм гузашта ва ба мақоми шухуд расида бошад... [ниг.: 387, с. 159].

Абдол наздикон ва хосони Худо гӯянд, ки шумораи онҳо гӯё 70 нафар будааст [ниг.: 374, с. 26]. *Мазҳаби абдол* пайравони ин равияро гӯянд.

Каромот – корҳои фавқулодае, ки гӯё аз тарафи авлиё содир мешудааст [ниг.: 374, с. 541]. Пас, **аҳли каромот** авлиёро гӯянд.

Вали касе аст, ки аз ҳоли худ фонӣ ва дар мушоҳидаи Ҳақ боқӣ аст ва худ аз нафси худ хабар надорад ва агар бо ғайри Ҳақ бошад, аҳду қароре надорад [ниг.: 387, с. 791]:

*...ҳар кӣ бе хости вай бар вай каромоте зоҳир мешавад, вай **вали** аст* [12, с. 296].

Авлиё чамъи вали ва дорои маонии бисёрест, чун: дӯст, ёр, сурур, ҳампаймон, мутеъ ва ғ. Ин вожа ба бузургони дин ва ҳам ба бузургони ирфон мансуб доништа мешавад. Дар назди орифон авлиё баъд аз анбиёанд, ки... ба ҳолот ва мукошифот гаштаанд ва боқӣ ҳалоиқро дастрасӣ бад-он нест. Лочарам хостанд, ки аҳволи ин тоифаро аз дидаи кутаҳназарони ноаҳл махфӣ кунанд ва чун онон уманои Аллоҳанд ва набояд ғайриаҳл бар онҳо иттилоъ ёбанд, лизо ба воситаи истилоҳоти рамзӣ аҳкоми Аллохро баён мекунанд [ниг.: 387, с. 157]:

*Ҳар киро суҳбати **авлиё** ва машоих муҳаззаб накунад, ба ҳеч панд муҳаззаб нашавад* [12, с. 208].

Оқил – хирадманд. Назди орифон касе аст, ки дар банди хотири дунявӣ набошад ва ба қадри ҳоҷат сухан гӯяд, ростгӯфтору ростқирдор бошаду амонат нигоҳ дорад ва салоҳандеш бошад [ниг.: 387, с. 567]:

*Ва ҳам вай гуфта, ки **оқил** он аст, ки сухан ба қадри ҳоҷат гӯяд ва ба ҳар чӣ афзунӣ бувад, аз он даст бидорад* [12, с. 250].

Ҳукамо дар назди орифон мутаҳаққиқон бар наъвати илоҳиянд [ниг.: 387, с. 326]:

*Ва вай аз **ҳукамои** машоих аст ва суханони некӯ дорад дар муомалот* [12, с. 96].

Ориф дар истилоҳ касе аст, ки ҳазрати Илоҳӣ ўро ба мартабаи шуҳуди зоту асмо ва сифоти худ расонида ва ин мақом аз тариқи ҳолу мукошифа бар ў зоҳир гашта бошад, на аз тариқи илму маърифат.

Мувофиқи баъзе ақидаҳои дигар, ориф касе аст, ки фано дар Ҳақ ёфта ва ҳанӯз дар мақоми бақо ба Аллоҳ нарасида ва аз мақоми тақайюд ба мақоми итлоқ сайр намуда бошад. «Маъруф» Ҳақи мутлақ аст, ки мабдау муоди ҳама аст [ниг.: 387, с. 565]:

***Ориф** он аст, ки ҳеч чиз вайро тира накунад ва ҳама чиз ба ӯ равшан шавад [12, с. 81].*

***Муштоқ** касест, ки ба ниҳояти ишқ ва шефтагӣ расидааст. Иштиёқ ба назди орифон, яъне шавқ ба лиқои Ҳақ аст [ниг.: 387, с. 724]:*

*Толибони васол ва **муштоқони** ҷамоли ҳазрати Ҳақро далели вуҷуди ӯ ҳам вуҷуди ӯст ва бурҳони шухуди ӯ ҳам шухуди ӯ... [12, с. 747].*

***Муҷаррад** дар назди орифон касе аст, ки аз матоу баҳраҳои дунявӣ катъи алоқа кардаву худро аз фасоду нопокиҳо ва разоили ахлоқӣ поку муназзаҳ намуда ва худро барои сайр ила-л-лоҳ омода карда бошад [ниг.: 387, с. 697]:*

***Шайх-ул-ислом гуфт**, ки вай бузург буда, дарвени **муҷаррад**, зарифе аз зурафои суфиён [12, с. 361].*

***Собир** дар тасаввуф касе аст, ки худро бо бало чунон қарин карда бошад, ки аз омадани бало бок надорад [ниг.: 387, с. 521]:*

*Бо бача аз ин қавм дар кӯҳи Луком ва гайри он суҳбат доштам, аз вай **собиртаре** надидем [12, с. 320].*

***Маломатия.** Ин вожаро донишманди Эрон Сайид Чаъфари Сачҷодӣ чунин шарҳ додааст: «Фирқае аз суфиён, ки ба умед корҳое анҷом медиҳанд, то хулқи онҳоро сарзаниши кунанд ва аз ин тариқ гурур ва кибрро дар худ мекушанд...» [387, с. 743]. Дар нашри кириллии «Нафаҳот-ул-унс» «*дастаи суфиёне..., ки некии худро тинҳон мекарданду бадиашонро манъ намедоштанд*» [12, с. 838] маънидод гардидааст. Дар ҳар сурат маломатия тариқае аз тасаввуф буд, ки онро **тариқи маломат** пайравони онро **аҳли маломат** низ гӯянд:*

...ва ҳамоно ки сухан ба зикри маломат ва **маломатия** анҷомида буд, яке гуфт: «Сухани маломатӣ на сухани мост» [12, с. 98]; Шайх ва имоми **аҳли маломат** буд ва дар Нишобур **тариқи маломатро** вай нашир кард [12, с. 94].

Мунофиқ. Баръакси дигар истилоҳи ирфонӣ ин калима обуранги хиссии манфӣ дорад. Дар истилоҳи орифон **мунофиқ** касе аст, ки нисбат ба дунё ҳарис бошад ва аз рӯйи риё бахшиш кунад [ниг.: 387, с. 745]:

...агар ногоҳ дар суҳбати бегона афтад, чунон нишинад, ки **мунофиқ** дар масҷид ва кӯдак дар мактаб ва асир дар зиндон [12, с. 569].

6. Истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои аҳволи суфиён. Ба ин гурӯҳ калимаҳои назари *таҷрид* [16, с. 360], *ҳолат* [16, с. 361], *муҷоҳада* [16, с. 375], *мушоҳада* [16, с. 375], *истиғно* [16, с. 379], *завқ* [12, с. 418], *каромат* [16, с. 284], *самоъ* [16, с. 333], *истиғфор* [16, с. 333], *ваҷд* [16, с. 244], *ҳол* [16, с. 244], *фақр* [12, с. 75], *рақс* [12, с. 350], *мақом* [12, с. 516], *офият* [12, с. 99] ва монанди инҳоро, ки дар «Нафаҳот-ул-унс» ба назар мерасанд, ном бурдан мумкин аст.

Таҷрид ба маънои «покии зоҳир ва ботин аз гаразҳо» [ниг.: 387, с. 220] буда, **ҳолат** дар истилоҳи суфия «ваҷд, тараб, ҳол»-ро гӯянд [ниг.: 384, с. 8571]. **Муҷоҳада** «водоитани нафс, таҳаммул ба душвориҳо» [ниг.: 387, с. 697]. **Мушоҳада** «ибодат аз ҳузури ҳақ» мебошад [ниг.: 387, с. 722]. **Истиғно** дар назди суфиён ба маънои «бениёзие, ки лозимаи он қатъи алоқа аз бозмондаҳо ва баҳраҳои дунё аз ҷоҳу мақом ва манол аст» [ниг.: 387, с. 86]:

Дар **таҷрид** ва тарки дунё сухан кард ва сухани вайро дар дилҳо асари тамом буд [12, с. 446]; Гӯянд, ки дар бидоят талаби **муҷоҳада** бисёр кашид ва **муҷоҳадаи** вай ба **мушоҳада** наянҷомид [16, с. 375]; Ва аз **истиғно** худро нигоҳ мебояд дошт ва андаки Ҳақ, субҳонаҳуро бузург мебояд шумурд... [12, с. 486];

Завқ ...дар назди суфия иборат аст аз мастие, ки аз чашидани шароби ишқ мар ошиқро шавад ва шавқе, ки аз истимои каломии махбуб ва аз мушоҳидаи дидораш рӯй оварад ва аз он ошиқи бечора дар ваҷд ояд ва аз он ваҷд беҳуд ва бешуур гардад ва мавҳи мутлақ шавад. Инчунин ҳолро **завқ** гӯянд. Ва дар «Истилоҳот»-и Абдураззоқи Косиб **завқ** аввалин дараҷаи шухуди Ҳақ аст ба Ҳақ ба андак замоне ҳамчун барқ. Ва агар соате мавқуф монад, ба васати мақоми шухуд расад. Ва дар «Истилоҳоти суфия»-и Камолиддин Абулғаноим аст, ки **завқ** аввалин дараҷоти шухуди Ҳақ аст ба Ҳақ дар аснои барқҳои пай дар пай ҳангоми камтарин диранг дар таҷаллиёти барқӣ. Чун ин ҳолат афзун шавад ва бирасад ба миёнаи мақоми шухуд аз он ҳолат ба шарб ва ошомидан таъбир кунанд ва чун ба ниҳоят расад, ба рай ва серобӣ таъбир кунанд ва зуҳури ин ҳолат ба эътибор ва нисбат ба сафоии ботини солиқ аз мушоҳидаи ғайр бошад. Бисёрии шағаф ва масаррат ва шодмонӣ [ниг.: 384, с. 11657]. Ҳуҷвирӣ гӯяд: «Завқ монанди шурб бошад, аммо шурб чуз андар роҳот мустаъмал нест ва завқ мар ранчу роҳотро некӯ ояд» [ниг.: 387, с. 405].

Сухане аз маориф оғоз карданд, чандон завқ ба дилҳо расид, ки ҳама волаву ҳайрон шуданд [12, с. 418].

Каромат – корҳои хориқи одат, ки аз анбиё ва авлиё содир шавад [ниг.: 387, с. 653]:

Мардум мепиндоранд, ки Чунайдро дар ин як каромат аст ва ман мегӯям: «Дар ин ду каромат аст: яке иттилои вай бар қуфри он ҷавон ва дигар иттилои вай бар он, ки вай дарҳол ислом хоҳад овард» [12, с. 120].

Самоъ вожаи арабӣ буда, маъноии луғавиаш «шунидан» аст. Ба маъноии «хониши, суруд» низ корбаст мешавад. Дар тасаввуф «сурур ва пойқубӣ ва дастафшонии суфиён»-ро самоъ меноманд [ниг.: 387, с. 477]. Яъне ҳолати шавқу завқи суфиёнро ҳангоми хондани зикр гӯянд, ки пайваста бо суруд мусиқӣ ва рақс сурат мегирифт. Самоъ яке аз муассиртарин воситаҳои ба ваҷд овардан, беҳуд намудани суфиён

ҳисоб мешуд. Ҳадафи он сайқал додани руҳу ба дараҷаи тақомули маънавӣ расондани ориф буд. Дар ҳоли самоъ тамоми ҳушу ёди суфӣ ба зикри Ҳақ банд мешуд. Самоъ дар тасаввуф аз аввал маъмул буд. Лекин он бештар хоси тасаввуфи эронист, зеро дар осори суфиёни Ироқ ва Ҷазира аз вай зикр намешавад, дар тасаввуфи Мағриб бошад, онро мамнуъ донистаанд. Соли 852 халифаи Фотимии Миср самоъро расман манъ кард. Сипас аксари фирқаҳои мазҳаби шиа ва бештари донишмандони аҳли суннат низ самоъро барои ислом бегона пиндоштаанд. Аз ҷумла, Ҳуҷҷат-ул-ислом Имом Ғаззоли, Абулҳасани Ҳуҷвирӣ ва дигарон самоъро мубоҳ донистаанд. Фуқоҳои тариқаи шофеӣ бо онҳо ҳамақида буданд.

Ҳанӯз Шайх Абусаиди Абулхайр (тав. 967) самоъро аз маломати шахсоне, ки онро зидди оини ислом шумурдаанд, ҳимоят карда, воситаи барҳам додани ҳавои нафс пиндоштааст. Баъзе аз машоихи тасаввуф, мисли Сулламии Нишопурӣ (937-1022) дар хусуси самоъ рисола ё китобҳои махсус навиштаанд. Охирин фирқаи тасаввуфи Эрон, ки самоъро комилан раво дониста, ҳатто онро чун ибодат ба расмият даровардааст, тариқаи Мавлавия мебошад. Мавлоно Чалолиддини Румӣ (Балхӣ) дар ғазалиёти худ борҳо ба рақсу пойкӯбӣ ва дастафшонӣ даъват кардааст. Аврупоиёне, ки ба хонақоҳи Мавлавиён дар Куния рафта, маҷлиси рақсу самоъро дидаанд, аҳли хонақоҳро дарвешони чархзан ё рақсанда гуфтаанд, зеро ҳангоми зикру самоъ онҳо пойи рости худро ба замин устувор карда ба оҳанги мусиқӣ пайкари худро гирди он мегардонданд ва дастафшон шеърҳои ирфонӣ мехонданд. Дар хонақоҳҳо ва маҳфилҳои суфияи Ҳинду Покистон бештар дар байни пайравони тариқати Чиштиа самоъ ҳанӯз ривоч дорад. Онҳо маҷлиси самоъро қавволи гӯянд [ниг.: 384, с. 533; 387; 353; 347; 219; 108]. Аз нигоҳи намояндагони аҳли тасаввуф самоъ ба малакут роҳ дорад ва ҳангоми самоъ бо шунидани ашъор ва

нағмаҳои мавзун дилҳои суфиён ба боргоҳи Худованд мутаваҷҷеҳ мегардад [ниг.: 230, с. 249;].

Вай (Маймун ал-Мағрибӣ) сиёҳ буда, чун дар самоъ даромадӣ, сафед шудӣ [12, с. 149]; *Чун фориг шуданд аз самоъ, мутрибро қазф афтод ва бар сачҷодаи Шайх қай кард* [12, с. 263].

Истиғфор – «омурзиши хоستان, гуфрон талабидан, мағфират талабидан, талаби мағфират, тавба кардан; нӯзиши, иътизор; астағфируллоҳ гуфтан» [384, с. 2168], яъне аз Худованд омурзиш хоستان:

...бар пой хост ва ба истиғфор сар бараҳна карду гуфт: «Бар шумо равшан аст, ки ин навбат ман ба ин ризо надоштам» [12, с. 419-420].

Ваҷд ба маънои «беҳудӣ, гошти шавқ, хушии басёр, завқ» аст. Доктор Сайидҷаъфари Сачҷодӣ ин истилохро чунин шарҳ додааст: «вориде аст, ки аз Ҳақ Таоло ояд ва ботинро ба аҳдоси васфиҳои голиб чун ҳузни ё фараҳ аз ҳаёти худ бигардонад» [387, с. 780]. Дар «Фарҳанги истилоҳоти ирфонии Ибни Арабӣ»-и доктор Гулбобо Саъдӣ ин вожа нисбатан муфассал тафсир ёфтааст: «Дар истилоҳи вориде аст, ки аз Ҳақ таоло бар дил ояд ва ботинро аз ҳаёти худ бигардонад ба аҳдоси васфиҳои голиб, чун ҳазане ё фараҳе ва ин ҳолат ба дунболи самоъ рӯй медиҳад. Ҳар гоҳ мучиби ҳаракати муназзам шавад он ҳаракатро «рақс» гӯянд ва агар ҳаракати номуназзам диҳад, он ҳаракатро изтироб хонанд... Доварӣ аст, ки бидуни такаллуфу тасаннуъ ба дил мерасад ва гуфтаанд: барқҳое аст, ки медурахшад ва зуд хомӯш мешавад. Дар истилоҳи суфия ваҷд вориде аст, ки аз ҷониби Ҳақ ба ботини суфӣ бархӯрд мекунад ва мучиби ҳузни ва шодии вай мегардад ва ё вазъи ўро тағйир дода ва вайро аз шухуди Ҳақ аз авсофи худ голиб месозад» [388, с. 919]. Ба ибораи дигар, яке аз зинаҳои маърифати Ҳақ аст, ки гӯё дар он суфӣ ба туфайли риёзати бадан, мушоҳидаву мучоҳида, зикри бардавоми хафӣю чаҳрӣ, самою ғино ба ҳолати фавқ-ул-ҳиссӣ расида, Худоро ошкоро медида бошад [ниг.: 382, с. 599].

Ҳол дар луғат ба маънои кайфият ва чигунагӣ аст, дар истилоҳи аҳли Ҳақ вориди қалбӣ аст аз чинси тараб ё қабз ё басат ё ҳайбат бидуни тасаннуъ ва иҷтилобу иктисоб, ки ба зухури сифоти нафс зоил шавад ва агар идома ёбаду малака гардад, онро мақом номанд. Пас аҳвол аз навъи мавоҳиб ва мақом қисми макосиб аст. Аҳвол аз чашмаи иноят сарчашма мегирад ва аз айни вучуд бувад ва мақомот ба базли маҷҳуд ҳосил шавад... [ниг.: 388, с. 206-206], яъне ҳар чӣ ба маҳзи мавҳабат (эҳсон) бар дили поки солики роҳи тариқат аз ҷониби Ҳақ ворид мешавад бе тааммуди солик ва боз ба зухури сифоти нафс зоил мегардад, онро «ҳол» меноманд ва чун «ҳол» доимӣ шуд ва малакаи солик гашт, мақом мехонанд [ниг.: 387, с. 307]:

Шайх Абуабдуллоҳи Хафиф гуфтааст, ки чун Ҳушиом ибни Абдон дар намоз меистод, вайро вачду ҳол мегурифт. Дар меҳроб пасу пеш мерафт ва Қуръон мехонд [16, с. 244].

Мақом – иқомат, иқоматшуда, маҳалли иқомат... Ва назди аҳли маъонӣ мақом ва ҳол мутақорибӣ маънӣ ва мафҳуманд. Мақом иборат аз манзалат ва мартабате аст, ки банда ба воситаи одоби ҳосе бад-он расад ва аз тариқи таҳаммулу сахтӣ ва машаққат бад-он ноил гардад [ниг.: 388, с. 780-781]:

Алқисса, дар мақоми нохӯрдан бимонд то шаш сол [12, с. 550].

Рақс – ҳаракатҳои ҳосе, ки дарвешон ва суфиён бо шартҳои ба худ хос иҷро мекунанд. Дар тасаввуф киноя аз сайри солик ба сӯйи камол аст [ниг.: 387, с. 423]:

Сабаб он буд, ки даъвате кард суфиёнро рақс мекарданд. Яке дар рақс ба ҳаво бар шуда ва нопадид гашту ҳаргиз пайдо нашуд [12, с. 203].

Фақр ба маънои нодорӣ ва бечизӣ ва ниёзмандӣ аст. Фақр асле аст бузург ва асли мазҳаби ин тоифа фақр аст ва ҳақиқати фақр ниёзмандӣ аст, чи он ки бандагӣ, яъне мамлук будан ва мамлук ба молики худ муҳтоҷ аст ва ғани ҳақиқат Ҳақ аст ва фақир халқ. Ва фақир сифати абд аст ба ҳукми «انتم الفقراء والله هو الغني» (Шумо фақиронед ва ин Аллоҳ

аст, ки ғанӣ (бениёз) аст). Баъзе гӯянд, фақр иборат аз фано фи-л-Лох аст ва иттиҳоди қатра бо дарё ва ин ниҳояти сайру мартабаи комилон аст, ки фармуд: «الفقر سواد الوجه في الدارين» (фақр (муҳтоҷӣ) рӯсиёҳӣ дар ду дунё аст), ки солиқ фонӣ шавад ва ҳеҷ чиз ӯро боқӣ намонад, ки он чӣ ба худ нисбат меодааст, ҳама аз он Ҳақ аст ва ӯро ҳеҷ набудааст [ниг.: 388, с. 592-593]. Фақр низ яке аз мақомоти орифон бошад [ниг.: 387, с. 623]:

*Вайро гуфта буд, ки лозим гир **фақрро** ва матарс аз он [12, с. 75].*

Офият ба маънои «тандурустӣ, саломатӣ, сиҳат; осудаҳолӣ, оромӣ, амонӣ; саломат, роҳат осоиш» меояд [ниг.: 374, с. 938; 387, с. 567]. Дар назди орифон сиҳхату саломати ҳосил ва қатъи умед аз халқро офият гӯянд [ниг.: 387, с. 567]:

*Шахсе аз вай пурсид, ки чӣ орзу дорӣ? Гуфт: «**Офияти** рӯзӣ то шаб». Он шахс гуфт: «Ин **офият** нест, ки дар ҳама рӯзҳо дорӣ?» Гуфт: «**Офияти** рӯз он аст, ки дар вай осӣ нашавам Худойро, субҳона» [12, с. 99].*

Чазба – наздик шудани бандаи беранҷ ва саъйи ӯ барои тай кардани манзилҳо ба сӯйи Ҳақ, ки бо тақозои инояти Худованд ба амал меояд. Ба ибораи дигар, наздик гардондани Ҳақ ба банда ба шарофати инояти азалият ва бидуни кӯшиш аз тарафи банда муҳайё сохтани он чизе, ки ҳангоми тай намудани манозил банда ба он ниёзманд аст. Тариқаи чазба роҳи анбиёву авлиё аст [ниг.: 387, с. 285]:

***Чазбаи** қавӣ доштаанд ва ба сифати **чазба** ҳар гоҳ дар ҳар кӣ мехостаанд, тасарруф мекарданд.... [12, с. 494].*

Истиғроқ ба маънои «1. ҳамаро фаро гирифтани, ҳамаро дар бар гирифтани; 2. тамом ба коре маиғул шудани, гарқи коре гардидани» меояд [374, с. 505]. Дар истилоҳи ирфонӣ ба маънои тавачҷуҳи аз андоза берун ва ғӯтавар шудани дар баҳри тавҳид истифода мешавад, яъне ба он маънӣ, ки ҳангоми зикр дили ориф ба андозае ба зикр мутаваҷҷеҳ бошад, ба худаш тавачҷуҳ накунад ва ин ҳолатро фано гӯянд:

Агар нурсанд: «Иттиҳод чист?» Бигӯ: «**Истиғроқ** дар ҳастии Ҳақ, субҳонаҳу» [12, с. 509].

7. Истилоҳоте, ки барои тасвири чаҳони суфиён ва муносибати байни онҳо корбаст мешаванд. Ба ин қабил вожаҳо *шароб* [12, с. 574], *соқӣ* [12, с. 731], *суҳбат* [12, с. 69]-ро шомил кардан мумкин аст.

Шароб. Маъноӣ луғавиаш «*нӯшокӣ, нӯшиданиӣ; шарбат; май, бода*» мебошад [ниг.: 355, с. 397]. Дар истилоҳи ирфонӣ ғалабаи ишкро гӯянд ва ин маҳсули комилон аст, ки дар ниҳояти сулуки аҳассанд. Шароб ба таври мутлақ киноя аз суқри муҳаббат ва ҷазабаи Ҳақ аст. Ишқ ва завқ ва суқрро ба шароб ташбеҳ кардаанд [ниг.: 387, с. 498]. Воситаест, ки барои ба ҳолати ваҷд расидани суфӣ мусоидат мекард. Воситаҳои ба ваҷд омадани суфиён гуногун буданд ва яке аз онҳо шароб дониста мешавад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла дар бисёр тариқатҳои тасаввуф, шароб ҳамчун воситаи баваҷдоранда барои расидан ба мақсад истифода мешуд [ниг.: 333, с. 208]:

Ҳолиё агар қадре шароб даст меод, завқе мекардем [12, с. 574].

Ба ақидаи муҳаққиқон дар тасаввуф истилоҳоту таъбирот ниҳоят мухталиф мебошанд, ки дар ҳеч маслак ва мактабе ба ин андоза истилоҳот ва таъбироти гуногун вучуд надорад. Масалан, дар назми суфиёна танҳо барои ифодаи шароб дахҳо вожа ба кор бурда шудааст, ки ҳамон мафҳумро ниҳоят рангину қолиб ифода менамоянд [ниг.: 134, с. 13; 352]. Аммо насри ирфонӣ аз ҷунин рангинӣ оро мебошад. Аз ин рӯ дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо танҳо вожаи шароб ба назар расид.

Соқӣ. Маъноӣ луғавиаш «*обдеҳ, майкаи, шаробдиханда*» мебошад [375, с. 265]. Азбаски дар баъзе тариқатҳои тасаввуф шароб ҳамчун воситаи ба ваҷдоваранда истифода мешуд, хангоми хоҳиши нӯшидани шароб ба резандаи он – соқӣ мурочиат карда мешуд:

Овози вай шунид, ки ба соқии худ мегуфт: «Пур кун қадаҳе ба гӯри Маҳмудаки Сабуктегин, то бихӯрам!» [12, с. 731].

Сухбат – мусохабат, ҳамроҳӣ. Ба назди орифон муқобили ваҳдат ва тафарруд аст. Сухбат аз одоби тариқат ба шумор аст ва дар ривоёт омада, ки муъмин бо мардум унс гирад ва мардум бо ӯ унс гиранд [ниг.: 387, с. 525]. Ба ибораи дигар муносибати самимона ва руҳониву маънавии ду шахс – шайху мурид ва барқарор гардидани робитаи руҳонии байни онҳоро сухбат меноманд [ниг.: 333, с. 209]:

*Чун мехост, ки ҷудо шавад, гуфт: «Шояд, ки дар ин **сухбат** аз ман ранҷа шуда бошӣ, ки беҳурмати фаровон кардам» [12, с. 69].*

8. Калимаҳое, ки мафҳумҳои вобаста ба ташаккули руҳонӣ маънавӣ аҳли тасаввуфро ифода менамоянд. Дар чараёни ташаккули руҳонӣ маънавӣ аҳли тасаввуф *вақт, вучуд, нафс, тариқ, тариқат, маърифат, шариат, ҳақиқат, ҳиммат, сафар* барин мафҳумҳо ба кор бурда мешуданд.

Вақт. Маъноӣ луғавиаш «замон; лаҳза; мавсим» мебошад [ниг.: 355, с. 903]. Дар истилоҳ аҳволе чун хуб фи-л-Лоҳ, таваккул, таслим ва ризо аст, ки бар солиқ ворид мешавад [ниг.: 387, с. 798]. Он чизе, ки дар хангоми ҳол ба қалби инсон роҳ меёбад. Ифодаи падидаи Холиқ бар Махлуқи худ [ниг.: 333, с. 209]:

*Яке аз ёрони Ҷабаларо **вақт** хуш шуд, бонг бизад ва ҷон бидод [12, с. 263].*

Вучуд ба маъноӣ «*ҳастӣ, мавҷудият*» [ниг.: 355, с. 874] меояд. Вучуд дар истилоҳи суфия вачди бидуни истишъор ба вачд аст [ниг.: 387, с. 780]. Ба ибораи дигар, ҳолати вачд ва баромадан аз ҳолати мавҷудияти худ мебошад, ки дар он аз мухаббат ба Худованд ҳолати беҳудӣ ё «мадхушӣ» ба амал меояд. Дар чунин ҳолат инсон дарки воқеиятро гум ва худро идора намекунад. Дарачаи баланди вачд вучуд мебошад, ки дар он тамоми хусусиятҳои инсонӣ аз байн рафта, ҳисси ваҳдати комил бо Ҳақ ба амал меояд [ниг.: 333, с. 209-210]:

Шайх-ул-ислом гуфт, ки дар вучуд лаззат набувад, ки дар вучуд фуру шакастан ва садамаат бувад, ки дар он ҳавоси мард бирасад [12, с. 313-314].

Нафс маънои луғавиаш «*руҳ, ҳон, худ, ҳеиштан*» мебошад [355, с. 819]. Дар таърифи нафс гуфтаанд: чавҳари мучарраде аст, ки дар зот ниёз ба модда надорад, вале дар феъл ниёз ба модда дорад [ниг.: 387, с. 763]. Ба маънои «*худбиниву худпарастӣ, манманӣ, пастиву разолат, нафси шаҳвонӣ, гаризаи ҳайвонӣ*» меояд. Шахвати инсонӣ ва тамоми хусусиятҳои манфии инсонро низ нафс меноманд. Нафс сарчашмаи тамоми майлу рағбатҳои инсоние мебошад, ки муҳолифи қоидаву қонунҳои шариатанд [ниг.: 333, с. 210]:

Нафси худро дар шугле афкан, пеш аз он ки туро дар шугле афканад [12, с. 214].

Тариқ маънои «*роҳ, тарз, усул*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 473]. Система ё мактаби омӯзиши тасаввуфро тариқи тасаввуф меноманд [ниг.: 333, с. 210]:

Атторро ҳол мутагаййир шуд ва дуккон барҳам зад ва ба ин тариқ даромад [12, с. 736].

Тариқат – сайри хоси солиқони роҳи Ҳақ, монанди тарқи дунё ва давоми зикр ва таваҷҷуҳ ба мабдаъ ва инзиво ва давоми таҳорат ва зуъ ва сидқ ва ихлос ва ғайри он [ниг.: 387, с. 577]:

Ва тариқати вай дар тасаввуф тариқати Суфёни Саврӣ буд... [12, с. 101].

Маърифат. Маънои луғавиаш «*шинохт*» мебошад. Аз назари орифон асли маърифат шинохти Худованд аст. Дар тасаввуф маърифатро ба ду навъ чудо менамоянд: маърифати ом ва маърифати хос. Маърифати ом самъӣ аст ва маърифати хос аёнӣ. Маърифати ом аз айни вучуд аст ва маърифати хос маҳзи мавҷуд [ниг.: 387, с. 730]. Ба ибораи дигар маърифат дар тасаввуф дониши бидуни таҷриба аст, ки бо роҳи иррационалӣ (аз ақл берун) дар натиҷаи фаъолияти

дарозмуддати маънавӣ ва эҳсосоти субъективӣ ҳосил мешавад. Бар хилофи донишҳои таҷрибавӣ маърифат бо роҳи таҳқиқоти воқеӣ (объективӣ) ва муносибати ақлонӣ ба проблемаҳо дониста намешавад. Аҳли тасаввуф маърифатро донишҳои ботиние меноманд, ки аз донишҳои зоҳирӣ тамоман фарқ мекунад [ниг.: 333, с. 210]:

Аз ҳеч кас ва ҳеч чизам ҳасад наёмам, магар аз маърифати орифона, на маърифати тасдиқӣ [12, с. 134].

Шариат дар луғат ба маънои машраату-л-мо, яъне маҳалли ошомидани об омадааст. Дар истилоҳ гуфтору рафтор ва аъмолу аҳкоме аст, ки Ҳақ таоло ба забони паёмбар бар бандагон муқаррар фармудааст ва мучиби интизоми умури маош ва маод аст. Аҳли тасаввуф шариату ҳақиқатро аз ибороти аҳли Аллоҳ медонанд, ки яке аз сикҳати ҳоли зоҳир кунад ва яке аз ваҳомати ҳоли ботин [ниг.: 387, с. 504].

Ҳақиқат. Ин истилоҳ дар фалсафаву ирфон ва назди аҳли завқ дорои маъноҳои зиёд аст, вале дар тасаввуф ҳақиқат марҳилаи ниҳони тарикати тасаввуф мебошад, яъне расидан ба ҳақиқат ё дарёфтани он [ниг.: 333, с. 210].

Шайх-ул-ислом гуфт: «Ин сухан дар шариат куфр аст ва дар ҳақиқат бӯъд» [12, с. 89].

Ҳиммат. Маънои луғавиаш «қувва, қувват; гайрат, кӯшиши, ҷидду ҷаҳд, саъй» мебошад [ниг.: 355, с. 859]. Дар тасаввуф маънои «нерӯ, иқтидори дил»-ро низ ифода менамояд. Бахшидани қалби худ ихтиёри қисмати Худованд ҳиммат мебошад [ниг.: 333, с. 210]:

Гуфт: «Аз Аҳмади Хизравия бузургтар надидам ба ҳиммату сидқи аҳвол» [12, с. 89].

Сафар дар луғат ба маънои «аз як ҷо ба ҷойи дигар рафтан; саёҳат; сайр» омадааст [ниг.: 355, с. 118]. Дар тасаввуф таҳаввули руҳию маънавиеро меноманд, ки аз зикр бо таваҷҷуҳи пурра ба Худованд оғоз меёбад [ниг.: 333, с. 210]:

Ман гуфтам: «Кош боре ин сухан он вақт бигуфтӣ, то ин ҳама ранҷи сафар суд омадӣ» [12, с. 89].

Манозил. Манозил ва мароҳил сайри сулукро гӯянд [ниг.: 387, с. 745].

Аз дасти аҳли манозил ҳеч нахӯрам вараъро, як чаими ман ба рӯйи ман фурӯ давид аз гуруснагӣ [12, с. 240].

9. Истилоҳоте, ки мафҳумҳои муносибати байни суфию Худованд ва ҳолатҳоеро, ки дар ҷараёни дарки Ҳақ Таоло ба амал меояд, ифода менамоянд.

Назар – биниш, басират; нигоҳ; муоина; мулоҳиза, муҳокима; фаҳму идрок [ниг.: 355, с. 811-812]. Дар назди суфиён таваҷҷуҳ ва диққат дар умури ҳақиқи мавҷудот аст. Низ таваҷҷуҳи Илоҳӣ ба солики роҳи Ҳақ ва таваҷҷуҳи банда ба Ҳақро гӯянд [ниг.: 387, с. 814]. Ҳамчунин таваҷҷуҳи ботинии муршид, ки ба аҳли тасаввуф равона гардидааст; ғамхориву парасторӣ нисбат ба мурид [ниг.: 333, с. 209]:

Он вақт ба назари лаззатӣ менигаристам, фарқ надидам ва акнун ба назари илмӣ менигаристам, ҳукм бидидам [12, с. 268].

Фано ба маънои «махв шудан, нест шудан, фавтидан, ҳалоқат, талаф, нобуд шудан, нестӣ, адами ҳама гуна майлу ҳавас, қаноати комил ва мутлақо парҳез кардан аз олами берунӣ, камолоти олами ботинӣ» меояд [ниг.: 355, с. 610-611]. Дар тасаввуф фанои банда дар Ҳақ, ки ҷиҳати башарияти банда дар ҷиҳати рубубияти Ҳақ махв гардад [ниг.: 387, с. 628]. Адам, мавҷуд набудан, яъне ҳамчун ҳолати аз худ беҳуд шудан ва пайдо кардани моҳияти Ҳақ. Фано яке аз дараҷаҳои олитарини иртифои маънавию руҳонӣ ба ҳисоб меравад, ки расидан ба он ба кам қасон муяссар мегардад. Дар ин ҳолат шахсияти кас аз байн рафта, хусусиятҳои Худовандро касб мекунад [ниг.: 333, с. 209].

Бақо – дар муқобили фано. Дар назди орифон иборат аст аз бидояти сайр фи-л-Лоҳ [ниг.: 387, с. 198]:

*Ва вайро баёне некӯ буд ва иборате олий дар **фанову бақо** [12, с. 397].*

Ибодат – парастии Худо. Дар назди орифон ибодатро се марҳила аст: оммаи муъминон Худоро ба умеди савоби охират ва хавф аз иқоб ибодат мекунад. Ва баъзе Худоро аз он чихат, ки шарафи убудият ёбанд ва Худо онҳоро бандаи худ хонад, ибодат мекунад. Баъзе дигар Худоро ибодат кунанд аз чихати ҳайбат ва ҷалоли ӯ ва муҳаббат бад-ӯ, ки мартабаи аълои убудият аст [ниг.: 387, с. 567].

*Ва ҳам вай гуфта, ки нест аз **ибодат** чизе боманфиаттар аз ислоҳи хавотири дилҳо [12, с. 81].*

Маъшук он чӣ ошиқ бад-он ишқ варзад ва хоҳони висоли он шавад. Дар фалсафаи илоҳӣ иллати ғоии маъшук ва ҳадафи ҳамаи ҳаракоту мутаҳарриқоти ҷаҳони вучуд аст. Маъшуқи ҳақиқӣ зоти Ҳақ аст, ки муваҷҷиди ҳама ҳаракоти олам аст. Дар ирфон ҳам мурод аз маъшук Ҳақ таоло аст, аз он рӯ, ки тамоми мавҷудот ба ҷилваҳои анвори вучуди ӯ ҳайронанд ва фақат ӯст, ки аз ҷамеи ҷихот сазовори дӯстӣ аст [ниг.: 387, с. 733].

Ошиқ. Дар забони орифон ҷӯяндаи Ҳақ таолоро бо вучуди талаб ва ҷадди тамом ошиқ гӯянд, ки ғайри маҳбуби ҳақиқӣ касеро нахоҳад ва начӯяд [ниг.: 387, с. 566-567]. Худи Абдурахмони Ҷомӣ дар хусуси Шайх Аҳмади Ғаззолӣ ва рисолаи фалсафии ӯ «Савонех» сухан ронда, аз он рисола маънии калимаҳои «**маъшук**», «**ошиқ**» ва муносибати байни онҳоро хеле хуб зикр менамояд:

*Маъшук ба ҳама ҳоли худ **маъшук** аст, пас истиғно сифати ӯст ва **ошиқ** ба ҳар ҳол худ **ошиқ** аст, пас ифтиқор сифати ӯст. **Ошиқро** ҳамеша **маъшук** дарбояд, пас ифтиқор ҳамеша сифати ӯст ва **маъшуқро** ҳеч чиз дарнамебояд, ки худро дорад. Лоҷарам сифати ӯ истиғно бошад» [12, с. 468].*

Зикр дар тасаввуф ба маънои ёд кардан, мувозибат бар амал, ҳифз, тоат, намоз, баён, Қуръон, ҳилм, шараф, шукр мебошад... Зикр, яъне дар ибтидои кор ёд кардани Ҳақ таоло бо номи ӯ ва иқрор ба

вахдонияти \bar{U} буда, дар ниҳояти кор шаҳодат додан ба шухуди вучуди пурчудааш дар мазохири мумкинот мебошад. Фозилтарин сухан барои зикр калимаи таййиба – «Ло илоҳа илла-л-Лоҳ» мебошад, ки онро «*калиди ҷаннат*» меноманд: «Ло илоҳа илло-л-Лоҳ мифтоҳу-л-ҷанна». Ҳар кас ин суханро дар умри худ як бор бигӯяд, куфраш ба ислому наҷосаташ ба таҳорат мубаддал мешавад. Ҳамчунин зикр ба маънои истилои мазкур бар дил аст ё зикр, яъне таваҷҷуҳ ба маҳбуб ва беҳабар будан аз ғайри \bar{U} [ниг.: 387, с. 402]:

Ҳар кӣ хоҳад, ки роҳ бар вай гушода шавад, ин се корро мулозамат бояд кард: ором гирифтани бо зикри Ҳақ ва аз халқ гурехтан ва кам хӯрдан [12, с. 92].

Ишқ – шавқи муфрит ва майли шадид ба чизе. Ишқ оташе аст, ки дар қалб воқеъ шавад ва маҳбубро бисӯзад. Ишқ дарёи бало ва ҷунуни Илоҳӣ ва қиёми қалб аст бо маъшуқ било восита. Ишқ муҳимтарин рукни тариқат аст ва ин мақомро танҳо инсонӣ комил, ки маротиби тараққӣ ва тақомулро паймудааст, дарк мекунад. Ошиқро дар марҳилаи камоли ишқ ҳолате даст диҳад, ки аз худ бегонаву ноогоҳ мешавад ва аз замону макон фориғ ва аз фироқи маҳбуб месӯзаду месозад [ниг.: 387, с. 580-581].

Муҳаббат – дӯстӣ, меҳрубонӣ. Дар назди орифон ниҳояти муҳаббат ғалаёни дил дар иштиёқи лиқои маҳбуб аст, ки мучиби маҳви муҳиб мешавад [ниг.: 387, с. 701]:

Вайро аз машраби ишқу муҳаббат чошние тамом будааст, ҷунончи дар суханони вай зоҳир аст ва соҳиби самоу ваҷд будааст [12, с. 749].

Сидқ – ростӣ, дурустӣ. Дар назди орифон ба маънои итоат аз шариат ва ҳақиқат [ниг.: 387, с. 528]:

Ва аз вай пурсиданд: «Сидқ чист?» Гуфт: «Сидқ он аст, ки дил сухан гӯяд, яъне он гӯяд, ки дар дилаш бувад» [12, с. 386].

10. Як қисми дигари истилоҳоти ирфонии асарҳоро калимаҳое ташкил медиҳанд, ки **мафҳумҳои ифодакунандаи сабру таҳаммул ва парҳезгорӣ дар тасаввуфро** ифода менамоянд.

Сабр – таҳаммул ва шикебой ва бурдборӣ. Дар истилоҳи ирфонӣ тарки шикоят аз сахтии бало назди ғайри Худо аст [ниг.: 387, с. 521]:

Сабр бар аҳкоми Аллоҳ таоло аз намоз афзал аст [12, с. 224].

Зухд. Маънои луғавиаш рӯй гардонидан аз чизе мебошад. Дар мавриди калимаи *зуҳд* ихтилофи назар вучуд дорад. Баъзеҳо онро рӯй гардондан аз динору дирҳам, яъне молу сарвати дунё меҳисобанду баъзеи дигар тарки қуту ғизо ва шароб кардан. Ба ақидаи баъзеи дигар, *зуҳд* тарки неъматҳои дунёву охират ва берағбатӣ бад-он аст [ниг.: 387, с. 447].

Вараъ – порсой, парҳезкорӣ. Дар истилоҳ «тараққии нафс аз вуқуъ дар муноҳӣ аст» [ниг.: 387, с. 584]:

Тақво дар ҳикмати илмӣ иборат аз иттиҳози виқоят аст ва дурӣ кардан аз уқубат ба воситаи анҷоми тоот ва ихтироз аз маҳрамот. Ва дар назди солиқон тақво он аст, ки маомиди Ҳақро виқояти худ созад ва изофаи ҳама камолот ва фазоил ба ҳазрати ӯ кунад ва Худой бо чунин кас бошад [ниг.: 387, с. 254].

Муомала (т) дар назди орифон аҳком ва ибодоти шаръӣ аст, аз он рӯ, ки арбоби ибодот чашм ба подоши он доранд. Гуфтаанд, ки мутолиба кардани иваз дар баробари тоот аз нисёни фазилату фазл бувад ва лизо аҳли Аллоҳ аҳли шариатро бозаргонон медонанд, зеро Худоро ба хоҳири тамаъ дар бихишту тарс аз дӯзахи ӯ парастииш мекунанд [ниг.: 387, с. 728]:

Ва вайро суханон бисёр аст ва дар ҳикояти некӯ дар муомалат ва зуҳд ва вараъ ва тақво [12, с. 362].

Ҳамин тавр, аз таҳлилу баррасии истилоҳоти ирфонии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ метавон чунин натиҷагирӣ намуд, ки ин истилоҳотро шартан ба гурӯҳҳои мухталиф тасниф кардан мумкин аст:

ки вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои умумии тасаввуф, ному сифатҳои атрибутии Худованд, ки ба фонди умумии лексии тамоми мусалмонон шомил мешаванд, мафҳумҳои ифодакунандаи пешвою роҳнамоӣ дар тасаввуф ва пайравони аҳли тариқат, истилоҳоте, ки мартабаҳои ирфонӣ ва аҳволи суфиёнро баён менамоянд, калимаҳои барои тасвири ҷаҳони суфиён ва муносибати байни онҳо корбаст мешаванд, истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои вобаста ба ташаккули руҳонӣ маънавии аҳли тасаввуф, мафҳумҳои ифодакунандаи муносибати байни суфию Худованд ва ҳолатҳои, ки дар ҷараёни дарки Ҳақ таоло ба амал меояд, калимаҳои, ки баёнгари сабру таҳаммул ва парҳезгорӣ дар тасаввуф мебошанд, аз ин қабил ба ҳисоб мераванд. Як қисми ин истилоҳҳо агар ба хонандаи одӣ фаҳмо бошанд, доираи истемולי қисми дигарашон маҳдуд буда, танҳо дар матнҳои тасаввуфӣ истемол мешаванд. Ҳамчунин таъкид кардан ба маврид аст, ки бархе аз истилоҳоти ирфонӣ бо истилоҳоти динӣ муштарак бошанд ҳам, дар натиҷаи таҳаввулу тақомул тағйири маъно кардаанд ё доираи маънояшон васеъ гардидааст.

2.3. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули синонимҳо

Синонимҳо аз муҳимтарин воситаҳои бой гардидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб рафта, барои пурраву ҷозибанок тасвир намудани предмет ва ҳодисаву воқеаҳои мухталиф мусоидат менамоянд. Тавассути онҳо фикр дилчаспу мухтасар, возеҳу пурмаъно ва таъсирбахш ифода меёбад [ниг.: 181, с. 17; 182, с. 14-17; 309, с. 118; 310, с. 24; 243, с. 105-106; 291, с. 78; 135, с. 34-37]. Аз ин рӯ фасоҳату балоғати суҳан аз бисёр ҷиҳат ба дараҷаи дурусти истемולי синонимҳо вобаста аст.

Интихоби калима, дарки тобишҳои нозуки маъно ва обуранги услубии воҳидҳои луғавӣ аз паҳлуҳои муҳими сабки нигориш ба ҳисоб рафта, ба масъалаи синонимия алоқамандӣ дорад. Шахси

эҷодкор ҳангоми ифодаи матлаб аз байни калимаву ифодаҳои бешумори таркиби луғавии забон ҳамонеро интиҳоб менамояд, ки ҳадафи ӯро возеҳу дуруст ифода карда тавонад. Саҳеҳу пурмаъно, муассиру хушоҳанг ва равшан ифода кардани фикр агар, аз як тараф, ба интиҳобу истеъмоли калима вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба ҷаҳонбинӣ, завқи бадеӣ, ғановати луғавӣ ва маҳорати суҳандониву суҳансанҷии ҳар эҷодкор вобаста аст. Дар эҷодиёти ҳар адиб истифодаи калима ва ифодаҳои шаклан гуногуну мазмунан ба ҳам наздик аҳамияти махсус дошта, дар муайян кардани маҳорати забондонии ӯ омили муҳим ба ҳисоб меравад [ниг.: 304, с. 19-27; 134, с. 91; 309, с. 119; 310, с. 24].

Мавзуи муродифот дар сатҳи лексикология, фразеология ва грамматика баррасӣ шавад ҳам, он аз масъалаи марказии услубшиносӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ услуб ва тарзи ниғориши ҳар эҷодкор бо синонимҳо ва хусусияти ҳаммаъноии калимаҳо алоқаи ногусастанӣ дорад [ниг.: 178, с. 90-91; 134, с. 91; 255, с. 64]. Ба андешаи забоншинос М. Муҳаммадиев, *«масъалаи синонимҳоро ба назар нагирифта дар бораи услуби суҳанронӣ, воситаҳои забон, умуман, ифодаи фикр суҳан рондан имконнопазир аст»* [181, с. 14]. Интиҳоби дурусту бамавқеъ истифода бурдани калима ва дар ин замина саҳеҳу беҳато ифода кардани фикр вазифаи ҳар эҷодкор ба ҳисоб рафта, аз силсилаи синонимҳо интиҳоб намудани калимае, ки матлабро возеҳу таъсирбахш ифода намояд, ба ҳунару маҳорати эҷодии ӯ вобаста мебошад. Чунон ки забоншинос Б. Камолиддинов зимни баррасии маҳорати нозукадоии устод Айнӣ калимаҳои ҳаммаъноро на танҳо як воситаи муҳимми гурез аз такрори бемавқеъ дар асари бадеӣ меҳисобад, балки зухуроти камоли маҳорати *«суҳанварӣ ва суҳангустарӣ»*-ро ба *«масъалаи муродифоти луғавӣ, тафовути тобишҳои маъно ва хусусияти услубии калимаҳои ҳаммаъно, ба тарзи интиҳобу мавқеи истеъмоли онҳо»* марбут медонад [ниг.: 128, с. 31].

Муҳаққиқ Т. Шокиров низ синонимҳоро аз муҳимтарин воситаи ифодаи матлаб, хушбаёнӣ, пуробурангиву пурчилоии фикр ҳисобида, нақши ин гуна вожаҳоро барои таъмини бадеияти асар муҳим арзёбӣ намудааст [ниг.: 316, с. 82-83].

Сарчашмаҳои пайдоиши синонимҳо дар забон мухталиф буда, «*ба қабатҳои услубӣ ва иҷтимоии таркиби луғавии забон вобаста аст*» [290, с. 59]. Калимаҳои иқтибосӣ яке аз сарчашмаҳои пайдоиши синонимҳо ба ҳисоб мераванд [ниг.: 111, с. 19-20; 290, с. 59]. Дар иртибот ба ин метавон гуфт, ки иқтибосоти арабӣ низ дар баробари ғанӣ гардондани таркиби луғавии забони тоҷикӣ яке аз сарчашмаҳои муҳими пайдоиши синонимҳо ба ҳисоб мераванд. Дар ин бора муҳаққиқ Т. Бердиева чунин мегӯяд: «*Арабиёт тавассути омилҳои иҷтимоӣ ва, бешубҳа, омилҳои дохилизабонӣ дар маҷрои инкишофи луғавии забон дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ сабабгори гоҳ душворфаҳмӣ, гоҳ гановати маъно..., маҳдудияти маъно ва инкишофи муродифот ва амсоли инҳо ғайтааст*» [57, с. 6].

Дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ низ муродифоти луғавӣ чун дар ҳама гуна асарҳои баландпояи бадеӣ хеле фаровон ба назар мерасанд. Бешубҳа, баррасию омӯзиши муродифот дар насри ин суҳанвари номӣ барои то андозае шинос гардидан ба коргоҳи эҷодии ӯ, муайян кардани тарзи баён ва меъёри интиҳобу истеъмоли суҳан дар роҳи офариниши маънӣ ва мазмунҳои тоза мусоидат мекунад. Ба қавле, «*ҳар гоҳ аз сарвати забон суҳан равад, одатан чун далели раднопазир ба гановат ва гуногунрангии муродифот рӯ меоваранд*» [68, с. 5]. Вақте суҳан аз интиҳобу истеъмоли калима меравад, боз ба синонимҳо мурочиат менамоем, чунон ки А. А. Брагина мегӯяд: «*Ҳангоме ки кӯишии бо диққати том андеша ва эҳсосоти худро баён кардан ё онро ниҳон доштан мекунад, ба синонимҳо мурочиат менамоянд*» [68, с. 5].

Барои ифодаи мафҳум, мақсад ва андешаи худ интихоби дурусти калима ё ибораю таркиби беҳтарин ҳунари аст. Азбаски таҳқиқоти диссертатсионии мо ба иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ иртибот дорад, мо тасмим гирифтаем, дар ин фасли қор доир ба нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули муродифоти луғавӣ дар асарҳои мавриди назар – «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» суҳан ронем. Гуфтаи бамаврид аст, ки иқтибосоти арабӣ дар ташаккули муродифоти луғавӣ дар асарҳои зикршуда мавқеи назаррас доранд ва барои рангину фасеҳ ва дурусту саҳеҳ ифода гардидани матлаби адиб мусоидат намудаанд. Масалан, нависанда барои ифодаи мафҳуми Худованд силсилаи калимаҳои арабию тоҷикии **Аллоҳ, Ҳақ, Холиқ, Маъбуд, Раб, Худо, Худованд, Парвардигор**ро ба қор бурдааст:

Суҳан дар зоти Ҳақ ҷаҳл аст, ки ҳеч касро дар зоти Аллоҳ суҳан нест... [12, с. 182]; *Эй фарзанд! Вақте ки хидмати махлуқро ҳамчу худ некӯ натавонӣ кард, хидмати Холиқро чӣ гуна ба ҷой тавонӣ овард?* [12, с. 329]; *Савганд ба иззати он Маъбуд, ки онро бор нахоҳам кард, магар бар пушти ту* [12, с. 696]; *Ва ҳам вай гуфта, ки дар Макка бисёр дуо мекардам, ки ё Раб, дили маро ба худ ошноиву шиносӣ деҳ!* [12, с. 153]; *Ман аз Худои таоло шарм медорам, ба марде назар кунам, ки Худои таоло ба вай назар намекунад!* [9, с. 373]; *Худованд субҳонаҳу туро мулки бузург додааст...* [9, с. 374]; *...ҷаро водии нафс ва ҳаворо қатъ намекунад, то ба дил бирасад ва осори Парвардигори худ бинад?* [12, с. 168].

Муаллиф барои саҳеҳ ва мувофиқи мақсад ифода кардани фикр аз силсилаи муродифоте, ки мафҳуми Худовандро ифода менамоянд, ҳамонеро интихоб намудааст, ки аз ҷиҳати ифодаи эҳсосот ва мавқеи истеъмол дуруст аст. Албатта, гурӯҳи калимаҳое, ки барои ифодаи мафҳуми Худованд ба қор бурда шудаанд, аз ҷиҳати тобишҳои маъно фарқ мекунанд. Аз байни ин калимаҳо вожаи **Ҳақ** хусусияти ирфонӣ дорад. **Маъбуд** хусусияти китобӣ дошта, ба маънои умумии «ҷар чизи

қобили парастии, предмети ибодату парастии, чизе, ки онро ҳамчун худо парастии мекунад, ба монанди бут, оташ ва гайра» [355, с. 494; 374, с. 663] истеъмол мегардад. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ин калима ба маънои «Худованди ягона, офаридгори тамоми олам ва мавҷудот» ба кор бурда шудааст. **Худо** бештар хусусияти умумиистеъмоли дорад. **Раб** ҳангоми мурочиат дар сухани фасеху пуршукӯҳ ба кор бурда мешавад. **Парвардигор, Аллоҳ** ва **Холиқ** хусусияти китобӣ дошта, дар нутқи хаттӣ истифода мегардан.

Ҳарчанд нависанда калимаҳои ҳаммаъноӣ **шайх** ва **пир** зиёд ба кор бурдааст, вале доираи маъноӣ калимаи аслии тоҷикии **пир** васеъ мебошад. Он ҳам ба маъноӣ асли ва ҳам ба маъноӣ маҷозӣ истифода гардида, бо калимаҳои зиёд ҳамнишин шуда метавонад, қобилияти зиёди калимасозиву ибораорӣ дорад. Дар таркиби ибораҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳо зиёд ба кор бурда мешавад [ниг.: 375, с. 62-63; 378, с. 100; 379, с. 835]. Калимаи арабии **шайх** бошад, бештар ҳамчун истилоҳи динию тасаввуфӣ ба кор бурда мешавад. Ин калима маҷозан ба маъноӣ «олим, донишманд» низ ба кор бурда шуда, аҳёнан дар таркибҳои рехта, воҳидҳои фразеологӣ ва мақолу зарбулмасалҳо низ воҷеҳурӯд [ниг.: 378, с. 619; 380, с. 428-429]. Аммо вожаи **пир** на танҳо ба маъноӣ динию тасаввуфӣ истеъмол мешавад, балки дар ҳар касбу кор маъноӣ «устод (усто)»-ро ифода менамояд [ниг.: 364, с. 161-162], ки мақоли тоҷикии «**Пир нест, тадбир нест**» гувоҳи ин гуфтаҳо мебошад. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ин ду калима ҳамчун истилоҳи тасаввуфӣ ба хоҳири худдорӣ аз такрори бемаврид истифода шудаанд:

Чун фориғ шуданд аз самоъ, мутрибро қазф афтод ва бар сачҷодаи Шайх қай кард. Пир гуфт: «Ҳеч мағӯед!» [12, с. 263].

Ҳангоми таҳлили услубии муродифот дар осори ҳар эҷодкор бояд на танҳо истифодаи силсиланоки муродифот, ки ҳадафи гӯяндаро мушаххастар мегардонанд, ба инобат гирифта шавад, балки ба

интихоби калима низ диққати чиддӣ додан лозим аст. Дар осори илми забоншиносӣ муродифоти луғавиро ба хелҳо чудо кардаанд, вале ин таснифот бо баъзе тафовути ҷузъӣ, асосан, бо ҳам мувофиқ меоянд. Аз ҷумла, М. Ф. Палевская дар асари худ «Синонимы в русском языке» муродифотро ба хелҳои семантикӣ, услубӣ ва семантикию услубӣ чудо мекунад [ниг.: 215, с. 34]. Забоншинос Ҳ. Мачидов онҳоро ба муродифоти мафҳумӣ (семантикӣ ё маъноӣ), услубӣ ва эҳсосӣ гурӯҳбандӣ намудааст [ниг.: 158, с. 80-81; 153, с. 23]. Бо вучуди ин мо ҳангоми таҳлилу баррасии синонимҳо дар насли Ҷомӣ ҳадафҳои услубии калимаҳои наздикмаъноро меёри асосӣ интихоб намудем, зеро муродифот объекти асосии фанни услубшиносӣ ба ҳисоб меравад.

Албатта, яке аз сабабҳои истифодаи муродифот гурез аз такрори бемаврид аст, зеро забони вайрон ҳар гуна фикри бикрро ҳам барбод медиҳад [ниг.: 268, с. 196-197]. Абдурахмони Ҷомӣ, ки аз маҳорати баланди суҳангустарӣ бурхӯрдор буд, таркиби луғавии асарҳои ӯ хеле бою рангин мебошанд. Дар осори ӯ такрори бемавқеу забонзада шудани калимаву таркиб ва ибораҳо ба назар намерасанд ва ин ба шарофати истифодаи дурусту моҳиронаи калимаҳои ҳаммаъно ба ӯ муяссар шудааст. Нависанда барои ифодаи як матлаб калимаву ифодаҳои гуногуни ҳаммаъноӣ арабию тоҷикиро истифода мебарад, ки ин боиси ҷасоҳату назокати суҳан ва зебоиву таъсирбахшии фикр мегардад:

*Ҳарчанд таҷассус намуд ҷуз **касрати** тараддуд ва **бисёрӣ** омадишуд онро сабабе наёфт [9, с. 359]; Миёни Муовияву Уқайл ибни Абутолиб **дӯстӣ** тамои буду мусоҳабати бардавом. Рӯзе дар роҳи **муҳаббат**ашон хоре афтоду бар чеҳраи **муваддат**ашон губоре нишаст [9, с. 365]; **Бими** ман аз меҳмони нӯшида аст, на аз мизбони ошкор ва **тарси** ман аз захри дандони мор аст, на аз захми пайкони хор. Агар на **ҳавли** ин меҳмон хӯрдаме, мизбонро як луқма кардаме [9, с. 474].*

Дар мисолҳои боло калимаҳои ба ҳам муродифи *касрат* – *бисёрӣ*, *дӯстӣ* – *муҳаббат* – *муваддат*, *бим* – *тарс* – *ҳавл* ба хотири гурез аз такрори ноҷо, забонзада нашудани калимаҳо ва ғӯшхарош нагардидани матлаб ба кор бурда шудаанд, ки ин аз маҳорати баланди нигорандагӣ ва суҳандониву суҳаншиносии адиб гувоҳӣ медиҳад. Аз силсилаи синонимҳои зикршуда *касрат* вожаи иқтибосии арабӣ ва *бисёрӣ* вожаи аслии тоҷикӣ; *дӯстӣ* аслии тоҷикӣ, *муҳаббат* ва *муваддат* иқтибосии арабӣ; *бим* ва *тарс* аслии тоҷикӣ, *ҳавл* иқтибосии арабӣ мебошанд. Аз ҷиҳати мансубияти услубӣ *касрат* хусусияти китобӣ дошта, *бисёрӣ* умумиистеъмол мебошад. *Дӯстӣ* хусусияти умумиистеъмолӣ ва *муҳаббат* хусусияти китобӣ дорад, *муваддат* дар забони имрӯза умуман дар истеъмол ба назар намерасад. Ба ҳамин монанд *тарс* дорои хусусияти умумистеъмолӣ буда, *бим* ба забони гуфтугӯ хос аст ва вожаи арабии *ҳавл* ниҳоят камистеъмол буда, танҳо дар забони адабии китобӣ ба назар мерасад.

Абдурахмони Ҷомӣ нависандаи мумтоз ва нуктасанҷ аст. Ӯ дар забони асарҳои насриаш унсурҳои забонӣ, ба хусус муродифоти воҳидҳои луғавиро, самаранок ба кор бурдааст. Истифодаи дурусти муродифот имкон додааст, дар асарҳои нависанда фикр саҳеҳу воқеӣ ва матлаб дурусту образнок ифода ёбад, ки чунин тарзи ифодаи марғуб тавачҷуҳи хонандаро ҷалб намуда метавонад. Аз ҷумла, нависанда бо мақсади таъмини равшанбаёнӣ аввал калимаи аслии тоҷикӣ ва баъдан муродифи арабии онро меорад:

Дар хабар аст, ки Худои таоло фардои қиёмат бо бандани аз муфлисӣ ва бемоягӣ шарманда мегӯяд, ки фулон донишманд ё орифро дар фулон маҳалла мешинохтӣ? [9, с. 334].

Дар мисоли зерин бошад ибораи арабии *раъс-ул-мол* бо калимаи мураккаби тоҷикии *сармоя* синоним гардидааст:

Гӯянд тоҷиреро аз Мултон дуддон дар роҳ горат карданд ва раъс-ул-моли вай бибурданд. Ба хидмати Шайх Садруддин... рафт, ки

азимати Дехлӣ дорам ва илтимоси суфориши кард ба Шайх Низомуддин, ки он чо илтифот намояд, ки вайро сармоџи тиҷорат ба даст ояд [12, с. 622-623].

Баъзан вожаи арабӣ бо синонимҳои тоҷикиаш шарҳ дода мешавад:

Балои азим мебинам, аммо ҳаво, яъне меҳру дӯстӣ, беш аз балост [12, с. 57].

Умуман, дар асарҳои Қомӣ синонимҳои арабию тоҷикӣ ва тоҷикию арабӣ ҳам бо мақсади гузаш аз такрори бемаврид ва ҳам бо мақсади тақвияти суҳани нависанда ниҳоят зиёд истифода шудаанд. Ба монанди: *пой – қадам [12, с. 58], гом [12, с. 446] – қадам [12, с. 219], тавозуъ – фурутанӣ [9, с. 342], ҳилм – бурдборӣ [9, с. 355], бузург – шариф [9, с. 358], инсоф – дод [9, с. 358], карам – бузургворӣ [9, с. 367], роҳат – осудагӣ, меҳнат – фарсудагӣ [9, с. 427], дият – хунбаҳо [9, с. 432], закӣ – тезфаҳм [9, с. 439], тижӣ – холӣ [9, с. 472], дӯстӣ – рафоқат [9, с. 473], ҷафо – ситам [9, с. 475], сақар [12, с. 577] – дӯзах [12, с. 157], ҷаннат – бихишт [12, с. 27], бузургон [12, с. 87] – кибор [12, с. 39] – ақилла [12, с. 81], фатӣ – ҷавонмард [12, с. 163], ҷавонмардӣ [12, с. 205] – футувват [12, с. 141], марг [12, с. 128] – мавт [12, с. 99], қатл – куштан [12, с. 147], вом [12, с. 151] – дайн [12, с. 643], равех – оромӣ [12, с. 31] – осоиш [12, с. 270], киром – бузургон [12, с. 158], дуруштиӣ – ҷафо [12, с. 60], очур – хишт [12, с. 76], лаззат – хушӣ [12, с. 108], ёрон – ақрон [12, с. 110], заиф – барҷоймонда [12, с. 114], содиқ(он) – рост(он) [12, с. 114], атф – меҳрубонӣ [12, с. 224], дидор – зиёрат [12, с. 237], вафот [12, с. 248] – марг [12, с. 254], хиёр – бодиринг [12, с. 266], наздикӣ – қурб [12, с. 297], тавбих – сарзаниш [12, с. 319], писар [12, с. 327] – сабӣ [12, с. 328], хок – турбат [12, с. 376], тазарруъ – зорӣ [12, с. 377], ҳамида – писандида [12, с. 417], наздик(он) [12, с. 568] – муқарраб(он) [12, с. 525], дашном – сафоҳат [12, с. 568], барҷоймонда – маҷзум – мафлуҷ [12, с. 640], хайр – некӯӣ [12, с. 661],*

чалолат – бузургӣ [12, с. 713], мутааддид – бисёр [12, с. 750], намоз – ибодат [12, с. 757], мор – сӯбон [12, с. 777], хуб(тар) – марғуб(тар) [12, с. 461] ва ғайра.

Аз байни муродифоти дар боло зикргардида вожаҳои тоҷикӣ бештар умумистеъмол буда, калимаҳои ҳаммаъноӣ арабӣ хусусияти китобӣ доранд. Аксари чунин калимаҳои асливу иқтибосии арабӣ барои возехтару равшан ифода гардидани матлаб ва таъкиди суҳан дар шакли ҷуфти синонимҳо истифода гардидаанд, ки каломӣ нависандаро боз ҳам фасеҳу пуртаъсиртар гардониданд. Аз ҷумла, дар мисолҳои зерин ҷуфти синонимҳои *мазаллату хорӣ, зул ва хорӣ, зиллату хорӣ, тавозуъ ва фурӯтанӣ, яғона ва беназир, аҷзу шикастагӣ, вақоҳату бешармӣ* чунин хусусият доранд:

Ва агар гӯянд: «*Пешаи ту чист?*». Гӯяд: «*Иқтисоби мазаллату хорӣ*» [9, с. 343]; Агар тамаъро бипурсанд, ки падари ту кист? Гӯянд: «*Шакк дар мақдур*». Ва агар гӯянд: «*Пешаи ту чист?*» Гӯяд: «*Иқтисоби зул ва хорӣ*» [12, с. 175]; Дигар гуфт: «*Бо хурдон дар ҳазлу фисус овехтан обрӯӣи бузургӣ рехтан аст ва губори зиллату хорӣ ангехтан*» [9, с. 348]; ...чун дар ҷоҳи вай бияфзояд, вай дар *тавозуъ ва фурӯтанӣ* бияфзояд... [12, с. 181]; Аз аиммаи қавм ва аҷиллаи машоих аст *яғона ва беназир* [12, с. 110]; ...бар *аҷзу шикастагии* ман бибахшою шаколи ин ашқолро аз пойи ҷаҳонпаймоӣ ман бикӯшой! [9, с. 483]; Ин чӣ *вақоҳату бешармист* ва бевафою *беозармӣ*, ки домани суҳбат аз ӯ дарчидӣ ва пойи иродат аз ӯ даркашидӣ? [9, с. 403].

Дар мисоли охирон ба ғайр аз ҷуфти синонимҳои *вақоҳату бешармӣ* вожаи *беозармӣ* низ бо ҳар ду калима муродиф мебошад.

Чунон ки аз муқоисаи мисолҳо бармеояд, нависандаи хушсалиқа бо истифода аз имконоти услубии муродифот калимаю ифодаҳои ҳаммаъноро барои тафсил додани мазмун, таъкиди фикр ва тасвири амалу ҳолат қорбаст намуда, бо ин роҳ забони асарҳояшро муассиру дилнишин гардонидааст. Аз ҷумла, дар мисоли зерин муродифоти

арабии *заиф* ва тоҷикии *барҷоймонда* барои тасвири ҳолат қорбасти гардидаанд:

Дастӣ ниёз бардоштам ва гуфтам: «Худовандо! Заифаму барҷоймонда ва ба зиёфати ту омадам» [12, с. 114].

Чандомади ҷунин калимаҳои ҳаммаъноӣ арабиву тоҷикӣ низ дар асарҳои мавриди таҳқиқ ниҳоят ҷолиб мебошад. Масалан, нависанда вожаи аслан тоҷикии *бузургонро* ҳамагӣ 24 маротиба истеъмоли намудааст. Муродифи арабии ин калима – шакли ҷамъи шикастаи *кибор* 39 маротиба ва муродифи дигари он – шакли ҷамъи шикастаи *ачилла* 13 маротиба ба қор бурда шудааст. Ё калимаҳои тоҷикии *ҷавонмард* 20 маротиба, *ҷавонмардӣ* 10 маротиба, муродифоти арабии ин вожаҳо – *фатӣ* 20 маротиба, *футувват* 15 маротиба қорбасти гардидаанд. Калимаи тоҷикии *дастархон* дар асари нависанда умуман ба қор бурда нашудааст, вале синонимҳои арабии ин калима *суфра* 29 маротиба, *моида* 3 маротиба, *натъ* 1 маротиба ба назар мерасад. Аз ин маълум мешавад, ки дар баъзе мавридҳо майли нависанда дар истеъмоли калимаҳои ҳаммаъноӣ арабӣ бештар мебошад.

Ҷунин калимаҳои синонимии асливу иқтибосӣ ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ низ истифода шудаанд. Ҷунончи, дар мисолҳои зерин калимаи арабии *истиғфор* ва муродифи тоҷикии он – *омурзиш* ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номии *истиғфор қардан* ва *омурзиш хостан* калимаи арабии *сайҳа* ва муродифи тоҷикии он – *бонг* ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номии *бонг задан* ва *сайҳа задан* истеъмоли гардидаанд.

Эй халифа, инро ҳам дигаре аз он гуноҳон шумору аз он маосӣ ангор, ки ҳамвора аз он истиғфор мекунӣ ва омурзиш мехоҳӣ [9, с. 372]; *...сайҳаҳои бисёр мезад ва асари он ба ҳама маҷлисиён сироят мекард* [12, с. 614]; *Бонг зад, ки кист, ки ҳафтад ҳаҷ ба як шарбати об бихарад?* [12, с. 114].

Калимаи *истигфор* исми амал ё масдари феъли навъи даҳуми забони арабӣ – *اِسْتَغْفَرَ* мебошад [ниг.: 140, с. 321-324; 317, с. 353-354; 278, с. 257-258; 119, с. 27; 311, с. 57-62]. Он дар луғат ба маънои «*талаби авф ва омурзиш кардан (аз Худо), мағфират хостан, тавба кардан, бахшиши гуноҳро хостан, калимаи «астағфируллоҳ»-ро ба забон овардан*» [ниг.: 377, с. 560; 374, с. 505; 354, с. 566] омадааст. Вожаи *омурзиш* калимаи аслии тоҷикӣ буда, ба маънои «*бахшидани гуноҳ, авф кардан, бахшидан, авфи гуноҳ аз тарафи Худо, бахшиши, аз хато гузаштан, авф, талаби авф, талаби бахшидани гуноҳ*» [ниг.: 378, с. 30; 374, с. 918-919] меояд. Ин ду вожа ба маънои «*талаби авф, талаби бахшидани гуноҳ*» синоним мебошанд. *Истиғфор* бо феъли ёвари *кардан* кор фармуда шуда, феъли таркибии номии *истигфор кардан, омурзиш* бо феъли ёвари *хостан* фаъли таркибии номии *омурзиш хостан* сохтааст, ки ин ду феъл ҳаммаъно мебошанд. Калимаҳои *сайҳа* ва *бонг* низ муродифанд. Маънои калимаи арабии *сайҳа* «*дод, фарёд, доду вой, бонг, наъра, фигон, нола, галогула магал*» [ниг.: 355, с. 452], «*бонг ва фарёди даҳшатангез, наъра*» [ниг.: 375, с. 179; 378, с. 195] мебошад. *Бонг* вожаи аслии тоҷикӣ буда, ба маънои «*фарёд, овоз, садо, махсусан садои баланд; овози баланд, садои чеги ҳайвонот*» [ниг.: 374, с. 201; 377, с. 229] кор фармуда мешавад. Дар насри Ҷомӣ вожаҳои *бонг* ва *сайҳа* ба маънои «*доду фарёд, наъра, фигон, садои махсусан баланд*» ҳаммаъно шуда, ҳар ду бо феъли ёридиҳандаи *задан* феъли таркибии номии *сайҳа задан* ва *бонг задан* сохтаанд, ки ин феълҳо хусусияти синонимӣ доранд ва бо мақсади гурез аз такрори ноҷо кор фармуда шудаанд.

Ҷуфти синонимҳои арабию тоҷикӣ низ ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ ба кор бурда шудаанд. Чунончи, дар мисоли зерин ҷуфти синонимҳои *тазарруъ* ва *зорӣ* бо феъли ёридиҳандаи *кардан* омада, на танҳо феъли таркибии номии *тазарруъ ва зорӣ кардан* сохтаанд, балки таъсири сухани нависандаро дучанд намудаанд:

...пеши шайх тазарруъ ва зорӣ карданд, то дуо кард ва он мард ба ҳоли худ бозомад [12, с. 377].

Баъзан нависанда аз чунин синонимҳои асливу иқтибосии арабӣ калимаи нави ҳаммаъно месозад. Масалан, калимаи аслии тоҷикии *тарс* бо вожаи иқтибосии *ҳавл* муродиф мебошад. Нависанда аз ин ду калимаи ҳаммаъно бо суффикси **-нок** ва сифати феълии замони гузаштаи феъли *задан (-зада)* калимаҳои синонимии *тарснок* ва *ҳавлзада* сохтааст:

Тарснок ва ҳавлзада аз хоб даромад [12, с. 661].

Тарснок дар забони имрӯзаи тоҷикӣ маъмул аст, вале *ҳавлзада* шояд офаридаи нависанда бошад. Ин вожа хусусияти адабии китобӣ дорад ва онро дар қабати лексикаи адабии китобии забони адабии муосири тоҷик истифода бурдан мумкин аст. Муродифи дигари *ҳавлзада* – вожаи сохтаи *ҳавлнок* дар қабати лексикаи забони адабии китобӣ ба кор бурда мешавад.

Бо мақсади гурез аз такрори бемаврид нависанда на танҳо синонимҳои арабию тоҷикӣ, балки танҳо калимаҳои ҳаммаънои арабию низ ба кор бурдааст. Чунончи, дар мисолҳои зерин калимаҳои ҳаммаънои арабии *мулук – салотин, сабаб – ҷиҳат* ва *қитъа – мавзеъ* ҳам барои гурез аз такрори ноҷо ва ҳам барои дурусту возеҳифода намудани матлаби нависанда истеъмом гардидаанд:

Пеши халифа ба пой хост, ки се чиз овардаам, ки ҷуз мулукро набояд ва ҷуз салотинро нашояд [9, с. 353]; Гуфт: «Муҷиб он ки дониستم, ки аз сабаби наомадан суол беҳ, ки аз ҷиҳати омадан изҳори малол» [9, с. 360]; Филҳол як сар гӯсфандро кушту пухту пеши ман овард ва маро қитъае аз он хуш омад. Бихӯрдаму гуфтам: «Валлоҳ, ин басе хуш буд». Он гулом берун рафту як-як гӯсфандро мекушту он мавзеъро мепухту пеши ман меовард [9, с. 386].

Калимаҳои ҳаммаънои арабӣ дар асарҳои нависанда зиёд ба назар мерасанд: Ба монанди: *кисват – либос [12, с. 753], дуо – сано [9, с. 332],*

фасеҳ – *балег* [9, с. 460], *нуқл* – *неъмат* [9, с. 471], *шаҳд* – *асал* [9, с. 479], *илм* – *маърифат* [12, с. 24], *куният* – *лақаб* [12, с. 57], *турбат* – *қабр* [12, с. 344], *таҷрид* – *тафрид* [12, с. 778] ва ғайра.

Ҳамчунин баъзе вожаҳое ба назар мерасанд, ки дар алоҳидагӣ ҳаммаъно нестанд, аммо дар матни асарҳои нависанда хусусияти синонимӣ зоҳир кардаанд. Аз ҷумла, дар мисоли зерин:

Ва баъд аз он ба Чишт муроҷиат кард ва ба тарбияти муридону мустафидон машғул шуд ва аз атроф толибон рӯйи иродат ба суҳбат ва хидмати вай оварданд [12, с. 420].

Калимаҳои *мурид* – *мустафид* – *толиб* аз ҷиҳати маъноӣ луғавӣ муродиф нестанд, аммо дар насри Ҷомӣ ҳамчун истилоҳи суфиёна хусусияти синонимӣ пайдо кардаанд. *Мурид* дар луғат ба маъноҳои «1. *пайрав*, *ҳаммаслак*, *тарафдор*, *шогирд*, *хонанда*; 2. *пайрав* ва *шогирд* дар *ҷараёни суфия* (*нахустин дараҷаи суфиён*)» [355, с. 320] «1. *иродатманд*, *хоҳон*, *толиб*; 2. *пайравикунанда*, *пайрав*, *дастдода* ва *байаткунандаи шайх*, *пир ё эшон*» [374, с. 745; 377, с. 842] зикр шудааст. Ин калима дар забони муосири арабӣ ба маъноӣ «*аспирант*, *унвонҷӯй*» низ корбаст мешавад [ниг.: 355, с. 320]. *Мустафид* ҳамчун исми амал ё масдари феъли навъи даҳуми забони арабӣ – *اِسْتَفَادَ* ба маъноӣ «*шахсе*, ки *фоидаро* ба худ *ҷалб* мекунад, *фоидахоҳ*, *шахсе*, ки *хоҳиши фоида* бурдан дорад, *истифодабаранда*» [355, с. 615], «*фоидабаранда*, *бахраманд*» [374, с. 758] истифода мешавад. *Толиб* маъноӣ «*ҷӯянда*, *талабкунанда*, *хоҳишкунанда*, *хостгор*, *орзуманд*, *талабгор*» [355, с. 477; 375, с. 371; 378, с. 350]-ро дорад. Ин се калима ба маъноӣ тасаввуфии «*пайрав*, *ҳаммаслак*, *тарафдор*, *шогирд* ва *шогирди аҳли суфия*, *дастдода* ва *байаткунандаи шайх*» хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир кардаанд.

Ё дар мисоли зерин *мусаннафот*, ки шакли ҷамъи солим мебошад маъноӣ «*чизҳои таснифкардашуда*»-ро дорад [ниг.: 374, с. 751], аслан, бо калимаи *кутуб*, ки шакли ҷамъи шикаста буда, ба маъноӣ

«*китобҳо*» меояд, муродиф нест. Аммо ин ду калима ба маънои «*асар, таълифоти адабӣ ё илмӣ*» хусусияти муродифӣ зоҳир кардаанд:

...суханони вайро дар мусаннафоти худ оварда. Шайхи ориф Абубакр ибни Исҳоқ-ал-Калободӣ ал-Бухорӣ, раҳимаҳуллоҳу, дар кутуби худ суханони бевосита аз вай бисёр ривоят карда [12, с. 213].

Дар асарҳои нависанда калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳамчун таркибҳои ҷуфти синонимӣ кор фармуда шуда, барои саҳеҳу дақиқифода кардани матлаб нигаронида шудаанд. Ба монанди: *илму маърифат [9, с. 333], азамату ҷалолат [9, с. 360], караму эҳсон [9, с. 384], ҳишмату шавкат [9, с. 381], фақру фоқа [9, с. 385], иффату назофат [9, с. 395], лутфу зарофат [9, с. 395], азамату шавкат [9, с. 408], мадҳу таъриф [9, с. 444], ишқу муҳаббат [9, с. 461], шаҳду асал [9, с. 479], қалақу изтироб [12, с. 526]* ва ғайра:

Ҳукумат дар вучуди салотин зуҳури насафат ва адолат аст, на зуҳур ба сифати азамату ҷалолат [9, с. 360]; Чун ба қасри Ҳорун даромад, он азамату шавкат бидиду маҷлиси Ҳорунро мушоҳида кард, дар чашими вай бузург намуд [9, с. 408]; ...он овозро шуниду гуфт: «Абдулқодир, ин чист?» Гуфтам: «Ин қалақу изтироби нафс аст» [12, с. 526].

Бар хилофи синонимҳои ҷуфте, ки як ҷузъашон арабӣ ва ҷузъи дигарашон тоҷикӣ мебошанд, таркибҳои ҷуфти синонимие, ки ҳар ду ҷузъашон арабианд, хусусияти китобӣ доранд.

Баъзан иқтибосоти арабӣ бо вожаҳои муарраби ҳаммаънояшон низ ба хотири рангинбаёнӣ ва гурез аз такрори ноҷо истеъмол гардидаанд. Ба монанди вожаҳои муарраби юнонии *файласуф* ва арабии *ҳаким*:

Дар маҷлиси Кисро се тан аз ҳукамо ҷамъ омаданд: файласуфи рум, ҳакими ҳинд ва Бузургмеҳр [9, с. 354].

Абдурахмони Ҷомӣ барои саҳеҳу дақиқ ва ба мақсад мувофиқифода кардани амали *баргаиштан* феълҳои таркибии *муроҷиат кардан*,

авд кардан ва феъли сохтаи аслии *бозгаиштан*ро бо мақсади рангинбаёнӣ ба кор бурдааст, ки чузъҳои маънодори феълҳои таркибӣ исмҳои амал ё масдарҳои арабии *муроқиат* ва *авд* мебошанд:

Дар санаи самонӣ ва самонина ва арбаимитин (соли 488/1095) ҳаҷ гузорид... Баъд аз он ба Шом муроқиат кард ва он қадар, ки хост, он ҷо буд. Баъд аз он ба ватан бозгаиш ва ба ҳоли худ машгул шуд ва аз халқ хилват гузид ва кутуби муфиде тасниф кард... Ва баъд аз ин ҳама ба Нисобур авд кард ва дар Низомияи Нисобур дарс гуфт... [12, с. 465].

Аз силсилаи муродифоти *бозгаиштан*, ки дар мисоли сеюм бо мақсади гурез аз такрори бемаврид истифода гардидаанд, танҳо ҳуди *бозгаиштан* имрӯз серистеъмол аст. *Муроқиат кардан* имрӯз дар забони тоҷикӣ ба маънои «*бозгаиштан, баргаиштан*» истеъмол нагардида, «*бо мақсади чизе ба касе рӯ овардан, аз касе чизеро пурсидан*»-ро ифода мекунад. Чузъи маънодори ин феъли таркибии номӣ – исми амали феъли навъи сеюми забони арабӣ *муроқиат* маънои «*бозгаиш, баргаиштан*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 288], ки нависанда онро ба ҳамин маъно кор фармудааст. Дар забони имрӯзаи арабӣ исми *муроқиат* сермаъно буда, ба маъноҳои «1. муоина, тафтиш, аз назар гузарондан; 2. муқоиса, тафтиш, татбиқ; 3. муроқиат (*ба касе*); машварат; 4. назорат, тафтиш» кор фармуда мешавад [ниг.: 355, с. 288]. Он ҳатто ҳамчун истилоҳи соҳаи ҳуқуқ ба маънои «*аз нав дида баромадани парванда, тафтиши дубора ё такрории парванда*» кор фармуда мешавад [ниг.: 355, с. 288]. Пас, исми *муроқиат* тағйири маъно накардааст, балки яке аз тобишҳои маъноии он дар забони тоҷикӣ аз байн рафта, тобиши маъноии дигари он серистеъмол шудааст. *Авд кардан* имрӯз дар забони тоҷикӣ тамоман дар истеъмол нест. Чузъи маънодори ин феъли таркибии номӣ – исми амали *авд* маънои «*бозгаиш, баргаиштан*»-ро ифода мекунад. Нависанда ин ду исми амалро бо феъли ёридиҳандаи *кардан* кор фармудааст. Албатта, муносибати муродифҳои тоҷикӣ бо арабӣ, арабии маъмул бо номаъмул дар осори

гузаштагон масъалаи муҳимми истеъмоли луғат аст. Дар замоне, ки Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ зиндагӣ ва эҷод мекард, шояд истифодаи феъли таркибии номии **авд кардан** низ чандон ҷоиз набуд ва эҳтимол адиб онро ноилоҷ барои гурез аз такрор кор фармуда бошад. Аз ин бармеояд, ки барои Ҷомӣ гурез аз такрори бемаврид ва рангинбаёнӣ муҳимтар аз кор фармудани арабизмҳои мушкилфаҳм аст.

Нависанда ба хотири рангинии тарзи баён ва ҷалби таваҷҷуҳи хонанда синонимҳои арабию тоҷикӣ ва тоҷикию арабию ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ ба кор мебарад. Дар мисолҳои зерин феълҳои таркибии номии **ҳамроҳӣ кардан (накардан) – мусоҳабат кардан, фатҳ шудан – кушода шудан, ёд кардан – зикр кардан** бо ҳамин мақсад ба кор бурда шудаанд:

Бо ту ҳамроҳӣ мекунам. Гуфт: «Ман бо ту ҳамроҳӣ намекунам. Хиёнат мекунӣ дар пораи кадуи тар ва мусоҳабат мекунӣ?» [12, с. 164]; *Фардо моро фатҳ шавад. Пас фардо моро кушода шавад, на вилоятест ва на фалоҳ?* [12, с. 698]; *...бо якдигар ёди ақволи фуқаро кардем ва зикри марде аз Шом карданд...* [12, с. 719].

Калимаҳои ба ҳам муродифи арабӣ низ ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ бо мақсади гурез аз такрори бемаврид ва рангин намудани сухани нависанда ба кор бурда шудаанд. Исмиҳои мафъули **маълум** ва **мафҳум**, ки дар мисоли зерин бо феъли ёвари **шудан** истеъмом гардидаанд, аз ҳамин қабиланд:

Он чӣ маълум шавад ба иборате, ки мутаорифи рӯзгор аст, дар баён орад ва онро, ки мафҳум нашавад, дар ҳиҷоби ситру китмон бигзорад [12, с. 20].

Таркибҳои ҷуфти синонимиро низ нависанда ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ ба кор бурдааст. Дар чунин маврид ин гуна таркибҳои ҷуфт барои таъкиду тақвияти каломи муаллиф ва марғубу дилнишинифода намудани фикр ба кор бурда шудаанд. Таркибҳои ҷуфти синонимии тоҷикиву арабии **бузургу**

шариф, арабиву тоҷикии *тавбиху сарзаниши* ва арабиву арабии *волаву ҳайрон*, *волаву мутаҳаййир*, *маҳзуну мағмум*, *фард ва муҷаррад*, *илзом ва иқҳом*, ки ҳамчун чузъи маънодори феълҳои ёвари *гаштан*, *шудан*, *кардан* кор фармуда шудаанд, аз ҳамин қабил мебошанд:

Гуфт: «Зиндагонии подшоҳ дароз бод, на мард ба амал *бузургу шариф гардад*, балки амал ба мард *бузургу шариф шавад*» [9, с. 358]; *Вайро бар сари қофила бинионед, то ҳар кӣ дар қофила аст, як-як бар вай бигзаранд ва дар рӯи вай ва вайро тавбиху сарзаниши кунанд* [12, с. 319]; *Сухане аз маориф оғоз карданд, чандон завқ ба дилҳо расид, ки ҳама волаву ҳайрон шуданд* [12, с. 418]; *Мо ба назди Пир Абулфазл шудем волаву мутаҳаййири ҳама ин калима гашта* [12, с. 388]; ...*маро яъси тамом ҳосил гардад. Бисёр маҳзуну мағмум шудам* [12, с. 496]; ...*чун ба инояти Ҳаққ, субҳонаҳу, фард ва муҷаррад шавам ва олами таҷрид ва тафрид рӯй намояд, он тааллуқ низ аз он шумо хоҳад будан* [12, с. 570]; ...*малики Рум уламои насрониро бо вай мунозара фармуд, ҳамаро илзом ва иқҳом кард* [12, с. 629].

Дар мисоли пеш аз охирон ба ғайр аз чуфти синонимҳои *фард ва муҷаррад*, ки ҳамчун чузъи маънодори феъли ёвари *шудан* истеъмом гардидаанд, таркибҳои чуфти синонимии *таҷрид ва тафрид* низ ба назар мерасанд. *Таҷрид* бо *муҷаррад* ва *тафрид* бо *фард* ҳамреша мебошад. Истифодаи чунин калимаҳои арабии ҳамрешаи ба ҳам синоним каломии нависандаро боз ҳам рангинтару ҷолибтар намудааст. *Шариф* дар луғат ба маънои «1. асил, наҷиб; бошарофат; шарофатманд, баланддараҷа; соҳиби ифтихор, соҳиби обрӯ; 3. маҷозан пок ва муқаддас; 5. беғуноҳ, беозор, маъсум» [375, с. 561-562], «1. номдор, машҳур, шухратнок, номӣ; асилзода, аширофзода, ашироф, аъён, наҷиб; 2. олиҳиммат, некӯахлоқ, ҷавонмард; бошараф, бовиҷдон, софдил» [354, с. 401] омадааст. Он ба маънои «олимартаба, соҳиби ҷоҳу манзалат» бо вожаи тоҷикии *бузург* муродиф мешавад. *Шариф* хусусияти китобӣ дошта, *бузург* умумистеъмом аст. *Тавбих* бо вожаи

аслии тоҷикии **сарзаниш** муродиф мебошад. Он маънои «*маломат, сарзаниш*»-ро ифода карда, дар забони имрӯза дар истеъмол нест, вале, азбаски нависанда онро бо вожаи умумистеъмоли **сарзаниш** ҳамчун таркиби чуфти синонимӣ ба кор бурдааст, хонанда ба маънои он сарфаҳм меравад. Таркиби чуфти **волаву ҳайрон** дар забони имрӯза зиёд истеъмол мешавад. Бо феълҳои ёвари **кардан** ва **шудан** истеъмол гардида, маънои «*шефтаву мафтун кардан (шудан), ба ҳайрат овардан (омадан), моту маҳбут кардан (шудан)*»-ро ифода менамояд [ниг.: 374, с. 719; 375, с. 238]. Нависанда ба ҳамин маъно таркиби чуфти **волаву мутаҳаййир**ро бо феълҳои ёвари **гаштан** кор фармудааст, вале таркиби чуфти **волаву мутаҳаййир** имрӯз дар истеъмол нест. **Маҳзуну мағмум** ба маънои «*гамгин, андӯхгин*» муродиф буда, чузъи якум – **маҳзун** дар қабати лексикаи китобии забони имрӯза дар истеъмол аст. **Мағмум** аҳёнан дар лексикаи назм истеъмол шавад ҳам, ҳамрешаи он – вожаи **гам** умумистеъмол гардидааст. Дар насри Ҷомӣ ин ду вожа ҳамчун таркиби чуфти синонимӣ бо феълҳои ёвари **шудан** омада, маънои «*ниҳоят гамгин шудан*»-ро ифода намудаанд. Таркиби чуфти **фарду муҷаррад** ба маънои «*аз ҳама чиз ҷудо шудан ва танҳо бо ёди Худо мондан*» ба кор бурда шудааст. Таркиби **илзому иқҳом** бо феълҳои ёвари **кардан** ба маънои «*касоро дар мубоҳиса мағлуб, қоил ва мулзам кардан*» истеъмол шудааст [ниг.: 374, с. 473]. Аз ин таркиб низ вожаи ҳамрешаи **илзом** – **мулзам** дар забони хатти имрӯза дар истеъмол мебошад.

Баъзан чузъҳои чунин таркибҳои чуфти синонимӣ аз ҳам дур воқеъ шуда, барои пуртаъсир гардидани сухани нависанда нақши калон бозидаанд. Масалан, дар мисоли зерин таркиби чуфти синонимии **таъриф** ва **тавсиф** бо феълҳои ёвари **кардан** истеъмол гардида бошанд ҳам, чузъҳои он аз ҳам дур воқеъ гардидаанд ва ин боиси дар ниҳояти муассирӣ воқеъ шудани каломии адиб гардидааст:

...вайро ба ҳусни шеър **таъриф** кунанд ва ба ҷавдати назм **тавсиф**
[12, с. 467].

Аҳёнан ду калимаи арабии ба ҳам муродиф ҳамчун чузъи маънодори ду феълҳои ёвар истеъмол гардида, на танҳо дар маъно бахшидан ба ин гуна феълҳо, балки барои таъкиди сухан ва таъсирбахш гардидани он мусоидат намудаанд:

Муосири Хисрав будааст ва бо якдигар суҳбат медоштаанд ва мубосатот мекардаанд [9, с. 464].

Дар мисоли боло калимаи арабии **суҳбат** бо шакли замони гузаштаи ҳикоягии нақлии феъли **доштан** ва муродифи он – вожаи арабии **мубосатот** бо шакли замони гузаштаи нақлии феъли ёвари **кардан** ба кор бурда шудааст. **Суҳбат** дар луғат ба маънои «1. ҳамнишинӣ, ҳамдамӣ; 2. мусоҳиба, гуфтугӯ; 3. ҳамдамӣ, ёрӣ, дӯстӣ, ошноӣ» [375, с. 289], **мубосатот** шакли чамъи **мубосатат** буда, ба маънои «суҳбати самимона ва хушдилона» [375, с. 713] меояд. Нависанда бо истифодаи ин ду вожаи ба ҳам муродиф, ки ҳамчун чузъи маънодори феълҳои ёвари **доштан** ва **кардан** истифода шудаанд, бардавому тулонӣ ва самимона будани суҳбатро таъкид намудааст.

Як гурӯҳи синонимҳои асарҳои мавриди таҳқиқи моро калимаҳои ҳамрешаи арабӣ ташкил медиҳанд:

Мусоҳабатро муносабат дарбоист аст ва мусоҳиби нобоист суҳбатро ношоист [9, с. 477]; *Ва гӯянд, ки се кас аз шуаро дар се давлат иқболҳо диданду қабулҳо ёфтанд, ки кас наёфт* [9, с. 448-449]; *Вай низ аз муридони Шайх Абдуллоҳ аст ва ба ҳусни тарбияти вай ба мартабаи камол, балки ба мартабаи такмил расида буд* [12, с. 553].

Дар мисолҳои боло вожаҳои **мусоҳабат** (مُصَاحَبَةٌ) ва **суҳбат** (صُحْبَةٌ) аз решаи صحب, **иқбол** (إِقْبَالٌ) ва **қабул** (قَبُولٌ) аз решаи قبل, **камол** (كَمَالٌ) ва **такмил** (تَكْمِيلٌ) аз решаи كمل сохта шудаанд, ки ба хотири гуногунбаёнӣ ва гурез аз такрори бемаврид ба кор бурда шудаанд.

Аҳёнан нависанда ба хотири равшанбаёнӣ ва таъкиди сухан таркибҳои чуфти синонимии ҳамрешаи арабиرو низ ба кор бурдааст. Аз ҷумла, дар мисоли зерин калимаҳои **роҳат** (رَاحَةٌ) ва **равҳ** (رَوْحٌ) аз

решаи روح буда, барои таъкиди сухани нависанда ба кор бурда шудаанд:

Чӣ роҳатҳо ва равҳҳо, ки аз сухбати вай ба ман расид [12, с. 586].

Нависанда синонимҳои хамрешаи арабиرو хамчун чузби маънодори феълҳои таркибии номӣ низ истифода кардааст. Масалан, дар мисоли зерин калимаҳои хамрешаи арабии **тахсин** (تَحْسِينٌ) ва **эхсон** (إِحْسَانٌ), ки аз решаи حسن сохта шудаанд, бо феълҳои ёвари тоҷикии **кардан** ва **фармудан** омада, ба феълҳои таркибии номии **тахсин кардан** ва **эхсон фармудан** маъно бахшидаанд:

Ин хабар ба Яздичурд расид, хоҷиби дуҷумро бихонду таҳсин кард ва эҳсон фармуду хилъат нӯшонид [9, с. 369].

Баъзан ба хотири таъмини рангинбаёнии матлаб ва гурез аз такрори ноҷову бемаврид калимаи иқтибосии арабӣ бо ибораи фразеологии ҳаммаъно якҷоя истеъмом гардидааст. Калимаи арабии **муҳтоҷ** дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида, ба маънои «ниёзманд, касе, ки ба чизе эҳтиёҷ дорад» [374, с. 814] дар истеъмом аст. Нависанда ин калимаро дар шакли чамъ (**муҳтоҷон**) бо ибораи фразеологии **арбоби ҳоҷот** хамчун муродиф ба кор бурдааст. Дар ин ибораи фразеологӣ калимаи **арбоб** (أَرْبَابٌ) шумораи чамъи шикастаи **раб** (رَبٌّ) мебошад. Калимаи **раб** ба маънои «1. Худо, Худованд; 2. хоҷа, хӯҷаин; 3. подшоҳ, малик; 4. соҳиб» меояд [ниг.: 355, с. 281]. Ин калима ҳам дар шакли танҳои чинси мардонаву занона (رَبٌّ ва رَبَّةٌ) ва ҳам дар шакли чамъи шикаста (أَرْبَابٌ) ба маънои «соҳиб, хӯҷаин (соҳибон, хӯҷаинон)» дар забони арабӣ ибораҳои рехтаи мухталиф месозад [ниг.: 140, с. 468]: Ба монанди: رَبُّ الْعَمَلِ (рабу-л-ъамал) – соҳибкор, кордиҳанда, رَبَّةُ الْبَيْتِ (раббату-л-байт) – соҳибхоназан, أَرْبَابُ الْأَقْلَامِ (арбобу-л-ақлом) нависандагон, أَرْبَابُ الْأَمْلاكِ (арбобу-л-амлок) – мулкдорон ва ғайра [ниг. 355, с. 281-282]. Нависандаи хушсалиқа аз чунин имконияти калимаи **арбоб** фоида бурда, тибқи қоидаи иборасозии тоҷикӣ ибораи **арбоби**

ҳочот сохтааст, ки ба маънои «*эҳтиҷмандон, ниёзмандон, шахсони эҳтиҷманд*» бо калимаи **муҳтоҷ** муродиф мебошад:

Ман инро ба ҳамаи муҳтоҷони аҳли Мадина медиҳам, зеро ки вай ҳеҷ аз арбоби ҳочот дарег намедорад [9, с. 380].

Дар асарҳои нависанда таркибҳои синонимӣ на танҳо аз калимаҳои алоҳида, балки аз ибораҳо низ ба назар мерасанд. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои номии изофӣ, ки аз исму сифат сохта шудаанд, дида мешавад. Дар чунин ибораҳо муайянкунанда ҳамчун синоними муайянкунанда ва муайяншаванда ҳамчун синоними муайяншаванда воқеъ мегардад, ки дар натиҷа сухан боз ҳам рангину гуворотар гардида, муассирии он дучанд меафзояд. Дар мисолҳои зерин ибораҳои *сурати ғариб* ва *шакли муҳиб*, *заработи мутаоқиб* ва *нақароти мутаволӣ*, *сурате қабех* ва *ҳайати карех*, *латофате комил* ва *малоҳате тамом*, *муҷодалаи беҳосил* ва *муқовалаи билотаъйил*, *таснифоти лоиқа* ва *таълифоти роиқа*, *далели қотех* ва *бурҳони сотех* истеъмол гардидаанд, ки дар онҳо исмҳои *сурат* бо *шакл*, *заработ* бо *нақарот*, *сурат* бо *ҳайат*, *латофат* бо *малоҳат*, *муҷодала* бо *муқовала*, *таснифот* бо *таълифот*, *далел* бо *бурҳон* ва сифатҳои *ғариб* бо *муҳиб*, *мутаоқиб* бо *мутаволӣ*, *қабех* бо *карех*, *комил* бо *тамом*, *беҳосил* бо *билотаъйил*, *лоиқа* бо *роиқа*, *қотех* бо *сотех* муродиф буда, дар сухани нависанда хеле бамаврид воқеъ гардидаанд ва сухани нависандаро рангин намуда бар он таъсирирокии нав афзудаанд:

Гуфт: «Ин чи сурати ғариб ва шакли муҳиб аст?» [9, с. 347]; *...пушти маро чун шиками табл бараҳна сохт ва чун табболи рӯзи ҷанг ба заработи мутаоқиб ва нақароти мутаволӣ бинавохт* [9, с. 400]; *Фозиле, ки сурате қабеху ҳайати карех дошт, ба Фараздақ расид* [9, с. 415]; *Вай шоире фасех ва фозиле лабиб буд ва ашъори вайро латофате комил ва малоҳате тамом ҳосил аст* [9, с. 450]; *Эй ёрони азизу дӯстони соҳибтамиз, ин муҷодалаи беҳосилро бигузореда аз ин муқовалаи билотаъйил даст бидоред* [9, с. 483]; *Ва дар ҳар як аз он*

таснифоти лоиқа ва таълифоти роиқа дорад [12, с. 721]; ...китоби «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» бар камоли вай дар шеър ва баёни азвоқу мавоҷиди арбоби маърифату тавҳид далели қотеу бурҳони сотеъ аст [12, с. 731];

Ҳаминро ҳам зикр кардан лозим аст, ки дар мисолҳои боло ибораҳои синонимӣ на танҳо ба хоҳири рангинбаёнӣ, балки ба хоҳири таъмини оҳангнокии суҳан низ ба кор бурда шудаанд. Дар аксари ин ибораҳо муайянкунанда (исм) бо муайянкунанда ва муайяншаванда (сифат) бо муайяншаванда (сифат) ҳамроҳанг мебошад. Чунончи, дар ибораҳои *сурати ғариб* ва *шакли муҳиб* сифатҳои *ғариб* – *муҳиб*, дар ибораҳои *заработи мутаоқиб* ва *нақароти мутаволӣ*, исмҳои *заработ* – *нақарот*, дар ибораҳои *сурате қабех* ва *ҳайати карех* исмҳои *сурат* – *ҳайат* ва сифатҳои *қабех* – *карех*, дар ибораҳои *латофате комил* ва *малоҳате тамом* исмҳои *латофат* – *малоҳат*, дар ибораҳои *муҷодалаи беҳосил* ва *муқовалаи билотаъйил* исмҳои *муҷодала* – *муқовала*, сифатҳои *беҳосил* – *билотаъйил*, дар ибораҳои *таснифоти лоиқа* ва *таълифоти роиқа* исмҳои *таснифот* – *таълифот*, сифатҳои *лоиқа* – *роиқа*, дар ибораҳои *далели қотеъ* ва *бурҳони сотеъ* сифатҳои *қотеъ* – *сотеъ* аз ҷиҳати овозҳои мавқеи охир ҳамроҳанг мебошанд. Дар ибораҳои *заработи мутаоқиб* ва *нақароти мутаволӣ*, *муҷодалаи беҳосил* ва *муқовалаи билотаъйил* сифатҳои *мутаоқиб* – *мутаволӣ*, исмҳои *муҷодала* – *муқовала* аз ҷиҳати овозҳои мавқеи аввал ва миёна (садноки [о]) хусусияти ҳамроҳангӣ касб кардаанд.

Дар мисоли зерин низ ибораҳои *манзили муборак* ва *мақоми мутабаррик* синоним мебошанд. Дар ин ибораҳо муайяншавандаҳо – исмҳои *манзилу мақом* ва муайянкунандаҳо – сифатҳои *муборак* ва *мутабаррик* муродиф мебошанд:

Меғуфтӣ, ки Мазори Чишт манзили муборак ва мақоми мутабаррик аст [12, с. 420].

Манзил исми макон аз феъли навъи якуми забони арабӣ – نَزَلَ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «1. *работе, ки дар масофаи муайяни роҳ барои дамгирии корвониён бино карда мешуд, ҷойи фаромадани корвониён, истгоҳ, ҷойи дамгирии мусофирон ва маҳалли махсуси асп иваз кардани қосидҳо, корвонсарой; 2. фосола ва масофаи байни ду истгоҳ*» [374, с. 632], дар луғати арабӣ-русӣ ба маънои «маскан, бошишгоҳ, истиқоматгоҳ» [355, с. 796] омадааст. **Мақом** исми макон аз феъли аҷвафи навъи якум – قَامَ буда, маънои «1. *ҷой ва маҳалли сукунат ва истиқомати мардум ҳамчун шаҳр, деҳа ва ғайра; истиқоматгоҳ, ҷойи истиқомат, бошишгоҳ; 2. ҷой, маҳал, мавқеъ, маврид; 3. нишастангоҳ, нишастангоҳи фахрӣ; 4. дараҷа, мартаба, рутба, поя*»-ро дорад [ниг.: 374, с. 671]. Ин ду калима ба маънои умумии «ҷой, макон, маҳалли сукунат» ҳаммаъно мебошанд. Бар замми ин, исми **манзил** дар забони тоҷикӣ ба маънои «*гӯр, қабр, хокҷойи инсон*» ба кор бурда мешавад. Дар забони мардум ба хамин маъно ибораҳои «*сари манзил, манзили охират, манзили вопасин*» [ниг.: 374, с. 632] калимаи «*манзилҷой*» маълум мебошад. Дар забони арабӣ ба маънои «*манзилҷойи муқаддас, қабри муқаддас, мақбара*» вожаи **мақом** истифода мешавад [ниг.: 355, с. 668]. Нависандаи нозукбин аз чунин тобишҳои маъноии калимаҳои **манзил** ва **мақом** фоида бурда, ҳар ду вожаро ба маънои «*хокҷойи муқаддас, мақбарои муқаддас*» ба кор бурдааст. Муайянкунандаҳои **муборак** ва **мутабаррик** муродифи ҳамреша мебошанд. Ин ду калима аз решаи برك гирифта шуда, маънои «*бобаракат, дорои хайру баракат, муқаддас*» доранд ва аз ҷиҳати овозҳои мавқеи аввал ҳамоханг низ мебошанд.

Синонимҳо дар асарҳои нависанда ҳамчунин аз ибораҳои номии изофие, ки ҳар ду ҷузъашон исм мебошад, ба назар мерасанд:

Искандарро гуфтанд: «Ба чӣ сабаб ёфтӣ, он чӣ ёфтӣ аз давлати салтанату вусъати мамлакат ба асгари син ва ҳадосати аҳд?» [9, с. 373]; *Аз самои ганояи раҳти ҳастӣ ба саҳрои нестӣ бурд ва ба истимои*

навояи аз мазиқи бихради роҳи фусҳатсарои беҳудӣ сипурд [9, с. 378]; *Ҳакиме комил ва фасеҳе фозил буд ва ҳусни шеърӯ лутфи назм шаммаест аз улувви ҳол ва холест аз ҷамоли камоли ӯ* [9, с. 451]; *Ва ҳазрати Шайх-ул-ислом... Абуисмоил Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ал-Ансорӣ ал-Ҳиравӣ... онро дар маҷолиси суҳбат ва маҷомеи тазкиру мавъизат имло мефармудаанд...* [12, с. 20]; *Вай аз арбоби вилоят ва асҳоби каромат буд* [12, с. 701].

Дар мисолҳои боло исмҳои *асгар* бо *ҳадосат*, *син(н)* бо *аҳд*, *само(ъ)* бо *истимо(ъ)*, *гано* бо *наво*, *ҳусн* бо *лутф*, *шеър* бо *назм*, *маҷолис* бо *маҷомеъ*, *суҳбат* бо *тазкиру мавъизат*, *арбоб* бо *асҳоб*, *вилоят* бо *каромат* ҳаммаъно гардида, ибораҳои муродифии *асгари син* – *ҳадосати аҳд*, *самои гано* – *истимои наво*, *ҳусни шеър* – *лутфи назм*, *маҷлиси суҳбат* – *маҷомеи тазкиру мавъизат*, *арбоби вилоят* – *асҳоби каромат*ро ба вучуд овардаанд. Истифодаи чунин ибораҳои номии изофии ҳар ду ҷузъашон исм имкон додааст, ки ҳаммаъноии муайяншаванда бо муайяншаванда ва муайянкунанда бо муайянкунанда таъмин гардаду таъсири сухани нависанда дучанд афзун шавад. Дар ибораҳои зикршуда низ *само(ъ)* бо *истимо(ъ)*, *гано* бо *наво*, *суҳбат* бо *мавъизат*, *арбоб* бо *асҳоб*, *вилоят* бо *каромат* аз ҷиҳати овозҳои мавқеи охир ва *маҷолис* бо *маҷомеъ* аз ҷиҳати овозҳои мавқеи аввал ҳамсон буда, оҳанги сухан ва фасоҳату назокати каломии нависандаро таъмин намудаанд.

Баъзан ба хотири таъкиди сухан дар ибораи изофӣ ҳам муайянкунанда ва ҳам муайяншаванда синоним гардидаанд. Аз ҷумла, дар мисоли зерин дар ибораи изофии *фосиқи фочир* ҳам ҷузъи асосӣ (*фосиқ*) ва ҳам ҷузъи тобеи ибораи изофӣ (*фочир*) ба ҳам синоним мебошанд:

Он, ки фосиқи фочир, Ҳаҷҷочро бар мусулмонон гумоштааст [9, с. 367].

Албатта, дар ин маврид ҳар ду чузъи ибораи изофӣ аслан сифат буда, чузъи асосӣ – **фосиқ** ба исм табдил ёфтааст, яъне ба ҳодисаи субстантиватсия дучор гардидааст. Чузъи тобеъ – **фоҷир** ҳамчун муайянкунандаи сифатӣ омадааст. **Фосиқ** дар луғат ба маънои «*фисқварзанда, бадахлоқ, бадкирдор, вайрон, гумроҳ, сабукно, бадрафтор, беҳаё, фоҳиш, зинокор*» [375, с. 441; 355, с. 597] ва ҳамчун истилоҳи динӣ ба маънои «*гунаҳкор, осӣ, бедин, бемазҳаб, беимон*» [355, с. 597] омада, **фоҷир** ҳамчун «*табаҳкор, бадахлоқ, фосиқ, гунаҳкор, осӣ, пургуноҳ, беҳаё, фоҳиш, фосид, вайрон, беҳаё, бешарм, густох, зинокор, дурӯғгӯй*» [375, с. 442; 355, с. 583] шарҳ дода шудааст. Ин ду калима ба маънои «*бадахлоқ, бадкирдор, бадрафтор, зинокор*» муродиф мебошанд.

Баъзан нависанда барои гурез аз такрор ибораи фразеологии тоҷикӣ ва шаклҳои шахси сеюми замони гузаштаи феъли забони арабиرو низ кор фармудааст:

Вай аз кибори асҳоби Абуусмони Ҳирист ва охири қасе, ки аз эшон бирафта аз дунё. Тувуффийа саната хамсин ва ситтина ва салосимиатин (соли 365 вафот кардааст) [12, с. 303]; Ва Шоҳ пас аз Абуҳафс бирафта аз дунё. Мота баъда санати сабъина ва миатайни ва қила қабла ас-салосимиати (Баъди соли 270 вафот кард ва гуфтаанд, ки пеш аз соли сесад) [12, с. 126];

Дар мисоли аввал ибораи рехтаи **аз дунё рафтан**, ки маънои «*вафот кардан, фавтидан*»-ро бо обуранги ҳиссии мусбат ифода мекунад, бо шакли мафъулӣ (мачхулӣ)-и феъли навъи панҷуми забони арабӣ **тувуффийа**, ки шахси сеюми шумораи танҳои ҷинси мардонаи замони гузаштаро ифода карда, маънои «*аз дунё рафтааст, вафот кардааст*»-ро дорад, ҳамчун муродиф истеъмол гардидааст. Дар мисоли дуюм ибораи рехтаи **аз дунё рафтан** бо шакли шахси сеюми шумораи танҳои замони гузаштаи феъли **мота**, ки маънои «*вафот кардааст*» дорад, синоним шудааст. Албатта, чунин шаклҳои феъли

забони арабӣ на дар ҷумлаҳои тоҷикӣ, балки дар ҷумлаҳои арабӣ ба қор бурда шудаанд, ки зиёд истифода гардидани «*калимаву таркиб, ибораю ҷумлаҳои арабӣ*» «*хусусияти барҷастаи ин зинаи инкишофи забони адабӣ*» ба ҳисоб меравад [ниг.: 147, с. 34].

Бо мақсади гурез аз такрори номуносиб ва рангин баён шудани фикр нависанда ҳатто дар порчаи яқлухт муродифоти арабию тоҷикиро истифода мебарад. Чунончи, дар ин мисол синонимҳои иқтибосии арабӣ ва аслии *изтироб* – *беқарорӣ* – *қалақ* бо ҳамин мақсад истеъмол гардидаанд:

...Ва дар ин кашокашу изтироб маро на қарор монду на хоб. Китобе доштам, ки рӯзу шаб ба мутолааи он мегузаронидам. Дар ин беқарорӣ онро бидушудам, дар вай варақе дидам, ки ҳаргиз надида будам ва дар вай байте чанд навишта, ки аз кас нашунида будам... Чун ин абётро хондам, гӯё обе бар оташи ман заданд ва шиддати ҳарорати қалақи маро нишонданд [12, с. 720].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи *беқарор*, ки, аслан, сифат аст, ба маънои «*музтариб, безобита, бетоқат ва беором*» [374, с. 180] омадааст. Пас, исми *беқарорӣ*, ки аз ин сифат бо воситаи пасванди *-ӣ* сохта шудаасту ҳолатро ифода мекунад [ниг.: 83, с. 115], маънои «*музтарибӣ, безобитагӣ, бетоқатӣ ва беоромӣ*»-ро медиҳад. *Изтироб* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «*ҳаяҷони сахт, беқарорӣ, ошуфтагӣ*» [374, с. 471] ва дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» «*ошуфтагӣ, беқарорӣ, парешонҳолӣ*» [365, с. 279] шарҳ дода шудааст. Калимаи *қалақ* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «*беқарорӣ, беоромӣ, ташвиш; тарсу ларз, изтироб*» [375, с. 870] маънидод гардидааст. Аз муқоисаи маъноҳои ин се калима бармеояд, ки онҳо муродифоти семантикианд ва дар мавридҳои зарурӣ ҳамдигарро иваз карда метавонанд.

Хулоса, дар асарҳои насрии нависанда нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули синонимҳо назаррас буда, истеъмоли бамавқеу моҳиронаи ин воҳидҳои луғавии забон худ далели он аст, ки

Абдурахмони Ҷомӣ суханвари мумтоз ба ҳисоб рафта, синонимҳоро бо мақсади рангину таъсирбахш ва ифоданок баён намудани фикр, бедор намудани завқи бадеии хонанда бо тобишҳои муайяни маъноӣ ва услубӣ ба кор бурдааст. Истифодаи чунин воҳидҳои луғавӣ имкон додааст, ки фасоҳату балоғати забони асарҳои нависанда таъмин гардад. Аз тарафи дигар, зиёд будани синонимҳо дар асарҳои насри Мавлоно Ҷомӣ далели он аст, ки таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар гузаштаи дур ҳам ниҳоят бою рангин будааст ва аз тарафи нависанда бамавқеъ ва моҳирона истеъмол гардидани онҳо захираи бойи луғавӣ ва суҳандониву суҳансанҷии ӯро нишон дода, ба қудрати нерӯи фикрии ӯ далолат мекунад.

2.4. Нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули антонимҳо

Антонимҳо ҳамчун муҳимтарин воситаи муассири баён барои возеҳу равшан ифода кардани фикр ва таъмини балоғату фасоҳати суҳан нақши калон мебозанд. Онҳо дар ҳолатҳои гуногуни нутқ истифода гардида, бештар дар як матни алоқаманд (одатан, дар як ҷумла) дучор мешаванд ва ба аломату хосият, амал ва ҳолатҳои мухталифи объекти муҳокимашаванда далолат мекунанд. Бо истифода аз калимаҳои зидмаъно эҷодкор аломату хосият ва ҳаракати инкоршавандаро баён намуда, муносибати худро нисбат ба он нишон медиҳад [ниг.: 134, с. 99-100; 309, с. 128; 243, с. 127; 255, с. 69; 135, с. 5-6].

Мафҳуми маъноҳои ба ҳам зид, одатан, ба тариқи қиёс ифода меёбанд. Аз замонҳои қадим чунин мафҳуми маъноҳо бо таъсири муҳити беруна ва дар натиҷаи таҷрибаи ҳаётии одамон барои возеҳу таъсирбахш ифода ёфтани фикр ба кор бурда мешуданд. Бехуда нест, ки дар бисёр ёдгориҳои хаттии қадим, афсонаву ривоятҳои мардумӣ муқобилгузориҳо мушоҳида мешаванд. Ба монанди: «*Бой ва хизматгор*» (афсонаи халқӣ); «*Хайр ва Шарр*» (асари Низомии Ганҷавӣ) ва ғ. Бунёди аксар мақолу зарбулмасалҳо низ

муқобилгузорӣ ташкил медиҳад. Масалан: *Замин насту осмон баланд; Поёни шаби сиёҳ сафед аст* ва ғайра [ниг.: 255, с. 69].

Сабаби серистеъмол будан ва дар гуфтору баён ва эҷоди бадеӣ зиёд дучор гардидани антонимҳо ба табиати ҳастии олам вобаста доништа мешавад [ниг.: 155, с. 5-9; 158, с. 81-87; 202; 203, с. 243; 373, с. 6; 178, с. 102; 134, с. 99-100]. Аз ҳамин сабаб муҳаққиқи рус Л. А. Новиков шарҳи илмии муқобилгузориҳоро «*ба асоси фалсафӣ ва мантиқии онҳо*» вобаста медонад [ниг.: 203, с. 243]. Ҳ. Мачидов ин воҳидҳои луғавиро «*ҳодисаи ниҳоят инкишофёфтаи забон*» меҳисобад, ки «*бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зидди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами воқеиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунанд*» [158, с. 81-82; 155, с. 5].

Аз ин воситаҳои муассирии тарзи баён, яъне антонимҳо, нигоранда бо мақсадҳои гуногун истифода мебарад. Ҳарчанд муқобилгузорӣ дар назм ниҳоят зиёд истифода гардида, боиси таъсирбахш ва пуробурангу ҷолиб ифода ёфтани фикр мешавад, вале насри бадеӣ низ аз ин истисно нест, зеро зиндагӣ худ аз тазодҳо иборат аст ва тасвири ҳамин тазодҳо нависандаро водор менамояд, ки аз калимаҳои муқобилмаъно истифода барад. Зидмаъноӣ бештар ҳоси калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият ва ҳаракат мебошад, вале ин ҳаргиз маънои онро надорад, ки танҳо сифату зарфҳо ва феълҳо антоним мешуда бошанд [ниг.: 373, с. 8], зеро калимаҳои ифодакунандаи ашёву предметҳо низ ҳангоми ифодаи ягон хусусияти ашёву ҳодисаи воқеият муносибати зидмаъноиро ифода карда метавонанд [ниг.: 158, с. 82; 155, с. 5].

Дар забони тоҷикӣ дар мавзӯи антонимҳо муҳаққиқони алоҳида кор кардаанд [ниг.: 101, с. 25-27; 155, с. 5-8; 373; 259]. Дар забоншиносии рус бошад, доир ба антонимҳо таҳқиқоти ҷудоғона

мавҷуд аст. Инчунин дар китобҳои дарсии мактабҳои олии низ доир ба калимаҳои зидмаъно андешаҳои амиқ баён гардидааст [ниг.: 141; 202; 111, с. 20-21; 158, с. 81-87]. Бо вуҷуди ин то ба ҳол баъзе паҳлуҳои ин воситаҳои муассири забон омӯхта нашудааст.

Баррасии антонимҳо дар асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ низ аз манфиат холи нахоҳад буд, зеро онҳо хусусиятҳои забонро инъикос кунанд ҳам, дар осори ҳар эҷодкор нишонаҳои фардиро соҳиб мешаванд. Ҳар нигоранда ё эҷодкор вобаста ба сатҳи ғунҷоиши тахайюли образофаринии худ ин ё он аломату хусусият ва мафҳумро ба ҳам зид мегузорад. Аз ҷониби дигар, мафҳумҳое, ки ба ҳам зид гузошта мешаванд, бо объекти тасвир ва мавзӯю мундариҷаи ҳар асар вобастагии устувор доранд.

Дар асарҳои насрии нависанда, ба хусус, дар «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» антонимҳо бо шаклҳои мухталиф ва тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир мешаванд. Онҳо, аксаран, барои ифодаи тазоди бадеӣ хизмат карда, моҳияти тасвири предметро ба назари хонанда равшантар баён мекунанд. Масалан, бунёди ҷумлаи зеринро калимаҳои зидмаъно ташкил медиҳанд:

Чун дӯстонро ёд мекуни, бӯстони дарунат аз хушии мешукуфад ва аз гулу райҳон пур мешавад ва чун зикри душманон мекуни, боги дарунат аз хору мор пур мешавад ва пажмурдахотир мегардӣ [16, с. 473].

Калимаҳои *дӯстон* – *душманон* антонимҳои луғавӣ мебошанд. Дар таркибҳои *гулу райҳон* – *хору мор* калимаи *гул* бо *хор* антоними маъноӣ мешавад, вале *райҳон* бо *мор* дар каломии нависанда хусусияти зидмаъноӣ пайдо намудааст. Ин ду калима антонимҳои матнӣ мебошанд. Зидмаъноӣ феъли *шукуфтан* – *пажмурда шудан* аст, аммо дар зери қалами сеҳрофарини нависанда *пажмурдахотир гардидан* бо ин феъл муқобил гузошта шудааст. Чунин тобишҳои мухталифи маъноии калимаҳо, пеш аз ҳама, барои офаридани таззод (контраст)-и

бадеи хизмат намуда, моҳияти фикри нависандаро ба назари хонанда возеҳтар чилва намудаанд.

Абдурахмони Ҷомӣ дар истифодаи калимаҳои зидмаъно маҳорати баланд дорад. Дар асарҳои насрии ӯ бо ин мақсад на танҳо калимаҳои маъмули аслан тоҷикӣ, балки бо тақозои мазмуну мундариҷа калимаҳои тоҷикиву арабӣ низ ба кор бурда шудаанд:

*Ин сазои касест, ки туро аз мазаллати **пиёдагӣ** бираҳонид ва ба **маркубии** ту тан дардиҳад ва ба иззати **саворӣ** ба масҷид расонад?* [9, с. 412]; *Халифа гуфт: «Пиндоштам, ки **табиб** пеши **бемор** фиристодаам, ман худ **бемор** пеши **табиб** фиристода будаам»* [9, с. 338]; *Тасаввуф ба **сулҳ** наёбанд, он ба **чанг** бистонанд, на ба **сулҳ*** [12, с. 195]; *Туро чӣ муносибат, ки бо ҷуссае бад-ин **ҳақирӣ** бо ҷавонваре бад-он **бузургӣ** ҳамсоя бошӣ?... [9, с. 477]; ...ман дар **бад** кам ба ҷой орам, аммо дар **хайр** зуд ба ҷой орам...* [12, с. 442]; *Мақсуд бисёр гуфтан нест, дар як нафас се карат гӯяд: «Ло илоҳа илла-л-Лоҳ», аз тарафи рост оғоз кунад ва ба дил фуруд орад ... ва бе муҷоҳада намешавад **пеш аз субҳ** ва **баъд аз шом** дар хилват ва фароғат аз халқ [12, с. 487]; ...ҳар нафасе, ки аз ту барояд дар **гафлат**, на дар ёди **Ҳақ**, **субҳона**, **бар ту доғ аст** [12, с. 67]; ...ин **Зангӣ марди баланд ва гарон** буд ва **Шайх Маҷдуддин бас нозук ва латиғ** [12, с. 528].*

Антоними вожаи ифодакунандаи аломати **пиёда** – **савора** мебошаду исмҳои **пиёдагӣ** ва **саворагӣ** зидмаъно мешавад. Исми мафъули **маркуби** арабӣ бошад, ба маънои «**саворкардашуда, воситаи саворӣ, ҳайвони саворӣ**» меояд. Пас, исми **маркубӣ** ҳамчун антоними **пиёдагӣ** ба маънои «**воситаи саворӣ будан, ҳамчун ҳайвони саворӣ ба касе хизмат кардан**» меояд. Дар мисоли боло ҳамин калима маъноро дақиқ ифода кардааст, сабаби бо калимаи тоҷикии **пиёдагӣ** ҳамчун антоним корбаст шудани **маркубии** арабӣ низ дар ифодаи дақиқи маъно мебошад. Вожаҳои арабии **табиб** бо тоҷикии **бемор** дар асл антоним настанд, аммо дар матн хусусияти зидмаъноӣ пайдо

кардаанд. Исмҳои арабии *сулҳ* бо тоҷикии *чанг*, тоҷикии *бузургӣ* бо арабии *ҳақирӣ* антонимҳои луғавӣ мебошанд. Зарфи замони арабии *субҳ* бо зидмаънои тоҷикиаш – *шом* низ маъмул буда, зиёд истифода мешаванд. Зарфҳои асливу иқтибосии *пеи* ва *баъд* низ ҳамчун зидмаъно ба кор бурда мешаванд. Аз ин ду зарф бо ёрии пешоянди аслии содаи *аз* дар забони тоҷикӣ пешояндҳои таркибии номии *пеи аз* ва *баъд аз* сохта мешавад, ки ин пешояндҳо низ хусусияти антонимӣ доранд. Нависанда аз ин хусусияти зидмаъноии калимаҳои мазкур хеле хуб истифода бурдааст. Калимаи арабии *гафлат*, одатан, бо калимаи аслии тоҷикии *ҳушёрӣ* қобилияти зидмаъно шудан дорад, вале, чунон ки дида шуд, ин калима дар зери килки сеҳрофарини нависанда бо калимаи аслии *ёд* хусусияти зидмаъноӣ пайдо кардааст. Аз байни таркибҳои *баланд ва гарон*, *нозук ва латиф* танҳо сифати *латиф* арабӣ буда, сетои дигар тоҷикианд. Ин таркибҳо низ дар алоҳидагӣ антоним намебошанд, аммо дар сухани нависанда хусусияти зидмаъноӣ касб карда, барои ифодаи тазоди бадеӣ хизмат намудаанд.

Дар мисолҳои зерин низ калимаҳои арабии *фохир* ва *лазиз* бо калимаҳои тоҷикии *пашмин* ва *бетакаллуф*, калимаи аслии *сиёҳӣ* бо калимаи арабии *нур* зидмаъно шудаанд. Ин калимаҳо низ антоними матнӣ мебошанд, зеро дар алоҳидагӣ қобилияти зидмаъноӣ надоранд:

Ҳарчанд падар вайро либосҳои фохир месохт ва таомҳои лазиз медод, ба он илтифот намекард ва мегуфт: «Ман ҷомаи занон намеӯшам ва таоми нозукон намехӯрам». Ва ҷомаҳои пашмин мепӯшид ва таомҳои бетакаллуф мехӯрд... [12, с. 582]; Гуфтанд: «Эй Сайдӣ! Ин варақи сафед аст». Гуфт: «Яди қудрат ба сиёҳӣ наменависад, ин ба нур навишта шудааст» [12, с. 656].

Нависанда ҳангоми офаридани тазоди бадеӣ калимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосии арабиро моҳирона кор фармуда, маънову образҳоро ниҳоят ҷолиб муқобил мегузорад, ки чунин **муқобилгузорӣ**

моҳияти тасвири нависандаро боз ҳам возехтару равшантар намудааст:

Маро ҷо дар қаъри дарёву туро манзил бар канори соҳил, ...туро кубҳи лиқо – сипари бало... ва маро хусни манзар – сармоия хавфу хатар, мургони осмон дар ҳавои мананду вухуши сахро дар савдои ман... [9, с. 447].

Дар мисоли боло дар тасвири нависандаи чирадаст калимаи арабии *қаър* бо калимаи аслии *канор*, вожаи аслии *дарё* бо калимаи иқтибосии *соҳил* зидмаъно шудаанд. Дар ибораҳои *кубҳи лиқо* ва *хусни манзар*, ки ҳам чузъи аслӣ ва ҳам чузъи тобеашон арабӣ мебошанд, чузъҳои аслӣ – *кубҳ* ва *хусн* антонимҳои лексикӣанд, чузъҳои тобеи ин ибораҳо *лиқо* ва *манзар* ба маънои умумии «сурати зоҳирӣ, намуди берунӣ» синоним мебошанд, аммо бо сабаби антоним будани чузъҳои асосӣ – *хусн* ва *кубҳ* чузъҳои тобеи ибораҳои мазкур – *лиқо* ва *манзар* бо вучуди муродиф буданашон хусусияти зидмаъноӣ касб намудаанд. Дар ибораҳои изофии *сипари бало* ва *сармоия хавфу хатар* бошанд, чузъҳои асосӣ – калимаҳои аслии тоҷикии *сипар* ба маънои «воситаи муҳофизатӣ аз душман» ва *сармоия* маҷозан ба маънои «сабаб, боис» дар зер қалами нависанда хусусияти зидмаъноӣ касб кардаанд, исмҳои *бало* ва *хавфу хатар* ҳарчанд дар алоҳидагӣ тобиши синонимӣ доранд, бо сабаби ҳамчун муайянқунандаи антонимҳои матнии *сипар* ва *сармоия* омаданашон хусусияти зидмаъноӣ зоҳир намудаанд. Дар ибораҳои *мурғони осмон* ва *вухуши сахро*, баръакс чузъҳои тобеъ калимаҳои аслии *осмон* ва иқтибосии *сахро* хусусияти антонимӣ доранд ва хусусияти зидмаъноӣ ин калимаҳо имкон додааст, ки чузъҳои асосӣ – вожаҳои тоҷикии *мурғон* ва арабии *вухуш* низ тобиши антонимӣ пайдо намоянд. Ҳамаи ин воситаҳои луғавӣ якҷоя тазоди бадеиро ба вучуд овардаанд.

Чунин калимаҳои зидмаъноӣ арабию тоҷикӣ ҳамчун чузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ низ қорбаст шудаанд. Аз ҷумла,

дар мисоли зерин вожаҳои аслии тоҷикии *огоҳ* ва арабии *гофил*, ки ба ҳам антоними луғавӣ мебошанд, ҳамчун чузъи маънодори феълҳои таркибии номии *огоҳ будан* ва *гофил будан* истифода гардида, дар каломи нависанда муқобилгузорино таъмин намудаанд:

*...мебояд, ки вай аз ҳоли ҳаволии худ **огоҳ бошад**у ҳаволии вай **гофил**, на вай аз ҳоли ҳаволии худ **гофил бошад**у ҳаволии вай аз ҳоли вай **огоҳ** [9, с. 363].*

Гуруҳи дигари калимаҳои муқобилмаъноӣ асарҳои нависандаро калимаҳои арабие ташкил медиҳанд, ки дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида, имрӯз ҳам дар истемол қарор доранд. Ба монанди: ***ботин** – **зоҳир**, **хос** – **ом**, **омма** – **хосса**, **меҳнат** – **роҳат**, **қавӣ** – **заиф**, **ҳозир** – **гойиб*** ва ғайра:

*...ба ин дирамҳо маъноеро, ки аз **ботини** худ намудаӣ ва **зоҳири** худро ба он олудаӣ, бишӯй! [9, с. 435]; ...дар сафари аввал илме овардам, ки **хосу ом** назирӯфт ва дар сафари дувум илме овардам, ки **хос** назирӯфт ва **ом** назирӯфт ва дар сафари сеюм илме овардам, ки на **хос** назирӯфт ва на **ом** [12, с. 58]; *Вилоят муштақ аст аз вали, ки қурб аст ва он бар ду қисм аст: вилояти **омма** ва вилояти **хосса** [12, с. 21]; Ҳукамо гуфтаанд: «Ёр аз барои рӯзи **меҳнат** бояд, вагарна дар рӯзи **роҳат** ёр кам наёяд» [9, с. 402]; ...ҳар **гоҳ** ки бинӣ, ки **Ҳақ** таоло туро аз халқ ваҳшат диҳад, аз **ҳозир** наёсоӣ ва **гойибро** наҷӯӣ... [12, с. 278].**

Қисми дигари антонимҳои арабино калимаҳои ташкил медиҳанд, ки хусусияти китобӣ доранд. Ба монанди ***нур** – **зулмат**, **қавӣ** – **заиф**, **фақр** – **ғано**, **фориг** – **маиғул**, **шугл** – **фароғат**, **фақд** – **вучуд**:*

*Зиҳӣ, нодон касе, ки дар он кӯшад, ки **нурро** ба **зулмат** бипӯшад [9, с. 353]; Дар аҳвол **қавӣ** буда, аммо дар сухан **заиф** аст [12, с. 102]; Ва вайро китобест радди **Яҳёи Муози Розӣ** дар фазли **ғано** бар **фақр**, ки **Яҳё** карда ва вай онро ҷавоб боздода ва **фақрро** бар **ғано** фазл ниҳода, чунончи ҳаст [12, с. 126]; Чунайд гуфта: «**Мо фориги маиғулем** ва **Рувайм маиғули фориг**» [12, с. 139]; *Шайх-ул-ислом гуфт, ки касеро, ки тақво бар вай**

голиб набошад, вайро **шугл** беҳ аз **фарогат** [12, с. 155]. ..**фақр фақди** сабаб бувад ва **гано вучуди** сабаб ва бе сабаб бо **Ҳақ** бувад ва бо сабаб бо худ [12, с. 135].

Як гурӯҳи антонимҳои арабии асарҳои нависанда калимаҳои мебошанд, ки дар забони имрӯза дар истеъмол нестанд. Ба монанди: **зул(л) – из(з), қурб – буъд, алоиқ – авоиқ, мозӣ – боқӣ**:

Дар гирифтани он **зулли** худ **дидам** ва **иззи** вай, дар ногирифтани он **иззи** худ **дидам** ва **зулли** вай. **Иззи** вайро бар **иззи** худ **ихтиёр** кардам ва **зулли** худро бар **зулли** вай [12, с. 99-100]; **Ибн ал-Аъробӣ** гӯяд: «**Қурб** нагӯянд, то масофат набувад ва то масофат бувад, дугонагӣ ба ҷой бувад, пас **қурб буъд** бувад» [12, с. 118]; **Ва ҳам** вай гӯяд: «**Тадорук** кардани вақти **мозӣ** зоеъ кардани вақти **боқист**» [12, с. 112]; **Аммо** ба воситаи **вуфури алоиқ** ва **ҳуҷуми авоиқ** муяссар намешуд... [12, с. 20].

Аз байни антонимҳои, ки дар мисолҳои боло истеъмол шудаанд, танҳо калимаи **боқӣ**, ки дар мисоли сеюм ҳамчун зидмаъноӣ **мозӣ** ба кор бурда шудааст, дар забони имрӯза серистеъмол аст. Дар мисоли аввал калимаи **зул(л)** ба маъноӣ «**хорӣ, мазаллат**» [ниг.: 374, с. 460], **из(з)** ба маъноӣ «**иззат, эҳтиром, шараф**» [ниг.: 374, с. 470] ва дар мисоли дуюм **қурб** ба маъноӣ «**наздиқӣ, қарибӣ**» [ниг.: 375, с. 705], **буъд** ба маъноӣ «**дурӣ**» [ниг.: 374, с. 220] омадааст, ки ин калимаҳо антонимҳои луғавӣ мебошанд ва дар забони имрӯза дар истеъмол нестанд ё аҳёнан дар забони назм ба кор бурда мешаванд. Дар мисоли сеюм **мозӣ** ба маъноӣ «**гузашта, пешина**» [ниг.: 374, с. 608], **боқӣ** ба маъноӣ «**февълӣ, мавҷудбуда**» омадааст. Ин калимаҳо антоними семантикӣ мебошанд, зеро **боқӣ** калимаи сермаъно буда, танҳо ба як тобиши маъноияш бо калимаи **мозӣ** хусусияти зидмаъноӣ пайдо намудааст. Антоними луғавӣ калимаи **мозӣ** дар забони арабӣ **муствақбал** (оянда) мебошад. Дар мисоли охирин калимаи **алоиқ** шакли чамъи шикастаи **алоқа** ва **авоиқ** шакли чамъи шикастаи **оиқ** (عائِق) мебошад. Калимаи **алоқа** дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида,

умумиистеъмол бошад ҳам, шакли чамъи шикастаи он дар забони имрӯза умуман дар истеъмол нест. Маънои калимаи **оик** « монеъ, боздоранда» [ниг.: 374, с. 910] мебошад. Дар забони имрӯза на шакли танҳои ин калима ба кор бурда мешаваду на шакли чамъи он. **Алоик** ва **авоик** дар алоҳидагӣ хусусияти зидмаъноӣ надоранд ва танҳо дар каломи нависанда чунин хусусият касб кардаанд.

Як қисми чунин антонимҳои арабӣ калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои диниву ирфонӣ ба ҳисоб мераванд. Аз қабиле **дунё** – **охират**, **илм** – **чаҳл**, **ҳалол** – **ҳаром**, **ширк** – **тавҳид**, **Холиқ** – **махлуқ**, **кофир** – **мусалмон** ва ғайра:

...ҳамчунон ки аз **дунё** сарфи рағбат карда бошад, аз **охират** низ рағбаташ масруф бувад [12, с. 27]; Фидои он дастам, ки чун таназзул кард, аз ваҷд бо **илм** афтод, яъне бо **чаҳл** наафтод [12, с. 194]; Меъда маҳалли таом аст, агар **ҳалол** дар вай афканӣ, қуввати тоат ёбӣ ва агар башубҳат бувад, роҳи Ҳақ нӯшида кунад ва агар **ҳаром** бошад, маъсият зояд [12, с. 271]; Илоҳо! Миёни ману ту ин восита буд ва **ширки** вай бирафт ва **тавҳиди** ман дуруст кард [12, с. 276]; Гуфт: «Эй фарзанд! Вақте ки хидмати **махлуқеро** ҳамчу худ некӯ натавонӣ кард, хидмати **Холиқро** чӣ гуна ба ҷой тавонӣ овард?» [12, с. 329]; Он тарки адаб, ки баргузашта, гаромати онро бояд, ки ба Рум шавӣ ва як сол рӯз хукбонӣ кунӣ ва шаб дар он ҷой дар Тартус, ки **кофирон** аз **мусалмонон** гирифтаанд ва вайрон карда, то ба рӯз намоз кунӣ [12, с. 376].

Истифодаи антонимҳо қариб ҳамеша дар натиҷаи муқоиса сурат мегирад. Зимни муқоиса аломату хусусият ва сифатҳои ду ё зиёда ашёву мафҳумҳо муқобил гузошта мешаванд. Мафҳуми қиёсу муқобила ҳама вақт як хел набуда, вобаста ба хусусияти истеъмоли калимаҳое, ки барои ифодаи аломату хусусиятҳои ба ҳам муқобил ба кор бурда мешаванд, баъзан ниҳоят барҷаста ва баъзан ноаёнтар намудор мегардад [ниг.: 17, с. 94]. Дар мисоли зерин нависанда айбу нуқсонҳои бандагонро бо сифатҳои неки Офаридагори ягона муқоиса

карда, фикри худро дар заминаи тазоди бадеӣ ниҳоят ҷолибу пуробуранг ва барҷаста ифода намудааст. Барои барҷаста ифода ёфтани фикри нависанда силсилаи калимаҳои муқобилмаъноӣ арабии *айб* – *камол*, *аҷз* – *қудрат*, *зулм* – *адл*, *чаҳл* – *илм*, *мазаллат* – *иззат*, *бандагӣ* – *худовандӣ*, *фақр* – *ғано*, *фано* – *бақо* нақши муҳим бозидаанд:

Чумлаи анбиё барои он омадаанд, то ҷашми халқро бикшоянд ба айби худ ва камоли Ҳақ ва ба аҷзи худ ва қудрати Ҳақ ва ба зулми худ ва адли Ҳақ ва ба чаҳли худ ва илми Ҳақ ва ба мазаллати худу иззати Ҳақ ва ба бандагии худ ба худовандии Ҳақ ва ба фақри худ ва ба ғанои Ҳақ ва ба тақсири худ ба неъматҳои Ҳақ ва ба фанои худ ва бақои Ҳақ ва ҳам бар ин қиёс [12, с. 545].

Баъзан барои боз ҳам равшантар ифода шудани фикр нависанда ду ҷуфти синонимҳои арабию тоҷикӣ ва тоҷикию арабиро, ки ба ҳам зидмаъно мебошанд, корбаст менамояд. Аз ҷумла, дар мисоли зерин синонимҳои ҷуфти *роҳату осудагӣ* ва *меҳнату фарсудагӣ* истеъмол шудаанд, ки дар онҳо калимаҳои арабии *роҳат* – *меҳнат* ва тоҷикии *осудагӣ* – *фарсудагӣ* зидмаъно мебошанд.

...ин аҷаб норост ҳукместу нописандида қисмате, ки дар роҳату осудагӣ бо ман анбозӣ ва дар меҳнату фарсудагӣ аз ман мумтоз [9, с. 427].

Таркибҳои антонимӣ дар асарҳои нависанда на танҳо аз калимаҳои алоҳида, балки аз ибораҳои номии изофӣ низ ташкил ёфтаанд. Чунин ибораҳои номии изофӣ аз исму сифат таркиб ёфта, дар онҳо муайяншаванда (исм – ҷузъи асосӣ) ҳамчун антоними муайяншаванда (ҷузъи асосӣ) ва муайянкунанда (сифат – ҷузъи тобеъ) муқобили муайянкунанда (сифат – ҷузъи тобеъ) воқеъ шудааст. Дар ин гуна ибораҳои муқобилмаъно баъзан ҷузъи асосӣ калимаи аслии тоҷикӣ буда, ҷуъи тобеъ арабӣ мебошад. Ибораҳои *хирадмандони карим* ва *бехирадони лаим*,

душмании қадим ва *дӯстии ҷадид*, ки дар мисолҳои зерин ба кор бурда шудаанд, аз ҳамин қабил мебошанд:

Дигар гуфт: «Хирадмандони карим мол бар дӯстон шуморанд ва бехирадонии лаим аз барои душманон бигуздоранд» [9, с. 348]; *Алҳамдулиллоҳ, ки кини дерин ба меҳри тоза мубаддал шудааст ва душмании қадим ба дӯстии ҷадид иваз гашта* [9, с. 473].

Дар мисоли якум калимаҳои ҳамрешаи аслан тоҷикии *хирадманду бехирад*, ки ҳар ду исм буда, ба сифати ҷузъи асосии ибораҳо истеъмол гардидаанд ва иқтибосии арабии *кариму лаим*, ки ҳар ду сифат буда, ҳамчун ҷузъи тобеи ибораҳо воқеъ гардидаанд, ба ҳам антоним мебошанд. Чунин тарзи муқобилгузорӣ таъсирбахшии сухани нависандаро боз ҳам зиёд намудааст [ниг.: 103, с. 60-61]. Илова бар ин, сифатҳои арабии *карим* ва *лаим* на аз ҷиҳати овозҳои мавқеи охир ҳамсон буда, на танҳо барои муқобилгузорӣ, балки барои таъмини оҳанги калом низ ба кор бурда шудаанд. Ҳамчунин дар мисоли аввал калимаҳои аслии тоҷикии *дӯстон* ва *душманон*, ки антонимҳои луғавӣ мебошанд, ба муассирии каломии нависанда қуввати бештар бахшидаанд. Дар мисоли дуюм бошад, *кин* бо *меҳр* антоними луғавӣ, *дерин* бо *тоза* антоними маъноӣ, *дӯстӣ* бо *душманӣ*, *қадим* бо *ҷадид* антоними луғавӣ мебошанд. Сифатҳои арабии *қадим* ва *ҷадид*, ки дар забони тоҷикӣ хусусияти китобӣ доранд, дар муқобилгузориҳои фикри нависанда нақши муассир бозидаанд.

Дар мисоли зерин бошад ҳар се ҷузъи ибораҳои номии изофии *шаби торикӣ адам* ва *рӯзи равшани вуҷуд* антоним мебошанд. Дар ин ибораҳо исмҳои *шаб* ва *рӯз*, ки ба сифати ҷузъи асосии ибораи номии изофӣ воқеъ шуданд, сифатҳои *торик* ва *равшан*, ки ҳамчун ҷузъи тобеъ воқеъ гардидаанд, исмҳои *адам* ва *вуҷуд*, ки ҷузъи тобеи дуоми ибора мебошанд, чун таркибҳои антонимӣ қорбаст шуда, на танҳо дар талқини ғояи муаллиф нақши муҳим бозидаанд, балки муассирии

каломи *ӯро* як бар чанд афзудаанд. Дар байни чузъҳои ду ибора калимаҳои *адам* ва *вучуд* иқтибосии арабӣ мебошанд:

Ҳамоно, дар он вақт, ки аз шаби торики адам ба рӯзи равшани вучуд меомадем, дар пӯшидани мӯза галат кардаем: ман мӯзаи кемухти сиёҳи туро пӯшидааму ту мӯзаи адими сурхи маро [9, с. 482].

Ҳаминро ҳам зикр кардан лозим аст, ки дар мисоли боло ба ғайр аз ибораҳои номии изофии *шаби торики адам* ва *рӯзи равшани вучуд* ибораҳои *мӯзаи кемухти сиёҳи ту* ва *мӯзаи адими сурхи ман* ҳамчун таркиби антонимӣ ба кор рафтаанд. Дар ин ибораҳо исмҳои *кемухт* ва *адим*, сифатҳои *сиёҳ* ва *сурх*, ҷонишинҳои *ман* ва *ту* дар каломии нависанда хусусияти зидмаъноӣ касб кардаанд. *Кемухт* калимаи аслии буда, дар луғат «*пӯсти ба таври махсус даббогикардашудаи хару асп; чарме, ки донаҳои майдаи барҷаста дорад*» [ниг.: 374, с. 549] шарҳ дода шудааст. Маъноии калимаи арабии *адим* «*пӯсти даббогшуда, чарм, чарми булғор*» [ниг.: 374, с. 39] мебошад. Ин ду калима, аслан, синониманд, аммо дар тасвири нависанда аз ҷиҳати сифатнокӣ муқобили ҳам воқеъ шудаанд. *Кемухт* ба маъноии «*чарми дурушти чорпои савории дорои доначаҳои барҷаста*» ба кор рафтааст, зеро пойи бархе аз паррандагон низ дорои чунин доначаҳо мебошад. *Адим* бошад, ба маъноии «*зебои аълосифат*» истифода шудааст. Пас, калимаҳои *кемухт* ва *адим* антоними семантикӣ мебошанд. Калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусияти рангҳо – *сиёҳ* ва *сурх* дар алоҳидагӣ антоним настанд, зеро ба таъбири забоншинос Ҳ. Мачидов «*ҳар як ранг дар табиат ба таври нотақрор вучуд дорад ва яке бо дигаре муносибати ба ҳам зид дошта наметавонад*» [158, с. 83; 155, с. 5-6;]. Ин ду калима дар тасвири нависанда маъноии иловагии аломату хусусияти ба ҳам зидро соҳиб гардида, ба ҳам муқобил гузошта шудаанд. Ҷонишинҳои *ман* ва *ту* низ дар зери килки нависанда хусусияти зидмаъноӣ касб кардаанд. Бо истифодаи пайиҳами воҳидҳои антонимӣ ҷиддан ба ҳам муқобил гузоштани

предмету аломат ва қонишинҳо фикри нависандаро ниҳоят таъсирбахш гардонда, хосияти ҳиссии тарзи баёни ўро афзун намудааст.

Дар мисоли зерин низ ҳам чузъҳои асосӣ ва ҳам чузъҳои тобеи чидаи ибораҳои номии *пойгоҳи буъд ва нуқсон* – *пейгоҳи қурбу камол* зидмаъно мебошанд: *пойгоҳ* бо *пейгоҳ*, *буъд* бо *қурб* ва *нуқсон* бо *камол*:

...ба юмни суҳбат ва ҳусни тарбияти эшон бисёре аз толибон аз пойгоҳи буъд ва нуқсон ба пейгоҳи қурбу камол расидаанд ва мартабаи такмил ва акмол ёфтанд [9, с. 485].

Аз се чузъи ин ибораҳо танҳо чузъҳои асосӣ – *пойгоҳ* ва *пейгоҳ* аслии тоҷикӣ буда, чузъҳои тобеи онҳо *буъд ва нуқсон*, *қурбу камол* иқтибосии арабианд. *Пойгоҳ*ро нависанда ба маънои «*мартабаи поёнӣ, мақоми поёнӣ*» ва *пейгоҳ*ро ба маънои «*мартабаи боло, мақоми воло*» ба кор бурдааст. Ин калимаҳо бо чунин тобиши маъноӣ дар зери қалами сеҳрофарини нависанда хусусияти зидмаъноӣ касб намудаанд. Ҳол он ки чунин маъноӣ калимаҳои *пойгоҳ* ва *пейгоҳ* дар луғат вучуд надорад [ниг.: 375, с. 76; 375, с. 55; 378, с. 108; 378, с. 93]. Калимаҳои арабии *буъд* ва *қурб* ба маънои «*дур*» ва «*наздик*» антоними луғавианд. Калимаҳои арабии *нуқсон* ва *камол* ҳам, аслан, антоним нестанд ва дар каломии нависанда хусусияти зидмаъноӣ пайдо намудаанд.

Дар мисолҳои зерин бошад, иборасе хусусияти антонимӣ зоҳир кардаанд, ки чузъҳои асосӣ ва тобеашонро калимаҳои иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд:

...аз машоих онон меҳанд, ки зоҳири эшон чун зоҳири ом бувад ва ботини эшон чун ботини хос... [12, с. 241]; *Гуфтам: «Ман ҳарри тадбири ихтиёр медонам ва акнун дар онам, барди таслиму ризо чист ва чаро аз он шикоят мекунӣ»* [12, с. 700]; *Аз молу манол чунину чунон ва аз ворисон вазири кабирро... ва ин фақири ҳақирро* [9, с. 422].

Дар мисоли аввал чузъҳои асосиву тобеи ибораҳои *зоҳири ом* ва *ботини хос* ба ҳам антониманд: *зоҳир – ботин, ом – хос*. Ин калимаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ умумистеъмол гардидаанду дар ҳамаи қабатҳои луғавии забон ҳамчун антоним истеъмол мешаванд. Дар мисоли дуюм муқобилгузорӣ бо ибораҳои *ҳарри тадбири ихтиёр* ва *барди таслиму ризо* ифода ёфтааст. Дар ин ибораҳо чузъҳои асосӣ – *ҳар(р)* ва *бард* антоними луғавӣ мебошанд. Маъноӣ калимаи *ҳар(р)* «гармӣ» ва маъноӣ калимаи *бард* «хунукӣ» мебошад. Чузъҳои тобеи чидаи ин ибораҳо *тадбири таслим* ва *ихтиёру ризо* дар алоҳидагӣ хусусияти антонимӣ зоҳир намекунанд, аммо дар сухани нависанда зидмаъно шудаанд. Маъноӣ муқобилро ифода кардани чузъҳои тобеи ибораҳо – *тадбири таслим* ва *ихтиёру ризо* бо таъсири чузъҳои асосӣ *ҳар(р)* ва *бард* ба амал омадааст. Дар мисоли охир бошад, чузъҳои тобеи ибораҳои *вазири кабир* ва *фақири ҳақир – кабир* ва *ҳақир* антоними луғавӣ мебошанд. Чузъҳои асосии ибораҳо – *вазир* ва *фақир* дар матни асар хусусияти зидмаъноӣ касб кардаанд. *Вазир* маъноӣ «тавонманд, зӯр, дастдароз» ва *фақир* маъноӣ «бечора, нотавон, дасткӯтоҳ»-ро ифода менамояд. Илова бар ин чузъҳои таркибии ин ибораҳои зидмаъно – *вазир* ва *фақир, кабир* ва *ҳақир* ҳамоҳанг буда, на танҳо таъсири сухани нависандаро дучанд намудаанд, балки бар ҳусни сухани ӯ ҳусни дигар зам кардаанд. Дар асарҳои нависанда инчунин як микдор антонимҳо дар шакли таркибҳои чуфт ба кор бурда шудаанд, ки барои возеҳу равшантар ифода ёфтани мафҳум мусоидат мекунанд. Таркибҳои чуфти антонимии *валолату вафот* [12, с. 53], *аввалину охирин*, [12, с. 61] *зоҳиру ботин* [12, с. 478], *айбу ҳунар* [9, с. 482], *дунёву уқбо* [12, с. 22], *лафзӣ ва маънавӣ* [12, с. 23], *фақру гано* [12, с. 28], *хосу ом* [12, с. 58], *хайру шарр* [12, с. 178], *машириқ ва мағриб* [12, с. 208], *содирӯ ворид* [12, с. 331], *фанову бақо* [12, с. 379], *дунё ва уқбо* [12, с. 404], *аввал ва охир* [12, с. 415], *хосу авом* [12, с. 417], *зоҳириву ботинӣ* [12, с. 422], *барру баҳр* [12, с. 427], *қавлу феъл* [12, с. 459], *фано*

ва бақо [12, с. 505], назму наср [12, с. 572], лайлан ва наҳоран [12, с. 574], дунё ва охират [12, с. 699], баҳру бар(р) [12, с. 717], ҳузуру гайбат [12, с. 741], дунёву охират [12, с. 755], қабулу инкор [12, с. 728], чинну инс [12, с. 214] аз ҳамин қабиланд:

*Пас он чи мазкур хоҳад шуд дар ин китоб, асомии бисёре аз машоихи тоифаи суфия хоҳад буд ва таърихи **валолату вафоти** эшон... [12, с. 53]; Товусе ва зоге бар сахни боге фароҳам расиданду **айбу хунари** якдигарро диданд [9, с. 482]; ...суфиро ҳеч иродат махсус набувад ва дар сурати **фақру гано** иродати \bar{u} дар иродати Ҳақ маҳв бувад... [12, с. 28]; Ва Абубакри Варроқ гуфта, ки он гуфти фаровон дар **хайру шарр** аст [12, с. 178]; Ва вайро баёне некӯ буд ва иборате олий дар **фанову бақо** [12, с. 397]; Ба улуми **зоҳирӣ** ва **ботинӣ** ораста будааст ва ба як восита муриди **Шоҳ Алии Фароҳӣ** аст [12, с. 599]; ...Ҳасани Қаввол дар чамол дилпазир буд ва дар ҳусну савт беназир ва чамъе гирифтори вай буданд ва дар **ҳузуру гайбат** ҳаводори вай [12, с. 741]; Ва билҷумла аҳли рӯзгор дар **қабулу инкори** вай ду фирқаанд... [12, с. 728].*

Албатта, тазоди маъноӣ нисбат ба калимаҳои алоҳида дар антонимҳои ҷуфт барҷастиатару таъсирбахштар ифода меёбад. Аз ин рӯ ин гуна антонимҳо «ба зеҳни кас чуқуртар таъсир намуда, дар он тасаввуроти зиндаву барҷастаи предмети номбаршуда ва аломатҳои мухталифи онро ҳосил мекунад» [126, с. 49]. Нависанда баъзан дар таркиби як ҷумла ду ҷуфти антонимиро ба кор бурдааст. Масалан дар ҷумлаи зерин таркибҳои ҷуфти антонимии **дунявию ухравӣ, сувариву маънавӣ** ба кор бурда шудаанд:

*...ҳамаи азобҳои **дунявию ухравӣ** ва **сувариву маънавиро** мустаид ва муҳайё гардад [12, с. 508].*

Чунон ки дида мешавад, антонимҳо ва таркибҳои ҷуфти антонимӣ барои барҷаста ифода намудани фикр ва таъмини ҷасоҳату балоғати калом хизмат карда, одатан аз ду ҷузъ зиёд намешаванд. Хусусият ва вазъияту табиати антонимҳо ҳаминро тақозо мекунад. Ба иборати

дигар калимаҳои муродиф ё ҳаммаъно ҳамчун тавсифҳои предметҳо ва ё чун амалу ҳодисаҳои тафсиршуда зоҳир мегарданд [ниг.: 134, с. 101], аммо антонимҳо ё калимаҳои зидмаъно «*чунин воҳидҳои лексикие мебошанд, ки аломату хосият ва ҳолату амалиётро фақат калимае инкор мекунад халос*» [238, с. 29].

Дар мисоли зерин бошад, ҳам мубтадо ва ҳам хабари ҷумла бо калимаҳои антонимӣ ифода ёфтааст:

..фақр фақди сабаб бувад ва гано вучуди сабаб... [12, с. 135].

Аммо дар ин мисол антонимҳои **фориг** ва **машгул** ҳамчун хабари номӣ ва муайянкунандаи он ба хотири таъкиди сухани такрор шудаанд:

*Чунайд гуфта: «Мо **фориги машгулем** ва Рувайм **машгули фориг**»* [12, с. 139].

Дар асарҳои нависанда антонимҳои ҳамрешаи арабӣ низ ба назар мерасанд:

*Аҳли Димишқ ҳама муриду муътақиди вай будаанд ва бар эшон ҳукм мекардааст, чунон ки **молик** бар **мамлук** кунад...* [12, с. 713]; *Гуфт: «Эй фарзанд! Вақте ки хидмати **махлуқеро** ҳамчу худ некӯ натавонӣ кард, хидмати **Холиқро** чӣ гуна ба ҷой тавонӣ овард?»* [12, с. 329].

Молик ва **мамлук** аз решаи ملك сохта шудаанд. **Молик** дар луғат «1. доро, соҳиби мулк, соҳиб, хўчаин; 2. ҳоким, идорақунанда; 3. номи фариштае, ки гўё дарбони дўзах будааст» [ниг.: 374, с. 699] ва **мамлук** «1. банда, гулом; 2. аскарӣ зархарид, гуломи зархариди аскаршуда, аскаре, ки аз гуломбачагони зархарид ҷамъ оварда мешуд» [ниг.: 374, с. 630] маънидод шудааст. Ин ду калимаи ҳамреша ба маъноӣ «хўчаин, соҳиб, соҳибмулк» ва «банда, гулом» антоним мебошанд. **Холиқ** ва **махлуқ** аз решаи خلق мебошанд. Маъноӣ калимаи **Холиқ** «1. халққунанда, офаринанда, эҷодқунанда; 2. яке аз сифатҳои Худованд, Яздон» [ниг.: 378, с. 445] ва маъноӣ **махлуқ** «1. халқшуда, офарида

(чондор); 2. киноя аз инсон, одам (*беиштар таҳқиромез*)» [ниг.: 377, с. 774] мебошад. Ин ду калимаи ҳамреша ба маънои «*Офаридгор, халққунанда, Худованд*» ва «*офаридашуда, банда*» хусусияти антонимӣ зоҳир менамоянд.

Дар мисоли зерин бошад, аз калимаи арабии *аҳл* бо пешванди калимасози тоҷикии *но-* антонимҳои ҳамрешаи *аҳл* ва *ноаҳл* сохта шудааст:

Сухан бо аҳл бояд гуфт, то сирри ӯ ошкоро нашавад. Чун бо ноаҳл гӯӣ, бар вай ҳамл карда боӣ ва туро аз он газанд ва уқубат расад [12, с. 210].

Инчунин нависанда баъзе таркибҳои рехтаро ба кор мебарад, ки дар онҳо хусусияти антонимии калимаҳои иқтибосии арабӣ хеле равшан ба назар мерасад. Ҳарчанд ин таркибҳо як маъноӣ бутунро ифода мекунанд, бунёдашонро антонимҳо ташкил додаанд. Таркибҳои *аз маширқ то мағриб, аз шарқ то ғарб, аз аввал то охир, лайлан ва наҳоран, аз фарқ то қадам, барру баҳр* ки дар мисолҳои зерин ба кор бурда шудаанду дар онҳо калимаҳои зидмаъноӣ арабии *маширқ – мағриб, шарқ – ғарб, аввал – охир, лайл – наҳор, фарқ – қадам, бар(р) – баҳр* истифода шудаанд, аз ҳамин қабил мебошанд:

Хатое аз вай дар вучуд омадааст, ки аз маширқ то мағриб аз он пур баромада [9, с. 367]; *Аз шарқ то ғарб дар барру баҳр бигаишам дини тару тоза дар Ҳирот ёфтаам* [12, с. 427]; *Дар маънии Қуръон соҳиби тасниф аст, Қуръонро тафсир карда аз аввал то охир ба забони шиорат* [12, с. 197]; *...муддати се моҳ дар хилвате лайлан ва наҳоран (шабу рӯз) ба савми висол нишастанд, ки асло берун наёмаданд...* [12, с. 574]; *Бо он ки чун Ҳақро ёд кунад, аз фарқ то қадамаш аз ёдкарди Ҳақ хабар дошта бошад* [12, с. 386].

Аз маширқ то мағриб ва *аз шарқ то ғарб* ба маънои «дар тамоми дунё», *аз аввал то охир* ба маънои «пурра, комилан», *лайлан ва наҳоран*

ба маънои «*ҳмеша, доим*», аз *фарқ то қадам* ба маънои «*бо тамоми вучуд*» ва *барру баҳр* ба маънои «*дар ҳама ҷо*» корбаст гардидаанд.

Калимаҳои иқтибосии арабии дорои хусусияти антонимӣ ҳамчунин дар асарҳои нависанда ба сифатии ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ ба кор бурда шуда, на танҳо дар маъно бахшидан ба феълҳои таркибӣ, балки дар муқобилгузори калимаҳои ифодакунандаи амалу ҳолат низ нақши муҳим бозидаанд. Калимаҳои арабии *содир – ворид, ҳозир – ғоиб, ҷамъ – тафриқа*, ки антонимҳои луғавӣ мебошанд, дар мисолҳои зерин бо феъли ёвари *кардан* феълҳои таркибии номии *содир кардан – ворид кардан, ғоиб шудан – ҳозир шудан, ҷамъ кардан – тафриқа кардан* сохта, ҳамчун ҷузъи маънодори ин феълҳо воқеъ шудаанд ва барои муқобилгузори фикри нависанда нақши муҳим бозидаанд:

Дар Шероз хонақоҳе дошт. Сӣ сол ба хидмати фуқаро машғул буд ва итём содиру ворид кард... [12, с. 365]; *Соате аз худ ғоиб шуданд...* *Чун ҳозир шуданд ин байт хонданд...* [12, с. 497]; *Шайх рӯй ба боло карду гуфт: «Ман ҷамъ мекунам ва ту тафриқа мекунӣ?»* [12, с. 641].

Калимаҳои арабии *талаб – ато, кашф – маҳв, ҳосил – сарф – тасаддуқ, ҷурм – узр, фазиҳат – қавӣ* дар асл антоним нестанд, аммо ин калимаҳо бо феълҳои ёвари *доштан, кардан, шудан, хоستان* омада, дар каломии нависанда ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ истифода шудаанд ва ҳам дар маъно бахшидан ба ин феълҳо нақш бозидаанду ҳам дар хусусияти зидмаъноӣ пайдо кардани онҳо:

Ҳар чӣ талаб дошт, зиёдат аз он ато кард ва дар вақти хуруҷаш адаби мушоёа ба ҷой овард [9, с. 420]; *Сухани Худой шунид, сирри ваҳдоният бар дилаш кашф шуд, сифати инсоният маҳв шуд* [12, с. 89]; *Аз он чӣ ҳосил кардӣ, муҳаққаре ба нафақаи худ сарф кардӣ ва боқиро бо фуқаро тасаддуқ намудӣ* [12, с. 152]; *Он мард дар пои вай афтоду гуфт: «Эй шайх! Ман ҷурм кардаам, ту узр мехоҳӣ?»* [12, с. 252]; *Вай гуфта,*

ки ҳар кӣ дар ин ба зӯр дарояд, **фазихат шавад** ва ҳар кӣ ба **заъф** дарояд, **қавӣ шавад** [12, с. 281].

Дар мисоли охир, антонимҳои луғавии **зӯр** ва **заъф**, ки аввалӣ калимаи аслии тоҷикӣ аст, дуҷумлаи иқтибосии арабӣ барои тобиши зидмаъноӣ пайдо кардани феълҳои таркибии номии **фазихат шудан** – **қавӣ шудан** таъсири назаррас расондаанд.

Дар мисоли зерин низ калимаҳои **табиат** ва **гафлат**, ки дар алоҳидагӣ антоним нестанд, дар зерин килки сеҳроқи нависанда хусусияти зидмаъноӣ касб кардаанд:

*Ин ҷо марде аст, ки мегӯяд: «Нафаси ман чун нафаси Исо, алайҳиссалом, аст, зеро ки вай мурдаи **табиатро** зинда мекунад ва ман мурдаи **гафлатро** зинда мекунам»* [12, с. 340].

Ҳамин тавр, дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» нақши калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ташаккули антонимҳо ниҳоят назаррас мебошад. Калимаҳои зидмаъноӣ арабӣ на танҳо барои ба вучуд овардани тазоди маъноӣ, балки барои таъмини муассирии калом ва рангинии тарзи баён, нишон додани паҳлуҳои мухталифи амалу рафтор, аломату хусусияти предмету ҳодисаҳо ва ҷараёнҳои гуногуни воқеият нақши муҳим бозидаанд. Ба воситаи калимаҳои зидмаъно тасвирҳои ба ҳам муқобил муассиру хотирнишон ифода гардида, дар онҳо моҳияти предмети тасвир, бартарию норасоии муносибату рафтор ба тарзи барҷаста инъикос ёфтааст.

БОБИ Ш

ИМКОНОТИ КАЛИМАСОЗИИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ

3.1. Калимасозӣ – воситаи муҳимми ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон

Яке аз роҳҳои асосӣ ва муҳимми ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон калимасозӣ ба ҳисоб рафта, ҳамчун қисми алоҳидаи илми забоншиносӣ, сохти калимаҳо ва қонунҳои сохта шудани онҳоро меомӯзад. Меъёру қолабҳо, тарзу усул ва роҳҳои калимасозии ҳар забон дар ҷарёни ташаккули таърихии он шакл гирифта, инкишоф меёбанд, ки забони тоҷикӣ низ аз ин истисно нест [ниг.: 200, с. 17; 381, с. 98-99; 135, с. 138-139].

Қолабҳои калимасозии забон нисбатан устувор буда, дар давоми садсолаҳо бетағйир боқӣ мемонанд. Дар заминаи ин қолабҳо калимаҳои нав сохта шуда, бо ин роҳ таркиби луғавии забон бою ғанӣ мегардад.

Дар шароити имрӯза калимасозӣ ҳамчун илми мустақил ва қисми алоҳидаи грамматикаи забон эътироф гардида, бо дигар қисмҳои забон, аз ҷумла бо лексикология, алоқаи зич дорад, зеро *«агар дар грамматика калимасозӣ ҳамчун як қисми он дар алоҳидагӣ ё дар доираи ҳиссаи ҷудогонаи нутқ омӯхта шавад, пас, дар лексикология бояд ба масъалаи маъниофаринии он таваҷҷуҳ карда шавад»* [200, с. 17].

Дар бораи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ишораҳои нахустин дар фарҳангҳои мураттабнамудаи донишмандони гузашта, ба монанди «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Рашидӣ» ва дигар сарчашмаҳои илмии пешин ба назар мерасанд [ниг.: 232, с. 4; 200, с. 6]. Аз ҷумла, забоншинос Д. Хоҷаев зимни таҳқиқи афкори забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна ба унсурҳои калимасоз хеле барвақт таваҷҷуҳ зоҳир намудани донишмандони тоҷику форс ва таърихи қадимӣ доштани унсурҳои калимасоз, ба

хусус, суффиксҳои забони тоҷикиро таъкид доштааст. Номбурда дар бораи имконоти калимасозии суффиксҳои *-манд, -лох, -ор, -а, -гар* дар асари Шамси Қайси Розӣ «Ал-Муъҷам» андешаҳои ҷолиб баён менамояд [ниг.: 286, с. 59-60]. Ин муҳаққиқ дар паҷуҳиши илмии худ – «Қайдҳои сарфии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ» дар бораи 35 аффикси калимасоз маълумот пешниҳод кардааст, ки аксарашон дар калимасозии имрӯзаи забони тоҷикӣ низ сермаҳсулу серистеъмоланд [ниг.: 287, с. 73-79].

Бо вучуди ин ба масъалаи калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик, асосан, пас аз нимаи дуюми солҳои бистуми асри ХХ таваҷҷуҳ бештар зоҳир карда шуд. Аз ҷумла, нахустин маълумотҳоро дар бораи калимасозӣ аз дастурҳои таълимии забони тоҷикӣ, ки дар ин давра тартиб дода шудаанд, пайдо кардан мумкин аст. Дастурҳои таълимии Саидризо Ализодаи Самарқандӣ – «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» [ниг.: 38, с. 21-92] ва Абдурауфи Фитрат – «Қоидаҳои забони тоҷикӣ (сарф ва наҳв)» (китоби дарсӣ барои мактабҳои дараҷаи 1 ва 11) [ниг.: 274, с. 93-160.], ки аввалӣ соли 1926 ва дуюмӣ соли 1930 ба таърифи расида, тақрибан соли 2010 интишор ёфтаанд, шояд аз нахустин сарчашмаҳои ба ҳисоб раванд, ки дар онҳо, ҷузъан ҳам бошад, ба баъзе паҳлуҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст. Ин дастурҳои таълимӣ дар роҳи навиштани китобҳои дарсӣ кӯшиши аввалин ба ҳисоб мерафтанд ва, бо вучуди он ки аз камбудиву нуқсонҳо орӣ набуданд [ниг.: 232, с. 80 с.], барои таҳқиқотҳои минбаъда доир ба калимасозӣ дар забони тоҷикӣ замина гузоштанд. Аммо дар ин самт китоби дарсии «Морфологияи забони тоҷикӣ»-и Б. Ниёзмуҳаммадов ва Л. Бузургзода, ки соли 1941 ҷоп шуда буд [ниг.: 195, с. 151-252] қадаме ба пеш мебошад. Дар ин китоб бори аввал бо забони содаву нисбатан илмӣ дар бораи таркиби калима, морфемаҳо, суффиксу префиксҳои калимасоз, калимасозии ҳиссаҳои мустақили нутқ маълумот дода шудааст. Муаллифони китоби дарсӣ аз истифодаи

бисёр истилоҳоти арабӣ даст кашида, ба ҷойи онҳо истилоҳоти аврупоиро ба кор бурдаанд [ниг.: 195, с. 151-252].

Дар самти калимасозӣ дар забони тоҷикӣ хизматҳои олимону эроншиносони рус В. С. Расторгуева ва Л. С. Пейсиковро махсус қайд кардан лозим аст. Дар асари «Краткий очерк грамматики таджикского языка»-и В. С. Расторгуева дар бораи хусусиятҳои калимасозии ҳиссаҳои нутқ дар забони тоҷикӣ маълумот дода шудааст [ниг.: 221, с. 529-570]. Дар «Очерки по словообразованию персидского языка»-и Л. С. Пейсиков бошад, роҷеъ ба аффиксҳои калимасоз дар забони форсӣ маълумоти муҳим дода шудааст, ки сарчашмаи муътамади илмӣ ба ҳисоб меравад [ниг.: 216].

Таҳқиқоти Ш. Ниёзӣ – «Калимасозии исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» [ниг.: 193] ва М. Т. Турсунов – «Калимаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [ниг.: 269, с. 3-15] аз ҷумлаи нахустин корҳои илмӣ монографияе ба ҳисоб мераванд, ки махсус ба калимасозӣ дар забони тоҷикӣ бахшида шудаанд. Баъдан дар ин замина дар забоншиносии тоҷик таҳқиқотҳои ҷиддитару мукамалтари илмӣ ба вучуд омаданд, ки дар онҳо ҳам ба таҳқиқи масъалаҳои умумии калимасозӣ ва ҳам ба хусусиятҳои калимасозӣ дар осори адибони алоҳида тавачҷуҳ зоҳир карда шудааст [ниг.: 200, с. 6]. Дар ин радиф таҳқиқоти Н. А. Аҳмедова [ниг.: 51], Б. Т. Абдуллоев [ниг.: 18], Б. Ниёзмӯхаммадов [ниг.: 194], Ш. Рустамов [ниг.: 232; 233; 234; 235], Э. Шоев [ниг.: 328; 329], С. Хоркашев (С. Раҳматуллозода) [ниг.: 281; 282; 283; 284; 285], С. Ф. Низомова [ниг.: 196; 200; 201], Х. Э. Исмоилова [ниг. 121], А. Я. Амлоев [ниг.: 40], О. Қосимов [ниг.: 136; 137], Г. Мирзоев [ниг.: 168; 169] ва ғайраро ном бурдан мумкин аст, ки дар байнашон таҳқиқоти Ш. Рустамов [ниг.: 232; 233; 234; 235] бунёди мебошанд. Ин муаҳаққиқ бори аввал роҷеъ ба имконоти калимасозии исм дар забони тоҷикӣ таҳқиқоти муфассали илмӣ анҷом дода, дар баробари роҳу усулҳои сохта шудани исмҳо дар бораи таркиби

морфологиии исм дар забони адабии тоҷик ба таври муфассал маълумот додааст [ниг.: 232].

Соли 1973 ва такроран соли 1982 қисми якуми китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии – «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ба таърифи расид, ки дар қисмати морфологияи он калимасозии ҳар як ҳиссаи нутқ ба таври муфассал ҷой дода шудааст. Маълумоти дар ин китоби дарсӣ овардашуда дар самти калимасозӣ ниҳоят муҳиму муфид мебошад [ниг.: 111, с.102-458]. Аз соли 1985 то соли 1989 бо ибтикори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои Тоҷикистон китоби сеҷилдаи «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба таърифи расид, ки дар ҷилди якуми он дар бораи калимасозии ҳар як ҳиссаи нутқ маълумоти нисбатан муфассал мавҷуд аст [ниг.: 83, с. 79-348]. Маълумоти умумии назариявиро доир ба калимасозӣ дар забони тоҷикӣ аз ин асар пайдо кардан мумкин аст ва онро метавон як навъ ҷамъбасти таҳқиқоти илми забоншиносии солҳои 50-ум то солҳои 80-уми асри ХХ донист.

Бо аффиксҳо сохта шудани калимаҳо дар забони тоҷикӣ усули аз ҳама маъмули калимасозӣ мебошад. Калимаҳои нав маҳз бо ҳамин роҳ офарида шуда, барои қонеъ гардонидани талаботи иртиботии соҳибзабонон ба қор бурда мешаванд ва таркиби луғавии забонро ғанӣ мегардонанд. Ба ақидаи муҳаққиқ С. Низомова, *«имкониятҳои калимасозии забон, пеш аз ҳама, дар адабиёти бадеӣ ва публицистика равшантар намоён мегарданд»* [200, с. 20]. Таҳқиқи роҳу усулҳои калимасозӣ дар осори бузургтарин намоёндагони адабиёт барои муайян намудани ҳолати таркиби луғавии забон дар як давраи мушаххаси таърихӣ мусоидат менамояд. Аз ин сабаб мо тасмим гирифтаем, дар ин боби қор доир ба имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» суҳан ронем. Баррасии ин масъала дар асарҳои зикршудаи нависанда аз ду ҷиҳат муҳим мебошад: аввалан, барои

муайян намудани ҳолати таркиби луғавии забон дар замони зиндагии нависанда мусоидат менамояд. Чунон ки маълум аст, яке аз меъёрҳои иқтибоси калима дар он аст, ки ҳар калимаи бегонае, ки ба забон ворид мешавад, дар баробари мутобиқ гардидан ба меъёрҳои фонетикиву грамматикии забони воридгардидааш бояд дар заминаи меъёрҳои калимасозии ин забон вожаи нав созад. Ин баёнгари ҳазм гардидан ва ҳамчун узви комилҳуқуқ пазируфта шудани калимаи бегона дар забони дигар мебошад. Сониян, калимаи иқтибосшуда бояд дар заминаи имконоти калимасозии забони иқтибоскунанда воҳидҳои нави луғавӣ офарад, доираи маъноӣ худро мувофиқи табиати он забон васеъ намояд ва таркиби луғавии забони иқтибоскунандаро аз ҷиҳати миқдор бою ғанӣ гардонида, аз ҷиҳати сифат инкишоф диҳад [ниг.: 57, с. 7-8]. Аз ин рӯ баррасии калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Ҷомӣ барои муайян намудани дараҷаи ҳазмшавию мутобиқшавиашон ба қонуну қоидаҳои фонетикиву луғавӣ ва грамматикӣ калимасозии забони тоҷикӣ дар як давраи таърихӣ мусоидат менамояд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо иқтибосоти арабӣ ҳам бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ ва ҳам бо роҳи васл шудан бо дигар вожаҳои асливу иқтибосии арабӣ калимаи нав сохтаанд.

3.2. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ

Қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ маҳдуд мебошанд, вале имконоти калимасозии онҳо маҳдуд нест, яъне чунин имкон вучуд дорад, ки бо як қолаби калимасозӣ дар забони тоҷикӣ дахҳо воҳиди нави луғавӣ офарида шавад. Аммо на ҳар кас мувофиқи қолабҳои мавҷудаи забон калимаи нав офарида метавонад. Дар офаридани калимаҳои нав ва бо ин роҳ ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забон

сахми эҷодкорон, ба хусус шоирону нависандагони мумтоз, ниҳоят калон мебошад. Адибони бомаҳорат на танҳо бойигарии луғавии забонро моҳирона истифода мебаранд, балки дар чараёни эҷоди асарҳои пурарзиш дар заминаи қолабҳои маъмули калимасозӣ вожаҳои нав меофаранд, ки ин боиси ғановати лексии забон мегардад. Бо мурури замон ин гуна калимаҳо умумиистеъмол мешаванд. Ҳамин тавр, чараёни офаридани воҳидҳои нави лексии дар забон интиҳо надорад ва ба таври беохир давом мекунад.

Ҳарчанд доира ва имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ ниҳоят васеъ аст, ин масъала то ба ҳол ба таври ҷиддӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Шояд таҳқиқоти муҳаққиқ ва шарқшиноси ўзбек У. Ш. Яъқубов, ки дар заминаи осори адабии «Таърихи Систон», «Таърихи илми орои Аббосӣ», матни рӯзномаҳои «Иттилооти Ҷумҳурии исломӣ», «Кайҳон» ва маҷаллаи «Навҷавон»-и Ҷумҳурии Ислामी Эрон анҷом дода шудааст, ягона пажӯҳиши илмӣ дар бораи имконияти калимасозии аффиксҳои форсӣ (тоҷикӣ) бо иқтибосоти арабӣ бошад [ниг.: 334, с. 3], вале ин таҳқиқоти илмӣ номукамал буда, дар он имконоти пурраи калимасозии аффиксҳои тоҷикӣ (форсӣ) бо иқтибосоти арабӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки дар забони тоҷикӣ масъалаи калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ таҳқиқоти муфассали илмӣ меҳаҳад.

Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ аз зумраи он адибоне мебошад, ки бо андешаҳои оливу каломии муъҷизаофаринаш на танҳо ганҷинаи адабиёти тоҷикӣ форсро бою ғанӣ гардонида, дар офаридаҳои пурарзиши адабиву илмиаш ғановати луғавии забони модаринашро моҳирона истифода бурдааст, балки дар таҷва ба донишу маҳорати эҷодии хеш ва нерӯи халлоқонаи суҳан ба бойигарии лексии ин забон ғановати тоза зам кардааст. Осори гаранбаҳои адабиву илмии ин суҳанвари бузург на танҳо аз хусусиятҳои начиби лексикиву

семантикӣ, балки аз имконоти беназири морфологию калимасозӣ низ бархӯрдор аст. Нависанда барои дуруст ифода намудани матлаб ва афкори адабию илмӣ ва тасаввуфию ирфонии хеш на танҳо воситаҳои луғавӣ, балки воситаҳои калимасозиро низ моҳирона истифода бурда, ба сохтори калима дар матн ва мавқеи истифодаи он эътибори ҷиддӣ медиҳад. Ҳамин аст, ки асрҳо боз «*муҳаққиқон ва пажухишгарон дар пайи кашфи асрори ниҳонӣ ва маъниҳои пинҳонии каломии муъҷизабайни*» ин адиби номвар мебошанд [ниг.: 49, с. 3].

Яке аз хусусиятҳои морфологии асарҳои Ҷомӣ калимасозии иқтибосоти арабӣ бо ёрии аффиксҳои тоҷикӣ мебошад. Чунин усули калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ниҳоят маъмул буда, бо ин усул, асосан, исму сифат ва зарфу феъл сохта мешавад. Ҳар як вожаи наво, ки дар забон офарида мешавад, баёнгари ҳодисаву воқеа ё мафҳуми наво буда, барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти соҳибзабонон муҳим мебошад. Бояд гуфт, ки дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ он қадар назаррас набошад ҳам, ҳар як аффикс баёнгари ҳодисаи таърихии замони нависанда ва дорои хусусияти услубӣ буда метавонад ва барои муайян намудани хусусиятҳои фардии услуби адиб ва коргоҳи эҷодии ӯ нақши муҳим мебозад. Ҳангоми баррасии масъала мо тасмим гирифтём, ҳар як пасванд ва пешванди калимасозро на дар доираи ҳиссаҳои нутқ, балки дар алоҳидагӣ таҳлил намуда, хусусият ва имконоти калимасозии онро дар асарҳои мавриди таҳқиқ муайян намоем ва имконоти муродифии аффиксҳоро нишон диҳем.

Пасванди -а. Ин пасванд калимасоз, сермаъною серистеъмол, муштарақвазифа ва сермахсул, синоморфема ва оморфема мебошад. Ба андешаи забоншинос Ш. Рустамов «*сермаъноии суффикси -а танҳо дар исмсозии худӣ он, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад*» [232, с. 40]. Дар аввалин дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсии забони

точикӣ 4 вазифа, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ва дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» 5 вазифаи ин аффикс дар калимасозӣ, аз ҷумла дар сохтани исмҳо шарҳ дода шудааст [ниг.: 274, с. 122-123; 195, с. 178-179; 83, с. 112; 111, с. 135-136]. Дар калимасозии иқтибосоти арабии асарҳои насрии Ҷомӣ пасванди **-а** ҳамагӣ як маротиба дар калимаи **ҳарба (ҳарб+а)** ба назар мерасад:

...донистанд, ки азимати Сағр дорам, барои ман шамшереву сипаре ва ҳарбае оварданд [12, с. 286].

Вожаи **ҳарба** аз решаи арабии **ҳарб**, ки исми маънӣ мебошад, бо пасванди **-а** сохта шудааст. Дар ин маврид пасванди **-а** аз исми абстракт исми конкрете сохтааст, ки ба решаи калима – вожаи содаи **ҳарб**, ки маънояш «чанг» мебошад, нисбат дода мешавад. Вожаи **ҳарба** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги осори Ҷомӣ» яқсон – ба маънои «асбоби чанг, аслиҳа, найзаи кӯтоҳ» [ниг.: 365, с. 732; 366, с. 412], дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба маънои умумии «асбоби чанг, силоҳ (шамшар, ханҷар, милтиқ ва ғ.)» [ниг.: 378, с. 495] омадааст. Аз мазмуни мисоли боло маълум аст, ки ин калимаи сохта ба маънои «найзаи кӯтоҳ, ханҷар» ба кор бурда шудааст.

Дар баробари ин пасванди **-а** дар асарҳои Ҷомӣ барои чинсияти грамматикӣ (чинси занона) зиёд ба кор бурда мешавад. Ба монанди: **заифа, аҷуза, ҷадда, волида** ва ғайра. Дар ин маврид пасванди **-а** хусусияти шаклсозӣ дошта, ба чунин маъною вазифаи грамматикӣ аз забони арабӣ ба тоҷикӣ гузаштааст:

Он заифа шодмон шуд ва он лақаб бар вай бимонд [12, с. 99]; *Аҷузаи худро гуфтам: «Аввали шаб ту воқифи вай бош ва баъд аз он маро бедор кун ва ту дар хоб шав»* [12, с. 315]; *Чун бедор шудам, сурати он дарвеш дар хотири ман буд ва маро ҷаддае буд солеҳа, волидаи падари ман* [12, с. 479].

Дар ин маврид қоидаи мувофиқати грамматикии забони арабӣ бо пурра риоя мешавад ва исмҳои чинси занонаи арабӣ бо

муайянкунандаи сифатиашон аз чиҳати чинсият пурра мувофиқат мекунад, яъне, агар исм дар чинси занона бошад, муайянкунандаи сифатиаш низ дар чинси занона оварда мешавад. Чунон ки дар мисоли боло исми *ҷадда* бо муайянкунандааш – сифати *солеҳа* (*ҷаддае солеҳа*) дар чинсият мувофиқат кардааст, дар мисоли поён низ исми чинси занонаи *заифа* бо муайянкунандаи сифатиаш – *солеҳа* (*заифаи солеҳа*) аз чиҳати чинсият мувофиқат кардааст:

Он заифаи солеҳа ба мучиби фармудаи Шайх Абуисҳоқ ба дасти худ ресмон ришти... [12, с. 479].

Ҳамчунин дар забони арабӣ қоидае роиҷ аст, ки, агар исм ғайришаҳс бошад дар шумораи ҷамъ ояд, ҳамчун исми шумораи танҳои чинси занона қабул карда мешавад ва дар ин маврид муайянкунандаи сифатиаш дар шакли шумораи танҳои чинси занона меояд ва пасванди **-а** мегирад [ниг.: 140, с. 120]. Ин қоидаи забони арабӣ низ дар асарҳои насрии нависанда риоя мешавад. Масалан, дар мисоли зерин муайянкунандаҳои сифатии исмҳои шумораи ҷамъи шикастаи *аҳвол* ва *осор* (*аҷиба* ва *ғариба*) дар шакли чинси занона бо пасванди **-а** ба кор бурда шудаанд:

...аз вай хонадоне бузург зоҳир гардад ва аҳволи аҷиба ва осори ғариба мушоҳада афтад [12, с. 414].

Пасванди -ак. Муҳаққиқон таърихи қадима доштани ин пасвандро қайд кардаанд [ниг.: 229, с. 5]. Аз ҷумла А. Л. Хромов баромади ин унсуре морфологиро ба забони суғдӣ вобаста медонад [ниг.: 288, с. 661]. Дар забони адабиёти классикӣ бештар чун воситаи шаклсоз зоҳир шудан ва дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ вариантҳои зиёд доштани он таъкид гардидааст [ниг.: 229, с. 5-8]. Ба ақидаи С. Раҳматуллозода ин пасванд дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ниҳоят серистеъмол буда, аз исму сифат, шумора, асосҳои феъл, зарф ва калимаҳои тақлиди овозӣ исмҳои шахсу ғайришаҳс ва исмҳои маънӣ месозад [ниг.: 229, с. 45-47].

Дар забони адабии тоҷик ин пасванд ҳам калимасоз ва ҳам шаклсоз мебошад. Забоншинос Ш. Рустамов онро ҳамчун пасванди «*сермаъно, синоморфема ва оморфема*» ном бурдааст [ниг.: 232, с. 41]. Муҳаққиқон дар калимасозии исму сифат ба кор бурда шудани пасванди **-ак**-ро зикр намудаанд [ниг.: 139, с. 68; 214, с. 210-214; 193, с. 19]. Дар исмсозӣ сермахсул [ниг.: 83, с. 112; 111, с. 137] ва дар сифатсозӣ каммахсул [ниг.: 83, с. 142; 111, с. 188] мебошад. Дар таҳқиқоти С. Низомова, ки ба калимасозии насри бадеиву публицистии устод Айнӣ бахшида шуда, яке аз охири таҳқиқоти илмӣ доир ба калимасозӣ ба ҳисоб меравад, дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани ду пасванди **-ак** (**-ак¹** ва **ак²**) зикр карда мешавад, ки яке калимасоз буда, ба воситаи дигарӣ тобишҳои маъноии субъективӣ ифода меёбад [ниг.: 200, с. 31], вале беҳтар он аст, ки ин пасванд сараквазифа номида шавад. Муҳаққиқ С. Низомова ҳамчунин дар сохтани зарф иштирок намудани ин пасвандро зикр намудааст [ниг.: 200, с. 34-35].

Дар калимасозии иқтибосоти арабии насри Абдурахмони Ҷомӣ пасванди **-ак** ҳамчун унсури шаклсоз кор фармуда шуда, ҳамагӣ се маротиба истифода гардидааст:

*Амр ибни Усмони Маккӣ, ки **чузwake** тасниф карда буд дар илми суфиён ва тавҳид, вай онҳоро пинҳон баргирифт ва ошкоро кард ва бо халқ намуд* [12, с. 209]; *Пас мо рақс мекардем ва Бусаиди Тирмизӣ **байtake** мегуфт...* [12, с. 514].

Бо пасванди **-ак** аз исмҳои **чузв** ва **байт** сохта шудани шаклҳои хурдии **чузwak** ва **байtak** гувоҳи ҳазм гардидани ин вожаҳо дар забон мебошанд. Нависанда ба воситаи ин пасванд хурду ночиз будани предметро тасвир намудааст. Аммо дар мисоли зерин бо исми хоси ифодакунандаи номи инсон омада, тобиши маъноии нописандиву тамасхур ва назарногир будани шахси номбурдаро дорад:

*Як қадаҳи дигар гирифт ва бихӯрду гуфт: «Пур кун қадаҳе дигар ба кӯрии **Санояки шоир**»* [12, с. 731].

Пасванди -ан / -ян. Бо ин пасванд аз исми амал (масдар)-и феъли нафъи **ҳаштуми** забони арабӣ – *иттифоқ* ва шумораҳои тартибии *аввал* ва *сонӣ* зарфҳои *иттифоқан*, *аввалан*, *сониян* сохта шудааст:

Иттифоқан шабе борон омада буд ва чароғ мурда [12, с. 315];
Аввалан онро ба форсӣ шарҳ кард ва сониян ба арабӣ... [12, с. 665].

Чунин калимаҳо дар хати арабӣ бо танвини фатҳа (á-) навишта мешаванд, аммо дар алифбои имрӯзаи тоҷикӣ ба ҷойи танвини фатҳа пасванди **-ан / -ян** ба кор бурда мешавад.

Пасванди -вор. Дар сифатсозӣ каммаҳсул [ниг.: 83, с. 143] ва дар зарфсозӣ сермаҳсул арзёбӣ грдидааст [ниг.: 83, с. 279; 111, с. 366]. Аммо муҳаққиқ С. Низомова дар таҳқиқоти охирини худ собит намудааст, ки ин пасванд исмсоз низ будааст ва дар асарҳои насрии устод Айнӣ бо ин пасванд исмҳои моддии *либосвор*, *ширавор*, *хонавор* (ба маънои *хонадон*, *хонавода*, *оила*) сохта шудааст [ниг.: 200, с. 44-48]. Вале ин муҳаққиқ зимни баррасии имконоти калимасозии пасванди **-вор** сахван вожаҳои *умедвор* ва *сазоворро* исми маънӣ меҳисобад [ниг.: 200, с. 44-45]. Ин ду калима аслан сифат мебошанд (*шахси сазовор*, *одами умедвор*), ки субстантиватсия шудаанд ва дар мисолҳои овардаи С. Ф. Низомова ҳамчун ҷузъи номӣ бо феълҳои ёвари *будан* ва *шудан* истифода гардидаанд [ниг.: 200, с. 44-45]. Умуман, муҳаққиқ С. Ф. Низомова се вазифаи исмсозии пасванди **-ворро** зикр кардааст [ниг.: 200, с. 44-45], ки, ба ақидаи мо, танҳо яктоаш қобили қабул аст, зеро калимаи *бузургвор*, ки С. Низомова исми шахс зикр намудааст, аслан сифат мебошад, ки Устод Айнӣ онро дар вазифаи исми шахс ба кор бурдааст. Дар фасли «Калимасозии сифат»-и асари академии «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» низ барғалат таъкид шудааст, ки пасванди **-вор** «аз исми сифати нисбӣ месозад...» ва «*ҳадяи сазовор*, *ошиқи умедвор*» ҳамчун мисол оварда шудааст [ниг.: 83, с. 143]. Ҳол он ки *сазовор* ва *умедвор* на сифати нисбӣ, балки сифати аслии мебошанд, зеро ин сифатҳо дараҷа қабул мекунанд: *ҳадяи сазовортар*

(сазовортарин), ошиқи умедвортар (ниҳоят, бениҳоят, бағоят умедвор). Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» танҳо аз сифат, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» аз исму сифат зарфи монандӣ сохтани пасванди **-вор** зикр шудааст [ниг.: 111, с. 366; 83, с. 278], аммо муҳаққиқ С. Низомова дар осори Айнӣ зарфи тарзи амал сохтани ин пасвандро собит намудааст [ниг.: 200, с. 46-47]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо пасванди **-вор** бо калимаҳои арабии *вола* ва *мачҳул* истеъмол шуда, зарфи тарзи амал сохтааст, ки ба решаи калима монанд будани амалу рафтори шахсро ифода менамояд:

...ман волавор рӯй ба кӯҳ овардам ва ба ибодату риёзат ва муҷоҳадат машғул шудам [12, с. 454]; Чун бомдод шуд, се бор мувофиқ ихтиёр кард ва мачҳулвор... ба зиёрати ҳарамайни шарифайн... мутаваҷҷеҳ шуд [12, с. 421].

Вола, аслан, сифат аст, аммо дар вазифаи исм низ ба кор бурда мешавад. Маънои ин калима «*шефта, мафтун, ҳайрон, сарғашта (аз шиқ), ошиқи шайдо*» [ниг. 374, с. 239] мебошад. Пас зарфи **волаворро** нависанда ба маънои «*ҳамчун шахси шефтаву мафтун, ба монанди ошиқи шайдо*» кор фармудааст. **Мачҳул** исми мафъули феъли навъи якуми забони арабӣ مَاحُول мебошад ва бештар ҳамчун сифат ба кор бурда шуда, ба маънои «*номаълум, гайримаъруф, донистанашуда, ношинос*» [ниг.: 374, с. 681] меояд. Зарфи **мачҳулвор**, ки дар мисоли боло ба назар мерасад, ба маънои «*номаълум, касеро нафаҳмонда, ҳамчун шахси номаълум*» ба кор бурда шудааст.

Пасванди -гар ханӯз дар забони форсии миёна дар шакли **-kar** вучуд доштааст [ниг.: 216, с. 182]. Дар калимасозии исм сермахсул буда, дар забони адабиёти классикӣ мавқеи устувор доштааст [ниг.: 200, с. 49]. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [ниг.: 83, с. 111] се ва дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» чор вазифаи калимасозии он қайд гардидааст [ниг.: 111, с. 132-133] ва яке аз вазифаҳои он аз исмҳои конкрет сохтани исмҳои шахс мебошад, ки

касбу ҳунарро ифода мекунанд [ниг.: 83, с. 111]. Абдурахмони Ҷомӣ бо ин пасванд аз исми конкрети **ҳалво** калимаи **ҳалвогар** сохтааст, ки ин вожа дар забони имрӯза низ серистеъмол аст:

Чун он шахс дирамро ба ҳалвогар дод, ҳалвогар қадре ҳалво дар когазе печид ва ба вай дод [12, с. 622].

Пасванди -гарӣ дар калимасозии исм сермаҳсул буда, ба воситаи он аз исму сифат ва сифати феълий исми маънӣ сохта мешавад [ниг.: 83, с. 116]. Дар насри Ҷомӣ аз калимаҳои иқтибосии арабӣ бо ин пасванд танҳо калимаи **суфигарӣ** ба назар мерасад:

Фулом ал-Ҳалил шахсе буд мурой, худро пеши халифа ба суфигарӣ маъруф сохта буд... [12, с. 622].

Суфигарӣ дар забони тоҷикӣ ду марҳилаи калимасозиро аз сар гузаронидааст: аввалан аз исми **суф** бо пасванди **-ӣ** сифати нисбии **суфӣ** ва баъдан аз **суфӣ** бо пасванди **-гарӣ суфигарӣ** сохта шудааст. Ба ин маъно пасванди **-гарӣ** бо **-гӣ** ҳаммаъною ҳамвазифа мебошад: **суфигарӣ // суфигӣ**.

Вожаи **суфигарӣ** ҳамчун чузъи маънодори феъли таркибии номӣ низ ба назар мерасад:

...аз Миср ба Омӯл омада буд, то суфигарӣ кунад ва шайхро аз ҷой бибарад [12, с. 622].

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон, пасванди **-гарӣ** аз забони гуфтугӯӣ ба забони адабӣ гузаштааст [ниг.: 83, с. 116], аммо дар насри Абдурахмони Ҷомӣ ба назар расидани ин унсури морфологӣ гувоҳи он аст, ки истеъмоли он садсолаҳо пеш дар забони адабии китобӣ роиҷ будааст.

Пасванди -гор. Бо ин пасванд танҳо калимаи **хидматгор** сохта шудааст:

Дуо мекард, ки Худои таоло фарзандону фарзандони фарзандонатро хидматгори ту гардонад [9, с. 412].

Пасванди -гоҳ. Дар бораи ин пасванд низ ақидаҳо гуногунанд. Баъзе муҳаққиқон онро ҳамчун калимаи мустақил меҳисобанд ва калимаҳои бо он сохташударо ба гурӯҳи вожаҳои мураккаб мансуб медонанд [ниг.: 150, с. 145]. Дар воқеъ, вожаи мустақили **гоҳ** дар «Ғиёс-ул-луғот» «*ба маънии тахти подшоҳӣ ва ба маънии вақт ва ҷой ва хайма ва ба маънии дови қимор*» [360, с. 188] омадааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ду вожаи **гоҳ** (**гоҳ I** ва **гоҳ II**) ҳамчун омоним шарҳ дода шудааст: **гоҳ I** ба маънои «1. ҷой, макон; 2. тахт, авранг; 3. вақт, замон» ва **гоҳ II** ба маънои «*бӯтаи заргарӣ, ки дар он тилло ва нуқраро об мекунанд*». Дар китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» низ, аслан, калимаи мустақилмаъно будани ин суффикс ва дар ҷараёни инкишофи ташаккули забони тоҷикӣ ба қатори морфемаҳо дохил шудани он таъкид гардидааст [ниг.: 111, с. 141]. Аз ин рӯ хатои муҳаққиқон низ дар он аст, ки эшон танҳо маънои мустақили вожаи **гоҳ**ро ба эътибор гирифтаанду ба он ҳамчун унсурҳои морфологӣ эътибор надидаанд. Аммо дар таҳқиқотҳои илмии забоншиносон О. Қосимов ва С. Низомова пасванди исмсоз будани **-гоҳ** собит гардидааст [ниг.: 136, с. 22-23; 200, с. 58-61]. Аз ҷумла, дар сарчашмаҳои илмӣ бо ин пасванд сохта шудани исмҳои макон зикр гардидааст [ниг.: 111, с. 141-142; 200, с. 58-61]. Абдурахмони Ҷомӣ бо пасванди **-гоҳ** вожаи **манзилгоҳ** сохтааст, ки исми макон аст:

Шайх даст бар рӯ фуруд овард ва гуфт: «Алҳамдулиллоҳ, ки манзилгоҳи писари қассоб на андӯҳ аст ва на шодӣ» [12, с. 389].

Калимаи арабии **манзил**, аслан, аз рӯйи сохти морфологиаш исми макон мебошад ва маънои «*макон ё ҷойи фуруд омадан*»-ро дорад [ниг.: 119, с. 64-65]. Дар иртибот ба исми макон будани ин вожа маънои «*маскан, бошишигоҳ, истиқоматгоҳ, хонаи истиқоматӣ*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 796]. Дар забони адабиёти классикии тоҷик вожаи **манзил** инчунин ба маънои «1. *работе, ки дар масофаи муайяни роҳ барои дамгирии корвониён бино карда мешуд, ҷойи фаромадани корвониён,*

*истгоҳ, ҷойи дамгирии мусофирон ва маҳалли махсуси асп иваз кардани чопарҳо (қосидҳо) – корвонсарой; 2. фосила ва масофаи байни ду истгоҳ» [374, с. 632] истифода мегардид, ки ин маъноҳои он низ ба макон иртибот дорад. Шояд маънои маконро ифода кардани вожаи арабии **манзил** дар забони тоҷикӣ тира гардидааст, ё шояд ба хотири таъкиди мафҳум бошад, ки аз он дубора бо пасванди **-гоҳ** исми макон сохта мешавад. Исми макони **манзилгоҳ** имрӯз низ дар забони тоҷикӣ истеъмол мешавад. Дар ин калима пасванди **-гоҳ** бо вожаи **ҷой** хусусияти муродифӣ зоҳир менамояд: **манзилгоҳ // манзилҷой**. Вале вожаи **манзилҷой** дар забони гуфтугӯи имрӯза бештар ба маънои «қабр, хокҷой» истеъмол мегардад.*

Пасванди -истон. Бо ин пасванд аз калимаи иқтибосии арабии **нахл**, ки маънои «*дарахти хурмо*»-ро дорад [ниг.: 374, с. 840], исми макону фаровонии **нахлистон** сохта шудааст:

Аз Абдуллоҳ ибни Ҷаъфар, разияллоҳу анҳу, овардаанд, ки рӯзе азимати сафаре карда буд. Дар нахлистони қавме фуруд омад, ки гуломе сиёҳ нигоҳбони он буд [9, с. 377].

Дар ин маврид пасванди **-истон** бо пасванди **-зор** ҳаммаъно аст: **нахлистон // нахлзор**.

Пасванди -ӣ / -гӣ, -вӣ. Дар бораи ин пасванд ва шаклҳои он андешаҳои муҳаққиқон мухталифанд [ниг.: 196, с. 55-58]. Ба андешаи муҳаққиқ Л. С. Пейсков, бунёди ин пасванд ба забони форсии миёна иртибот дорад [ниг.: 216, с. 183-184]. Баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ (форсӣ) мавҷуд будани ду пасванди **-ӣ** (**-ӣ₁** ва **-ӣ₂**) андеша баён кардаанд [ниг.: 214, с. 214; 52, с. 94-95; 328; 329]. Муҳаққиқи ўзбек У. Яъқубов низ пасванди **-ӣ**-ро бо ду ном – *یای نسبت* (йои нисбат) ва *یای مصدری* (йои масдарӣ) зикр намудааст [ниг.: 334, с. 10], вале забоншинос Ғ. Мирзоев дар забон мавҷуд будани пасвандҳои **-ӣ₁** ва **-ӣ₂**-ро рад менамояд. Ба ақидаи ӯ, ба хотири омехта накардани калимаҳое, ки бо ин пасвандҳо сохта мешаванд, «*ё онҳоро як чиз*

шуморидан лозим аст, ё ин ки масъалаи мазкурро амиқтар таҳқиқ намудан лозим аст» [167, с. 184]. Муҳаққиқ С. Низомова низ муқобили ақидаи дар забон мавҷуд будани ду пасванди **-ӣ** буда, ин пасвандро муштараквазифа меҳисобад, ки «дар калимасозии исм, сифат, зарф, сифати феълӣ ва калимаҳои мураккаби омехта фаровон истифода мегардад» [ниг.: 200, с. 67]. Муҳаққиқи дигар Т. А. Алескерова дар забони форсӣ мавҷуд будани чор пасванди **-ӣ** (\mathcal{C}_1 , \mathcal{C}_2 , \mathcal{C}_3 , ва \mathcal{C}_4)-ро қайд менамояд. \bar{U} \mathcal{C}_1 -ро аз ҷиҳати баромад қадима ва дар забонҳои ҳиндӣ эронӣ, асосан, исми абстракт ва аҳёнан исми конкрет сохтани онро таъкид мекунад. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, \mathcal{C}_1 дар забони форсии имрӯза ниҳоят сермаҳсул аст ва бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ омада вожаҳои абстрактмаъно месозад. Ба монанди: **бузургӣ, дӯстӣ**. [ниг.: 36, с. 27-28]. Т. А. Алескерова \mathcal{C}_2 -ро хоси дар забони зиндаи гуфтугӯии форсӣ меҳисобад, ки номи касбу кор месозад, ки баъзеи ин исмҳо ҳатто ба забони адабӣ ворид мешаванд. Ба монанди: **ахтарӣ** (*гайбгӯӣ*), **тилфунӣ** (*алоқачии телефон*) [ниг.: 36, с. 28]. \mathcal{C}_3 -ро варианти фонетикии \mathcal{C}_2 меҳисобад, ки аз забони арабӣ ба форсӣ ворид гардидааст. Он шакли фонетикии пасванди \mathcal{C} - (*ийюн*), \mathcal{C}_9 - (*авийюн*) доништа шуда, танҳо бо калимаҳои иқтибосии арабӣ меояд. Ба монанди: **лугавӣ, шлмӣ** [ниг.: 36, с. 29]. Пасванди \mathcal{C}_4 аз \mathcal{C}_2 ибтидо гирифта, аз масдар сифати феълии замони оянда месозад. Ба монанди: **хонданӣ, рафтаниӣ, гуфтаниӣ**. Ба ақидаи Т. А. Алескерова, \mathcal{C}_4 маҳсули ташаккули забони форсии имрӯза буда, дар осори забонҳои форсии қадим ва миёна ба назар намерасад [ниг.: 36, с. 29].

Мо ба гуфтаҳои донишмандон ҳаминро илова карданием, ки пасванди **-ӣ** унсуре муштаракӣ морфологии калимасоз ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони арабӣ мебошад, аммо, бар хилофи он ки ин пасванд дар забони тоҷикӣ дар калимасозии исм, сифат, зарф ва

сифати феълӣ серистеъмол аст, дар забони арабӣ бештар сифати нисбӣ месозад [ниг.: 119, с. 86-87; 140, с. 91-93; 317, с. 107-109; 278, с. 86-88].

Дар асарҳои насрии Мавлоно Ҷомӣ пасванди **-ӣ** дар калимасозӣ аз иқтибосоти арабӣ назар ба дигар пасвандҳои калимасози тоҷикӣ сермаҳсулу серистеъмол аст. Он дар мавридҳои зерин истеъмол шудааст:

а) Аз исми шахси **инсон** сифати нисбии **инсонӣ** сохтааст:

*Асҳоби мо гоҳ-гоҳе аз сурати **инсонӣ** берун меоянд, аммо зуд ба он бозмегарданд* [12, с. 614];

б) Аз исмҳои хоси ифодакунандаи номи одамон сифати нисбӣ сохтааст: *Муҳаммад – муҳаммадӣ, Исроил – исроилӣ, Имом Шофеъ – шофе(ъ)ӣ, Имом Абуҳанифа – ҳанафӣ:*

Рӯзе сухан мегуфт, ногоҳ чанд гом дар ҳаво бирафт ва гуфт: «Эй исроилӣ, бист ва каломи муҳаммадӣ бишнава!» [12, с. 643]; *Номи вай Ҳасан ибни Солеҳ ибни Ҳайрон аст. Фақеҳ буда, шофе(ъ)ӣ ҷамъ карда буд миёни фикҳу вараъ* [12, с. 278]; *Гуфт: «Бар миллати ҳанафиён, камтар ҳанафийам, аз уммати Муҳаммад, саллаллоҳу алайҳи вассалам»* [12, с. 212].

Дар мисоли якум вожаҳои **исроилӣ** ва **муҳаммадӣ** сифатҳои нисбӣ мебошанд, ки ба вазифаи исми шахс омадаанд, яъне субстантиватсия шудаанд. Дар зери мафҳуми **исроилӣ** «*пайрави динӣ яҳудӣ*» ва зери мафҳуми муҳаммадӣ «*пайрави дини ислом*» дар назар дошта шудааст. Ин ду вожа ба хотири муқобилгузори каломи нависанда ба кор бурда шудаанд. Илова бар ин, вожаи **исроилӣ** имрӯз ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони арабӣ ба маънои «*шахс ё ашъи мансуб ба давлати Исроил, сокини исроил, яҳуд, исроилӣ, яҳудӣ*» кор фармуда мешавад [ниг.: 355, с. 34; 377, с. 558]. Вожаи **шофе(ъ)ӣ** аз исми амали феъли навъи якуми забони арабӣ – شَفَع , ки ба маънои «*ҳимоятгар, ҳомӣ, тарафгир, миёнрав*» [ниг.: 355, с. 409], «*шафоаткунанда, дархостнамоянда, хоҳишгар*» [ниг.: 375, с. 598] меояд, сохта шуда,

хамзамон номи асосгузори яке аз чаҳор мазҳаби ислом имом Абуабдуллоҳ Муҳаммад бинни Шофей Идрис мебошад. Пайравони мазҳаб ва мактаби Имом Шофеиро ба таври мухтасар *шофей* меноманд [ниг.: 375, с. 598; 355, с. 409], яъне мансуб ба мазҳаби Имом Шофей. *Ҳанафӣ* ба маънои «*пайрави мазҳаб ва мактаби Имом Абуҳанифа*» меояд. Дар мисолҳои боло бо пасванди **-ӣ** сохта шудани калимаҳо як роҳи мухтасару муҷазбаёнӣ аст. Ба ҷойи *пайрави дини яҳудӣ* – *исроилӣ*, ба ҷойи *пайрави дини ислом* – *муҳаммадӣ*, ба ҷойи *пайрави мазҳаби Имом Шофеъ* – *шофей*, ба ҷойи *пайрави мазҳаби Имом Абуҳанифа* – *ҳанафӣ* гуфтан ҳам каломро мухтасар ифода намуда, ҳам нерӯро сарфа мекунад.

в) Аз исми конкрети ифодакунандаи макон исми абстракти ифодакунандаи касб сохтааст: *ҳаммомӣ*:

Ва чун аз ҳаммом берун омад, бист ҳазор дирам ба ҳаммомӣ дод... [9, с. 445].

Дар мисоли боло пасванди **-ӣ** бо пасвандҳои **-чӣ**, **-бон** хусусияти муродифӣ зоҳир кардааст: *ҳаммомӣ // ҳаммомчӣ, ҳаммомбон*. Аммо бо пасванди **-чӣ** дар асарҳои насрии Ҷомӣ ягон калимаи сохта ба назар намерасад. Ин гувоҳи он аст, ки бо пасванди **-чӣ** сохтани калимаҳо дар забони тоҷикӣ дертар роиҷ гардидааст.

г) Аз исми конкрети *суф*, ки ба маънои «*паши, мӯйи гӯсфанд ва гайра; матои пашимин*» [ниг.: 355, с. 450; 375, с. 281] меояд, сифати нисбии *суфӣ* сохтааст, ки он бештар бидуни исми муайяншаванда истеъмол гардида, ба вазифаи исми шахс кор фармуда мешавад:

Вай гуфт: «Суфӣ аз мақомот ва аҳвол баргузаштааст, он ҳама зери қадами вай аст...» [12, с. 356].

Аҳёнан ин вожа ҳамчун сифати нисбӣ низ истеъмол мешавад:

Абуҳошими суфӣ... гуфтааст, ки кӯҳро ба нӯги сӯзан аз бех баркандан осонтар аст аз занги кибр аз дил бияфгандан [9, с. 335].

ғ) Аз исмҳои ифодакунандаи касбу кор ва шуғли доимӣ, ки дар забони арабӣ бар вазни **فَعَالٌ** меоянд [ниг.: 278, с. 283], исми абстракт сохтааст, ки ба амалу фаъолият, шуғл ва рафтору кирдори инсонҳо далолат мекунад. Ба монанди: **қассобӣ, саббоғӣ, ҳаҷҷомӣ:**

...писари қассобе буд, аз падар қассобӣ омӯхта... [12, с. 374]; *бар вай гарон меомад, ки писараи ба суҳбати суфия мерафт ва тариқаи эшон меварзид ва аз саббоғӣ бозмемонд* [12, с. 660]; *Агар қасди ин тариқ дорӣ, аввал бирав, ҳаҷҷомӣ биёмӯз...* [12, с. 92].

Чунин исмҳои абстракт ҳамчун ҳиссаи маънодори феълҳои таркибии номӣ низ истеъмол шудаанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин исмҳои абстракти **ҳаммоӣ, наммоӣ, қаввоӣ** бо шаклҳои замони гузаштаи ҳикоягӣ, ҳозираю оянда ва замони ояндаи дури феъли ёвари **кардан** истеъмол гардида, барои маъно бахшидан ба ин феълҳои ёвар хизмат кардаанд:

...ва ман марди фақираму ҳаммоӣ мекунам [12, с. 300]; *он кас, ки гирифт, бознахоҳад дод ва он кас, ки гирифт боздид, наммоӣ нахоҳад кард* [9, с. 364]; *Ва ончунон буд, ки навҷавоне омада буд, қаввоӣ мекард* [12, с. 269].

д) Аз чунин исмҳои ифодакунандаи касбу кор ва шуғли доимӣ, ки дар забони арабӣ бар вазни **فَعَالٌ** меоянд, бо пасванди **-ӣ** сифати нисбӣ низ сохта шудааст. Ба монанди: **амали банноӣ, дӯкони ҳаллоҷӣ, санъати саббоғӣ, номи ҳаҷҷомӣ:**

Ва гуфтаанд, вай дар рӯз ба амали банноӣ машғул будӣ [12, с. 152]; *То рӯзе ба кӯе фурӯ шуд, дӯкони ҳаллоҷӣ дид, шогирди вай бар он нишаста* [12, с. 278]; *Чун падараи он бидид, ҳайрон монд ва вайро ба сулуки роҳи суфия бозгузошт ва аз санъати саббоғӣ маъзур дошт* [12, с. 660]; *Агар қасди ин тариқ дорӣ, аввал бирав, ҳаҷҷомӣ биёмӯз, то номи ҳаҷҷомӣ бар ту ниҳанд...* [12, с. 92].

Чунон ки аз муқоисаи мисолҳои ду банди охир бармеояд, калимаҳои **саббоғӣ** ва **ҳаҷҷомӣ** ҳам ба вазифаи исми абстракт ва ҳам ба

вазифаи сифати нисбӣ кор фармуда шудаанд. Дар мисолҳои «...*тариқаи эшон меварзид ва аз саббоғӣ бозмемонд*» [12, с. 660] ва «...*аввал бирав, ҳаҷҷомӣ биёмӯз...*» [12, с. 92], калимаҳои *саббоғӣ* ва *наммомӣ* исми абстракт мебошанд ва ба вазифаи пуркунанда истеъмол шудаанд. Дар мисолҳои «...*аз санъати саббоғӣ маъзур дошт*» [12, с. 660] «...*номи ҳаҷҷомӣ бар ту ниҳанд...*» [12, с. 92] ин ду калима сифати нисбӣ мебошанд ва ба вазифаи муайянкунаанда омадаанд. Аз ин бармеояд, ки аксари чунин исмҳои абстракт дар ибтидо сифати нисбӣ будаанд ва баъдан дар натиҷаи мухтасару мушаххасбаёнӣ субстантиватсия шудаанд. Ба монанди: *амали наммомӣ / наммомӣ кардан, санъати саббоғӣ / аз саббоғӣ мондан, амали ҳаҷҷомӣ / ҳаҷҷомӣ омӯхтан.*

е) Аз исмҳои фоилӣ феъли навъи якуми забони арабӣ *кофир*, *коҳил*, *зоҳир*, *ботин* бо пасванди **-ӣ** исми абстракти *кофирӣ*, *коҳилӣ* ва сифатҳои нисбии *зоҳирӣ* ва *ботинӣ* сохта шудааст:

Аз вай пурсиданд, ки аз мусалмонон кӣ ба кофирӣ наздиктар? [12, с. 104]; *Ва агар касеро ҳоле ҳаст, ки ба дунё ва иморати он намебардозад, хуш вақти ӯ ва агар чунон ки аз коҳилӣ тарки иморати замин кунад ва онро тарк ва зухд ном ниҳад* [12, с. 546]; *Вай ба улуми зоҳирӣ ва ботинӣ ораста будааст* [12, с. 513].

Дар мисоли охирин сифатҳои нисбии *зоҳирӣ* ва *ботинӣ*, ки антоними луғавӣ мебошанд, бо мақсади муқобилгузорӣ ба кор бурда шудаанд.

ё) Аз исмҳои мафъули феълҳои навъи якум ва дуҷуми забони арабӣ – *машгул*, *муханнас*, *муҷаррад*, *мусаххар* исмҳои абстракти *машгулӣ*, *муханнасӣ*, *муҷаррадӣ*, *мусаххарӣ* сохта шудааст:

Ва ҳам вай гуфта, ки дур бош аз машгулӣ ба халқ, ки имрӯз дар машгулӣ ба халқ суде намондааст [12, с. 165]; *...он дигар аст, ки чаим аз он пӯшидан мудоҳанат ва муханнасӣ бувад дар дин...* [12, с. 173]; *Падари ман дар муҷаррадӣ вақте софӣ дошта буд ва фарогати дил дар зану*

фарзанд афтода буд ва он аз дасти вай бишуда [12, с. 432]; *Хокро дар ҳаракат чуз мусаххарӣ ва бечорагӣ нест дар дасти ҳаво...* [12, с. 468].

Аз байни исмҳои абстракти номбаршуда вожаи **маиғулӣ** бо феълҳои ёвари **кардан** ва **намудан** омада, феъли таркибии номӣ сохтааст:

Фалон кас ба такрори сабақи зикр, ки таълим гирифта буд, кам маиғулӣ кард [12, с. 484]; *Меғӯянд, ки Шайх Зайнуддин ба ҳалли вақоеъ ва таъбири маномот маиғулӣ менамоянд...* [12, с. 497].

ж) Аз исмҳои амал ё масдарҳои феъли навъи дуом ва ҳаштуми забони арабӣ – **тасдиқ**, **таслим** ва **иҷтимоъ** сифатҳои нисбии **тасдиқӣ** ва **таслимӣ** ва исми абстракти **иҷтимоӣ** сохта шудааст:

Чун ӯро ба Қуръон ва суннат ииносӣ, ӯро ба ӯ бишнохта бошӣ, яъне иинохти тасдиқӣ ва таслимӣ [12, с. 292]; *...аз иҷтимоии инҳо шеъри вайро ҳолате ҳосил омадааст...* [9, с. 464].

з) Аз шаклҳои чамъи шикастаи исмҳои қорӣ – **қурро** ва **сурат** – **сувар** исми абстракти **қурроӣ** ва сифати нисбии **суварӣ** сохта шудааст:

Абдуллоҳи Харроз дар Макка буд, меғуфт: «Тариқаи мо футувват аст, на қурроӣ» [12, с. 216]; *Абусаиди Харроз гуфт, ки маро дар ҳадосати синн ҷамоли суварӣ буд* [12, с. 113].

и) Аз сифатҳои аслии **фузул** ва **зарур** исмҳои абстракти **фузулӣ** ва **зарурӣ** сохта шудааст:

Аз фузулӣ бигурез ва он чӣ зарурист, дар он овез [9, с. 350].

Бояд гуфт, ки сифати **зарур** ва исми маънии **зарурӣ** дар забони тоҷикӣ ҳазм гардидаанд, аммо калимаҳои **фузул** ва **фузулӣ** дар забони имрӯза дар истеъмол нестанд. Сифати **фузул** дар луғат чунин шарҳ дода шудааст: «1. касе, ки ба корҳои дигарон бесабаб мудохила мекунад; забондароз, пургӯй, сафсатагӯй, лаққӣ; 2. гапҳои барзиёд, сафсата, гапҳои бемаънӣ; 3 зиёбталабӣ, орзу ва талабҳои барзиёд; 4. шахси номатлуб» [ниг.: 375, с. 442-443]. Исми маънии **фузулӣ** ба маънои «1. сергапӣ, беҳуда мудохила кардан ба корҳои дигарон, забондарозӣ; 2.

зиёдталаб, одаме, ки дар корҳо ва муносибатҳо аз ҳадди эътидол берун меравад» [ниг.: 375, с. 443] меояд. Дар мисоли боло нависанда исмҳои маънии **фузулӣ** ва **заруриро**, ки хусусияти антонимӣ доранд, ҳам бо мақсади муқобилгузорӣ ва ҳам бо мақсади таъмини оҳанги суҳан ба кор бурдааст.

Ҳамчунин аз сифати аслии *ҳаром* бо пасванди **-ӣ** исми шахси **ҳаромӣ** сохта шудааст:

Баъд аз он шахсе дигар даромад ва гуфт: «Айюҳашишайх! Як хирвор гандум назри шайх карда будам, ҳаромиён бурданд» [12, с. 697].

Вожаи **ҳаромӣ** дар забони арабӣ ба маънои «дузд, роҳзан, гораггар, яғмогар, кисабур, тороҷгар, авбош» [ниг.: 355, с. 168] истеъмол мешавад. Дар забони адабиёти классикӣ низ ин вожа ба ҳамин маъно ба кор бурда мешуд [ниг.: 375, с. 734]. Аммо дар забони имрӯза ин вожа тағйири маъно карда, бештар ба маънои «фарзанде, ки аз падари ғайриқонунӣ зоида шудааст» [ниг.: 378, с. 496] дар истеъмол мебошад. Дар мисоли овардаи мо низ вожаи **ҳаромӣ** ба маънои дар забони адабиёти классикӣ маъмулбудааш – «дузд, роҳзан, гораггар» ба кор бурда шудааст.

й) Нависанда бо ёрии пасванди **-ӣ** аз исмҳои абстракти *виҷдон*, *орият*, *даъват*, *разоъ*, *ладун(н)*, *самъ*, *ақл*, *нақл*, *гайб*, *абад*, *дин*, *яқин*, сифатҳои нисбии **виҷдонӣ**, **ориятӣ**, **разо(ъ)ӣ**, **ладунӣ**, **даъватӣ**, **самъӣ**, **ақлӣ**, **нақлӣ**, **гайбӣ**, **абадӣ**, **динӣ**, **яқинӣ** сохтааст:

Чӣ маърифат амре виҷдонӣ аст ва тақрир аз он қосир [12, с. 25]; *То ҳаёти ориятӣ забонро ба таҳрик мадад мекунад, дар биёбони гурураш саробе менамояд...* [12, с. 391-392]; *Бародариш эшон бародариш разо(ъ)ӣ аст, чи дар валодати сония аз як мавзеъ шир хӯрдаанд* [12, с. 264]; *Дар вақти саҳар ҳазрати Ҳаққ, субҳонаҳу ва таоло, бар дили вай аввоби илми ладунӣ бикишод...* [12, с. 411]; *Рӯзе ҳазрати шайхро аз хонақоҳи шайх Абдуллоҳи Ансорӣ, раҳимахуллоҳу, ба даъватӣ мебурданд* [12, с. 458]; *Ва ақлу қиёси худ мапазир, ки имон самъӣ аст, на ақлӣ* [12, с. 292];

...ба кутубхона даромад ва аз латоифи улуми **ақлӣ** ва **нақлӣ** маҷмуае интихоб кард... [12, с. 535]; *Пайваста мутолааи гайб мекард, умури гайбӣ бар вай голиб омад* [12, с. 319]; *Агар ба умри абадӣ дар нигоҳдошти ин нисбат саъй кунад, ҳанӯз ҳаққи ӯ гузорида нашавад* [12, с. 507]; ...ба таҳсили улуми **динӣ** ва маорифи **яқинӣ** машғул шуд, то камоли вай ба ҷое расид... [12, с. 564];

Ба ҷуз сифатҳои нисбии **разо(ъ)ӣ** ва **ладунӣ** дигар сифатҳои нисбии дар боло овардашуда имрӯз низ дар истеъмоланд. Сифати нисбии **разо(ъ)ӣ** ба маънои «*ҳамишр, ду бачаи аз пистони як модар ширмаканд*» [ниг.: 375, с. 139] истеъмол мешавад: **бародарии разо(ъ)ӣ** – *бародарии ҳамишр, бародарии ширхора*. Вожаи **ладунӣ** чунин маъно дорад: «*он чӣ аз гайри иштироки табиату зеҳн ва гайри кӯшиши гӯё аз тарафи Худо ато шудааст, худодод*» [ниг.: 374, с. 590]. Пас, ибораи **илми ладунӣ**, ки хусусияти диниву ирфонӣ дорад, ба маънои «*илму дониши худодод, ки гӯё аз гайри таълими устод ва кӯшишу ҳаракати шахс аз гайб ҳосил шудааст*» [ниг.: 374, с. 590] меояд.

к) Аз исмҳои ҷомеи ифодакунандаи шахси *ачам* ва *маҷус* сифатҳои нисбии **ачамӣ** ва **маҷусӣ** сохта шудааст. Исми **ачам** дар забони арабӣ ба маънои умумии ҷомеи «*гайриарабҳо, мардумони гайриараб, хориҷиҳо, форсҳо, қавмҳои форсу тоҷикзабон*» [ниг.: 355, с. 500; 374, с. 123] истеъмол мегардад. Дар забони форсии тоҷикӣ бар замми маънои зикршуда, ба маънои исми танҳо «*мулк ва сарзамини форсу тоҷик*»-ро низ ифода менамояд [ниг.: 374, с. 123]. Вожаи «**ачамӣ**» дар насри нависанда ба ду вазифаи морфологӣ ба назар мерасад:

1) ҳамчун сифати нисбӣ: **забони ачамӣ**:

Ва ҳазрати шайх бар он бо забони ачамӣ суханони гариб ва маони ладунӣ мефармуд, ки фаҳми он натавонистӣ кард... [12, с. 665].

2) ҳамчун исми ифодакунандаи шахс, яъне дар ин маврид исми муайяншаванда ихтисор мешавад ва сифати нисбӣ субстантиватсия

шуда, исми шахсро ифода менамояд: *марди аҷамӣ, шахси аҷамӣ // аҷамӣ:*

Гӯянд, ки дар мавсими ҳаҷ аҷамӣ пеши вай омад, ки бароти ман бидеҳ, ки ҳаҷ гузоридаам... [12, с. 298].

Мачус дар забони арабӣ исми ҷомеъ буда, ба маънои «*коҳинон, мугон, оташпарастон, соҳирон, гайбдонон, ҷодугарон*» [ниг.: 355, с. 743] меояд. Ҳарчанд ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои исми шумораи танҳо – «*офтобпараст, оташпараст, габр, зардуштӣ*» шарҳ ёфтааст [ниг.: 374, с. 681], дар забони адабиёти классикии тоҷику форс низ ба маънои ҷомеъ ба кор бурда шуда, гурӯҳи одамонро ифода мекард:

Ҷамъе мачус дар Ҳирот муқорини масҷид оташкада доштанд («Равзат-ус-сафо»); Эшон мугонанд, яъне мачус, ба порсӣ эшонро габрон гӯянд («Маҷмаъ-ул-ансоб») [360, с. 681].

Вожаи *мачусӣ* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳамчун сифати нисбӣ «*мансуб ба мачус*» шарҳ дода шудааст [ниг.: 374, с. 681]. Дар луғати арабӣ ба русӣ ҳамчун шакли танҳои исми ҷомеи *мачус* – «*оташпараст, соҳир, гайбдон, ҷодугар*» [ниг.: 374, с. 681] маънидод гардидааст. Ин вожа ҳарчанд сифати нисбӣ аст (*марди мачусӣ, шахси мачусӣ*), дар забони арабӣ бештар бидуни исми муайяншаванда ҳамчун исми шахс меояд. Дар насри Ҷомӣ низ ба маънои исми шахс ба маънои «*оташпараст, пайрави дини зардуштӣ*» корбаст гардидааст:

Рӯзе миёни Абуладён ва миёни мачусӣ сухане мегузаист [12, с. 295].

к) Аз исмҳои абстракти дорои хусусияти динии *Илоҳ, шайтон, лоҳут, носут* сифатҳои нисбии *илоҳӣ, шайтонӣ, лоҳутӣ, носутӣ* сохта шудааст:

Абвоби улуми илоҳӣ ва маорифи раббонӣ бар вай кушода шуда буд [12, с. 711]; Донист, ки он хоби шайтонӣ нест ва сабаб инкор аст, ки ба Шайх Абусаид дорад [12, с. 413]; Раҳонидани мурғи лоҳутӣ, ки маҳбуси

қафаси носутист, бе таъсири ҷазбае, ки лозим аст, мақоми маҳбубиро, ки бозбаста ба мутобаат муставфӣ аст, муяссар нагардад [12, с. 507].

Дар ин чо мехостем, дар бораи сифатҳои нисбии **лоҳутӣ** ва **носутӣ**, ки аз исмиҳои *лоҳут* ва *носут* сохта шудаанд, истода гузарем. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи **лоҳут** «худой, илоҳӣ, улуҳият; муқобили *носут*» шарҳ дода шудааст [ниг.: 374, с. 608]. Дар луғати арабӣ ба русӣ ба маънои «1. сирити илоҳӣ, табиати илоҳӣ, улуҳият; 2. Худо, Худованд» зикр гардидааст [ниг.: 355, с. 709]. Маънои **лоҳутӣ** «1. илоҳӣ, худой; 2. фақеҳӣ, фикҳӣ, теологӣ; 3. руҳӣ, маънавӣ, ботинӣ; 4. фақеҳ, донандаи илми илоҳиёт» мебошад [ниг.: 355, с. 709]. **Носут** ба маънои «олами ҷисмонӣ, дунё, ин ҷаҳон, инсон, одамӣ; муқобили *лоҳут*» [ниг.: 374, с. 872], «табиати инсонӣ, сирити инсонӣ, одамият, бани одам, ҷинси одамӣ, одамон» [ниг.: 355, с. 778] омадааст. Пас, **носутӣ** ҳамчун сифати нисбӣ маънои «ҳар чизи марбут ба олами ҷисмонӣ, ҳар чизи марбут ба дунё, чизи марбут ба табиату сирити инсон, чизи марбут ба одамият»-ро дорад. Ин ду калима антоним мебошанд ва дар забони адабиёти классикӣ барои муқобил гузоштани фикр истифода мешуданд. Дар мисоли боло низ **лоҳутӣ** ва **носутӣ** барои муқобилгузорӣ истифода шудаанд. Нависанда аз имконоти зидмаъноии ин калимаҳо истифода бурда ибораҳои маҷозии **мурғи лоҳутӣ** ва **қафаси носутӣ** офаридааст. **Мурғи лоҳутӣ**, яъне **мурғи илоҳӣ** киноя аз «руҳу ҷон» мебошад. Дар зер ибораи маҷозии **қафаси носутӣ** нависанда «ҷисми инсон»-ро дар назар дорад.

л) Бо сифати аслии **ҷосус**, ки субстантиватсия шуда, ба вазифаи исми шахс ба кор бурда мешавад, омада, исми абстракти **ҷосусӣ** сохтааст, ки ба ҳамон амал машғул гардидани шахсро ифода менамояд:

...саъод он аст, ки ҷосусӣ бар кор кунем, ки чун вақти қайлула хилват шавад ва чун пеши вай касе набошад, тане чанд дар хидмати ту

биравем ва самое бунёд кунем ва ҳолате барорем ва дар он миён чизе бар вай занем [12, с. 419].

м) Аз зарфҳои замони *наҳор* ва *азал* исми абстракти **наҳорӣ** ва **азалӣ** сохта шудааст:

Вай он аст, ки сӣ шабонарӯз дар Макка муҷовир буд бар як наҳорӣ... [12, с. 312]; *...ранҷ макаи дар талаби он чӣ дар қисмати азалӣ барои ту кифоят карда шудааст...* [12, с. 192];

н) Аз шумораи тартибии *аввал*, ки ба вазифаи сифати аслии ва зарф меояд, сифати нисбии **аввалӣ** сохта шудааст:

Аз табақаи аввалӣ аст ва аз қудамои машоих [12, с. 65].

о) Бо исми муарраби *ҷавҳар* омада, сифати нисбӣ сохтааст, ки ба амали дар решаи исм ифодаёфта машғул гардидани шахсро ифода менамояд:

...шахсе ҷавҳарӣ аз худ ҳикоят кард, ки миқдори хамир аз хонаи худ ба Фурн бурд, то нон пазанд... [12, с. 694].

Ин сифати нисбӣ субстантиватсия шуда, ба вазифаи исми шахс низ ба кор бурда шудааст:

Чун бо ҳам мулоқот карданд, ҷавҳарӣ хотун ва фарзандонро бишнохт [12, с. 694].

п) Бо исми тасғир (исми ифодакунандаи хурдиву навозиш)-и **туфайл**, ки маънои «кӯдакча, кӯдакчяк, кӯдакак»-ро дорад, омада, сифати нисбии **туфайлӣ**, сохтааст. Бо мурури замон ин сифати нисбӣ субстантиватсия шуда, исми шахсро ифода намудааст ва аз маънои аслии худ дур рафта, тобиши маъноӣ манфӣ пайдо кардааст. Он дар луғат ба маънои «меҳмони нохонда, касе, ки беҳабар ба меҳмони касе меравад; **мачозан муфтхӯр**» [ниг.: 375, с. 380], «**муфтхӯрона, муфтхӯрӣ, резахӯр, туфайлихӯр, тегинхӯр**» [ниг.: 355, с. 476] шарҳ дода шудааст. Дар насри нависанда низ исми шахсро ифода карда, ба маънои «меҳмони нохонда, шахсе, ки бидуни даъват ба ягон ҷой меравад» кор фармуда шудааст:

Гуфтам: «Ё Раб! Ин мамлакате аст, ки тӯфайлиро гунҷой дорад» [12, с. 114].

р) Аз ҳиссаҷаи инқории *лам* (لَمْ) шакли кӯтоҳқардашудаи замони ҳозира-ояндаи феъл сифати нисбии *ламязали* сохтааст, ки ба маънои «безаволӣ, ҷовидонӣ, ҳамешагӣ» меояд:

Ва суфӣ ба мушоҳадаи ҷамоли азали ва муҳаббати зоти ламязали аз ҳар ду кавн маҳҷуб бувад [12, с. 27].

Чунон ки маълум аст, пасванди **-ӣ** дар забони тоҷикӣ вариантҳои **-гӣ, -вӣ** дорад. Бо варианти **-гӣ** аз исми ҷумла калимаи **ҷумлагӣ** сохта шудааст, ки ба вазифаи ҷонишини таъйинӣ истеъмол гардидааст:

Вай сахт муаззам аст ба наздики ман, чунон ки ҷумлагӣ дилам шикори ӯст [12, с. 168].

Бо ин вариант аз исми абстракти *наззора* исми шахси **наззорагӣ** сохта шудааст:

Маро аз ин қавм гардон, ё аз наззорагиёни ин қавм гардон, ки қисми дигарро тоқат надорам [12, с. 736].

Дар мисоли боло пасванди **-гӣ** муродифи пасвандҳои **-чӣ** ва **-гар** мебошад. Муқоиса кунед: **наззорагӣ / наззорачӣ, наззорагар**.

Аз сифати *сода* исми абстракти **содагӣ** сохта шудааст:

Шайх саломати садру содагии вайро дид, донист, ки ёрон бо вай мазох кардаанд... [12, с. 298].

Аз исми абстракти *масхара* исми абстракти дигар – **масхарагӣ** сохтааст, ки ба ҳамон амал машғул гардиданро ифода менамояд. Исми сохтаи **масхарагӣ** дар асарҳои нависанда ҳамагӣ як маротиба ҳамчун ҷузъи маънодори феъли таркибии номӣ истеъмол гардидааст:

...пиёда дар бозорҳо мегашт ва мардум бо вай масхарагӣ мекарданд ва бар қафои вай силӣ мезаданд [12, с. 663].

Бо варианти **-вӣ** дар настри нависанда, асосан, аз рӯйи қоидаи калимасозии забони арабӣ аз исмҳои *набӣ* (نَبِيٌّ), *дунё* (دُنْيَا), *ухро* (أُخْرَى), *маъно* (مَعْنَى) сифатҳои нисбии **набавӣ, дунявӣ, ухравӣ, маънавӣ** сохта

шудааст. Қоидаи сохта шудани ин сифатҳои нисбӣ ба чунин тариқ аст: агар исм бо анҷомаҳои \bar{y} [ū], o [o], u [o], ва an [ан] тамом шавад, ин анҷомаҳо партофта мешаванд ва ба ҷойи онҳо аввал ҳарфи w [вов] ва баъдан пасванди \bar{y} [-ū] ҳарфи меояд [ниг.: 140, с. 91-93]. Ба монанди: \bar{y} [набӣ] → \bar{y} [набавӣ]; o [дунё] → o [дунавӣ]; u [ухро] → u [ухравӣ]; an [маъно] → an [маънавӣ]:

*Ва ū оинае шуда бошад, ки ҷуз авсоф ва ахлоқи **набавӣ** дар ū ҳеч набошад [12, с. 509]; Шайхи моро назаре буд махсус, ки чун хостӣ, ки бар ҳоли касе иттилоъ ёфтӣ, назаре ба вай кардӣ ва аз аҳволи **ухравӣ** ва **дунавӣ** вай хабар кардӣ [12, с. 677-678]; Ва фазоилу камолоти **суварӣ** ва **маънавӣ** вай аз мусаннафоти вай зоҳир аст, чи арабӣ ва чи форсӣ [12, с. 513].*

Чунон ки аз мисолҳои боло дида мешавад, аз сифатҳои нисбии зикршуда **ухравӣ** ва **дунавӣ** ба маънои «охиратӣ ва индунёӣ», **суварӣ** ва **маънавӣ** ба маънои «зоҳирӣ ва ботинӣ, моддиву маънавӣ» бо мақсади муқобилгузорӣ истеъмоли гардидаанд.

Пасванди -ин. Бо ин пасванд аз зарфҳои *аввал*, *охир* сифатҳои нисбии *аввалину охирина* сохта шудааст, ки аломати предметро нисбат ба замон ифода менамоянд:

*Агар омадаӣ, ки илми **аввалину охирина** биёмӯзӣ, инро рӯй нест. Ин ҳама Холиқ донад [12, с. 61].*

Дар забони арабӣ низ пасванди ҷамъбандии **-ин** мавҷуд аст. Бо ин пасванд аз исми сифатҳо шакли ҷамъи солими чинси мардона сохта мешавад, ки ин гуна исми сифатҳо дар забони адабиёти классикӣ, ба хусус дар забони насар, серистеъмоли буданд. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо низ аз калимаҳои иқтибосии арабии *тобеъ*, *муқарраб*, *мутақаддим*, *мутаахир* бо пасванди **-ин** ҷамъ баста шудаанд: **тобеин**, **муқаррабин**, **мутақаддимин**, **мутааххирин**:

*Чун асри баъдӣ омад, он қасон, ки бо эшон ҳамсухбатӣ карданд, номи **тобеинро** гирифтанд... [12, с. 53]; Ҳақ, субҳонаҳу, бар дил таҷаллӣ*

кард ва Расул, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, бар дасти тоифа аз малоикаи **муқаррабин** ба маҳзари авлиёи **мутақаддимин** ва **мутааххирини** он ҷо ҳозир эҳё ба аҷсоди худ ва амвот ба арвоҳи худ хилъате дар вай пӯшониданд ва малоикаву риҷоли гайб маҷлиси вайро дар миён гирифта буданд [12, с. 629].

Пасванди -нок. Бо ин пасванд бештар аз исмҳои маънӣ сифати асли сохта мешавад, ба маъноӣ дар решаи калима омадагӣ ё бо аломати асосии калима доро будани предметро мефаҳмонад [ниг.: 83, с. 141; 111, с. 186]. Аз ҷумла, аз исмҳои абстракти арабӣ низ бо ин унсурӣ морфологӣ сифатҳои асли сохта мешавад. Ба монанди: **воҳиманок, аламнок, шубҳанок, ҳайбатнок, ҳасратнок, зарарнок, шиддатнок, таҳлуканок, ҳикматнок, саводнок, тантананок** ва ғайра. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо бо пасванди **-нок** калимаҳои **қувватнок** ва **гамнок** ба назар расиданду халос:

Солҳо ба Макка муҷоварат карда, бовараъ буда, ҳақгӯяндаи бебок ва голибу қувватнок [12, с. 216]; *Яке аз асҳобро гамнок дид, фармуд: «Ҳама дилтангиҳо аз дилниҳодагӣ бар ин олам аст»* [12, с. 567].

Дар мисолҳои боло калимаи **қувватнок** ҳамчун сифат ба вазифаи хабари номӣ омада, **гамнок** ба вазифаи зарфи тарзи амал истеъмол шудааст. Дар вожаи **қувватнок** пасванди **-нок** бо пасванди **-манд** ва пешвандҳои **бо-, ба-** қобилияти муродифшавӣ дорад: **қувватнок // қувватманд // боқувват // бақувват**. Дар вожаи **гамнок** бо пасванди **-гин** ҳаммаъно мешавад: **гамнок // гамгин**.

Вожаи **гамнок** ҳамчун ҷузъи маънодори феъли таркибии номӣ бо феъли ёвари **шудан** истеъмол гардидааст:

Ва дар марази ахир бо асҳоб гуфтааст, ки аз рафтани ман гамнок машавед, ки нури Мансур, раҳимаҳу-л-лоҳу таоло, баъд аз саду панҷоҳ бар руҳи Шайх Фаридуддини Аттор, раҳимаҳуллоҳу таоло, таҷаллӣ кард ва муришиди ӯ шуд [12, с. 569-570].

Пасванди -онӣ аз исмҳои арабии *раб(б)*, *руҳ*, *ҷисм*, *наср*, *нур*, *ҳақ(қ)*, *наср* сифатҳои нисбии **раббонӣ**, **ҷисмонӣ**, **руҳонӣ**, **насронӣ** ва сифатҳои аслии **нуронӣ** ва **ҳаққонӣ** сохтааст, ки ба аломату хосияти решаи калима молик будани предметро мефаҳмонад:

Ва ҳамчунин аз хидмати шайхи раббонӣ Муҳаммад ибни ас-Сакарон ал-Бағдодӣ Нуруллоҳи Нафаса ва аз суҳбати ғайри эшон аз ақибтар тарбият пазируфт ва мунтафеъ ғашт [12, с. 691]; Шайх Рӯзбеҳон рӯй бо эшон карду гуфт: «Биёед, ки аз қайди ин ҳаёти ҷисмонӣ ва зиндагонии фонӣ берун оем ва ба ҳаёти абади руҳонӣ мутассаф шавем!» [12, с. 340]; Қорураи вайро гирифтём, ки ба табибе барем насронӣ [12, с. 340]; Пире дид бо рӯйи нуронӣ ва мӯйи сафед ва хун аз дидаи вай давида ва бар рӯйи вай хушк шуда, аммо механдид [12, с. 447]; ...баъд аз он чун ба вуҷуди ҳаққонӣ ва бақои баъд ал-фано муҳаққак гардад, дигар фонӣ нашавад [9, с. 344].

Сифатҳои нисбии **ҷисмонӣ** ва **руҳониро** нависанда ҳамчун антонимҳои луғавӣ кор фармудааст. Сифати нисбии **насронӣ** бошад, субстантиватсия шуда, исми шахсро ифода кардааст:

Насронӣ онро қабул кард ва бо вай ба Қустантаня рафт... [12, с. 340].

Пасвандҳои -ия // -ият, -ония // -оният. Ин пасвандҳо асосан ба калимасозии забони арабӣ хос мебошанд. Вожаҳое, ки бо онҳо сохта шудаанд, ду марҳилаи калимасозиро аз сар гузарондаанд: аввалан аз ҳиссаҳои мухталифи нутқ бо пасвандҳои **-ӣ** ва **-онӣ** сифати нисбӣ, баъдан аз чунин сифатҳои нисбӣ бо пасванди **-я // -ят** (вариантҳои **-а // -ат**) сифатҳои чинси занона ва исмҳои абстракт (кайфият) сохта мешавад [ниг.: 140, с. 93; 119, с. 68; 278, с. 422; 317, с. 430-431]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо пасвандҳои **-ият, -оният** нисбатан серистеъмоланд ва бо ёрии онҳо аз чунин ҳиссаҳои нутқ исмҳои абстракт сохта шудааст:

а) Аз исмҳои ифодакунандаи шахс: *араб* – **арабият**, *инсон* – **инсоният**, *мачус* – **мачусият**, *фард* – **фардоният**, *абд* – **убудият**:

Инчунин доништан бар сабили иҷмоли илми наҳв бошад ва бозишнохтани ҳар омиле аз он алаттафсил дар вақти хондани саводи арабият... [12, с. 23]; *Ҳамон ҳол буд то се бор, бидонист, ки Узайзӣ аз дасти обу хок ва русуми инсоният берун шудааст...* [12, с. 62]; *Шайх-ул-ислом гуфт: «То нишони дугонагӣ баҷост, мачусият баҷост»* [12, с. 192]; *Ва аммо тавҳиди Илоҳӣ он аст, ки Ҳақ, субҳона, дар азалозол ба нафси худ на ба тавҳиди дигаре ҳамеша ба васфи ваҳдоният ва наъти фардоният мавсуф бувад ва манъут* [12, с. 36]; *Шайх-ул-ислом гуфт, ки ин ботил аст, убудияти ин барнатобад...* [12, с. 233].

Исмҳои абстракти **арабият**, **инсоният**, **фардоният** ба хонандаи имрӯза нисбатан фаҳмо мебошанд, **мачусият** маънои «*дини зардуштӣ, дини оташипарастӣ, дини сеҳру чоду, оташипарастон*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 743]. **Убудият** ба маънои «*бандагӣ, хидматгузорӣ, ихлосу эҳтиром*» кор фармуда шудааст [ниг.: 375, с. 384]

б) аз исмҳои ҷомеи ифодакунандаи шахс: *башар* – **башарият**, *халқ* – **халқият**:

...аммо чунончи муқтазои башарият аст, андешанок шуд, ки хирқаи падарро чун аз даст диҳам [12, с. 452]; *...ҳанӯз ҳичоби вучуди халқият аз назари эшон ба кулӣ мункашиф нашуда бошад...* [12, с. 26];

в) аз калима (исм)-ҳои ифодакунандаи мафҳумҳои диниву ирфонӣ: *илоҳ* – **илоҳият** – **улуҳият**, *маъбуд* – **маъбудият**, *руҳ* – **руҳоният**, *ҷисм* – **ҷисмоният**, *ҳақ(қ)* – **ҳаққоният**, *ваҳдат* – **ваҳдоният**, *раб* – **рубубият**, *кароҳат* – **кароҳият**:

Аммо тавҳиди имонӣ он аст, ки банда ба тафарруди васфи илоҳият ва таваҳҳуди истеҳқоқи маъбудияти Ҳаққ, субҳонаҳу ва таоло, бар муқтазои шиорати оёту ахбор тасдиқ кунад ба дил ва иқрор диҳад ба забон [12, с. 34]; *Шайх Абуабдуллоҳи Хафиф гуфтааст, ки мард дар улуҳият месӯхт, омаданд ва аз варои пардаи иззат шаҳодат бар вай*

арза мекарданд [12, с. 186]; *Аз ин тоифа мо баъзеро дидаем, ки сурати руҳонияти эшон мутамассил ва мутаҷассид мешавад бар сурати ҷисмонияти эшон ва бар он сурати мутаҷассида афъол ва аҳвол мегузаронанд* [12, с. 644]; ...чун **ҳаққонияти** ҳазрати Шайх бар ҳама зоҳир буда, ҳеч суд надошта [12, с. 553]; *Ҳар кӣ ба ваҳдонияти ӯ имон надорад, пас ӯ муширики ҳақиқӣ аст* [12, с. 603]; *Пас, маърифати рубубият иборат бувад аз бозинохтани зоту сифоти Илоҳӣ* [12, с. 24]; ...ранҷа шудам, ки **кароҳият** ба вай расид, ки ман чаро омадам [12, с. 228].

Аз байни исмҳои абстракти дар боло зикршуда вожаҳои **руҳоният** ва **ҷисмоният** ҳамчун антоним бо мақсади муқобилгузорӣ ба кор бурда шудаанд: *сурати руҳоният – сурати ҷисмоният*.

Ҳамчунин бо пасванди **-оният** аз калимаи муқаррарии *наسر* исми абстракти ифодакунандаи динии **насроният** сохта шудааст:

Баъд аз он ба муддате он фақеҳ насронӣ шуд ва бар насроният бимурд [9, с. 345];

г) аз сифатҳои аслии исми абстракт сохтааст: *самад – самадият, қайюм – қайюмият, қобил – қобилият, хайр – хайрият, хос – хосият, амн – амният*:

...ба чанд гоҳи дигар таҷаллии **самадият** мутаҷаллӣ шуд... [12, с. 550]; ...ва маъияти **қайюмият** қисми робеъ аст... [12, с. 468]; *Ва агарчи вайро ба ҳасби қуввати табиат ва вусъати қобилият ҳар ду навъи шеър – туркӣ ва форсӣ муяссар аст, аммо майли табъи вай ба туркӣ аз форсӣ бештар аст...* [9, с. 468]; **Хайрият** дар ҷамъият аст... [12, с. 483]; **Хосияти** ишқ ҳама балову ранҷ аст... [9, с. 390]; *Аммо мехоҳам, ки бидонам, ки сабаби ин ҷамъият чисту боиси ин амният кист?* [9, с. 473].

Аз исмҳои абстракти зикршудаи арабӣ **қобилият, хайрият, хосият, амният** дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида серистеъмол гардидаанд ва дар забони имрӯза зиёд ба кор бурда мешаванд. **Самадият** ба маънои «абадият, ҷовидонӣ, абадӣ будан, ҷовид будан» буда [ниг.: 375, с. 183], **қайюмият** ба маънои «пойдорӣ, устуворӣ,

поянда, абадӣ, пойдор будан, устувор будан, пояндаву абадӣ будан» меояд [ниг.: 375, с. 668]. Ин ду вожа аз сифатҳои *самад* ва *қайюм*, ки хоси Худованди ягона дар ислом мебошанд, сохта шуда, бар «*абадияту ҷовидонӣ*»-и Аллоҳ далолат мекунанд.

ғ) Аз шаклҳои дараҷаи олии сифатҳои арабӣ *аҳам(м)*, ки маънои «*муҳимтарин, аз ҳама муҳим, ниҳоят муҳим*»-ро дорад [ниг.: 355, с. 858] ва *афзал* ба маънои «*арзандатарин, лоиқтарин, сазовортарин, беҳтарин*» меояд [ниг.: 355, с. 600], исмҳои абстракти *аҳаммият* ва *афзалият* сохта шудааст:

Он нафарон, ки аз хоссаи мардум буданду нисбат ба дин аҳаммияту таваҷҷуҳи хосса доштанд, зоҳиду обид номида шуданд [12, с. 53]; *Пас бартариӣ сахову ато бар афзалияти фақр далел аст* [12, с. 517];

Исмҳои абстракти *аҳаммият* ва *афзалият* имрӯз низ дар забони мо истеъмол мешаванд. Аввалӣ умумистеъмол буда, дуҷумӣ хоси забони китобӣ аст.

д) Аз шумораи миқдории *иснон (ду)*, ки шаули кӯтоҳи *исно* дорад, исми абстракти *санавият* сохта шудааст. *Санавият* дар луғат ба маънои фалсафии «*дуализм*» зикр шудааст [ниг.: 355, с. 114]. Аммо дар насри Ҷомӣ ба маънои умумии «*дугонагӣ, дуто будан*» омадааст. Ҳатто нависанда ин вожаро бо муродифи тоҷикиаш *дугонагӣ* дар шакли муродифи ҷуфт кор фармудааст:

Шайх-ул-ислом гуфт, ки Воситӣ гӯяд, ки: «Ман ва ӯ! Ва ӯву ман! Ва карди ману подоиши ман! Ва дуои ману иҷобати ӯ! Ҳама санавият аст ва дугонагӣ» [12, с. 239].

Инчунин аз шумораи миқдории *аҳад (як)* исми абстракти *аҳадият* сохта шудааст, ки бештар ба маънои «*ягонагӣ ва беҳамтоиши Худованд*» истеъмол гардидааст:

Буридан ва тижӣ шудани дил аз гайри Ҳақ, таоло, далел аст бар мазҳарияти дил мар таҷалли Ҳаққ, субҳонаҳуро, ба васфи аҳадият... [12, с. 504].

Дар мисоли зерин бошад, калимаи **аҳадият** ҳам ба маънои «ягонагӣ ва беҳамтоии Худованд» ва ҳам ба маънои «ягонагӣ аз ҷиҳати миқдор» истеъмол гардидааст. Нависанда бо истифода аз ду маънои ин калима мафҳумҳои ба ҳам зидро баён намудааст:

Акнун аз ин ихотат маълум гардад, ки Ҳақ таоло аз ҷамеи таъйинот муназзаҳ аст ва таъйини ӯ ба айни зоти хеш ва аҳадияти ӯ на аҳадияти ададӣ, то ӯро сонӣ бошад... [12, с. 597].

е) Аз исмҳои маънии **ҷамъ, рафоҳ, қудс, салоҳ, хусус, мазҳар, ор, бало** исмҳои абстракти **ҷамъият, рафоҳият, қудсият, салоҳият, хусусият, мазҳарият, орият, балият** сохта шудааст:

Сабаби ҷамъияти мо душмани шубон аст... [9, с. 597]; *Аз он ҷамъият яке маро гуфт* [12, с. 481]; *Ва чун дар канафи сиҳату офият ва саломат ва рафоҳият ба Маккаи муҳтарама расиданд ва аркони ҳаҷ тамом гузоридаанд, эшонро маразе ориз шудааст...* [12, с. 491]; *...ба ӯ набояд чизеро нисбат дод, ки ба камоли қудсияти ӯ муносиб нест* [12, с. 603]; *Вай бигиристу гуфт: «Маро чӣ салоҳияти ин кор аст!»* [12, с. 706]; *...ин оётро таъвил кунанд ва... муқтадо созанд ва надонанд, ки ҷиҳати тафҳими халқ, то хусусияти Расул, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, бидонанд...* [12, с. 603]; *Буридан ва тижӣ шудани дил аз гайри Ҳақ таоло далел аст бар мазҳарияти дил мар таҷаллии Ҳақ субҳонаҳуро...* [12, с. 504]; *Худовандо, ин асби курраро орият ба ман деҳ, чандон ки ба Бусрӣ бирасам!* [12, с. 162]; *Шояд, ки Худои таоло ин балиятро дафъ кунад* [12, с. 555-556];

Дар байни исмҳои абстракти зикргардида **ҷамъият, салоҳият, хусусият, орият** дар забони имрӯза умумистеъмоланд. Чунон ки аз мисолҳо бармеояд, **ҷамъият** ҳам ба маънои «дӯстӣ, рафиқӣ, ҳампаймонӣ» ва ҳам ба маънои «гурӯҳ, ҷамоот, тӯдаи одамон» истеъмол гардидааст. **Салоҳият** дар луғатҳо ба маънои «шоистагӣ, қобилият, лаёқат, лоиқ, короям, мувофиқи мақсад будан, ваколат, пуррагии ҳокимият, соҳибҳуқуқӣ, комилҳуқуқӣ, ҳуқуқи истисноӣ,

имтиёз, кордонӣ, қодир будан, ҳуқуқи ҳалли масъалаҳои юридикӣ» омадааст [ниг.: 375, с. 183; 355, с. 443]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ба маънои «шоистагӣ, қобилият, ваколат, қодир будан ба коре» истеъмол гардидааст. **Орият** дар луғат «чизеро барои истифода муваққатан аз касе гирифтани, қарзи бидуни фоиз, чизе, ки ҳамчун қарз гирифта шудааст ё дода шудааст» маънидод гардидааст [ниг.: 374, с. 922; 355, с. 549]. Дар забони имрӯза ин вожа ба маънои «ор, нанг, шарму ҳаё» [ниг.: 378, с. 34] низ дар истеъмол буда, ҳатто бо феъли ёвари кардан феъли таркибии номии **орият кардан** сохтааст, ки ба маънои «ору номус кардан, кореро боиси нанг шуморидан» [ниг.: 378, с. 34] корбаст мегардад. Ҳамчунин дар забони гуфтугӯи мардум ибораи **шахси баорият** мавҷуд аст, ки маънояш «шахси дорои нангу номус» мебошад. Дар мисоли боло ба маънои «чизе, ки ҳамчун қарз барои истифодаи муваққатӣ гирифта шудааст» омадааст. **Рафоҳият** ва **қудсият** хусусияти китобӣ дошта, аҳёнан дар нутқи хаттӣ ба назар мерасанд. **Рафоҳият** ба маънои «осудагӣ, хушҳолӣ, осоиш» [ниг.: 375, с. 125], **қудсият** ба маънои «муқаддас будан, муқаддасӣ» [ниг.: 355, с. 625] ва **мазҳарият** ба маънои «ошкор кардани чизе, ошкор гардидани чизе, зоҳир кардани чизе, намоёнӣ, аёнӣ, дидашавандагӣ, чизи зоҳирӣ» [ниг.: 355, с. 493] истеъмол мешавад. Ҳарчанд исми **бало** дар забони имрӯза ба маънои «офат, газанд, мусибат, бадбахтӣ» [ниг.: 374, с. 137] дар истеъмол аст, вале вожаи **балият (ё балия)**, ки маънои «1. бало, сахтӣ ва азоб, ранҷ, кулфат, иллат ва беморӣ; бадбахтӣ, фақирӣ, муҳтоҷӣ» [ниг.: 374, с. 137] дорад, дар забони имрӯза умуман истеъмол намешавад.

ё) Аз исмҳои конкрети **ҳаҷар**, **асаб** исмҳои абстракти **ҳаҷарият**, **асабият** сохта шудааст, ки **ҳаҷарият** ба маънои «санг будан» ва **асабият** ба маънои «асабонӣ будан, хашигинӣ, газабнокӣ» истеъмол гардидааст:

Ҳачар-ул-асвад дар худ ҳеч асар бозмеёбад, ки вайро аз ҳачарият берун барад, бо он ки вайро анбиё ва русул ва авлиё мебӯсанд? [12, с. 648]; *Ва рамади ҳасаду асабияти дидаи асират эшонро кӯр сохта...* [12, с. 512].

ж) Аз зарфҳои **фавқ**, **аввал**, **охир** исмҳои абстракти **фавқият**, **аввалият**, **охирият** сохта шудааст, ки вожаҳои **аввалият** ва **охирият** ҳамчун антоним кор фармуда шудаанд:

Ва фавқияти мақоми суфӣ аз мақоми фақир он аст, ки фақир ба иродати фақр ва иродати ҳаззи нафс маҳҷуб бувад ва суфиро ҳеч иродат маҳсус набувад... [12, с. 28]; *Ҷуст аввал дар ҳар мартаба аз маротиби аввалият ва Ҷуст охир дар ҳамеи маротиби охирият* [12, с. 28].

Маънои калимаҳои **аввалият** ва **охирият** фаҳмо мебошад. Зарфи **фавқ** ба маънои «боло, қисми болоӣ» [ниг.: 355, с. 613] меояд. Исми абстракти **фавқияти** аз он сохташуда ба маънои «баландӣ, баланд будан» истеъмол гардидааст.

з) Аз ҷонишини саволии **кайфа**, ки ба маънои «чӣ хел, чӣ тарз, чӣ гуна» [ниг.: 355, с. 707] меояд, исми абстракти **кайфият** сохта шудааст, ки ба маънои «чигунагӣ, ҳолат, аҳвол» [ниг.: 374, с. 528] истеъмол мешавад.

Бо худ гуфт: «Пеши эшон раваму аз эшон кайфияти ҳол маълум кунам» [9, с. 444].

Ҳамчунин аз ҷонишини шахсии шахси якуми шумораи танҳои забони арабӣ – **ано** (*ман*) исми абстракти **аноният** сохта шудааст, ки ба маънои «манманӣ, худбинӣ, худписандӣ, ба худ мағрур шудан» кор фармуда мешавад:

...ҷазбаи инояти қадимаи суфияро ба кулӣ аз эшон интизоъ карда буд ва ҳиҷоби халқ ва аноният аз назари эшон бардошта... [12, с. 27].

и) Аз пешоянди арабии **ма(ъ)а**, ки маънояш ба забони тоҷикӣ «бо, бо ҳамроҳи» мебошад, исми абстракти **ма(ъ)ият** сохта шудааст. Вожаи **ма(ъ)ият** дар луғат ба маънои «1. ҷамоат, гурӯҳ, тӯда;

ҳамроҳӣ, ҷӯрагӣ, ошноӣ, аҳли рикоб, надимон; дарбориён» [ниг.: 355, с. 759] шарҳ дода шудааст. Дар мисоли зерин ба маънои «ҳамроҳӣ» кор фармуда шудааст:

Валекин касе, ки маъият надорад, илло маъияти ҷисм бо ҷисм ё маъияти араз бо араз, ё маъияти араз бо ҷисм ва он ҳар се дар ҳаққи қайюми олам муҳол бошад [12, с. 468].

й) Аз сифати аслии сайёр исми абстракти **сайёрия** сохта шудааст:

Худованди таоло ба баракати он мӯй вайро тавфиқи тавба дод ва ба суҳбати Абубакри Воситӣ афтоду ба дараҷае расид, ки имоми синфе аз мутасаввифа шуд, ки эшонро сайёрия хонанд [12, с. 202].

к) Аз исмҳои маънии **нафс** ва **адаб** сифатҳои нисбии ҷинси занонаи **нафсония** ва **адабия** сохта шудааст:

*Бояд, ки чун ӯро ба худ диҳанд, бар тариқаи муқаррара дар нигоҳдошт нисбати огоҳӣ камоли саъй ба ҷой орад, то футуре ба воситаи аворизи **нафсония** ба ӯ роҳ наёбад* [12, с. 507]; ...аввал ба қироати Қуръон ва баъд аз он ба фикҳу ҳадис ва улуми **адабия** пеши бузургоне, ки дар он замон мутаайин буданд ва ба андак рӯзгоре бар акрони худ фоиқ шуд ва аз аҳли замони худ мутамайиз гаит [12, с. 625].

Таъкид кардан бамаврид аст, ки дар мисолҳои боло мувофиқати муайяншаванда бо муайянкунанда тибқи қоидаи забони арабӣ сурат гирифтааст. Аз ин сабаб нависанда шаклҳои ҷинси занонаи сифатҳои нисбиро ба кор бурдааст, яъне агар муайяншаванда предмети ғайриинсон бошад дар шумораи чамъ ояд, муайяншавандаи он дар шакли танҳои ҷинси занона меояд [ниг.: 278, с. 111; 140, с. 120]: **аворизи нафсония, улуми адабия.**

Баъзан аз иқтибосоти арабӣ бо ду пасванди ҷудогона низ калима сохта шудааст. Аз ҷумла калимаҳои **нозурбонӣ** ва **мададгорӣ** бо пасвандҳои **-бон** ва **-ӣ**, **-гор** ва **-ӣ** сохта шудаанд. Ин вожаҳо низ ду марҳилаи калимасозиро аз сар гузарондаанд: аввал аз исми ифодакунандаи шахси **нозур** ва исми абстракти **мадад** бо пасвандҳои

-бон ва **-гор** исмҳои шахси **нозурбон** ва **мададгор** ва баъдан бо пасванди **-ӣ** аз ин исмҳои шахс исмҳои абстракти **нозурбонӣ** ва **мададгорӣ** сохта шудааст. **Нозурбонӣ** танҳо ҳамчун чузъи маънодори феъли таркибии номӣ бо феъли ёвари **кардан** ва **мададгорӣ** ҳам ба сифати исм ба вазифаи ҳоли мақсад ва ҳам ба сифати чузъи маънодори феъли таркибии номӣ бо феъли ёвари **намудан** истеъмом гардидааст:

Ва ба Шом рафт, он ҷо касб мекард, дар талаби ҳалол нозурбонӣ мекард [12, с. 415]; ...Ҳоҷаро дар воқеа намуданд, ки ба мададгорию вай мебояд рафт [12, с. 415]; Ҳеҷ тавонӣ, ки бо ман биёӣ ва маро дар зиёрати Ҷидо мададгорӣ намой... [9, с. 398].

Дар ин ҷо шарҳи калимаи **нозурбониро** зарур меҳисобем. Ин калима дар забони имрӯза ба кор бурда намешавад. **Нозур** дар луғат ба маънои «нигоҳубинкунандаи боғу боғча, боғбон» [ниг.: 374, с. 865] омадааст. Пас, маънои **нозурбонӣ** «боғбонӣ» мебошад. Азбаски маънои нозур «боғбон» аст, исми абстракти «боғбонӣ»-ро «нозури» гуфтан низ мумкин аст, вале ҳолиб он аст, ки нависанда **нозури** нагуфта, **нозурбонӣ** мегӯяд.

Бо пасвандҳои шаклсози **-тар** ва **-тарин** низ аз сифатҳои аслии арабӣ дараҷаҳои қиёсӣ ва олий сохта шудааст, ки ин гувоҳи ҳазм гардида, умумистеъмом шудани ин сифатҳои иқтибосӣ мебошад. Аксари сифатҳои аслие, ки дар асарҳои нависанда бо пасвандҳои **-тар**, **-тарин** дараҷаҳои қиёсӣ ва олии сифат сохтаанд, дар забони имрӯза низ истеъмом мешаванд. Ба монанди: *сахлтар* [9, с. 362], *каримтар* [9, с. 386], *латифтар* [9, с. 390], *касифтар* [9, с. 390], *обидтар* [12, с. 67], *орифтар* [12, с. 67], *қодиртар* [12, с. 182], *ҳаристар* [12, с. 168], *муъризтар* [12, с. 168], *фозилтар* [12, с. 237], *зоҳидтар* [12, с. 237], *зарифтар* [12, с. 241], *золимтар* [12, с. 263], *моилтар* [12, с. 276], *азимтар* [12, с. 287], *собиртар* [12, с. 320], *зокиртар* [12, с. 322], *тамомтар* [12, с. 352], *қавитар* [12, с. 433], *мутобеътар* [12, с. 526], *олитар* [12, с. 526], *сахеҳтар* [12, с. 548], *муносибтар* [12, с. 564], *ғарибтар* [12, с. 665],

дақиқтар [12, с. 665], *мушкилтар* [12, с. 683], *лоиқтар* [12, с. 705], *маиҳуртар* [12, с. 753], *каримтарин* [12, с. 385], *мучтаҳидтарин* [12, с. 168], *роғибтарин* [12, с. 168], *сахитарин* [12, с. 351], *тамомтарин* [12, с. 352], *ҳалолтарин* [12, с. 387] ва ғайра.

Хулоса, имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ он қадар маъқула назаррас надошта бошад ҳам, омӯзиши ин усули калимасозии морфологӣ дар асарҳои нависанда, аз як тараф, барои муайян намудани дараҷаи ҳазму мутобиқшавии иқтибосоти арабӣ дар он замон, аз тарафи дигар, барои муайян намудани бисёр паҳлуҳои забон ва услуби нависанда имкон фароҳам меорад.

3.3. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳо

Калимасозӣ бо пешвандҳо низ яке аз усулҳои маъмултарини сохта шудани калимаҳо дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, барои ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон аҳамияти калон дорад. Моҳирона истифода бурдан аз имконоти калимасозии пешвандҳо на танҳо барои рангину дилчасп баён кардани фикр мусоидат менамояд, балки эҷодкори бомаҳорат бо истифода аз чунин имконоти калимасозӣ вожаҳои нав офарида, ба ин восита ҳам ҳадафи услубии хешро моҳирона баён менамояду ҳам дар бой гардидани сарвати маънавии забон ҳисса мегузорад. Дар калимасозии ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ мақоми пешвандҳои калимасозии забони тоҷикӣ яқсон нест. Агар дар калимасозии исм танҳо пешванди **ҳам-** ба кор бурда шавад, дар калимасозии сифат, зарф ва феъл пешвандҳои зиёд корбаст мегарданд [ниг.: 200, с. 123; 83, с. 86; 111, с. 152-191]. Дараҷаи корбурди пешвандҳо дар калимасозӣ низ мухталиф буда, баъзеашон сермаҳсул, баъзеашон каммаҳсул ва баъзеи дигарашон бемаҳсул мешаванд [ниг.: 196, с. 77].

Ҳарчанд дар забони тоҷикӣ миқдори пешвандҳои калимасоз чандон зиёд нест, аммо нақши ин унсурҳои морфологӣ дар сохтани калимаҳои нав ва ғанӣ гардондани таркиби луғавии забон калон мебошад. Дар ин фасли кор мо тасмим гирифтём, дар бораи калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ дар асарҳои насрии Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ – «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» маълумот диҳем. Бояд гуфт, ки дар асарҳои номбурдаи нависанда дар муқоиса ба калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ, ки дар фасли гузашта дида баромадем, калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ он қадар мавқеи назаррас надорад. Бо вучуди ин баррасии калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ дар асарҳои мавриди таҳқиқ барои муайян намудани баъзе пахлуҳои хоси эҷодиёти нависанда аҳамиятнок мебошад.

Пешванди ба-. Бо ин пешванд аз исмҳои маънии иқтибосии арабӣ сифатҳои аслии сохта шудааст, ки ба ягон аломат ё хосияте доро будани предметро мефаҳмонанд [ниг.: 83, с. 140; 111, с. 190]: *бакамол*, *баадаб*, *баолат(тар)*, *баботин(тар)*, *батакаллуф*:

Номи вай Муҳаммад аст, аз уқалои маҷонин будааст ва сахт бузургвор, соҳибҳолати бакамол [12, с. 397]; *Меҳмон ки баадаб бувад, мунтазир бувад, на мутақозӣ* [12, с. 65]; *Ҳусрӣ ва Абдуллоҳи Хафиф ҳамтои якдигар будаанд. Ибни Хафиф баолаттар буд ва Ҳусрӣ баботинтар* [12, с. 309]; *Он кас бирафт ва дасторро бифурӯхт ва суфраи батакаллуф рост кард* [12, с. 647].

Аз байни сифатҳои аслии бо пешванди **ба-** сохташуда вожаи *баадаб* бо феъли ёвари *шудан* омада, ба феъли таркибии номӣ маъно бахшидааст:

Аз он вақт боз танҳо таом меҳӯрам, то баадаб шавам [12, с. 361].

Ҳамчунин бо ин пасванд аз исмҳои маънӣ зарфи миқдору дараҷа сохта шудааст:

Дар ин мақом... батамом аз худ холӣ гашта ва ба муроди Ҳақ, субҳонаҳу, истода [12, с. 509]; Ва вайро хоҳаре буда багоят солиҳа [12, с. 414].

Пешванди бо-. Ин пешванд муродифи **ба-** мебошад. Калимаҳое, ки бо пешванди **ба-** сохта мешаванд, бештар хоси забони зиндаи гуфтугӯӣ буда, вожаҳои бо пешванди **бо-** сохташуда хусусияти адабии китобӣ дорад [ниг.: 127, с. 13]. Аз муқоисаи мисолҳое, ки дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо бо ин ду пешванд аз калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд, аён аст, ки нависанда, дар истеъмоли пешванди **бо-** майли бештар доранд. Бо пешванди **бо-** дар асарҳои Мавлоно Ҷомӣ:

а) Аз исмҳои маънӣ сифати аслии сохта шудааст: **боҷамол, бовараъ, бороҳат(тар), боҳайбат, боолат(тар), босалобат, бохабар, боманфиат(тар)**:

Чун истиқбол карданд, малик-ул-умароро писаре буд баче боҷамол [12, с. 742]; Аз акрони Шиблӣ буда. Олим буда ва бовараъ [12, с. 251]; ...бандаи некбахтро ҳаргиз рӯзӣ наёяд некӯтар ва бороҳаттар ва хуштар аз он рӯзӣ... [12, с. 254]; ...аз паси он парда шахси боҳайбат берун омад ва маро баргирифт ва дар канори Аҳии Алӣ ниҳод... [12, с. 555]; Ва бародари вай боолаттар буд дар зоҳир... [12, с. 431]; Марде содиқ буд ва босалобат [12, с. 433]; Вақте зане аз шаҳри Гулпойгон ба Шероз омада буд ва вақтҳо ба хонаи мо меомад ва зане бохабар буд [12, с. 779]; Ва ҳам вай гуфта, ки нест аз ибодат чизе боманфиаттар аз ислоҳи хавотири дилҳо [12, с. 81].

Чунон ки аз мисолҳо дида мешавад, баъзеи чунин сифатҳои аслии дар асарҳои нависанда ҳам бо пешванди **ба-** ва ҳам бо пешванди **бо-** истеъмол шудаанд: **баадаб // боадаб, баолат(тар) // боолат(тар)**.

Нависанда баъзан чуфти чунин сифатҳои аслии сохтаре истеъмол намуда, ба хотири гурез аз такрори ноҷо ва гӯшнавоз гардидани калом пешванди **бо-** танҳо дар вожаи яқум истеъмол мешавад: **боҳайбату виқор, боадаб ва сиёнат**:

Ногоҳ пире некӯдидор боҳайбату виқор маро пеш омаду гуфт: «Ассалом алайк, ё Усмон!» [12, с. 635]; Ва асҳоби вай боадаб ва сиёнат буданд [12, с. 359].

Ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар сурати бо ҳар ду ҷузъи ин гуна сифатҳо омадани пешванди **бо-** онҳо то андозае ба гӯш нофорам мерасанд. Муқоиса: *...пире... боҳайбату виқор маро пеш омад... // ...пире... боҳайбату бовиқор маро пеш омад...*

Чунин сифатҳои аслии бо феълҳои ёвари *шудан* ва *гардидан* низ истеъмом шуда, ҳамчун ҷузъи номӣ дар сохтани феълҳои таркибии номӣ истифода шудаанд:

...маро шабе дар хотир омад, ки аз илми ботин бохабар шудӣ ва илми зоҳирии ту аз илми Шайх зиёда шуд [12, с. 522]; Бобо гуфт: «Вай низ бонасиб гардад, аммо мо ба ҳаволаи Шайх ба хидмати вай омадаем» [12, с. 536].

б) Аз исми маънӣ зарфи тарзи амал сохта шудааст:

Гуфт: «Бо Худо дар ошкору ниҳон боодоб муомила кардан аст» [12, с. 198].

Пешвандҳои **ба-**, **бо-** дар сифатсозӣ бо пасвандҳои **-манд**, **-нок** ҳаммаъноӣ ҳамвазифа шаванд ҳам, на ҳамеша ҳамдигарро иваз карда метавонанд [ниг.: 103, с. 115]. Муқоиса: *боадаб // баадаб (адабнок – ?, адабманд – ?); боҷамол // баҷамол (ҷамолманд, ҷамолнок – ?); бовараъ // бавараъ (вараъманд – ?, вараънок – ?); бороҳат // бароҳат // роҳатнок (роҳатманд – ?); боҳайбат // баҳайбат, ҳайбатнок (ҳайбатманд – ?); боолат // баолат // олатнок (олатманд – ?); босалобат // басалобат // салобатнок // салобатманд; бохабар // (бахабар – ?, хабарнок – ?, хабарманд – ?); боманфиат // баманфиат // манфиатнок (манфиатманд – ?); бокамол // бакамол (камолнок – ?, камолманд – ?); баботин (боботин – ?, ботиннок – ?, ботинманд – ?); ботакаллуф // батакаллуф, такаллуфнок (такаллуфманд – ?).*

Баъзан ин пешвандҳо бо исми *соҳиб* ва асоси замони ҳозираи феъли *доштан* – *дор* низ қобилияти синонимӣ пайдо мекунанд. Муқоиса: *бовараъ // соҳибвараъ; боҳайбат // ҳайбатнок, соҳибҳайбат, ҳайбатдор; боолат // баолат, соҳиболат; босалобат // басалобат, салобатнок, соҳибсалобат; баботин // ботиндор; батакаллуф // батакаллуф, такаллуфдор, соҳибтакаллуф*. Аммо дар асарҳои нависанда дар баробари *бовараъ* ва *боҷамол*, ки дар боло дида гузаштем, бо исми *соҳиб* ҳамчун муродифи пешвандҳои *ба-, бо-* танҳо сифатҳои *соҳибвараъ* ва *соҳибҷамол* ба назар расиду халос:

Аммо он ки муттақӣ бувад ва соҳибвараъ..., вайро фарогат мулке бувад бебаҳо... [12, с. 155]; *Пире, ки коми ҷавонӣ ронда буд ва аз қуввати комронӣ монда, канизаке соҳибҷамол харид* [9, с. 428];

Ҳамчунин сифатҳои мураккаби *соҳибдавлат* ва *соҳибғараз* ба назар мерасанд, вале муродифҳои бо пешвандҳо сохташудаи онҳо – *боғараз* ва *бадавлат* ба назар намерасанд, зеро дар ин маврид фикри нависандаро сифатҳои мураккаби *соҳибғараз* ва *соҳибдавлат* ба таври табиӣ ифода кардаанд:

Ва соҳибдавлате, ки замони мо ба вучуди шарифи ӯ мушарраф аст [9, с. 467]. *Чун соҳибғараз буд, хост, ки Мавлоноро биранҷонад ва беҳурмат кунад* [12, с. 568].

Пешванди бар-. Ин пешванд дар забони форсии миёна бар шакли *abar* ба назар расида, навишти паҳлавиаш *apar* будааст, дар забони авастой шакли *upairi*, дар забони форсии қадим шакли *upariy* ва дар забони эронии бостон шакли *upairi* доштааст [ниг.: 216, с. 190-191; 222, с. 132; 327, с. 86]. Дар луғатномаҳои куҳан бо ин пешванд калимаҳо ба назар мерасанд [ниг.: 357, с. 161-174; 359, с. 122-130]. Дар асари В. С. Расторгуева – «Краткий очерк грамматики таджикского языка» дар бораи ин пешванд «*бештар исм ва аҳёнани сифат*» месозад гуфта шудааст ва калимаҳои «*барно, барзиёд, баркамол*» ҳамчун мисол оварда шудааст [ниг.: 221, с. 544]. Дар дигар сарчашмаҳои илмию таҳқиқотӣ

ва таълимӣ ҳамчун пешванди сифатсоз, зарфсоз ва феълсоз зикр гардида [ниг.: 83, с. 144-180; 111, с. 190-368; 200, с. 125-130], дар бораи исмсоз будани он сухан намеравад. Аммо аз байни мисолҳои овардани В. С. Расторгуева вожаи **барпо** исм мебошад. Ин исм бештар ҳамчун чузъи маънодори феълҳои таркибии номии **барпо кардан (намудан), барпо шудан (гардидан)** истеъмом мешавад. Ба ғайр аз ин бо пешванди **бар-** дар забони тоҷикӣ исми **баргузор** сохта мешавад. **Баргузор** харчанд асоси замони ҳозираи феъли сохтаи **баргузоштан** мебошад, вале он субстантиватсия шуда, ҳамчун исм ба кор меравад. Феъли сохтаи **баргузоштан** дар луғат ба маънои «анҷом додан, баргузоридан» омадааст [ниг.: 377, с. 136]. Ин феъл дар забони имрӯза ниҳоят камистеъмом аст, асоси замони ҳозираи ин феъл бошад, ҳамчун исм ба вазифаи чузъи маънодори феълҳои таркибии номии **баргузор кардан (намудан), баргузор шудан (гардидан)** серистеъмом мебошад. Пас, месазад, ки пешванди **бар-** дар баробари сифатсозу зарфсоз ва феълсоз буданаш, пешванди исмсоз низ номида шавад. Исмосозии ин пешванд беаҳсул мебошад.

Пешванди **бар-** ҳамчун унсури морфологии сифатсоз пешванди каммаҳсул буда, аз исм, сифат ва зарф сифати аслии месозад [ниг.: 83, с. 144; 111, с. 190; 200, с. 126]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо бо роҳи калимасозии морфологӣ аз исмҳои маънии **ҳазар** ва **давом** сифатҳои аслии **барҳазар** ва **бардавом** сохта шудааст, ки дар ин сифатҳо пешванди **бар-** барои тақвият додани аломати номбаршуда (тақвият додани ҳазармандӣ ва давомнокӣ) ба кор бурда шудааст [ниг.: 83, с. 144; 200, с. 126]. Ин сифатҳо ҳамчун хабари номӣ бо шакли аористи феъли ёвари **будан – бувад** истеъмом шудаанд:

...осӣ аз зуҳури маъсият **барҳазар** бувад... [12, с. 26]; *Соате дигар сар бароварду гуфт: «Эй устод! Ин ҳадис бардавом бувад...»* [12, с. 395].

Сифати **бардавом** ҳамчунин аломати предметро ифода намудааст:

Миёни Муовияву Уқайл ибни Абетолиб дӯстии тамом буду мусоҳабати бардавом [9, с. 365].

Пешванди бе- зидмаъно ё антоними пешвандҳои **ба-, бо-** ва пасвандҳои **-манд, -нок** мебошад. Муҳаққик А. Байзоев ин пешвандро идомадиҳандаи қолаби калимасозии форсии миёна бо префикси пешояндии «**пад**» («**pad**») бо қолаби калимасозии «*ба+исм*» меҳисобад [ниг.: 52, с. 117]. Ҳанӯз дар яке аз аввалин китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, ки ба қалами Фитрат тааллуқ дошта, соли 1930 ба таърифи расидааст, дар бораи ин пешванд таъкид карда мешавад, ки «дар аввали калима омада сифати нодорӣ месозад» [ниг.: 274, с. 125]. Дар ин китоби дарсӣ вожаҳои «*беҳуд, бешарм, бекор, беилм, беақл, беқалам, беқоғаз*» ҳамчун мисол оварда шудаанд [ниг.: 274, с. 125], яъне 7 калимае, ки бо пешванди **бе-** калимаи нав сохтаанд, 3-тоаш – **илм, ақл, қалам** иқтибосии арабӣ мебошанд. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар мавриди пешванди **бе-** зикр карда мешавад, ки «дар аввали исмҳои омада, ба онҳо шакли маънии сифатӣ ва инкорӣ медиҳад» [ниг.: 374, с. 166]. Дар сарчашмаҳои дастурии забони тоҷикӣ сермахсул будан, бо исмҳои омада сифат сохтани ин унсурҳои калимасозии морфологӣ ва «*ба аломати дар асос номбаршуда молик набудан*»-и ин сифатҳо [ниг.: 83, с. 144], ҳамчунин аз исм, сифат ва асоси феъл зарфҳои тарзи амал, миқдору дараҷа ва сабабу мақсад сохтани он баён гардидааст [ниг.: 83, с. 279; 111, с. 367].

Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо низ пешванди **бе-** аз калимаҳои иқтибосии арабӣ сифату зарф сохтааст ва калимаҳои аз иқтибосоти арабӣ бо ин пешванд сохташударо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

а) Аз исмҳои абстракт сифатҳои аслии сохтааст, ки ин сифатҳои аломати предметро ифода кардаанд:

Эй ёрони азизу дӯстони соҳибтаъзим, ин муҷодалаи беҳосилро бигузореде аз ин муқовалаи билотаъйил даст бидореде [9, с. 483]; ...*пас*

маърифати беилм муҳол бошад ва илми бемаърифат вубол [12, с. 25]; *Таснифот ва таълифоти муътабар ва расоили беназир дорад* [12, с. 468]; *...чомаҳои нашмин менӯшид ва таомҳои бетакаллуф мехӯрд...* [12, с. 582].

Чунин сифатҳои асли субстантиватсия шуда ба исм гузаштаанд:

Қавме беадабон ва беҳурматон омадаанд ва шаҳодат бар дӯсте аз дӯстони ӯ арза мекунанд [12, с. 186].

Ҳамчун исми шахс ба вазифаи мухотаб кор фармуда шудаанд:

Э беинсоф, ман солҳо аврати туро бараҳна дидаму ҳаргиз нахандидам ва таъни ту напосандидам [9, с. 481]; *Рувайро гуфт: «Эй беадаб!»...* [12, с. 118];

Бо бандакҳои хабарӣ ва шаклҳои шахси сеюми замони гузаштаи наздики феъли ёвари *будан – буд* ва шакли шахси якуми аористи ин феъл – *бошам* омада, ба вазифаи хабари номӣ истеъмол гардидаанд:

Сафоле бардошту бар он ҷо навишт, ки шикояткунандагон аз ту беҳисобанду шукргузорандагон ноёб [9, с. 370]; *Авлиё-ул-лоҳ мухталифанд: баъзе бесифатанд ва бенишон...* [12, с. 169]; *Шайх-ул-ислом гуфт: «Агар суфий, ...ақволи хешро муттаҳам кун, ки бемаънӣ аст»* [12, с. 439]; *Гуфт: «Ёронам гуруснаанд ва бенафақа»* [12, с. 212]; *Номи вай Алӣ аст. Дар вақти худ беназир буд ва дар замони худ бебадил* [12, с. 396]; *...асари он тавачҷуҳи зуҳур бесифате маҳз будӣ* [12, с. 169]; *Вай гуфт: «Ман беадаб бошам ва ним рӯз бо Чунайд суҳбат доштаам?»* [12, с. 118].

Аҳёнан чунин сифатҳо бидуни бандакҳои хабарӣ ва феъли ёвари *будан* низ ба вазифаи хабари номӣ истеъмол шудаанд:

Абубакри Уинонро дар гӯр карданд ва Шайх Абуабдуллоҳ беҳабар [12, с. 269].

Ҳамчун ҷузъи номӣ бо феълҳои ёридиҳандаи *кардан* ва *шудан* истеъмол гардида, ба феълҳои таркибии номӣ маъно бахшидаанд:

Чун соҳибгараз буд, хост, ки Мавлоноро биранҷонад ва **беҳурмат** кунад [12, с. 568]; ...*ҳар гоҳ он нарғисро фаро бини ту доитӣ, ту даришӯридӣ ва **бетоқаттар** шудӣ дар самоъ.* [12, с. 434]; *Вайро он ҷо дар ботин мусибате азим афтод, чунон ки **бетоқат** шуд...* [12, с. 269].

б) Аз зарфи миқдору дараҷа сифати асли сохтааст:

*Лашкаргоҳе азим дидам, хаймаҳои **бениҳоят** зада ва дар он миён хаймае дидам азим* [12, с. 399];

в) Аз исмҳои маънӣ зарфҳои тарзи амал сохтааст:

*Яке аз ҳозирон пораи санг бардошт ва, чунон ки нон пеши саг андозанд, пеши вай андохт. Онро бӯй карду **бетаваққуф** бозгаишт* [9, с. 432]; ...*ва ҳеч касро аз вай бепайвандтар ва **беалоқатар** ва покизатар намебинам* [12, с. 384]; *Аммо вай ҳамчунон **бетакаллуф** дар бозорҳо гардидӣ ва гирди ҳангомаҳо тавоф кардӣ* [12, с. 741]; *Чун Шайхро назар бар вай афтод, **беихтиёр** сар дар қадами вай ниҳод* [12, с. 742];

Нависанда аз имконоти антонимии пешвандҳои **бе-** ва **ба-** фоида бурда, бо ин воситаҳои морфологӣ антонимҳои ҳамреша сохтааст:

*Авлиё-ул-лоҳ мухталифанд: баъзе **бесифатанд** ва бенишон ва баъзе **басифатанд** ва баъзе аз сифот нишонманд гаиштаанд* [12, с. 169];

Пешванди дар-. Ин унсури морфологӣ ҳанӯз дар забони форсии миёна дар шаклҳои **andar-** // **antar-** ба назар расида, ба андешаи муҳаққиқон, «*ҳанӯз дар забони форсии миёна аз зарфи макон ба пешоянд*» табдил ёфтааст [ниг.: 327, с. 79]. Донишманди Эрон Муҳаммадқай Баҳор бар он ақида аст, ки истеъмоли пешванди **дар-** ҳамчун шакли кӯтоҳшудаи **андар-** дар сарчашмаҳои хаттӣ, асосан, пас аз замони давлатдорӣ сулолаи Сомониён роиҷ гардид. Ё дар ин бора мегӯяд: «*Дар замони Сомониён ба ҳеч ваҷҳ калимаи «дар» дар наср нест ва ба ашъори мансуб ба он давра ҳам эътимоди комил наметавон кард, вале дар кутуби насри қадимӣ, метавон бад-онҳо эътимод кард, ҳар қадар ҷустуҷӯ шуд, ҳама ҷо «андар» истеъмол шудааст ва лафзи «дар», ки муҳаффафи «андар» аст, дар аҳди Ғазнавиён пайдо омада ва яке аз*

далоили куҳнагии наср, дар сурате ки таърихи навиштани он муайян набошад, ҳамин матлаб аст...» [55, с. 186].

Пешванди **дар-** унсури морфологии феълсоз ва зарфсоз мебошад [ниг.: 111, с. 305-368; 83, с. 228-280]. Дар асарҳои мавриди пажуҳиши мо бо ин пешванд аз исмҳои абстракти арабии **ҳол**, **соат**, **вақт** зарфи замон сохта шудааст, ки ин зарфҳо хусусияти муродифӣ доранд:

Ногоҳ тире хато шуду бар вай омад. Биафтоду дарҳол ҷон бидод [9, с. 449]; *Дарсоат занро таб гирифт ва рӯзи сеюмро бирафт* [12, с. 291]; *Ҳар чизе, ки аз он ҷаҳон ошкоро шавад, он касро дарвақт бибарад...* [12, с. 257];

Пешванди **но-** муштараквазифа буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифат ва аз исму асосҳои феъл зарф месозад. Дар сифатсозӣ сермаҳсул ва дар зарфсозӣ каммаҳсул мебошад [ниг.: 111, с. 191-368; 83, с. 144-279; 200, с. 141]. Дар асарҳои насрии Ҷомӣ бо ин пешванд аз исмҳои мафъули арабии *мафҳум*, *маслук*, *мутаноҳӣ* ва аз исми фоили арабии *муътақид*, ки дар забони тоҷикӣ ба вазифаи сифати асли меоянд, сифати асли сохта шудааст, ки акси маъноӣ асос ва ба маъноӣ асоси сифат соҳиб набудани муайяншавандаро ифода менамоянд:

Шайх-ул-ислом гуфт, ки бар Ҳаллоҷ бисёр суханҳои дурӯғ гӯянд ва калимоти номафҳуму норост банданд [12, с. 213]; *Ногоҳ ду туркмон аз миёни он корвон берун шуданд ва роҳи номаслукро дар пеш гирифтанд* [12, с. 399]; *Абуабдуллоҳ гуфт: «Ман ўро мунбилам, яъне номуътақидам»* [12, с. 412]; *...мақсуд аз он шарҳи ахлоқ ва афъол ва баёни мақомот ва аҳволи гармравоне буд, ки ба қадами сидқ роҳи бодияи талабро сипардаанд ва... мавриди ахлоқи илоҳӣ шудаанд ва мазҳари асмои номуътақид гаишта...* [12, с. 799].

Калимаҳои *номафҳум* ва *номуътақид* хусусияти адабии китобӣ дошта, дар забони хаттии имрӯза истеъмол мешаванд. Аммо калимаҳои *номаслук* ва *номутаноҳӣ* имрӯз дар истеъмол нестанд. *Номаслук* ба маъноӣ «*номаълум*, *номаълум*» [ниг.: 374, с. 648] ва

номутаноҳӣ ба маънои «*беохир, бепоён, беинтиҳо*» [ниг.: 374, с. 769] истеъмом гардидааст.

Ҳаминро ҳам қайд кардан ҷои астам, ки пешвандҳои **бе-** ва **но-** ҳамчун воситаи морфологии сифатсоз хусусияти синонимӣ дошта бошанд ҳам, на ҳамеша ҳамдигарро иваз карда метавонанд. Тобишҳои маъноии калимаҳое, ки бо ин ду пешванд меоянд, на ҳамеша имкон медиҳад, ки ин воситаҳои морфологӣ бо як калима омада сифат созанд. Аз байни калимаҳое, ки бо пешвандҳои **бе-** ва **но-** сохта шуда, мавриди баррасии мо қарор доштанд, танҳо калимаҳои *инсоф* ва *ҳурмат, муътақид, маслук, мутаноҳӣ* имкони бо ҳар ду унсуре морфологӣ омадан дорад: *беинсоф // ноинсоф, беҳурмат // ноҳурмат, номаслук // бемаслук, номуътақид // бемуътақид, номутаноҳӣ // бемутаноҳӣ*. Вожаи *мафҳум* бо ҳар ду пешванд истеъмом гардида, тобишҳои мухталифи маъноӣ зоҳир менамояд: *номафҳум* (*ҳар чизи нофаҳмо*) // *бемафҳум* (*чизи аз мафҳум маҳрум*). Вожаҳои дигар танҳо бо яке аз ин пешвандҳо омада сифат месозанд. Муқоиса: *беилм // ноилм* (– ?), *беҳисоб // ноҳисоб* (– ?), *беҳосил // ноҳосил* (– ?).

Пешванди ҳам-. Дар сарчашмаҳои дастурӣ ягонаи пешванди исмсоз ном бурда шудааст. Ин пешванд аз исм исм месозад. Забоншинос Х. Ҳусейнов хусусияти префикси **ҳам-**ро дар он мебинад, ки «*ба маънои аслии калимаҳо ифодаи ҳамроҳӣ, якҷоягӣ*» дода, «*ду ва зиёда исро аз ҷиҳати хусусияти дохилӣ ва хориҷӣ ба якдигар баробар мегузорад*» [305, с. 84]. Дар маъхазҳои грамматикӣ «*ҳамроҳӣ, шароқат, муносибати дутарафаи шахс ва предметҳо*»-ро ифода кардани исмҳои бо пешванди **ҳам-** сохташуда таъкид гардидааст. [ниг.: 83, с. 119; 111, с. 152-153].

Дар асарҳои насрии Мавлоно Ҷомӣ бо пешванди **ҳам-** аз иқтибосоти арабӣ танҳо се калима сохта шудааст, ки онҳоро чунин тасниф кардан мумкин аст:

а) Аз исми моддии *инон*, ки ба маънои «*лаҷом, ҷилав, афсор*» меояд [ниг.: 374, с. 481], исми шахси *ҳаминон* сохта шудааст. Ин вожа

маъмулан ба маънои «1. *ҳамроҳӣ дар сафаре, ки бо ҳайвони саворӣ сурут мегирад; 2. шахсе, ки дар сафари бо ҳайвони саворӣ сурутгиранда шахси дигарро ҳамроҳӣ мекунад*» корбаст мешавад. Нависанда онро ба маънои якум ба кор бурдааст. Вожаи **ҳаминон** на ба вазифаи исм, балки ба вазифаи зарфи тарзи амал омадааст:

Бомдодде мубади мубадон бо Қубод ҳаминон мерафт [9, с. 362].

б) Аз исмҳои маънии **суҳбат** ва **сабақ** исмҳои моддии шахси **ҳамсуҳбат** ва **ҳамсабақ** сохтааст, ки дар забони имрӯза низ дар истеъмоланд. Исмҳои **ҳамсуҳбат** ва **ҳамсабақро** нависанда ҳамчун хабари номӣ бо феъли ёвари **будан** ба кор бурдааст:

Хидмати Хоҷа Убайдуллоҳ фармуданд, ки хидмати Мавлоно Яъқуб бо Шайх Зайниддини Хавофӣ, раҳимаҳумуллоҳу таоло, пеши Мавлоно Шаҳобуддин Сайрофӣ ҳамсабақ буданд [12, с. 497]; *Вайро мегуфтам: «Биё, то як рӯз ҳамсуҳбат бошем». Иҷобат намекард* [12, с. 497].

Чунон ки аз таҳлилу баррасии мисолҳо дида мешавад, дар асарҳои насрии Абдурахмони Қомӣ миқдори калимаҳое, ки аз иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ сохта шудаанд, дар муқоиса бо калимаҳои пасвандҳо офаридашуда камтар мебошад. Бо вучуди ин аз иқтибосоти арабӣ сохта шудани калимаҳо бо пешвандҳои тоҷикӣ гувоҳи он мебошад, ки чунин вожаҳои иқтибосӣ ҳанӯз дар замони зиндагии нависанда дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида будаанд. Ин кудратмандии забони адабии тоҷикиро нишон медиҳад, ки аз вожаҳои иқтибосии арабӣ тавассути аффиксҳои тоҷикӣ вожаҳои нав сохтааст.

3.4. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳо

Калимаҳои сохта ба ҳиссаҳои дорой маъноӣ луғавию грамматикӣ тақсимшаванда мебошанд. Ҷузъҳои дорой маъноӣ луғавии ин калимаҳо дар забон ҳамчун воҳиди мустақили лексикӣ мавҷуданд. Бо ёрии унсурҳои калимасоз – пасванду пешвандҳо аз чунин воҳидҳои мустақили

луғавӣ калимаҳои нав сохта мешавад, ки ин яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидан ва такмил ёфтани таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад. Ҳарчанд пасванду пешвандҳо ҳамчун унсурҳои морфологии калимасоз аз маъноӣ луғавӣ маҳрум мебошанд, вале дар маъно бахшидан ба калимаҳои сохта нақши онҳо калон аст. Аз ин рӯ ҳангоми таҳлили таркиби морфологии калимаҳои сохта на танҳо ба маъноӣ реша, балки ба маъноӣ аффиксҳои калимасоз низ эътибор додан зарур аст, зеро барои маъноӣ нави луғавӣ бахшидан ба калимаҳои сохта, нақши аффиксҳои калимасоз ниҳоят калон мебошад. Дар ин маврид муҳаққиқ С. Низомова таъкид меорад, ки: «*Ба кадом маънӣ омадани калимаҳои сохта ҳангоми таҳлили таркиби морфологии калима барҷаста аён мегардад*» [200, с. 183]. Ба ин ибораи дигар, ҳам решаи калимаҳо, ки дорои маъноӣ луғавӣ мебошанд ва ҳам аффиксҳои калимасоз, ки дар алоҳидагӣ ба ягон маъно далолат намекунанд бо решаи калима омада, маъноӣ нав ва мафҳуми наву мушаххасро мефаҳмонанд, аз унсурҳои асосии калимасозӣ ба ҳисоб мераванд [ниг.: 200, с. 183]. Забоншинос Ш. Рустамов маҳз дар таркиби калимаҳои мухталиф омадани аффиксҳо баёнгари сермаъноӣ ин унсурҳои морфологӣ меҳисобад. Ба андешаи ин муҳаққиқ, «*на танҳо асосҳо, балки аффиксҳо ҳам сермаъно ва омофон мешаванд*» [233, с. 21]. Аз чунин гуфтаҳо бармеояд, ки ҳам маъноӣ вазифаи калима (реша) ва ҳам маъноӣ вазифаи аффикс ҳангоми таҳлили морфологии калима равшан зоҳир мешавад.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои мавҷуданд, ки таркиби морфологиашон танҳо аз як решаву аффикс (пешванду пасванд) иборат аст. Ҳамчунин калмаҳои ба назар мерасанд, ки аз пешванду реша ва пасванд иборатанд, яъне морфемаҳои калимасозии ин гуна вожаҳо аз якто зиёд буда, бо тарзҳои гуногуни калимасозӣ сохта шудаанд [ниг.: 83, с. 110; 111, с. 127]. Ҳангоми баррасии чунин тарзи калимасозӣ ва таҳлили калимаҳои, ки таркибашон аз пешванду реша

ва пасванд иборат аст, имконияти калимасозии пешванду пасвандро ба эътибор гирифтаан мумкин аст.

Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо аз иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо ҳодисаи назаррас нест. Ҳамагӣ якчанд калима ба назар мерасад, ки аз иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ сохта шудааст. Ин гуна калимаҳоро чунин тасниф кардан мумкин аст:

Пешванди бе- + исми маънии арабӣ + пасванди -ӣ. Дар ин қолаби калимасозӣ вожаҳои *бевафой, бетамай, беҳурматӣ, беадабӣ, бесифатӣ, бесабрӣ, беқарорӣ, беризоӣ, бешуурӣ* сохта шудаанд.

Ин чӣ вақоҳату бешармист ва бевафоию беозармӣ, ки домани суҳбат аз ӯ дарчидӣ ва пойи иродат аз ӯ даркашидӣ? [9, с. 403]; *Ман аз ҳирсу тамаъ дурам ва ба бетамайю қаноат машҳур...* [9, с. 478]; *Акнун ҷамоате ибодату таҳовуни шаръ ва зиндақаву беадабӣ ва беҳурматӣ пеш гирифтаанд, ки маломат аст* [12, с. 95]; *...камали ҳол ва ниҳояти дараҷоти авлиёро дар бесифатӣ ва бенишонӣ гуфтаанд* [12, с. 169]; *Ҳар муриде ва мубтадое, ки вайро бидидӣ, асир ва гирифтори вай шудӣ аз касрати ибодату гиря ва бесабриву ҳирқат...* [12, с. 267]; *Дар ин беқарорӣ онро бидушудам, дар вай дидам, ки ҳаргиз надида будам...* [12, с. 720]; *...бар бисоти қурб беризоиву нохушнудӣ набошад* [12, с. 294]; *...вайро аз мақоми ҳузур ва шуур ба ин олам ба кайфияти беҳудӣ ва бешуурӣ мерасонидаанд...* [12, с. 494].

Пешванди бе- + исми амали арабӣ + пасванди -ӣ. Дар ин қолаб танҳо калимаи *бетааллуқӣ* ба назар мерасад:

...аз гояти инқитоъ ва камали бетааллуқӣ, ки дошт, дар охири ҳаёт ба яке аз тимҳои Бухоро даромаду анвои савдоҳо кард... [12, с. 479].

Вожаҳои мазкур ду марҳилаи калимасозиро аз сар гузарондаанд: аввалан, бо пешванди **бе-** аз исми маънии арабӣ ва исми амал сифати аслий, баъдан ба воситаи пасванди **-ӣ** аз сифати аслий исми абстракт сохта

шудааст. Ин гуна калимаҳои сохта бо феъли ёвари **кардан** омада, ба феълҳои таркибии номӣ маъно бахшидаанд:

Кӯдаке аз бани Ҳошим бо яке аз арбоби макорим беадабӣ кард [9, с. 372]; *Мазори Чашит манзили муборак ва мақоми муттабарик аст. Раво набошад, ки он ҷо беадабӣ кунанд* [12, с. 380]; *Устод Абулқосим Қушайрӣ пас аз вафот вайро ба хоб дид, ки бисёр беқарорӣ мекарду мегурифт* [12, с. 380].

Пешванди ҳам- + исми моддии арабӣ + пасванди -ӣ. Бо ин қолаби калимасозӣ нависанда вожаҳои **ҳамрикобӣ** ва **ҳаминониро** ба кор бурдааст:

...Қубод вайро аз одоби ҳамрикобии мулук ва ҳаминонии салотин суол кард [9, с. 362].

Пешванди ҳам- + исми маънии арабӣ + пасванди -ӣ. Бо ин қолаб ҳамагӣ як калимаи **ҳамсуҳбатӣ** ба назар расид. Ин вожаи сохта ҳамчун ҷузъи маънодори феъли таркибии номӣ бо феъли ёвари **кардан** омада, ба феъли таркибии номӣ маъно бахшидааст:

Чун асри баъдӣ омад, он касон, ки бо эшон ҳамсуҳбатӣ карданд, номи тобеъинро гирифтанд... [12, с. 53].

Калимаҳои **ҳамрикобӣ**, **ҳаминонӣ** ва **ҳамсуҳбатӣ** низ ду пояи калимасозиро паси сар кардаанд: аввалан, аз исмҳои модии **рикоб**, **инон** ва аз исми маънии **суҳбат** бо пешванди **ҳам-** исмҳои шахси **ҳамрикоб**, **ҳаминон** ва **ҳамсуҳбат**, баъдан, аз исмҳои шахси зикршуда тавассути пасванди **-ӣ** исмҳои абстракти **ҳамрикобӣ**, **ҳаминонӣ**, **ҳамсуҳбатӣ** сохта шудааст.

Чунон ки дида мешавад, аз иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо беаҳсул мебошад. Бо ин роҳ тавассути пешванди **бе-** ва пасванди **-ӣ** бештар ва ба воситаи пешванди **ҳам-** ва пасванди **-ӣ** ниҳоят кам калима сохта шудааст. Бо вучуди ин аз иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо гувоҳи он аст, ки нависанда дар

асарҳои насрии худ аз имконоти калимасозии забони тоҷикӣ хуб истифода бурдааст.

3.5. Имконоти калимасозии мураккаб бо иқтибосоти арабӣ

Калимасозии мураккаб дар забони тоҷикӣ усули сермахсултарини сохтани калимаҳо ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқон чунин усули калимасозиро ба давраҳои қадимтарини ташаккули забони форсии тоҷикӣ мансуб медонанд. Аз ҷумла ба ақидаи забоншинос Д. Саймиддинов қолабҳои калимаҳои мураккаби тобеъ дар намунаҳои мероси хаттии қадимаи гузаштагонамон, махсусан, дар катибаҳои кӯҳи Бесутун ба назар мерасанд [ниг.: 244]. Дар давраҳои баъдии ташаккули таърихии забони тоҷикӣ низ калимасозии мураккаб усули ниҳоят сермахсул мебошад [ниг.: 200, с. 189].

Аввалин маълумотҳои назариро доир ба калимасозии калимаҳои мураккаб дар луғатномаҳои классикӣ мушоҳида кардан мумкин аст [ниг.: 233, с. 58]. Дар аввалин дастурҳои таълимии забони тоҷикии дар давраи нав таълифёфта, ба монанди «Сарфу наҳви тоҷикӣ»-и С. Ализода [ниг.: 38, с. 21-92] ва «Қоидаҳои забони тоҷикӣ»-и Фитрат [ниг.: 274, с. 93-160] дар бораи калимасозии мураккаб маълумоти мухтасар мавҷуд бошад ҳам, маълумоти нисбатан муфассал ва илмиро дар ин бора аз асари «Морфологияи забони тоҷикӣ»-и Б. Ниёзмухаммадов ва Л. Бузургзода, ки соли 1941 нашр гардида буд [ниг.: 195, с. 151-252], аз китоби В. С. Расторгуева – «Краткий очерк грамматики таджикского языка» [ниг.: 221, с. 529-570] ва аз таҳқиқоти «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ»-и Ш. Н. Ниёзӣ [ниг.: 193] пайдо намудан мумкин аст. Асарҳои мазкур, бешубҳа, барои инкишофи минбаъдаи назарияи илмӣ доир ба калимасозии забони тоҷикӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд.

Вобаста ба муносибат ва алоқаи грамматикӣ байни ҷузъҳои калимаҳои мураккабро ба калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва

омехта чудо намудаанд [ниг.: 83, с. 125-148]. Ҳар як усули сохта шудани калимаҳои мураккаб дар забон мавқеи хос дошта, барои бою ганӣ гардидани таркиби луғавии забон мусоидат менамояд ва омили муҳимми дақиқгуфториву мучазбаёнӣ ба ҳисоб меравад [ниг.: 200, с. 190].

Агар қаблан ҳангоми таҳқиқи калимаҳои мураккаб бештар ба сохтори морфологии ин навъи калимаҳо таваҷҷуҳ зоҳир карда мешуд, имрӯз сохтори калимаҳои мураккаб бо семантикаи онҳо якҷоя мавриди баррасӣ қарор мегирад, зеро семантикаи ин гуна калимаҳо ба муносибати байни ҷузъҳои алоқии ногунастани дорад [ниг.: 200, с. 191; 98]. Дар баробари ин, баъзе муҳаққиқон дар алоқамандӣ бо семантикаи ибора баррасӣ намудани хусусиятҳои маъноии калимаҳои мураккабро ҷоиз медонанд. Ин паҳлуи масъала, махсусан, дар таҳқиқоти забоншинос Л. С. Пейсиков барҷаста инъикос ёфтааст. Номбурда алоқии изофиро маъмултарини навъи алоқии байни калимаҳо дар забони форсӣ ҳисобида, дар ин замина дар бораи бо алоқии изофӣ сохта шудани калимаҳои мураккаб таваҷҷуҳи зиёд зоҳир менамояд ва ҷаҳи изофатро яке аз роҳҳои ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибораҳои изофӣ медонад: *«Баъзе ибораҳои изофӣ ба ҷараёни лексикализатсия дучор мешаванд ва бо афтидани бандаки изофӣ ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибора ба амал меояд»* [218, с. 103]. Муҳаққиқ С. Низомова доираи семантикии калимаҳои мураккабро васеъ меҳисобад, ки ин барои равшан муайян намудани *«хусусияту характери шахс, ҳодисаву воқеаҳо ва муносибати онҳо»* муҳим мебошад. Ба андешаи ин муҳаққиқ, васеъ будани доираи семантикии ин гуна калимаҳо ба он вобаста аст, ки ҳар як ҷузъи ин гуна калимаҳо *«дар алоҳидагӣ маънои ҷудогонаро ифода менамояд»* [ниг.: 200, с. 192].

Ба сохту семантикаи калимаҳои мураккаб дар асарҳои Ҷомӣ хеле кам таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ Мирзо Ҳасани

Султон калимасозии мураккабро дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҷомӣ баррасӣ намуда, корбасти калимасозии мураккабро бо истифода «аз унсурҳои дохилизабонӣ ва вожагони иқтибосии арабӣ» дар ин дoston ниҳоят моҳирона ва устодона арзёбӣ мекунад [ниг.: 264, с. 41].

Аз таҳлили таркиби морфологии калимаҳои мураккаби «Лайлӣ ва Мачнун» муҳаққиқ ба хулоса меояд, ки «дар бунёди калимаҳои мураккаби ин дoston аксар қолабҳои маъмули калимасозии забони тоҷикӣ ғайбона иштирок мекунад» [264, с. 41].

Муҳаққиқ С. Ҳалимов калимаҳои иқтибосии арабиро «дар сохтани калимаҳои мураккаби тоҷикӣ» заминаи муҳим меҳисобад [ниг.: 294, с. 7].

Аз ин рӯ мавриди таҳқику омӯзиш қарор додани калимаҳои мураккаби аз иқтибосоти арабӣ сохташуда дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ аз аҳамият холӣ нест. Баррасии чунин калимаҳо, аз як тараф, муҳимтарин хусусиятҳои коргоҳи эҷодии адиб ва муносибати фардии нависанда бо калимаҳои иқтибосии арабиро нишон диҳад, аз тарафи дигар, қобилияти забони тоҷикиро барои аз худ кардани чунин иқтибосот муайян намуда, дараҷаи ҳазмшавии онҳоро дар замони зиндагии нависанда бозгӯ мекунад.

Калимаҳои мураккаби аз иқтибосоти арабӣ сохташудаи асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомиро аз чанд ҷиҳат метавон тасниф намуд:

Аз ҷиҳати баромади ҷузъҳои таркибашон ин гуна вожаҳоро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

I. Калимаҳои мураккабе, ки ҳар ду ҷузъашон арабӣ мебошад. Ин гуна калимаҳоро вобаста ба алоқаи байни ҷузъҳоиашон боз ба зергурӯҳҳо метавон ҷудо намуд:

1) калимаҳои мураккаби пайваст. Ин навъи калимасозӣ аз иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ беаҳсул аст. Аз чунин қабил вожаҳо нависанда танҳо калимаҳои мураккаби пайвасти *ҳалқа-ҳалқа* ва *ҷавқ-ҷавқро* ба қор бурдааст, ки аз такрори

бевоситаи ду исм сохта шуда, зарфи тарзи амал мебошанд ва дар як чумла истеъмол гардида, ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадаанд:

*Шаббе дар хоб дидам аз ин тоифа **ҳалқа-ҳалқа** ва **ҷавқ-ҷавқ** то ба дари осмон, маро гуфтанд...* [12, с. 287].

Ҳар ду калимаи мураккаби пайвасти зикршуда хусусияти синонимӣ дошта, ба маънои «*гурӯҳ-гурӯҳ, даста-даста, тӯда-тӯда*» ба хотири тақвият бахшидани фикри нависанда ба кор бурда шудаанд.

2) калимаҳои мураккаби тобеъ. Ин навъи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ сермахсултарин буда, таърихи тулонӣ дорад. Яке аз роҳҳои сохта шудани калимаҳои мураккаби тобеъ факки изофат мебошад. Заминаи пайдоиши калимаҳои мураккаби тобеи бо усули факки изофат сохташуда, ё сохташаванда ибораҳои изофӣ мебошанд [ниг.: 144, с. 107-120; 218; 200, с. 232]. Аз ибораи изофӣ бо роҳи аз байн рафтани бандаки изофӣ калимаи мураккаб сохта мешавад. Дар бораи ин роҳи калимасозии мураккаби тобеъ муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсиддин чунин мегӯяд: «*Ва аз чанд алфози муайяна бинобар зарурати шеърӣ ё касрати истеъмол ё галабаи исмият музоф бар музофилайҳ (муайянишаванда бар муайянкунанда – Ҷ. М.) ҳамчунон муқаддам бошад ва касраи аломати изофатро (бо алифбои имрӯза бандаки изофиро – Ҷ. М.) аз охири музоф (муайянишаванда – Ҷ. М.) соқит кунад ва ин амалро факки изофат хонанд...*» [359, с. 69].

Калимаҳои мураккаби тобеи ҳар ду ҷузъашон арабиро дар асарҳои насрии Ҷомӣ ба чунин гурӯҳҳо чудо кардан мумкин аст:

а) дар қолаби исм + исм. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо калимаҳои мураккаби тобеи ҳар ду ҷузъашон исм аз ҳама бештар бо вожаи **соҳиб** ба назар мерасанд. Вожаи **соҳиб** исми фоили феъли навъи якуми забони арабӣ – صَاحِبٌ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои «1. доранда, молики чизе, доро, давлатманд; 2. ҳоким; 3. суҳбаткунанда, ҳамдам, мусоҳиб, дӯст, рафиқ» [375, с. 265], дар луғати арабӣ ба русӣ ба маънои «1. ҳамроҳ, ҳамсафар; 2. рафиқ, дӯст, ҷӯра,

*ошно, шарик; 3. хӯчаин, молик, доранда, доро» [355, с. 429] зикр шудааст. Ин калима дар забони арабӣ қобилияти зиёди иборасозӣ дорад [ниг.: 355, с. 429-430]. Дар забони тоҷикӣ низ бо калимаи **соҳиб** ибораҳои зиёди изофӣ сохта мешавад, ки бо роҳи аз байн рафтани бандаки изофӣ (факки изофат) ин ибораҳо ба калимаи мураккаби тобеъ табдил меёбанд. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» аз вожаи **соҳиб** бо роҳи факки изофат сохта шудани калимаҳои мураккаби тобеъро зикр карда [ниг.: 359, с. 69], таъкид мекунад, ки «...ин (вожаи **соҳиб** – Ҷ. М.) лафзи мақтуъ-ул-изофат аст, яъне касраи изофат бар ин намеояд, магар ба нудрат» [360, с. 3]. Аз ин бармеояд, ки вожаи **соҳиб** дар офаридани калимаҳои мураккаби тобеъ нақши калон дорад. Дар фарҳангу луғатномаҳо низ бо вожаи **соҳиб** калимаҳои мураккаби зиёд дида мешаванд [ниг.: 375, с. 265-267; 378, с. 262-264], ки гувоҳи ҳам дар забони адабиёти классикӣ ва ҳам дар забони имрӯза дар калимасозӣ ҷаҳол будани ин вожаи иқтибосӣ мебошад. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо ҳамагӣ 19 калимаи мураккаби тобеи ҳар ду ҷузъашон арабӣ бо вожаи **соҳиб** ба назар расид, ки қисми зиёди онҳо дар забони имрӯза низ дар истеъмоланд. Аз ҷумла дар мисоли зерин калимаи **соҳибдавлат** ба маънои «олидараҷа, баландмартаба, олиҷоҳ» [ниг.: 375, с. 266] ва **соҳибшавкат** ба маънои «соҳибқудрат, шахси дорои ҷоҳу мартаба, бузургвор ва соҳиби шукӯҳу мартабаи баланд, шахси дорои ҳашиамату эътибор» [ниг.: 375, с. 557; 378, с. 617] қор фармуда шудааст:*

Ва соҳибдавлате, ки замони мо ба вуҷуди шарифи ӯ мушарраф аст. Ҳарчанд пояи қадри вай назар ба маротиби ҷоҳу ҳашиमत ва қурби подшоҳи соҳибшавкат ва қиёс ба маноқибӣ маънавӣ аз фазлу адабу фазоили мавҳубу мактасаб аз он баландтар аст, ки вайро ба ҳусни шеър таъриф кунанд ва ба ҷавдати назм тавсиф [9, с. 467].

Вожаи **соҳибҷамолро** нависанда ба ҳамон маънои маъмули «хушрӯй, зебо, некрӯй» [ниг.: 375, с. 267; 378, с. 264] қор мефармояд:

Пире, ки коми чавонӣ ронда буд ва аз қуввати комронӣ монда, канизаке соҳибчамол харид ва ба вақти фурсаташ ба канор кашид [9, с. 428].

Калимаи *соҳибҳадис* аз ибораи изофии *соҳиби ҳадис* сохта шуда, маънои «ҷонибдори нақлу ривоятҳо»-ро дорад. Фақеҳони мусалмон, ки танҳо дар асоси оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбар ҳукм карда, ба кор бурдани роҳу амалҳои алтернативии аз тарафи мучтаҳидин асосноккардашударо рад менамуданд, *соҳиби ҳадис* ё *соҳибҳадис* номида мешуданд [ниг.: 354, с. 83]:

Чун сухан гуфтӣ, дар маърифат машоих аз ӯ битарсидандӣ. Соҳибҳадисе сахт бузургвор буд [12, с. 93].

Соҳиброӣ дар луғатномаи китоби «Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс» «*соҳибрӯӣ ва соҳибқабул, сухану муомилаи ботакаллуф дар назари меҳмон*» шарҳ дода шудааст [ниг.: 12, с. 844], ки қобили қабул нест, зеро *роӣ* ҳамчун варианти *райъ* ба маънои «*фикр, андеша, тадбир, ақида*» меояд [ниг.: 375, с. 130]. *Соҳиброӣ* ё *соҳибрайъ* ба маънои «*соҳиби ақидаи худ, ҷонибдори ақидаи худ*» меояд. Дар ҳолатҳои, ки вобаста ба ягон масъала дар Қуръону суннат ҷавоби дақиқ пайдо нашавад, истифодаи ақидаи худро «*райъ*» меноманд. Аммо *райъ* бояд ба руҳи ислом мувофиқ ва дар қиёсу истехсон бошад [ниг.: 354, с. 83-85]. Пас, фақеҳоне, ки вобаста ба ягон масъалае, ки дар Қуръону ҳадис ҷавоби он пайдо намешавад, ақидаи худро аз рӯи қиёсу истехсон ва мувофиқ ба қонуну қоидаҳои ислом баён мекарданд, *соҳиброӣ* номида мешуданд:

Ва ҳам вай гуфта, ки бас иснодҳои олии, ки бигзоштаам ва нанавиштаам, ки мард соҳиброӣ бувад, ё аз аҳли калом... [12, с. 426].

Соҳибвараъ. Маънои калимаи *вараъ* ба маънои «*парҳезгорӣ, тақводорӣ, порсой*» [374, с. 224] мебошад. Пас, *соҳибвараъ* ба маънои «*шахси парҳезгор, тақводор, марди порсо*» меояд:

Аммо он ки муттақӣ бувад ва соҳибвараъ ва худованди дил, вайро фарогат мулке бувад бебаҳо... [12, с. 155].

Калимаи **лисон** ба маънои «забон, гуфтор, сухан» [ниг.: 374, с. 601] меояд. **Соҳиблисон** маънои «суханвар, нотик, гӯяндаи сухани фасеҳ ва балеғ»-ро дорад [ниг.: 375, с. 266]:

Вай басрӣ аст, дар айёми Чунайид буда ва бо Абусаиди Харроз суҳбат дошта, олим буда ва соҳиблисон [12, с. 295].

Дар мисоли зерин вожаи **соҳиб** бо калимаҳои арабии **тасниф**, **каромат** ва **вилоят** омада, калимаҳои мураккаби тобеи **соҳибтасниф**, **соҳибкаромат** ва **соҳибвилоят** сохтааст:

Баъд аз вафоти вай 14 писару се духтар боқӣ монда будаанд ва ин 14 писар ҳама олиму комил ва соҳибтасниф ва соҳибкаромат ва соҳибвилоят ва муқтадо ва пешвои халқ будаанд [12, с. 451].

Исми амали **тасниф** ба маънои «синф-синф кардан, ба навъҳо ҷудо кардан; таълиф, тартибдиҳӣ (китоб, асари мусиқӣ); чида гирифтани, интихоб; ба хелҳо (гурӯҳҳо) ҷудо кардан; таълиф, асар, асари бадеӣ» [ниг.: 375, с. 337; 355, с. 447] меояд. Дар мисоли боло нависанда калимаи **соҳибтаснифро** ба маънои «соҳибасар, соҳибкитоб, соҳибтаълиф» кор фармудааст. **Каромат** «корҳои берун аз одатест, ки аз авлиёву наёмбарон содир мешавад» [ниг.: 387, с. 653; 374, с. 541]. Пас, **соҳибкаромат** «шахсест, ки аз ӯ корҳои берун аз одат зоҳир мешавад». Ба ибораи дигар, **соҳибкаромат** маънои «авлиёи Худо»-ро дорад [ниг.: 387, с. 519]. Маънои **вилоят** «қиеми банда ба Ҳақ дар мақоми фано аз нафси худ» мебошад. Пас, **соҳибвилоят** «шахсест, ки ба Ҳақ дар мақоми фано аз нафси худ қием кардааст», яъне **соҳибвилоят** низ ҳамон маънои «валӣ, авлиё»-ро дорад.

Дар тасаввуф **ҳол // ҳолат** ба маънои «ваҷд, руҳбаландӣ, шӯр» меояд [ниг.: 375, с. 751]. **Соҳибҳолат** «шахсест, ки эҳсонии Ҳақ бар дили ӯ таҷаллӣ кардаасту аз эҳсонии Ҳақ ба ваҷд омадааст». **Соҳибсир(р)** ба

маъноӣ «донанда ва нигоҳдорандаи роз, донанда ва нигоҳдорандаи қору амалҳои пинҳонӣ ва орзуву мақсадҳои ниҳонӣ» қор фармуда шудааст:

Номи вай Муҳаммад аст, аз уқалои маҷонин будааст ва саҳт бузургвор, соҳибҳолати бакамол [12, с. 397]; *Олим буда ба илми тафсири ва ривоёт. Муриди Ҳусрӣ буд ва соҳибсирри вай ва аз ақрони Абуамри Қазвинӣ ва Абулҳасани Солбеҳ* [12, с. 405].

Соҳибқабул «шахсе мебошад, ки ҳангоми назари меҳмон суҳанони ботақаллуф ба забон меорад» [ниг.: 375, с. 266]. **Соҳибғаразро** нависанда ба маъноӣ «одами ғаразнок, бадхоҳ, фитнаангез» [ниг.: 375, с. 267] қор фармудааст:

Дар шаҳри Ҳирот марде буд, номи вай шайх Абдуллоҳи Зоҳид, муддати сӣ сол рӯзаи висол дошта. Маъруф ва машҳур буд ва соҳибқабул... [12, с. 457]; *Чун соҳибғараз буд, хост, ки Мавлоноро биранҷонад ва беҳурмат кунад* [12, с. 568].

Калимаи мураккаби **соҳибфарз** истилоҳи фикҳи исломӣ буда, маънояш «шахсе мебошад, ки ҳуқуқи мерос гирифтаи дорад». Нависанда низ вожаи **соҳибфарзонро** ба маъноӣ «наздиқону пайвандон, ки ҳуқуқи мерос гирифтаи доранд» ба қор бурдааст:

...ҳар як аз соҳибфарзон маро як ман гандум бидодӣ, ки дар зери болини эшон пайдо омадӣ, чунон ки ҳамаро кифоят кардӣ... [12, с. 455].

Калимаи арабии **садр** сермаъно буда, яке аз маъноҳои он «мақоми ифтихорӣ» мебошад [ниг.: 355, с. 432]. Пас, вожаи мураккаби **соҳибсадр** ба маъноӣ «соҳиби мақоми ифтихорӣ, соҳиби мақому манзалати хос» қор фармуда мешавад:

Мавлоно Сироҷиддини Қуниявӣ соҳибсадр ва бузурги вақт буда... [12, с. 567].

Соҳибдаъват ба маъноӣ «шахсест, ки меҳмон даъват мекунад» қорбаст гардидааст [ниг.: 355, с. 429]:

Баъд аз он он шахс, ки соҳибдаъват буд, гуфт: «Ассалом!» Ва Шайх сар пеш афканда буд, ҳеч нахӯрд ва изни хӯрдан низ надод ва ҳеч кас ҳам нахӯрд... [12, с. 640].

Вожаи арабии **қирон** маънои «наздик шудан, пайвастанӣ чизе ба чизе»-ро дорад [ниг.: 375, с. 691]. Ин калима ҳамчун истилоҳи соҳаи нуҷум ба маънои «ба ҳам наздик омадани ду ситораи сайёра дар як бурҷ» корбаст мешавад [ниг.: 375, с. 691]. Аз ҳамин маънӣ ибораи **қирони саъд** пайдо шудааст, ки ба маънои «ба ҳам наздик шудани ду ситораи саъд (ифодакунандаи рамзи хушбахтӣ)» корбаст мешавад. Масалан, «қирони Зӯҳра бо Муштарӣ, қирони Моҳ бо Зӯҳра ва қирони Зӯҳра бо Офтобро **қирони саъд** меноманд, ки гӯё ҳар кас дар он вақт таваллуд шуда бошад, хушбахт хоҳад буд, ё коре, ки дар он вақт сар шуда бошад, ба некӣ ва ба хайр меанҷомида бошад» [ниг.: 375, с. 691]. Пас, **соҳибқирон** «шахсест, ки дар вақти қирони саъд – қирони Зӯҳра бо Муштарӣ, қирони Моҳ бо Зӯҳра ё қирони Зӯҳра бо Офтоб таваллуд шудааст, ки мувофиқи ақидаи хурофоти ситорашиносони қадим ин аломати хушбахтӣ ё зафармандии ин шахс мебошад» [ниг.: 375, с. 267]. Ин вожа маҷозан ба маънои «саодатманд, зафарманд, маглубнашаванда» омада, ҳамчун лақаби подшоҳон низ (ба маънои «маглубнашаванда») ба кор бурда мешуд [ниг.: 375, с. 267; 360, с. 3-4]. Абдурахмони Ҷомӣ вожаи **соҳибқиронро** ба маънои «хушбахт, саодатманд, шахси ҳангоми қирони саъд таваллудёфта» ба кор бурдааст:

Дигар он чӣ ба фарзанди аъзам, соҳибқирони муаззам... ҳаволат карда, бар забони муборакаи рафт, ки ман аз ин эътиқоду маориф безорам [12, с. 601-602].

Соҳибкаишф ба маънои «кушояндаи асрори гайб ва ҳодисаҳои бавуқӯёянда» мебошад [ниг.: 375, с. 547]:

...рӯзе бар моидаи таоме ҳозир шудам бо ҷамоате ва бо эшон кӯдаки соҳибкаишф буд [12, с. 653].

Калимаҳои мураккаби ҳар ду ҷузъашон арабӣ, ки ҷузъи аввалашон вожаи **соҳиб** мебошад, аслан сифатҳоеанд, ки хислату характери мусбати шахсро ифода мекунанд. Аммо қисми зиёди онҳо субстантиватсия шуда, дар асарҳои нависанда ҳамчун исми шахс ба кор бурда шудаанд. Ба монанди: *соҳибқирони муаззам, соҳибҳадисе бузургвор*. Баъзеи дигари ин вожаҳои мураккаб ба вазифаи сифати асли ба кор бурда шудаанд. Ба монанди: *подшоҳи соҳибшавкат, канизаке соҳибчамол, кӯдаки соҳибкашф*. Як қисми дигари онҳо ба вазифаи хабарҳои номӣ ба кор бурда шудаанд. Ба монанди: *соҳибтасниф ва соҳибкаромат ва соҳибвилоят... будаанд; ...мард соҳиброй бувад*.

б) дар қолаби шакли танҳо + шакли ҷамъи шикастаи исм. Бо ин қолаб танҳо исми мураккаби **азалозол** ба назар расид, ки аз вожаи **азал** ба маънои «ҷовидон будан дар гузашта; замоне, ки интиҳо надорад; муқобили абад», маҷозан ба маънои «аввали аввалҳои замон, ибтидои даҳр» [374, с. 44] ва шакли ҷамъи шикастаи ин калима – **озол** сохта шудааст. **Азалозол** ба маънои «ибтидои ибтидоҳо» омада, ба вазифаи зарфи замон истеъмол шудааст [ниг.: 12, с. 830].

Ва аммо тавҳиди Илоҳӣ он аст, ки Ҳақ, субҳона, дар азалозол ба нафси худ на ба тавҳиди дигаре ҳамеша ба васфи ваҳдоният ва наъти фардоният мавсуф бувад ва манъут [12, с. 36].

в) дар қолаби исм + сифат + пасванди -ӣ. Бо ин қолаб танҳо исми мураккаби **вақтсофӣ** ба назар мерасад, ба маънои «вақти хуш» кор фармуда шудааст:

Чун посе аз шаб гузашт ва мардум ором гирифтанд, мо бо хотири хушу вақтсофӣ нишаста будем ки, Ибни Зайӣ бархост ва дафи тинҳон кардари берун оварду оғози даф задан ва суруд гуфтан кард [12, с. 187].

г) дар қолаби сифат + исм. Ин гуна калимаҳои мураккаби ду ҷузъашон арабиро боз ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: **ба гурӯҳи аввал** калимаҳои мураккабе дохил мешаванд, ки ҷузъи аввалашон

сифати асли мебошад. Вожаҳои *қавиҳиммат*, *шарифҳиммат*, *олиҳол*, *латифтабъ*, *заифҷисм*, *қоиммақом*, *аълomarотиб*, *тамомҳол*, ки дар мисолҳои зерин ба кор бурда шудаанд, аз ҳамин қабил мебошад. Ин калимаҳо хоси услуби китобианд:

Дарвеше қавиҳиммат бо подшоҳе соҳибшавкат тариқати ихтилот ва собиқати инбисот дошт [9, с. 359]. *Бародари Абуабдуллоҳи Муқрӣ, аз бузургони машоихи Хуросон буд ва ягона дар вақти худ ва тариқати худ ва олиҳол ва шарифҳиммат буд* [12, с. 352]; *Гуфт: «Агар вай латифтабъ будӣ, ба коре машгул будӣ, ки вайро ба кор омадӣ»* [12, с. 731]; *Ба он дайр омадам, канизаке дидам заифҷисм, ки бехобии шаб дар вай асар карда буд* [12, с. 776]; *Вай баъд аз вафоти падар қоиммақоми вай буд...* [12, с. 415]; *Ва ҳамон ки боиси ин тоифа бар нафӣи каромат он аст, ки худро дар аълomarотиби вилоят менамояд...* [12, с. 49]; *Ва аз Бундор Ибн ал-Хусайн оранд, ки гуфтааст: «Марде тамомҳол аз Чаъфари Ҳаззо надидаам»* [12, с. 317].

Дар мисолҳои боло калимаҳои мураккаби *қавиҳиммат*, *олиҳол*, *шарифҳиммат*, *латифтабъ*, *заифҷисм*, *тамомҳол*, *аълomarотиб* сифат мебошанд. Сифатҳои *қавиҳиммат*, *заифҷисм*, *тамомҳол*, *аълomarотиб* ба вазифаи муайянкунанда омада, *олиҳол*, *шарифҳиммат*, *латифтабъ* ба вазифаи хабари номӣ кор фармуда шудаанд. *Қоиммақом*, аслан, сифат мебошад, вале он субстантиватсия шуда, ҳамчун исм ба вазифаи хабари номӣ омадааст. Муқоиса: *шахси қоиммақом // қоиммақоми падар*.

Вожаи дигар *муъҷизтироз* мебошад, ки шояд офаридаи таъби закии нависанда аст:

Ва он ки ҳазрати Ҳақ...каломи муъҷизтирози Қуръонро... аз олоиши туҳмати шеър мутаҳҳар сохта... [9, с. 438].

Чузъи аввали он – *муъҷиз* ба маънои «сеҳрнок, муъҷизанок» [ниг.: 355, с. 499] ва чузъи дуюм – *тироз* ба маънои «зиннат, нақшу нигор» [ниг.: 375, с. 331] меояд. *Муъҷизтироз* «зебу зиннати

муъчизанок» мебошад. Мақсади нависанда аз истифодаи ибораи «каломи муъчизтирози Куръон» «каломи зебои муъчизаноки Куръон» гуфтаи аст:

Ба гурӯҳи дуҷум калимаҳои мураккабе дохил мешаванд, ки ҷузъи аввалашонро сифати нисбӣ ташкил медиҳад. **Ҳанбалимазҳаб** ва **ашъаримазҳаб** аз ҳамин қабил мебошанд.

Номи вай Ҳаббол ибни Аҳмад аст. Имом буда ва зоҳид ва ҳанбалимазҳаб [12, с. 362]; *Ва ба Нишобур Қозӣ Абубакри Ҳириро дарёфтаи ва аз вай ҳадис нанавиштаи, ки мутакаллим буд ва ашъаримазҳаб...* [12, с. 426].

Калимаҳои мураккаби **ҳанбалимазҳаб** ва **ашъаримазҳаб** исми мебошанд ва ҳамчун хабари номӣ ба кор бурда шудаанд.

Баръакси калимаҳои мураккаби ҳар ду ҷузъашон арабии бо вожаи **соҳиб** сохташуда, ки дар болотар мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, дар ин гуна вожаҳо ҷузъи дуҷум асосӣ буда, ҷузъи аввал тобеъ аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар бораи чунин калимаҳои мураккаб маълумот дода мегӯяд: «...*ва гоҳе бинобар тахфифи калом музофилайҳол (муайяншавандаро – Ҷ.М) бар музоф (муайяншаванда – Ҷ. М.) муқаддам намоянд, дар ин сурат касраи музоф ҳазф созанд ва ин услубро изофати билқалб номанд ва баъзе изофати мақлубӣ гӯянд, чунон ки: аврангзеб, яъне зеби авранг, наҷҷорписар, яъне писари наҷҷор ва некмард, яъне марди нек ва ҷуҳонподшоҳӣ, яъне подшоҳии ҷаҳон ва гардунофтоб, яъне офтоби гардун ва гулоб, яъне оби гул*» [359, с. 68-69].

Калимаҳои мураккаби ҳар ду ҷузъашон арабии дар қолаби **сифат + исм** сохташудаи асарҳои насрии Ҷомӣ низ бо роҳи партофтани бандаки изофӣ ва қабл аз исми муайяншаванда овардани муайянкунандаи сифатӣ сохта шудаанд. Барои муқоиса: **қавиҳиммат // ҳиммати қавӣ, шарифҳиммат // ҳиммати шариф, олиҳол // ҳоли олий, латифтабъ // табъи латиф, заифҷисм // ҷисми заиф, қоиммақом // мақоми қоим, аъломаротиб // маротиби аъло, тамомҳол // ҳоли тамом.**

Истеъмоли чунин калимаҳои мураккаб аз тарафи нависанда як роҳи таъмини мухтасарбаёнӣ, зеро *қавиҳиммат* ба маънои «*шахси дорои ҳиммати қавӣ*» меояду *латифтабъ* ба маънои «*соҳиби табъи латиф*». Ба ҷойи ибораҳои «*дорои ҳиммати қавӣ*» ва «*соҳиби табъи латиф*» ба кор бурдани калимаҳои мураккаби «*қавиҳиммат*» ва «*латифтабъ*» суҳанро мучазу мухтасар мегардонад. Барои муқоиса: *дарвеше қавиҳиммат // дарвешии дорои ҳиммати қавӣ // дарвешии ҳимматаш қавӣ, латифтабъ // соҳиби табъи латиф // шахси табъаш латиф, канизаке заифҷисм // канизаки дорои ҷисми заиф // канизаки ҷисмаш заиф, ҳанбалимазҳаб // пайравии мазҳаби Имом Ҳанбал // шахси ба мазҳаби Имом Ҳанбал пайравикунанда.*

Аксари калимаҳои, ки дар қолаби **сифат + исм** сохта шудаанд, дар забони адабии имрӯза низ умумистеъмолянд. Дар ин ҷо танҳо зарур медонем, вожаҳои *қоиммақом* ва *ашъаримазҳабро* шарҳ диҳем. *Қоиммақом* аз исми фоили *қоим*, ки одатан ба вазифаи сифат омада, маънои «*рост, устувор, пойдор, ростистода, ходим, хидматгор*»-ро дорад [ниг.: 375, с. 697; 355, с. 667] ва исми *мақом*, ки ба маънои «*мавқеъ, ҷой, дараҷа, мартаба*» меояд [ниг.: 374, с. 671; 355, с. 668], сохта шудааст. Ин ду ҷузъ дар таркиби калимаи мураккаби *қоиммақом* омада, як маънои бутунро ифода менамоянд. *Қоиммақом*, яъне «*ҷонишин, халифа, ноиб*» [ниг.: 375, с. 697; 355, с. 667]. Маҷозан ба маънои «*фарзанд, ворис*» низ ба кор бурда мешавад [ниг.: 375, с. 697]. *Ашъаримазҳаб* шахсеро гӯянд, ки яке аз равияҳои аҳли суннатро, ки асосгузори он мутафаккири барҷастаи ислом Абулҳасани Ашъарӣ мебошад, пайравӣ менамояд. Ӯ дар солҳои 260-330 х. (873-985 м.) умр ба сар бурдааст [ниг.: 354, с. 12-65].

Аз байни калимаҳои мураккаби дар қолаби **сифат + исм** сохташуда сифати *собитқадам* ҳамчун ҷузъи маънодори феъли таркибии номӣ кор фармуда шудааст:

*Ва ба баракати нафаси Шайх Абумадян ва ҳусни тарбияти Шайх Абулаббос кушоиш ёфт ва дар мартабаи вилоят **собитқадам гаит** [12, с. 705].*

ғ) дар **қолаби шумора + исм**. Дар ин қолаб бо шумораи тартибии **аввал** се калима ба назар мерасад: исмҳои мураккаби **аввалмасъала**, **аввалхирқа** ва зарфи замони мураккаби **аввалкарат**:

Аввалмасъалае, ки аз вай ва асҳоби вай ба Ироқ бурданд ва аҳволи эшон бигуфтанд [12, с. 94]; Ва аввалхирқае, ки дар дунё нӯшид, он буд [12, с. 583]; Наздики шайх Абуабдурраҳмони Суллами даришудем, аввалкарат, ки ўро дидем, маро гуфт: «Туро тазкирае нависам ба хатти хеш» [12, с. 400].

Инчунин шумораи тартибии **аввал** бо калимаи муарраби **хонақоҳ** омада вожаи мураккаби **аввалхонақоҳ** сохтааст:

Ва ҳамчунин аввалхонақоҳе, ки барои суфиён бино карданд, он аст, ки ба Рамлаи Шом карданд... [12, с. 56].

Дар ин вожаҳои мураккаб низ ҷузъи дуюм асосӣ буда, ҷузъи якум тобеъ аст. Муқоиса: **аввалмасъала // масъалаи аввал // аввалин масъала**, **аввалхирқа // хирқаи аввал // аввалин хирқа**, **аввалкарат // карати аввал // аввалин карат**.

д) гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби ҳар ду ҷузъашон арабии асарҳои Ҷомиро сифатҳое ташкил медиҳанд, ки **ҷузъи аввалашон маъноӣ луғавиашро аз даст дода, ҳамчун унсури грамматикӣ ба кор бурда шудааст**. Сифатҳои **ғайримураттаб**, **ғайриладунӣ** аз ҳамин қабил мубошанд:

Донистам, ки вай аз авлиё-ул-лоҳ аст ва муроди вай аз он вузуи ғайримураттаб изҳори ҷаҳлу талбис ва сатри ҳол [12, с. 662]; Гуфт: «Вақте ки ба чаши ладунӣ нигарем, чунон бошад, вақте ки ба чаши ғайриладунӣ, чунин» [12, с. 56].

Дар ин гуна вожаҳо аз исми амали феъли навъи якуми арабӣ – **ғайр**, ки ба маъноӣ «дигар, бегона, ношинос, каси дигар» меояд, бо ёрии

бандаки изофии **-и** пешоянди номии изофии *гайри* сохта шудааст. Ин пешоянди номии изофӣ дар вазифаи пешванд бо сифатҳо омада, сифатҳои месозад, ки акси маъноӣ асос ё ба аломати дар реша номбаршуда молик набудани предметро мефаҳмонанд ва дар ин маврид бо пешвандҳои **но-** ва **бе-** ҳаммаъноӣ ҳамвазифа мебошад, вале ин унсурҳои морфологӣ на ҳамеша ба ҷойи якдигар истифода мегарданд. Муқоиса: *гайримураттаб // номураттаб (бемураттаб –?), гайриладунӣ (ноладунӣ – ?, беладунӣ – ?)*.

II. Гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби аз иқтибосоти арабӣ сохташудаи асарҳои мавриди таҳқиқи моро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки **ҷузъи якумашон калимаи иқтибосии арабӣ ва ҷузъи дуюмашон калимаи аслии тоҷикӣ** мебошад. Миқдори ин гуна вожаҳо дар асарҳои нависанда нисбатан зиёд аст ва ин гуна вожаҳо аз ҷиҳати муносибати байни ҷузъҳои ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) калимаи мураккаби пайваст. Дар асарҳои нависанда байни калимаҳои мураккаби ҷузъи аввалашон арабӣ ва ҷузъи дуюмашон тоҷикӣ танҳо сифати мураккаби пайвасти *гошиябардӯш* ба назар мерасад, ки дар қолаби *исм + миёнванд + исм* сохта шудааст. Исми арабии *гошия* ба маъноӣ «*зинтӯш, ҷули асп, полон*» [ниг.: 375, с. 655] омада, исми тоҷикии *дӯш* маъноӣ «*китф, шона, қисми болои тахтапушт, тахтапушт*» [ниг.: 374, с. 410]-ро дорад. *Гошиябардӯш* ба маъноӣ «*саис, аспбон, нигоҳубинкунандаи ҳайвоноти саворӣ*» ва маҷозан ба маъноӣ «*хизматгори фармонбардор, гуломи фармонбардор*» меояд. Абдурахмони Ҷомӣ низ онро ба маъноӣ маҷозӣ ба кор бурдааст:

*Саворе бигузашт ва дар ақби вай гуломи гошиябардӯш медавид
хашмолуда* [12, с. 162].

2) калимаҳои мураккаби тобеъ. Ин навъи калимаҳои мураккаби тобеи асарҳои нависандаро боз ба зергурӯҳҳо тақсим намудан мумкин аст:

а) дар қолаби исм + исм. Як гурӯҳи ин калимаҳо аз ибораҳои изофӣ бо усули факки изофат сохта шудаанд. Сифатҳои аслии *соҳиброз*, *соҳибдил*, *соҳибтамиз*, *соҳибсухан* аз ҳамин қабил мебошанд:

Фозиле ба яке аз дӯстони соҳибрози худ нома менавишт [9, с. 410]; *Муддаие худро ба сурати алавиёи ораста ва ба даъвои он насаби оӣ бархоста бар соҳибдиле даромад* [9, с. 420]; *Эй ёрони азизу дӯстони соҳибтамиз, ин муҷодалаи беҳосилро бигузореде аз ин муқовалаи билотаъйил даст бидоред* [9, с. 483]; *Ва Буалии Сиёҳ марде бузург буд ва соҳибсухан...* [12, с. 438].

Калимаҳои *соҳиброз*, *соҳибдил*, *соҳибтамиз*, *соҳибсухан* хусусияти адабии китобӣ доранд. *Соҳиброз* ба маънои «нигаҳдорандаи роз, роздон, донандаи сирру асрор» ба кор бурда шудааст. Се маънои *соҳибдил* дар луғат шарҳ дода шудааст: «1. покдил, равшанзамир, некӯсират; 2. диндор, парҳезгор; тақводор, ориф, аҳли маърифат, аҳли тасаввуф; 3. диловар» [ниг.: 375, с. 266]. Дар мисоли боло сифати соҳибдил субстантиватсия шуда, ба маънои «шахси парҳезгор; тақводор, ориф, аҳли маърифат» ба кор бурда шудааст. *Соҳибтамиз* ба маънои «шахси дорои ақлу ҳуши расо» буда, дар ин калимаи мураккаб вожаи *соҳиб* бо пешванди **бо-** имконияти синоним шудан дорад: *соҳибтамиз // ботамиз*. Аммо калимаи *ботамиз* умумистеъмол асту соҳибтамиз хусусияти адабии китобӣ дорад. *Соҳибсухан* ба маънои «суханвар, сухандон» кор фармуда шуда, бо калимаи *соҳиблисон*, ки дар болотар онро дида баромадем, муродиф мебошад. Калимаҳои мазкурро дар забони адабии китобии имрӯза низ истифода бурдан мумкин аст.

Гурӯҳи дигар аз ибораҳои изофӣ бо роҳи аз байн рафтани бандаки изофӣ ва пеш аз муайяншаванда омадани муайянкунанда сохта шудаанд. Дар ин қабил калимаҳо чузъи дуюм асосӣ буда, чузъи якум тобеъ аст. Дар байни чунин калимаҳо исмҳои мураккабе, ки чузъи дуюм ва асосиашон *хона* буда, маконро ифода менамоянд, мавқеи

махсус доранд. Аз ин гуна калимаҳо дар исми **кутубхона**, ки чузъи аввал (тобеъ)-аш исми конкрет мебошад, **хона** ба маънои «*махфузгоҳ, ҷойи чизнигоҳдорӣ*» [ниг.: 83, с. 123; 111, с. 159-160] истеъмом гардидааст:

Кутубхонаи ҳукамои Ҳиндро бар сад шутур мекашиданд. Малики эшон истидъои ихтисор кард, ба ду шутур бозоварданд... [9, с. 350].

Дар калимаҳои мураккаби **ишратхона**, **хилватхона** ва **тахоратхона**, ки чузъи якум (тобеъ)-ашон исми абстракт мебошад, **хона** ба маънои «*макони амалу ҳолат*» [ниг.: 83, с. 123; 111, с. 160] ба кор бурда шудааст:

Ва ҳазорон суруди таҳийяту дуруд аз гулуи андалебони бӯстонсарои фазлу ҷуд, ки мутрибони базми шухуд, ки муганниёни ишратхонаи ваҷди вуҷуданд [9, с. 330]; *Гӯянд, ки моҳи рамазон ба Бағдод расид ва дар масҷиди Шавнезия вайро хилватхона доданд ва имомати дарвешон ба вай тафвиз намуданд* [12, с. 369]; *Чизе аз шаб гузашта буд ки, омад ва ба таҳоратхона даррафт* [12, с. 187].

Дар забони имрӯза бештар калимаи мураккаби **ишратхона** ва аҳёнан вожаи **хилватхона** низ бо обуранги ҳиссии манфӣ ба маънои «*макони фаҳш ва фисқу фучур*» истеъмом мешаванд, аммо дар асарҳои нависанда ин калимаҳо обуранги ҳиссии мусбат доранд: **ишратхона** ба маънои «*маҳалли хурсандӣ*» [ниг.: 374, с. 516] ва **хилватхона** ба маънои «*макони хилват, макони танҳонишинӣ, ҷое, ки холӣ аз бегонагон аст*» [ниг.: 375, с. 477] ба кор бурда шудааст.

Дар мисолҳои боло исми **хона** бо пасванди **-гоҳ // -гаҳ** ва исми **ҷой** синоним мебошад: **ишратхона // ишратгоҳ // ишратгаҳ // ишратҷой**, **хилватхона // хилватгоҳ // хилватгаҳ // хилватҷой**, **тахоратхона, таҳоратгоҳ // таҳоратгаҳ // таҳоратҷой**. Аз байни чунин муродифот дар асарҳои нависанда танҳо калимаи мураккаби **тахоратҷой** ба назар мерасад:

Чун даромад, салом нагуфту пойафзол берун накард ва дар таҳоратҷой шуд [12, с. 375].

Исмҳои чомаи **ҷамоат** ва исми танҳои **азаб** шахсро ифода мекунанд. **Ҷамоат** маънои «гурӯҳи одамон, гурӯҳи мардум»-ро ифода мекунад. **Азаб** ба маънои «писари муҷаррад, писари оиладорнашуда» меояд. Вожаи **хона** бо ин исмҳои ифодакунандаи шахс маънои умумии «макон, маскан, маҳал, истиқоматгоҳ» кор фармуда шудааст:

Дар он ҷо ҷамоатхонае дар гояти равҳу покӣ ва дар пешони он равоқе ва дар пешони равоқ пардае овехта... [12, с. 554]; *Борӣ, азза исмуҳу, донад, ки... ҳоҷат омадааст ин заифи мунзавиро раҳти офият ба азабхонаи гӯлон бурдан...* [12, с. 732].

Калимаи мураккаби **азабхона** маънои «истиқоматгоҳ ё хилватгоҳи писарони муҷаррад»-ро дорад ва дар забони имрӯза ба кор бурда намешавад.

Дар мисолҳои зерин вожаҳои **қассобписар**, **ҷафокеш**, **фусҳатсарой** ба назар мерасанд, ки аз ду исм иборат буда, бо роҳи факки изофат ва қабл аз муайяншаванда гузоштани муайянкунанда ба вучуд омадаанд:

Шайх ин сухан бишинид, аз ҷой бичаст ва ...мерафту мегуфт: «Кори қассобписаре бад-ин ҷо расид, ки риши ӯ истинҷоро шояд!» [12, с. 375]; *Дарвеше ба шиқи ҷафокеше гирифтор шуд* [9, с. 403]; *Аз самои ганояш раҳти ҳастӣ ба сахрои нестӣ бурд ва ба истимоъи навояш аз мазиқи бихрадӣ роҳи фусҳатсаройи беҳудӣ сипурд* [9, с. 378].

Исми **қассобписар** дар забон умумистеъмол мебошад. **Ҷафокеш**, аслан, сифати аслӣ буда, дар мисоли боло ҳамчун исми шахс омадааст ва ба маънои «ҷафокор, ситамгор, ҷавру зулмкунанда, озордиҳанда» кор фармуда шуда, хусусияти адабии китобӣ дорад. Он бештар дар забони назм қобилияти истеъмол шудан дорад. Маънои исми **фусҳатсарой** «саройи васеъ, саройи фарох» мебошад. Ин калима дар таркиби ибораи рехтаи **роҳи фусҳатсаройи беҳудӣ сипурдан**, ки ба маънои «аз худ беҳуд шудан, аз ҳуш рафтани»-ро ифода менамояд, истеъмол гардидааст.

Ба ақидаи муҳаққиқ С. Низомова, «...*номаи аҳд, номаи фармон, номаи кор, номаи ҷанг барин ибораҳо дар забон вуҷуд надоранд*» [ниг.: 200, с. 233]. Аммо калимаи *нома* дар сохтани калимаҳои мураккаби тобеъ фаъол буда, ҳамчун ҷузъи асосии ин гуна калимаҳо зиёд истеъмол мешавад. Аз ҷумла, ин калима дар сохтани калимаҳои мураккабе, ки ҷузъи тобеашон арабӣ мебошад, зиёд ба назар мерасад. Масалан, дар таҳқиқоти С. Низомова – «Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публитсистии Садриддин Айнӣ» аз асарҳои ин нависандаи барҷаста 24 калимаи мураккаби тобеъ оварда шудааст, ки ҷузъи асосиашон *нома* мебошад. Аз байни ин 24 калимаи мураккаб ҷузъи асосии 20-тои он арабӣ мебошад [ниг.: 200, с. 233]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо танҳо калимаи *иҷозатнома* ба назар мерасад, ки ҷузъи асосиаш арабӣ аст:

Шайх Аҳмад ҷавоб фиристод, ки ман Худой таолоро ба иҷозатнома нахоҳам парастид [12, с. 541].

Қисми дигари калимаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷузъи асосиашон *нома* мебошад, номи асарҳои адибони классик – намояндагони аҳли тасаввуф мебошанд:

Ва Шайх китоби «Асрорнома» ба вай дода буда ва онро пайваста бо худ медошта... [12, с. 566]; *Ва сабаби назми маснавӣ он буд, ки чун Чалабӣ Ҳисомуддин майли асҳобро бо «Илоҳинома»-и Ҳаким Саной ва «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуддини Аттор ва «Мусибатнома»-и вай дарёфт, аз хидмати Мавлоно дархост, ки асрори газалиёт бисёр шуд. Агар чунончи ба тарзи «Илоҳинома»-и Саной ё «Мантиқ-ут-тайр» китобе манзум гардад, то дӯстонро ёдгоре бошад, гояти иноят бошад* [12, с. 576].

Гурӯҳи дигари калимаҳои мураккаби тобеи аз ду исм сохташуда вожаҳои мебошанд, ки ҷузъи асосиашон исми *пеша* ва ҷузъи тобеашон исми абстракти арабӣ мебошад:

*Ҳеч кас дар олам аз софдилони **ишқпеши** латифтар нест ва аз гаронҷонони дур аз ин андеша касифтар не [9, с. 390]; Қарини подшоҳ ҳакими **фикратпеши** бояд ки надими **ҳазландеша**... [9, с. 361].*

***Ишқпеши** ва **фикратпеши** сифати аслӣ буда, аввалӣ ба маънои «ошиқ; шахсе, ки ишқро пеша кардааст» ва **фикратпеши** ба маънои «хирадманд, дурандеш, фозил» ба кор бурда шудааст. Ҳар дуи ин калима хусусияти адабии китобӣ доранд ва дар забони имрӯза ба кор бурда намешаванд. Зоҳиран, ба назар мерасад, ки нависанда вожаҳои **ишқпеши** ва **фикратпешаро** эҳтимол ба хотири таъмини оҳанги суҳан ва риояи санъати лафзии сачъ офаридааст, аммо дар порчаҳои назми «Баҳористон» сифатҳои мураккаби **ҳасадпеши** [9, с. 348], **адлпеши** [9, с. 351; 357], **зулмпеши** [9, с. 423] ба кор бурда шудаанд, ки фикри болоро ботил мекунад ва гувоҳи маҳорати баланди нависанда дар корбурди имконоти калимасозии забон мебошад. Калимаҳои номбаршударо имрӯз ҳам дар забони китобӣ истифода бурдан мумкин аст. Дар мисоли дуюм сифати **ҳазландеша** ба назар мерасад, ки аз исмҳои абстракҳои арабии **ҳазл** ва тоҷикии **андеша** сохта шуда, ба маънои «*шахсе, ки доим суҳанони ҳазломези гайриҷиддӣ андешида ин гуна суҳанонро ба забон меорад*» корбаст гардидааст.*

Дар ҳамин қолаб нависанда вожаи **ишқбозиро** низ ба кор бурдааст:

*Хидмати Мавлоно ҳамон **ишқбозӣ**, ки бо Шайх Шамсиддин дошт, бо вай пеш гирифт ва муддати даҳ сол бо вай муонасат ва мусоҳабат дошт [12, с. 576].*

***Ишқбозӣ** дар забони гуфтугӯйии имрӯза як андоза обуранги хиссии манфӣ пайдо карда, ба маънои «*якбора бо якчанд як зан ё духтар муносибати маҳрамона доштан*» ба кор бурда мешавад, аммо нависанда онро ба маънои «*дилбастагӣ, шавқи аз ҳадди эътидол берун доштан ба чизе*» ба кор бурдааст. Ин калима ба маънои ирфонӣ ба кор бурда шудааст.*

в) дар қолаби сифати арабӣ + исми тоҷикӣ. Бо ин қолаб ҳамагӣ ду калима ба назар мерасад: **софдил** ва **халақчома**. Сифати **софдил** умумиистеъмол буда, дар луғат ба маънои «*покдил, он ки дилаш аз гараз ва кинаву қудурат пок аст, бекина*» [ниг.: 375, с. 262; 378, с. 261] омадааст ва бо калимаҳои *покдил, покниҳод, поктинат* муродиф мебошад. Он аз воҳиди фразеологии «**дили соф**» сохта шуда дар ду шакл – **дилсоф** ва **софдил** ба кор бурда мешавад. Аммо дар асарҳои Ҷомӣ танҳо сифати **софдил** субстантиватсия шуда, ҳамчун исми шахс корбаст гардидааст:

Ҳеч кас дар олам аз софдилони ишқпеша латифтар нест ва аз гаранҷонони дур аз ин андеша касифтар не [9, с. 390].

Сифати **халақчома** ба маънои «*шахси ҷомаи кӯҳна ба барқарда, жандапӯш, шахси либоси фарсуда ба барқарда*» ҳамчун хабари номӣ ба кор бурда шудааст:

Абусулаймони Нилӣ ба Қарофӣ омад, бӯса бар сари Қарофӣ дод ва Абусулаймон саҳт халақчома буд [12, с. 306].

Ин сифат дар забони имрӯза дар истеъмол нест, вале имкони корбурди он дар қабати лексикаи китобии забон вучуд дорад. Ҷузъи аввали ин калимаи мураккаб – сифати **халақ** ба маънои «*кӯҳна, кӯҳнашуда; либоси жанда ва фарсуда*» [ниг.: 375, с. 457] меояд. **Халақ** дар забони имрӯза дар истеъмол нест, аммо дар забони гуфтугӯии баъзе деҳаҳои сарғаҳи Зарафшон ба маънои «*безеб, шахси безеб, шахси дорои афту андоми нозебо*» ба кор бурда мешавад.

г) дар қолаби шумораи тартибии арабӣ + ҷонишини тоҷикӣ ва шумораи тартибии арабӣ + нумеративи тоҷикӣ. Дар ин қолабҳо исми **аввалкас** ва зарфи **аввалбор** ба назар мерасанд:

Аввалкасе, ки маро пеш омад, он канизак буд [9, с. 398]; *Лекин аввалкасе, ки вайро суфӣ хонданд, вай буд* [12, с. 56]; *Фатҳ ибни Шахраф гӯяд, ки аввалбор, ки Абуабдуллоҳ ибни Хубайқро дидам, гуфт: «Эй хуросонӣ!»* [12, с. 101].

Чунин калимаҳои мураккаб дар шакли ибораи изофӣ ё ҳамроҳӣ низ омада метавонанд (ба монанди *бори аввал, аввалин кас*) аммо нависанда ба хотири кӯтоҳу мучаз баён кардани фикр ва таъмини салосату фасохати сухан дар қолаби калимаи мураккаб истеъмол намудани онҳоро авло донистааст [ниг.: 21, с. 139].

ғ) **дар қолаби** *исми арабӣ + асоси замони ҳозираи феъли тоҷикӣ*. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин қолаб сохта шудани «*ҳамаи хелҳои исм*» [ниг.: 83, с. 124] ва дар сифатсозӣ низ сермахсул будани он зикр гардидааст [ниг.: 83, с. 146]. Дар байни исмҳои бо ин қолаб сохташуда исмҳои ифодакунандаи шахс миқдоран зиёд мебошанд [ниг.: 83, с. 124]. Муҳаққиқон дар қолаби исм ва асоси замони ҳозираи феъл сохтани калимаҳои мураккаби тобеъро дар забони тоҷикӣ маъмулу серистеъмол ва худи ин қолаби калимасозиро пурмахсултарин арзёбӣ намудаанд [ниг.: 200, с. 263]. Аз ҷумла, аз исмҳои иқтибосии арабӣ низ бо ин қолаб дар забони тоҷикӣ калимаҳои зиёд сохта шудааст. Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо низ миқдори чунин калимаҳо нисбатан зиёд аст. Аз ҷумла вожаҳои *меҳнаткаш, қофиясанч, газалсаро, нуктадон(он), суҳбатдор, фитнаомез, тарабангез, маънидор(он), ҳаводор* дар қабатҳои гуфтугӯйиву китобии забони имрӯза низ ба қор бурда мешаванд ва ба шарҳи маъноӣ онҳо эҳтиёҷ нест:

Хосияти шиқ ҳама балову ранҷ аст ва ошиқ ҳама вақт меҳнаткашу балосанҷ [9, с. 390]; *Дар достони мургони қофиясанҷи саробӯстони суханварӣ ва тутиёни газалсарои шакарестони назмгустарӣ* [9, с. 437]; *Дар ҳикояте чанд аз забони аҳволи безабонон, ки хирадмандону нуктадонон амсоли он вазъ кардаанд...* [9, с. 438]; *Вай суҳбатдори Хизр, алайҳиссалом, буда* [12, с. 192]; *Касе Абубакри Розиро гуфт, ки дар самоъ чӣ гӯӣ. Гуфт: «Бас фитнаомез аст ва тарабангез»* [12, с. 308]; *Вай гуфта, ки чун муддаие бубинед, домани вай маҳкам гиред, ки маънидорон ва муҳаққиқон бирафтанд* [12, с. 378]; ...*Ҳасани Қаввол дар*

чамол дилпазир буд ва дар ҳусну савт беназир ва чамъе гирифтори вай буданд ва дар ҳузуру гайбат **ҳаводори** вай [12, с. 741].

Ин калимаҳои мураккаб сифати асли мебошанд, ки як қисмашон дар вазифаи хабари номӣ кор фармуда шуда, як қисми дигарашон ба исм гузаштаанд.

Калимаҳои мураккаби **балосанҷ**, **муҳоландеш**, **рикватор**, **ибриқдор**, **ҳасирбоф**, **мураққаъпӯш**, **каромотфурӯш**, **каромотхар**, **давволбоз(он)**, **шоҳидбоз**, **камолбин**, **ҳарисапаз**, **боқилофурӯш**, **суфраор**, **суфрадор** дар забони имрӯза ба кор бурда намешаванд. Дар мисолҳои зерин сифати **балосанҷ** ба вазифаи хабари номӣ омада маънои «*гирифтори доими бало*, *мубталои ҳамешагии бало*», сифати **муҳоландеш** ҳамчун исми ҷондори ғайришахс ба вазифаи мухотаб ба кор бурда шуда, маънои «*хомтамаъ*, *орзуманди мақсади ношуданӣ*» [ниг.: 374, с. 802]-ро ифода намудааст. Чунин калимаҳо дар қабати лексикаи китобии забони имрӯза қобили истеъмол мебошанд:

Хосияти ишиқ ҳама балову ранҷ аст ва ошиқ ҳама вақт меҳнаткашу балосанҷ [9, с. 390]; *Э муҳоландеш, ин чӣ буд, ки кардӣ?* [9, с. 480].

Исми **риква** дар луғат «*ба маънои ибриқи чармин, ки ба ҳиндӣ ҷағал гӯянд*» [ниг.: 359, с. 376] шарҳ дода шудааст. Маънои **ибриқ** дар «*Ғиёсул-луғот*» чунин шарҳ дода шудааст: «*ованди чармини луладор, ки бадон вузу кунанд ва ин муарраби обрез аст*» [ниг.: 360, с. 32]. Дар «*Фарҳанги забони тоҷикӣ*» ин калима «*зарфи ҷунбаку дастадор барои об ё май, кӯзача; офтоба; зарфи майнӯшӣ*» маънидод гардидааст [ниг.: 374, с. 406]. Пас, калимаҳои **рикватор** ва **ибриқдор**, ки дар мисолҳои зерин ба кор бурда шудаанд, муродиф буда, нависанда ин ду вожаро ба маънои «*муриде, ки ҳангоми сафар зарфи обгирро барои вузу ё таҳорати тир гирифта мегардад*» истеъмол намудааст. Ин калимаҳо то андозае хусусияти истилоҳӣ касб кардаанд:

Шабе бо ҳафтод муреди рикватор ба Байт-ул-муқаддас даромад [12, с. 212]; *Ибриқдор гуфт, ки вай на аз инон аст* [12, с. 229].

Ҳасир маънои «бӯрё»-ро дорад [ниг.: 375, с. 736]. **Ҳасирбоф** ҳамон «бӯрёбоф» аст. **Мураққаъ** «чомаи аз қуроқ (дарбеҳ) дӯхташудаи дарешон» [ниг.: 374, с. 744]. **Мураққаъпӯш** «пӯшандаи чомаи дарбеҳдор, яъне дарвеш» мебошад:

Муҳаммад ибни Муслими ҳасирбоф дар меҳмонӣ буд [12, с. 178]; *Раво набувад, ки ҳеч мураққаъпӯшero, ки рӯзи ӯ шаб шавад, то ин надонад* [12, с. 232].

Каромотфурӯш ва **каромотхар** низ хусусияти истилоҳӣ дошта, ҳамчун антоним кор фармуда шудаанд:

Шайх-ул-ислом гуфт, ки каромотфурӯш, то вайро қабул кунанд, мағрур аст ва каромотхар, агарчи бонги сағ накунад, сағ [12, с. 283].

«*Корҳои гайриодӣ ва фавқулодае, ки аз авлиё содир мешаванд*» **каромот** ном доранд [ниг.: 374, с. 541]. **Каромотфурӯш** ба маънои «*шахсест, ки бо анҷом додани корҳои гайриодӣ ва фавқулодае, ки аз авлиё содир мешаванд, маблағ ё васоити зиндагӣ ба даст оварданӣ мешавад*». **Каромотхар** «*шахсест, ки меҳоҳад ба воситаи маблағ корҳои гайриодӣ ва фавқулодаero, ки аз авлиё содир мешаванд, ёд гирад ва аз уҳдаи анҷом додани чунин корҳо барояд*».

Давол ба маънои «*ҳила, макр, фиреб, қаллобӣ*» [ниг.: 374, с. 312] меояд. **Даволбоз** «*найрангбоз, ҳилагар, маккор, фиребгар, қаллоб*» мебошад. **Шоҳидбоз** маънои «*шиқварзанда бо хубрӯён*» [ниг.: 375, с. 601]-ро дорад:

Гуфт: «Ба сари тал маро дар гӯр кунед, ки он чо муқомиронанд ва гунаҳкоронанд ва хароботиёнанд ва даволбозонанд» [12, с. 372]; *Ва пеши Мавлоно Чалолуддини Румӣ гуфтанд, ки вай шоҳидбоз буд* [12, с. 724-725].

Сифати **камолбин** ба маънои «*бо камоли фазилат дидан*» ба кор фармуда мешавад. Дар мисоли зерин ибораи «*чаими камолбин*»-ро нависанда ба маънои «*чаиме, ки бо камоли фазилат мебинад*» кор

фармудааст. Вожаи **камолбин** дар забони адабии китобии имрӯза қобили истеъмол мебошад:

Чӣ Шайх ин ҳама ранҷ аз барои он мекашад, то чашми камолбини нафси ӯро бидӯзад... [12, с. 545].

Ҳариса як навъ таомест, ки «аз гандуми кӯфта, гӯшт ва равған тайёр карда мешавад, ки онро ҳалим низ мегӯянд» [ниг.: 375, с. 733].

Ҳарисаназ «шахси пазандаи ҳариса, тайёркунандаи ҳариса» мебошад.

Боқило «донаи як навъ растаниест аз ҷинси лӯбиё, ки онро пухта меҳӯранд». **Боқилофурӯш** «фурӯшандаи боқило» мебошад:

Гуфт: «Инро бинед, аз ман шом мехоҳад ва намехоҳад магар ҳариса, гӯиё ман ҳарисаназам?» [12, с. 717]; *Дарвақт овози боқилофурӯш шунда...* [12, с. 271].

Ҳарисаназ дар забони имрӯза дар истеъмол нест, зеро таоми **ҳариса** имрӯз аз байн рафтааст. Дар баъзе маҳалҳо дар чашни наврӯзӣ аз гандуми кӯфта, гӯшт ва равған таоме бо номи «*ярма, кӯча*» омода карда мешавад, ки шояд ҳамон ҳариса бошад. **Боқилофурӯш** низ он қадар маъмул нест, зеро растании **боқило** имрӯз танҳо дар баъзе аз минтақаҳои кӯҳистон парвариш карда мешавад.

Суфраор ва **суфрадор** дар мисоли зерин бо мақсади таъмини оҳанги каломи нависанда ба кор бурда шудаанд:

...фулон кас суфраор аст, ки суфрадор ва худро шарики суфра медорад, на малики суфра мешуморад [9, с. 375].

Вожаи арабии **суфра** маънои «*дастархон*»-ро ифода мекунад [ниг.: 375, с. 281] ва дар забони адабиёти классикӣ ба ҳамин маъно роиҷ буд, аммо дар забони имрӯзаи тоҷикӣ он андак ба тағйири маъно дучор гардида, «*матои чармие мебошад, ки дар болои он хамир дуруст ё зувола мекунад*» [ниг.: 375, с. 277]. **Суфраор** ба маънои «*хизматгоре, ки маъмури овардан ва паҳн кардани дастархон мебошад ва ҳамчун шахси туфайлӣ ҳамроҳи аҳли хонавода ё меҳмонон аз таоми бар рӯи дастархон гузошташуда истеъмол менамояд*» ва **суфрадор** ба маънои

«дастархондор, шахси меҳмондӯст, шахсе, ки дастархони ӯ доим барои меҳмон кушода аст» ба кор бурда шудааст. Дар ҳар сурат, вожаҳои **суфраор** ва **суфрадор** дар қабати лексикаи китобии забони адабии имрӯза мавриди истеъмол қарор гирифта метавонанд.

Ин гуна калимаҳои мураккаб ҳамчунин бо феъли ёвари **кардан** омада, феълҳои таркибии номӣ сохтаанд ва ба ин гуна феълҳо маъно бахшидаанд:

Чун вайро хайрбод кардем, он шахсро овоз дод, ки як соат бош [12, с. 619]; Ва ин маъниро ба ҳазрати Шайх арзадошт кардам. Фармуд, ки ба вақти солеҳ барои ту номе хоста шавад [12, с. 749].

д) дар қолаби исми арабии ифодакунандаи шахс + сифати феълии тоҷикӣ. Дар ин қолаб исмҳои мураккаби ифодакунандаи шахси **амирзода**, **аммазода** ва **шайхзода** ба кор бурда шудаанд, ки ҷузъи якумашонро исмҳои шахси ифодакунандаи мансабу вазифа, мафҳуми ҳешутаборӣ ва мартабаи тасаввуфӣ ташкил додаанд:

Рӯзе амирзодае вайро ба хона бурд ва неъматӣ фаровон аз ҳар ҷинс пеши вай ниҳод [12, с. 730]; Шайх Абулазҳари Истаҳрӣ гӯяд, ки Иброҳими Гелӣ ба аммазодаи худ мубтало шуд, вайро ба занӣ кард [12, с. 291]; ...як нима шаҳна бурд, як нима монда буд, шайхзода омад ва бардошт [12, с. 461].

е) дар қолаби исми абстрактии арабӣ + сифати феълии тоҷикӣ. Ин гурӯҳ калимаҳо, асосан, сифати феълӣ мебошанд, ки аксарашон дар забони адабии имрӯза дар истеъмол қарор доранд. Чунин калимаҳои мураккаб дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо дар вазифаҳои гуногун ба кор бурда шудаанд. Аз ҷумла, дар мисолҳои зерин ҳамчун сифат ба вазифаи муайянкунандаи сифатӣ омадаанд:

Чун куффор ба шаҳр даромаданд, Шайх асҳоби боқимондари бихонд ва гуфт: «Қуму ғала исми-л-лоҳи нуқотилу фӣ сабили-л-лоҳи!» (ба номи Худо бархезед дар роҳи Худо мекушем) [12, с. 524]; Аломати муриди қабулғфта он аст, ки асло бо мардуми бегона суҳбат натавонанд

доштан... [12, с. 569]; *Рӯзе дар воқеа зикри худро ба сурати нуре мусавваршуда мушоҳада кард, ки аз даҳони вай мунфасил мешуд ва ба замин фурӯ мерафт* [12, с. 691].

Ҳамчун сифат хабари номиро ифода намудаанд:

Чунайд гуфт: «Ин зан риояткунанда аст ҳар чизеро, ки Худои таоло бар вай воҷиб кардааст» [12, с. 765];

Баъзан субстантиватсия шуда, исми шахсро ифода намудаанд:

...бисёр дуоҳое, ки нокарда мустаҷоб аст ва агар нашуда бошад, гарқишударо дар об аз бонг чӣ суд ҷуз гарқ шудан... [12, с. 179]; Вай хоҳарзодаи Хоҷа Муҳаммад ибни Абуаҳмад аст ва муриду тарбиятёфтаи вай [12, с. 416]; Аз мазороти машоихи кибор... зиёраткунанда ба ҳамон миқдор файз метавонад гирифтани, ки сифати он бузургро шинохтааст... [12, с. 487];

Ҳамчун исми шахс бо пасванди **-гон** чамъ баста шудаанд:

Сафоле бардошту бар он ҷо навишт, ки шиқояткунандагон аз ту беҳисобанду шукргузорандагон ноёб [9, с. 370]; ...аз шеваи тундхӯйӣ гузаит ва ба суҳбати он танҳо мондагони маҳҷур ва фироқдидагони ранҷур бозгаит [9, с. 405]; Умед ба макорими ахлоқи мутолиакундагон он, ки чун бар халале муталлеъ шаванд, ба зайли афву игмоз бипӯшанд... [9, с. 485].

Ҳамчун сифат ба вазифаи ҷузъи номии феъли таркибӣ омадааст:

Лочарам мотамзадаву сӯгвор ва кабудпӯш гаштаам [12, с. 79].

Дар мисоли боло вожаҳои **мотамзада**, **сӯгвор** ва **кабудпӯш** ҳамчун муродиф ба кор бурда шуда, фикри нависандаро қувватнок намудаанд. **Мотамзада** ва **кабудпӯш** хусусияти гуфтугӯйӣ ва **сӯгвор** хусусияти китобӣ дорад.

Ҳамчун зарфи тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарзи амал:

Вайро аз оташ берун бурд ва наҷот ёфт. Тарснок ва ҳавлзада аз хоб даромад [12, с. 661].

Ҳавлзада дар забони имрӯза дар истеъмол нест. Он аз исми абстракти арабии **ҳавл**, ки маънояш «*тарс, бим, ҳарос, хавф, ваҳшат, воҳима, даҳшат*» мебошад [ниг.: 375, с. 712; 378, с. 475; 355, с. 863] ва сифати феълии замони гузаштаи феъли ёвари **задан – зада** сохта шуда, дар мисоли боло бо калимаи **тарснок** ҳамчун синоним истеъмол гардида, фикри нависандаро тақвият додааст. Вожаи **ҳавлзада** дар қабати адабии китобии забони имрӯза низ қобили истеъмол мебошад.

ё) дар **қолаби исми конкрети арабӣ + сифати феълии тоҷикӣ**. Бо ин вазн танҳо калимаи **бурқабаста** ба назар мерасад, ки ҳамчун зарфи тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарзи амал корбаст гардидааст:

Дар баъзе рӯзҳо дидам, ки Ҷорияи Ҳабашия пайдо шуд бурқабаста ва пеши ман биштод... [12, с. 777].

Барқабаста низ имрӯз дар истеъмол нест. Он аз исми конкрети арабии **бурқаб**, ки маънояш «*чаимбанд, пардаи рӯйпӯши занон, парда, чодар, фаранҷӣ, рӯйпӯш, ҳиҷоб*» мебошад ва сифати феълии замони гузаштаи феъли **бастан – баста** сохта шудааст. **Бурқабаста** ба маънои «*зане, ки бо чаимбанд чаимонаширо бастааст*» кор фармуда мешавад. Он дар қабатҳои лексии забони адабии имрӯза истеъмол намешавад.

ж) дар **қолаби зарфи аслии тоҷикӣ + зарфи арабӣ + сифати феълии тоҷикӣ**. Дар ин қолаб танҳо вожаи **зерузабаршуда**(гон) ба назар мерасад, ки дар он ҷузъҳои **зеру забар** антоним мебошанд:

– Э саргардони мамлакат, имрӯз чун будӣ ва чун гузаронидӣ? Ҳеч ҷой бар андӯҳгину ин ҳадис тофтӣ, ҳеч ҷой аз зерузабаршудагони ин воқеа хабар ёфтӣ? [9, с. 341].

з) дар **қолаби исми абстракти арабӣ + феъли ҳоли тоҷикӣ**. Ин гуна калимаҳои мураккаб ба феъли ҳол мансуб буда, ҳамчун зарфи тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадаанд ва дар забони имрӯза умумиистеъмоланд:

Муовия узрхоҳон ба вай навишт, ки ... ояти нубувват дар шаъни шумосту иззи рисолат дар хонадони шумо [9, с. 365]; ...ногоҳ Бобо Маҳмуд наъразанон ва фарёдкунон аз хилват берун част... [12, с. 553]; Пас хусуматкунон пеши шайх Муфарраҷ омаданд [12, с. 715].

и) дар қолаби исми амал ё масдари арабӣ + феъли ҳоли тоҷикӣ. *Тасбеҳгӯён* аз исми амал ё масдари феъли навъи дуҷуми забони арабӣ – *тасбеҳ* бо феъли ҳоли феъли *гуфтан* (*гӯён*), *табассумкунон*, *тааҷҷубкунон*, *тааммулкунон* аз исми амал ё масдари феълҳои навъи панҷуми забони арабӣ – *табассум*, *тааҷҷуб*, *тааммул* ва *тафоҳуркунон* аз масдари феъли навъи шашуми забони арабӣ – *тафоҳур* бо феъли ҳоли феъли ёвари *кардан* – *кунон* сохта шуда, дар қабати китобии забони адабии имрӯза низ дар истеъмол мебошанд. Ин феълҳои ҳоли мураккаб ҳамчун зарфи тарзи амал дар вазифаи ҳоли тарзи амал истеъмол гардидаанд:

...бо дигар мургон пайваст ва тасбеҳгӯён мепарид, то аз назари мо гоиб шуданд [12, с. 663]; Ҳанӯз ин хотир тамои нашуда буд ки, Шайх табассумкунон ба ман нигарист... [12, с. 641]; Ва ба таъҷил тааҷҷубкунон ба хонаи худ рафт [12, с. 694]; Робиа гуфт, ки аз пеши вай берун омадам ва аз асари он сухан тааммулкунон мерафтам... [12, с. 760]; Лоҷарам, сарвари коинот, алайҳи афзал-ус-салавот, тафоҳуркунон мегуфт: «Вулидту ано фӣ замани-с-султон-ил-одил» (Ман дар давраи салтанати султони одил таваллуд шудаам) [9, с. 361].

й) Гурӯҳи калимаҳои мураккаб аз решаҳои арабию тоҷикӣ бо ёрии пешванду пасвандҳо сохта шудаанд, ки онҳо дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

– *исми маънии арабӣ + асоси замони ҳозираи феъли тоҷикӣ + пасванд.* Дар ин қолаб исмҳои абстракти *сеҳрофарин(он)*, *вафодорӣ*, *назмгустарӣ*, *тоатдорӣ*, *ҳурматдорӣ* сохта шудаанд:

Ва ин возеҳтарин далелест бар рифъати мақоми шеърӯ шуаро ва улувви манзалати сеҳрофаринони шеърро [9, с. 438]; ...пурсид, ки

сидқ ва аломати дӯстӣ чист? Гуфтам: «**Вафодорӣ**» [12, с. 112]; Дар достони мургони **қофиясанчи** саробӯстони суханварӣ ва тутиёни газалсарои шакарестони назмгустарӣ [9, с. 437]; Шайх-ул-ислом гуфт: «**Тоатдорӣ** беҳ аз **ҳурматдорӣ**» [12, с. 120].

Чунин калимаҳои мураккаб ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ бо феълҳои ёвари **кардан** ва **намудан** низ истеъмоли гардидаанд:

Он шахс пеши ман омад ва дасту пой маро бибӯсид ва узрхоҳӣ карду гуфт: «Маро қабул кун, ки дар хидмати ту бошам!» [12, с. 113]; *Яке аз абнои дунё пеши хидмати Мавлавӣ узрхоҳӣ мекард, ки дар хидмат муқассирам* [12, с. 567]; *Чун бедор шуд, пеши шайх омад ва узрхоҳӣ намуд ва истирзои вай кард* [12, с. 738].

– исми маънии арабӣ + исми маънии тоҷикӣ + пасванд. Дар ин қолаб исмҳои маънии: **талабкорӣ**, **хидматкори**(ҳо) ба назар мерасанд, ки исми **хидматкорӣ** ҳамчун ҷузъи маънодори феъли таркибии номӣ бо феъли ёвари **кардан** истеъмоли гардидааст:

Акнун иҷозат аст, ҳар ҷо ки бӯе ба машоми шумо мерасад, аз турку тозик талабеда дар талабкорӣ ба муҷиби ҳиммати худ тақсир мақунед [12, с. 120]; *Баъд аз он асҳобро фармуд, ки вайро хидматкориҳои некӯ карданд* [12, с. 332].

III. Ниҳоят гурӯҳи сеюми калимаҳои мураккаби аз иқтибосоти арабӣ сохташуда ҷузъи якумашон аслии тоҷикӣ ва ҷузъи дуюмашон иқтибосии арабӣ мебошад. Ин гуна калимаҳо мураккаби тобеъ буда, миқдорашон нисбат ба калимаҳои гурӯҳи якум ва дуюм камтар аст. Онҳоро ба чунин зергурӯҳҳо тақсими кардан мумкин аст:

а) дар қолаби исми тоҷикӣ + исми иқтибосии арабӣ. Аз ин қабил вожаҳо ҳамагӣ дуто ба назар расид: сифати **биҳиштойин** ва исми **хунбаҳо**:

Ва тартиби ин «Баҳористон» бар ҳашт равза иттифоқ афтадааст, ҳар равзае биҳиштойин муштамил ба ранги дигар аз

шақоиқ ва бўйи дигар аз раёҳин... [9, с. 332]; *Аммо мехоҳам, ки ўро бикушанд, то чунончи мероси вай бигирам, хунбаҳои вай низ биситонам* [9, с. 332].

б) дар қолаби сифати аслии тоҷикӣ + исми иқтибосии арабӣ. Аксари чунин калимаҳои мураккаб хусусияти адабии китобӣ дошта, ба вазифаи гуногун омадаанд. Аз ҷумла дар мисоли зерин калимаи **куҳнахирқа** (**куҳна+хирқа**) исм буда, ба вазифаи пуркунандаи бавосита истеъмол шудааст:

Дидам, ки дар зовияи хона нишаста бо куҳнахирқае ва бар вай балое, ки ҳайрон шудам ва тараҳҳум кардам [12, с. 320];

Дар мисоли зерин исми **куҳнаабо** (**куҳна+або**) ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта омадааст:

Вай дар Димшиқ мебуда, куҳнаабое чиркин дар бар... [12, с. 713].

Куҳнахирқа ва **куҳнаабо** дар забони имрӯза дар истеъмол нестанд. Ҷузъи дуюми калимаи аввалӣ – вожаҳои **хирқа**, ки маънояш «*порчаи матоъ, матои дарида, дарбеҳ*» буда, дар гузашта ба маънои «*либоси дарвешон, ҷомаи дарбеҳдор, либоси куҳна*» [ниг.: 375, с. 481] дар истеъмол буд, имрӯз ҳамчун калимаи таърихӣ (историзм) аз истеъмол баромадааст. Ҷузъи дуюми **куҳнаабо** – вожаи **або** [12, с. 713], ки «*навъе аз либоси болопӯши васеи остинкӯтоҳи хоси арабҳо*»-ро ифода менамуд, низ имрӯз дар истеъмол нест.

Дар мисоли зерин калимаи мураккаби **бадсират**, ки дар забони имрӯза низ серистеъмол аст, ҳамчун сифати асли ба вазифаи муайянкунанда омада, барои нишон додани симои ботинии инсон кор фармуда шудааст:

Дар он замона зане буд бадсират, гуфт: «Ман Ҷурайҳро аз роҳ бибарам» [12, с. 44].

Баъзеи дигар ба исм гузашта, ба вазифаи мубтадо истеъмол гардидаанд:

Ва мушобеҳи ин мартаба мартабаест, ки кӯтаҳназарон онро тавҳиди илмӣ хонанд... [12, с. 34]; *Гуфт: «Он соат, ки бо шумо сухан мегуфтам, дидам, ки ҷамоате сабзқабоеън маро аз миёни шумо баргирифтанд ва ба гирди осмонҳо гардониданд...»* [12, с. 566]; *Умри вай дароз бикашид. Ва ҳам вай гӯяд, ки бузург надорад қадри дӯстони Аллоҳ таоло магар бузургқадре ба наздики ӯ* [12, с. 294].

Кӯтаҳназар дар луғат «кӯтоҳбин, маҳдудфикр, камақл» маънидод шудааст [ниг.: 374, с. 582]. *Бузургқадр* ба маънои «шахси дорои ҳурмату эътибори баланд» меояд. Ин ду калима хусусияти китобӣ дорад ва онҳоро дар забони хаттии имрӯза, ба хусус дар услубҳои бадеиву публицистӣ истеъмол намудан мумкин аст. *Сабзқабо* дар забони имрӯза истеъмол намешавад, зеро ҷузъи дуюми он – *қабо* ҳамчун калимаи таърихӣ ба маънои «як навъ либоси дарози пешкушодаи рӯпӯшии мардона» дар забони имрӯза дар истеъмол нест.

Гурӯҳи дигари ин гуна сифатҳо ба вазифаи хабари номӣ бо феъли ёвари *будан* истеъмол гардидаанд:

Некӯтариқат буд [12, с. 200]; *Некӯадаб* буд ва шарифҳиммат ва мустақим-ул-ҳол [12, с. 268]; *Каромоти зоҳир дошт, муҷаррад буд ва баландҳол, бузургҳиммат* [12, с. 347]; *Ва бисёр баландқомат* ва боҷамол будааст [12, с. 451]; *Ва чунон ширинмаҷлис... буд, ки роҳате, ки аз муҷоласати вай меёфтам, аз муҷоласати ҳеч кас намеёфтам* [12, с. 749]; *Гуфт: «...ақли вай рафтааст, намехӯраду намеошомад ва хоб намекунад ва моро намегузорад, ки хоб кунем, бисёрфикру бисёргиря аст...»* [12, с. 767].

Аз калимаҳои дар боло ишорагардида *баландқомат* дар забони имрӯза серистеъмол аст ва он дар ду вариант – *баландқомат* ва *қоматбаланд* ба кор бурда мешавад. *Ҳол* дар тасаввуф ба маънои «ваҷд, руҳбаландӣ, шӯр» [ниг.: 375, с. 751] меояд. Пас *баландҳол* «он намояндаи тасаввуфест, ки ба дараҷаи баланди ваҷду шӯр ва руҳбаландӣ расидааст». Калимаҳои *некӯтариқат, некӯадаб, бузургҳиммат,*

ширинмаҷлис қобилияти дар забони адабии китобии имрӯза истеъмом шудан доранд. **Некӯтариқат** «шахсест, ки роҳу равиши некро пеша кардааст», некӯадаб «шахсест, ки хулқу атвори неку писандида дорад», **бузургҳиммат** «шахси дорои саховати баланд ва ҳиммати олий, ниҳоят дасткушод, ниҳоят сахӣ» аст. Дар забони имрӯза ба ҳамин маъно калимаҳои мураккаби **баландҳиммат** ва **ҳимматбаланд** низ ба кор бурда мешаванд. Дар забони адабиёти классикӣ **олиҳиммат** низ истеъмом мешуд [ниг.: 374, с. 913]. Вожаи **маҷлис** сермаъно буда, яке аз маъноҳои он «суҳбат» мебошад, ки дар забони адабиёти классикӣ ба ин маъно маъмул буд [ниг.: 374, с. 679]. Дар иртибот ба ин тобиши маъноӣ **маҷлис** нависанда калимаи **ширинмаҷлисро** ба маъноӣ «хушсуҳбат, хушсухан, ширинкалом, латифгуфтор, хуштаккалум» истифода бурдааст. **Бисёрфикр** «шахсест, ки зиёд фикру андеша мекунад». Ин калима умумистеъмом мебошад.

Як қисми дигари ин гуна калимаҳо ҳамчун зарфи тарзи амал ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадаанд:

Аз акрони **Ҷунайд** буд, аммо **тезвақттар** аз **Ҷунайд** буд [12, с. 117]; **Вайро** гуфтанд: «**Чаро ба Марв ором гирифтӣ?**» **Гуфт**: «**Эшонро тезфаҳмтар ёфтам**» [12, с. 238].

Тезвақт ва **тезфаҳм** умумистеъмомланд. Зарфи **тезвақттарро** нависанда ба маъноӣ «**барвақттар, пештар, муддате пеш**» истеъмом менамояд, ки дар забони имрӯза ба ин маъно кор фармуда намешавад. **Тезфаҳм** ба маъноӣ «**касе, ки чизеро тез дарк мекунад, тезхуш, зудфаҳм**» кор фармуда шудааст, ки ба ин маъно имрӯз низ корбаст мешавад.

в) дар қолаби сифати феълии тоҷикӣ + исми абстракти арабӣ. Дар ин қолаб танҳо сифати **шикастахотир** ба назар мерасад, ки маъноӣ «**озурдахотир, парешонхотир**» дошта [ниг.: 375, с. 586], ба вазифаи хабари номӣ омадааст:

Ман бирафтам, ки рикваро баргирам ва бисёр шикастахотир будам [12, с. 660].

г) **дар қолаби сифати аслии тоҷикӣ + шакли ҷамъи шикастаи исми муарраб**. Дар ин қолаб низ як калима – сифати **пурҷавоҳир** ба назар мерасад, ки ба маънои маҷозии «*пур аз суханони мавзуну фасеҳ, пур аз суханони пурҳикмат*» [ниг.: 374, с. 248] истеъмом гардидааст:

Чун Искандар гӯиш хеш аз он ҷавоҳири ҳикмат пур ёфт, даҳонаширо чун гӯиш худ пурҷавоҳир кард ва инон аз харобиш он ҳисор бартофт [9, с. 349].

Дар мисоли боло нависанда ба хотири рангин баён намудани матлаб ва эҳтироз аз такрор дар як маврид сухани худро дар қолаби ибораи вобастагии пешояндӣ (*аз ҷавоҳир пур*) ва дар мавриди дигар дар қолаби калимаи мураккаб (*пурҷавоҳир*) баён менамояд.

Ҳаминро ҳам таъкид кардан лозим аст, ки чунин калимаҳои мураккаб як воситаи муҳимми мухтасар ифода кардани фикр ба ҳисоб мераванд ва нависанда аз чунин воситаи мухтасарбаёнӣ ниҳоят хуб истифода бурдааст. Муқоиса: *равзаи бихиштойин // равзаи дорои ойини бихиштӣ, қуҳнахирқа // хирқаи қуҳна, зани бадсират // зани дорои сирати бад // зани сираташ бад, сабзқабоен // шахсони дорои қабои сабз, бузургқадр // шахси дорои қадри бузург* ва ғайра

Хулоса, имконоти калимасозии калимаҳои мураккаб бо иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ назаррас мебошад. Нависанда, махсусан, аз иқтибосоти арабӣ бо алоқаи тобеъ калимаҳои мураккаби зиёд сохтааст. Аксари калимаҳои мураккаби тобеъ, ки дар асарҳои нависанда аз иқтибосоти арабӣ сохта шудаанд, дар қабатҳои лексикӣ забони адабии имрӯза низ ба кор бурда мешаванд. Нависанда ба воситаи ин калимаҳо аз имконияти муҷазу мушаххас баён кардани фикр хеле моҳирона истифода бурдааст. Бо иқтибосоти арабӣ сохта шудани миқдори зиёди калимаҳои мураккаби тобеъ, аз як тараф, баёнгари ҳазм гардидани иқтибосоти арабӣ дар

замони зиндагии нависанда бошад, аз тарафи дигар, гувоҳи он аст, ки калимасозии мураккаби тобеъ яке аз усулҳои сермахсултарини калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, барои дурусту возеҳ ифода намудани матлаби эҷодкор мусоидат менамоянд.

ХУЛОСА

I. Натиҷаҳои асосии илмӣ таҳқиқот

Омӯзиш ва таҳлилу баррасии асарҳои бузургони адабиёти классикии тоҷику форс на танҳо ба омӯхтани таърихи таҳаввули забон мусоидат менамояд, балки тамоюли минбаъдаи инкишофи забонро низ муайян мекунад. Мавлоно Абдурахмони Қомӣ аз намоёнтарин чехраҳои адабиёти тоҷику форс дар асри XV ба ҳисоб меравад ва аксари муҳаққиқон пешрафту инкишофи адабиёти ин давраро маҳз ба номи ӯ алоқаманд медонанд. Бо боварӣ метавон гуфт, ки намунаи беҳтарини забони ин давра дар осори Қомӣ таҷассум ёфтааст. Мероси ин абармарди начиби илму адаб як навъ чамбасткунандаи тамоми муваффақиятҳои фикрии эҷодии он замон ба ҳисоб рафта, инъикосгари ғояҳои ахлоқу маънавиёти инсонӣ мебошад. Қомӣ, пеш аз ҳама, устоди бузурги забон буда, осори назмию насрии ӯ ба ганҷинаи беинтиҳои дурдонаҳои суҳан шабоҳат дорад. Ҳангоми мутолиа кас ба хубӣ дарк менамояд, ки сарвати пурғановати луғавию фразеологӣ ва грамматикӣ бадеии забони панҷсадсолаи адабиёти классикии тоҷику форс бо ҳама назокату зебоӣ, ҷасоҳату балоғат ва иқтидору тавоноии беназираш гӯё маҳз дар осори ин суҳанвари бузург фароҳам омада бошад. Аз ин рӯ таҳқиқу баррасии забони асарҳои Қомӣ, ба хусус насрии ӯ, ҳамчун намунаи забони асри XV ба омӯхтани вазъи таркиби луғавӣ ва грамматикӣ калимасозии забони он давра мусоидат менамояд. «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» аз беҳтарин асарҳои насрии адиб ба ҳисоб мераванд, ки бисёр хусусиятҳои забони ин давраро таҷассум менамоянд. Ҳангоми баррасии хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар ин асарҳои нависанда ба чунин натиҷаҳо ноил гардидем:

1. Сарфи назар аз он ки забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ ба ду оилаи мухталиф тааллуқ доранд, ба ҳамдигар таъсири амиқ расондаанд. Чунин таъсир аз робитаҳои тулонӣ ва гуногунҷабҳаи

қавмҳои эронӣ бо арабҳо сарчашма мегирад. Аз гуфтаи муҳаққиқону донишмандон бармеояд, ки дар замони қабл аз зуҳури ислом таъсири забонҳои форсӣ ба забони арабӣ бештар будааст ва дар ин давра аз забони форсӣ ба забони арабӣ калимаҳои ворид гардидаанд, ки мафҳумҳои дар зиндагии мутамаддини инсонҳо ва дар қорҳои давлатдорӣ зарурро ифода менамоянд.

2. Дар давраи пайдоиши ислом ва нашъунамои хилофати араб робитаи байни забонҳои эронӣ арабӣ хусусияти нав пайдо мекунад. Дар ин давра калимаву ибораҳои зиёди арабӣ ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ ворид мегарданд. Ба ибораи дигар, таъсири мутақобилаи забони арабӣ ва забонҳои эронӣ дар марҳилаи тулонӣ ва нисбатан душвору мураккаб сурат гирифтааст, зеро, агар қабл аз зуҳури ислом забони арабӣ аз ҳисоби унсурҳои луғавии забонҳои эронӣ бою ғанӣ гардида бошад, пас аз зуҳури ислом баръакси ин ба назар мерасад.

3. Ба роҳ монда шудани қорҳои идорӣ бо забони арабӣ яке аз омилҳои муҳими нуфуз ёфтани забони арабӣ дар қаламрави суқунати аҷдодони тоҷикон мебошад. Дар натиҷа забонҳои маҳаллии мардуми ин сарзаминҳо – паҳлавӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ тадриҷан ҳамчун забони илму адаб ва қорғузурӣ мавқеи худро аз даст доданд ва қойи онҳоро забони арабӣ гирифт.

4. Дар се садсолаи пас аз истилои арабҳо ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ нисбатан табиӣ ва мақсаднок сурат гирифтааст, яъне дар ин давра, асосан, калимаҳои аз забони арабӣ иқтибос шудаанд, ки забони мо ба онҳо эҳтиёҷ дошт. Вожаҳои арабие, ки муодили форсӣ надоштанд (аз қумла, калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ), як миқдор калимаҳои идории арабӣ ва калимаҳои ҳамрадифе, ки дар ниғоришот ва дар қофиябандии шеър ба қор бурда мешуданд, инчунин калимаҳои кӯтоҳу фасеҳи арабӣ, ки ба қойи вожаҳои дарозу ғайрифасеҳи аслий ба қор бурда шудаанд, аз

ҷумлаи аввалин иқтибосоти арабие доништа мешавад, ки дар ин давра ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд. Хусусияти дигари иқтибосоти арабии дар ин давра ба забони мо воридшуда дар он аст, ки онҳо то андозае ба қонуну қоидаҳои фонетикию грамматикӣ забони тоҷикӣ (форсӣ) мувофиқат намудаанд.

5. Сиёсати фарҳангдӯсти давлати Сомониён, ки ба ташаккули забони форсии нав мусоидат намудааст, на танҳо ба раҳиҳои мардуми маҳаллӣ аз асорати сиёсиву иқтисодии арабҳо, балки ба раҳиҳои забони форсии дарӣ аз таъсири забони арабӣ боис гардидааст. Ашъори боқимондаи Рӯдакӣ ва «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ, ки беҳтарин намунаи забони ин давра ба ҳисоб мераванду дар онҳо миқдори ниҳоят ками иқтибосоти арабӣ ба назар мерасад, гувоҳи ин гуфтаҳо мебошад.

6. Аз асри XI майли адибону эҷодкорон дар мавриди истеъмоли унсурҳои иқтибосии арабӣ бештар мегардад. Тағйироти сиёсии он замон, ба қорҳои маъмурии давлатдорӣ роҳ ёфтани шахсони арабидону арабпараст, майли шоирони мадҳиясаро барои бо суҳанони «тару тоза» васф кардани мамдуҳ, тақлид ба насри араб ва қорбурди калимаҳои ҳамвазну қофия дар наср ба ин боис гардидааст.

7. Забони асарҳои насрӣ аз асри XIII боз ҳам мураккабтару душворфаҳм шуда, дар баробари истеъмоли калимаву ибораҳои зиёди арабии ба оммаи мардум нофаҳмо тарзи баён низ душвору печ дар печ гардид. Барои ифодаи матлаб суҳанбозиву суҳанпардозии беҳуда ба қор бурда мешуд, насри маснуи мутақаллифона, ки дар асарҳои XI-XII ба вучуд омада буд, дар ин давра ривочу раванқ меёбад. Мураккабнависӣ ва муғлақбаёнӣ то андозае хусусияти умумӣ пайдо карда, истеъмоли зиёди калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ, истилоҳоти илмӣ ва сураву оятҳои динӣ забони насри ин давраро пуртақаллуфу душворфаҳм ва мазмунро қурбони шакл гардонда буд. Сарфи назар аз ин, адибоне, ки ба халқ наздик буданд, анъанаи

адабиёти асрҳои гузаштаре давом дода, осори хешро бо услуби нисбатан сода эҷод менамуданд, ки «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ аз ин ҷумла мебошанд.

8. Бо вучуди он ки доир ба забон ва услуби асарҳои Қомӣ баъзе таҳқиқотҳои илмӣ анҷом дода шудааст, иқтибосоти арабӣ дар асарҳои ин адиби нуктасанҷ, ба хусус дар асарҳои насрии ӯ, мавриди пажӯҳиши амиқ қарор дода нашудаанд.

9. Иқтибосоти арабӣ ҷузъи муҳимми таркиби луғавии асарҳои насрии Қомӣ – «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» ба ҳисоб рафта, барои ифодаи барҷастатарин хусусиятҳои ғоявию бадеӣ ва услубии ин асарҳо ба қор бурда шудаанд ва барои саҳеҳу равшан ифода намудани мақсаду мароми нависанда нақши муҳим бозидаанд.

10. Дар асарҳои мавриди таҳқиқ гурӯҳҳои мухталифи иқтибосоти арабӣ ба назар мерасанд. Аз рӯйи дараҷаи ҳазмшавӣ қисми аз ҳама зиёди иқтибосоти арабиро калимаҳои умумиистеъмол ташкил медиҳанд. Чунин калимаҳо дар забони имрӯза низ мавқеи устувор доранд, дар калимасозӣ фаъолона иштирок мекунанд ва маънои онҳо низ тағйир наёфтааст.

11. Иқтибосоти арабии дорои хусусияти адабии китобӣ низ дар асарҳои нависанда мавқеи назаррас доранд. Чунин калимаҳо дар таркиби луғавии забони адабии имрӯза вучуд дошта бошанд ҳам, дар забони зиндаи гуфтугӯӣ ба қор бурда намешаванд, дар забони меъёрии адабӣ низ кам истеъмол мегарданд. Як қисми зиёди калимаҳои дорои хусусияти адабии китобии асарҳоро шаклҳои ҷамъи шикастаи арабӣ ташкил медиҳанд, ки ба хоҳири шукӯҳу шахомат бахшидан ба каломи нависанда қорбаст шудаанд.

12. Як қисми ками иқтибосоти арабии асарҳои нависандаро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки имрӯз дар истеъмол нестанд. Чунин калимаҳо дар осори назмию насрии асарҳои адибони гузашта ба назар

расанд ҳам, аз ҷиҳати шакл ва таркиби овозӣ ба забони тоҷикӣ мутобиқ нагардидаанд.

13. Нависанда барои ифодаи матлаб на танҳо калима, балки таркиб, ифода ва ҷумлаҳои арабиرو низ фаровон ба кор мебарад. Чунин тарзи истеъмоли қолабҳои синтаксисии арабӣ танҳо хоси услуби Ҷомӣ набуда, дар тамоми асарҳои таърихӣ, тазкираҳо ва асарҳои илмӣ классикон ба назар мерасад ва ҳар нависанда дар истифодаи чунин қолабҳо ба тарзи ба худ хос муносибат кардааст.

14. Аз ҷиҳати семантикӣ қисми зиёди иқтибосоти арабии асарҳои нависанда мафҳумҳои абстрактро ифода менамоянд. Дар баробари ин иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои шахс, ашёву предметҳо, номи либосу пӯшокиҳо ва матову газворҳо, мафҳумҳои макон, номи таому хӯришҳо ва нӯшокиҳо, меваю сабзавот ва ғалладонаҳо, ҳайвоноту ҷонварон ва парандагон, гиёҳу наботот, узвҳои баданро дидан мумкин аст. Кунияву тахаллуҳо, номҳои ҷуғрофӣ ва китобу асарҳо, истилоҳоти адабиётшиносӣ, мафҳумҳои ифодакунандаи касбу ҳунар низ мавқеи муҳим доранд.

15. Аз ҷиҳати мансубият ба ҳиссаҳои нутқ қисми аз ҳама зиёди иқтибосоти арабии асарҳои нависандаро калимаҳои ифодакунандаи номи ашёву предметҳо ва мафҳумҳо ташкил медиҳанд. Дар баробари ин калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусияти ашёву мафҳумҳо, аломату ҳолати амал ва аломати аломат низ ба назар мерасанд.

16. Калимаҳои ифодакунандаи ададҳо низ дар байни иқтибосоти арабии нависанда нисбатан серистеъмоланд. Нависанда шумораҳои миқдорӣ *воҳид* ва *аҳад* (*як*)-ро ҳамчун калимаҳои истилоҳие ба кор бурдааст, ки ба ягонагии Худованд далолат менамоянд. Дар баробари ин шумораи *воҳид* ба маънои асли ва *аҳад* ба маънои «ягон кас, касе, каси дигаре» ва дар ҷумлаҳои инкорӣ ба маънои «ҳеч кас» истеъмол шудааст. Шумораи миқдорӣ *арба(ъ)ин* (*чил, чилла*) низ дорои хусусияти истилоҳӣ мебошад. Дар асарҳои нависанда инчунин

шумораҳои микдории касрӣ ва шумораҳои тартибӣ нисбатан зиёд ба назар мерасанд. Ҳангоми зикри санаҳои тавлиду вафоти суфиён, асосан, шумораҳои микдории таркибии арабӣ истифода шудаанд, яъне нависанда анъанайи муқаррарии бо арабӣ ифода намудани солшумории хичрии қамариро давом додааст.

17. Дар асарҳои насрии Ҷомӣ микдори калимаҳои иқтибосии арабие, ки ҳамчун ҷузъи маънодори феълҳои таркибии номӣ бо феълҳои ёридиҳандаи тоҷикӣ омада, ба феълҳои таркибӣ маъно бахшидаанд, ниҳоят зиёд мебошад. Дар баробари ин, нависанда аҳёнан дар ҷумлаҳои тоҷикӣ *қила*, *тувуффийа*, *мота* барин феълҳои арабиро низ кор фармудааст. Чунин феълҳои арабӣ бо ҳадафҳои услубӣ кор фармуда шудаанд ва ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ тамоман роҳ намеёбанд.

18. Як микдор калимаҳои иқтибосии арабии дар асарҳои Ҷомӣ истифодашуда, бо мурури замон тағйири маъно карда, дар забони имрӯза ба маъноҳои дигар кор фармуда мешаванд, ки ин бештар дар натиҷаи инкишофи тадриҷии маъно ба амал омадааст.

19. Азбаски дар асарҳои насри Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» ба ҳаёту рӯзгор ва тарзи зиндагии намояндагони тасаввуф аҳамияти махсус дода шудаасту тасаввуф ба дини ислом робитаи зич дорад, мавқеи ду гурӯҳи калимоти доираи истеъмолашон маҳдуд – лексикаи динӣ ва лексикаи ирфонӣ дар ин асарҳо назаррас мебошад.

20. Лексикаи динии асарҳои нависанда мафҳумҳои ниҳоят мухталифи дини исломро дар бар мегиранд. Дар байни онҳо калимаҳои ифодакунандаи принципҳои асосӣ ва умдаи ислом, ному сифатҳо Худованд дар дини ислом, вожаҳои талқинкунандаи якҷаҳудӣ дар ислом, калимаву ибораҳои ифодакунандаи мафҳумҳои марбут ба пайғамбар ва дӯстони содиқи Худо, вожаҳои ифодакунандаи охирати мусалмонон, категорияҳои мухталифи одамон

дар ислом, мафхумҳои мухталифи фикҳи исломӣ, вожаҳои мансуб ба давлатдорӣ мусалмонӣ, номи шахрҳо ва маконҳои муқаддаси мусалмонон, ҷамъиятҳои динӣ ва ғайраро фарқ кардан мумкин аст.

21. Дар маҷмуъ, истилоҳоти динӣ гурӯҳи бонуфузи таркиби луғавии асарҳои Ҷомиро ташкил медиҳанд. Онҳо бо таъсири мавзӯ ва мундариҷаи асарҳо истеъмоли гардида, қисми зиёдашон дар ҳаёт мардуми мусалмон ба кор бурда мешавад ва ба ҳама фаҳмоанд.

22. Азбаски «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ дар бораи ҳаёту рӯзгор ва қаромати аҳли тасаввуф мебошад ва дар «Баҳористон»-и нависанда ба зиндагии аҳли ирфон як боби алоҳида бахшида шудааст, табиист, ки як қисми умдаи таркиби луғавии асарҳои насри Ҷомиро истилоҳоти ирфонӣ ташкил медиҳанд. Вобаста ба ифодаи маъно истилоҳоти ирфонии асарҳои нависанда ба гурӯҳҳои мухталиф тақсим мешаванд, ки дар байни онҳо танҳо сифатҳои атрибутии Худованд ба фонди умумии лексии тамоми мусалмонон шомил мешаванд.

23. Баръакси истилоҳоти динӣ як қисми истилоҳоти ирфонӣ агар ба хонандаи одӣ фаҳмо бошанд, доираи истеъмоли қисми дигарашон маҳдуд буда, танҳо дар матнҳои тасаввуфӣ истеъмоли мешаванд. Баъзеи онҳо бо истилоҳоти динӣ муштарак бошанд ҳам, дар натиҷаи таҳаввулу такомул тағйири маъно кардаанд ё доираи маънояшон васеъ гардидааст.

24. Иқтибосоти арабӣ дар ташаккули муродифоти луғавии асарҳои нависанда мавқеи назаррасдоранд ва барои рангину фасеҳ ва дурусту саҳеҳ ифода гардидани матлаб мусоидат намудаанд. Нависанда муродифоти луғавии арабию тоҷикиро ҳам барои гурез аз такрори бемавқеъ, ҳам барои саҳеҳу воқеъ ифода ёфтани фикр, инчунин ба хотири рангину образнок ифода ёфтани матлаб, таъмини равшанбаёнӣ ва тақвияту таъкиди фикр, тасвири ҳолатҳои мухталиф, таъмини оҳангнокии суҳан ва офаридани маъноҳои тоза ба кор бурдааст.

25. Нависанда калимаю ибораҳои арабиро ҳамчун воситаи муҳимми ташаккулдиҳандаи антонимҳо моҳирона ба кор бурдааст. Дар асарҳои нависанда бештар калимаҳои зидмаъноӣ аслии тоҷикӣ ва иқтибосии арабӣ якҷоя истеъмол гардида, суҳанро таъсирбахш, матлабро пуробурангу ҷолиб ифода намудаанд, ки баёнгари сатҳи баланди забондонӣ, таҳайюли хуби образофаринӣ ва маҳорати олиӣ суҳандониву суҳансанҷии муаллиф мебошад.

26. Таркиб ва ибораҳои зидмаъноӣ, ки ҷузъҳои онҳоро вожаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд, дар асарҳои Ҷомӣ бо шаклҳои мухталиф ва тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир гардида, моҳияти тасвири нависандаро ба хонанда равшантар намудаанд ва на танҳо ба хоҳири ифодаи тазоди бадеӣ, балки барои барҷаста ифода намудани фикр ва таъмини ҷасоҳату балоғат, муассирии калом, рангинии тарзи баён, нишон додани паҳлуҳои мухталифи амалу рафтор, аломату хусусияти предмету ҳодисаҳо ва ҷараёнҳои гуногуни воқеият истифода гардидаанд. Умуман, бо ёрии калимаю ибораҳои зидмаъноӣ нависанда тасвирҳои ба ҳам муқобилро барҷаставу таъсирбахш ифода намуда, моҳияти предмети тасвир, бартарию норасоии муносибату рафторро ниҳоят хуб инъикос кардааст. Чунин вожаҳо ҳам барои ифодаи ғояҳои иҷтимоии нависанда ва ҳам барои фардӣ кунондани сабку услуби ӯ нақши муҳим бозидаанд.

27. Таҳқиқи роҳу усулҳои калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» барои муайян намудани ҳолати таркиби луғавии забон дар замони зиндагии нависанда ва барои ошкор кардани дараҷаи ҳазмшавию мутобиқшавиашон ба қонуну қоидаҳои фонетикиву луғавӣ ва грамматикӣ калимасозии забони тоҷикӣ дар як давраи таърихӣ мусоидат менамояд.

28. Дар асарҳои мавриди таҳқиқ иқтибосоти арабӣ ҳам бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ, ҳам бо роҳи васл шудан бо дигар

вожаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосии арабӣ калимаи нав сохтаанд. Махсусан пасвандҳои тоҷикӣ имконоти нисбатан бештари калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ доранд. Аз ҷумла, аз иқтибосоти арабӣ бо пасвандҳои **-а, -ак, -ан (-ян), -вор, -гар, -гарӣ, -гор, -гоҳ, -истон, -ӣ (-гӣ, -вӣ) -ин, -нок, -онӣ, -ия // -ият, -ония // -оният** калимаҳои нав сохта шудааст. Аз байни онҳо пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** дар калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ сермахсул мебошад. Шояд сабаби сермахсул будани пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** дар калимасозӣ бо иқтибосоти арабӣ дар он аст, ки он ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони арабӣ унсури муштаракӣ калимасоз ба ҳисоб меравад.

29. Дар калимасозӣ бо иқтибосоти арабии асарҳои мавриди таҳқиқ пешвандҳои **ба-, бо-, бар-, бе- дар-, но-, ҳам-** ба кор бурда шудаанд. Калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ дар муқоиса бо пасвандҳо маҳдудтар мебошад. Сарфи назар аз ин калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ дар ошкор намудани баъзе паҳлуҳои хоси эҷодиёти нависанда мусоидат менамояд.

30. Ҳам бо пешванд ва ҳам бо пасванд сохтани калимаҳо аз иқтибосоти арабӣ дар асарҳои нависанда ҳодисаи назаррас нест. Ҳамагӣ якчанд калима бо ин ду унсури морфологӣ сохта шудаасту ҳалос. Нависанда ба воситаи пешванди **бе-** ва пасванди **-ӣ**, пешванди **ҳам-** ва пасванди **-ӣ** аз иқтибосоти арабӣ калимаи нав сохтааст.

31. Умуман, аз иқтибосоти арабӣ сохта шудани калимаҳо бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ гувоҳи дар забони тоҷикӣ ҳазм гардидани чунин вожаҳои иқтибосӣ мебошад. Омӯзишу баррасии ин масъала на танҳо барои муайян намудани дараҷаи ҳазмшавии иқтибосоти арабӣ дар замони зиндагии нависанда мусоидат мекунад, балки барои ошкор намудани паҳлуҳои мухталифи забону услуби асарҳои нависанда низ имкон фароҳам меорад.

32. Имконоти калимасозии мураккаби пайваст бо иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ хеле маҳдуд буда, имконоти калимасозии мураккаби тобеъ нисбатан назаррас мебошад. Нависанда аз иқтибосоти арабӣ бо алоқаи тобеъ калимаҳои мураккаби зиёд сохтааст, ки аксари ин гуна калимаҳо дар қабатҳои мухталифи лексикии забони адабии имрӯза низ истеъмол мешаванд. Аз иқтибосоти арабӣ зиёд офарида шудани калимаҳои мураккаби тобеъ дар асарҳои нависанда гувоҳи он аст, калимасозии мураккаби тобеъ яке аз усулҳои сермахсултарини калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, барои дурусту возеҳ ифода намудани матлаби эҷодкор мусоидат менамоянд. Чунин калимаҳо махсусан барои мучазу мушаххас ифода ёфтани матлаби нависанда нақши муҳим бозидаанд.

33. Вобаста ба баромади ҷузъҳои таркиб калимаҳои мураккаби аз иқтибосоти арабӣ сохташудаи асарҳои нависанда ба се гурӯҳ – калимаҳои мураккаби ҳар ду ҷузъашон арабӣ, калимаҳои мураккаби ҷузъи аввалашон арабӣ ва калимаҳои мураккаби ҷузъи дуюмашон арабӣ ҷудо мешаванд. Омӯзиши чунин калимаҳо барои нишон додани муҳимтарин хусусиятҳои коргоҳии эҷодии адиб мусоидат намуда, муносибати фардии нависанда бо калимаҳои иқтибосии арабиро нишон медиҳад, қудрату имконияти забони тоҷикиро барои аз худ кардани чунин иқтибосот ва дараҷаи ҳазмшавии онҳоро дар замони зиндагии нависанда муайян менамояд.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Дар натиҷаи омӯзишу пажӯҳиши хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар ду асари насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» бо мақсади омӯзиши бештари забони осори адибони классик аз тарафи диссертант пешниҳодоти зерин манзур гардида, дар заминаи онҳо анҷом додани корҳои муайян ба нақша гирифта мешаванд:

1. Таҳқиқи хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ ва муайян намудани дараҷаи ҳазмшавии чунин воҳидҳои луғавӣ.
2. Омӯзишу баррасии имконоти калимасозии иқтибосии арабӣ дар назми Абдурахмони Ҷомӣ ва муқоисаи он бо асарҳои насрии адиб.
3. Муайян намудани нақши иқибосоти арабӣ дар ташаккули феълҳои таркибии номӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ.
4. Таҳқиқи имконоти иқибосоти арабӣ дар офаридани ибора, махсусан ибораҳои изофӣ.
5. Таҳия ва нашри фарҳанги истилоҳоти динӣ ва ирфонии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ.
6. Анҷом додани таҳқиқоти илмӣ доир ба имконоти калимасозии иқибосоти арабӣ дар заминаи маводи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ».
7. Таҳқиқи имконоти калимасозии иқибосоти арабӣ дар асарҳои чудогонаи адибони муосир ва муқоисаи он бо асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ.
8. Анҷом додани пажӯҳиши илмӣ доир ба нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули категорияҳои семантикии синонимҳо ва антонимҳо дар асарҳои адибони классик.
9. Анҷом додани таҳқиқоти илмӣ доир ба нақши иқибосоти арабӣ дар таъмини оҳанги калом ва ташаккули санъати сачъ дар асарҳои насрии Ҷомӣ ва дигар адибони классик.
10. Хондани курсу семинарҳои махсус ба донишҷӯёну магистрантони ихтисосҳои забон ва адабиёти тоҷик ва журналистика дар заминаи маводи асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ.
11. Тавсияву пешниҳоди мавзӯҳои илмӣ барои таълифи рисолаҳои магистрӣ ва номзадиву докторӣ (PhD) дар заминаи маводи асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ ва дигар адибони ҳамзамони ӯ.

[14]. Шерозӣ, Ҳофиз. Куллиёт. Мурағтиб ва муаллифи сарсухан Ҳ. Шанбезода / Ҳофизӣ Шерозӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 672 с.

II. Сарчашмаҳо бо ҳаруфи арабиасос:

[15]. دانش، احمد مخدم. رساله يا مخلصى از تاريخ سلطنت خاندان منغتيه \ احمد مخدم دانش. – استالين آباد: نشریات دولتيء تاجيكستان، 1960. – 186 ص.

[16]. نفحات الانس من حضرات القدس. تأليف نور الدين عبد الرحمان جامى. مقدمه، تصحيح و تعليقات دكتور محمد عبادى. – تهران، 1370. – 1214 ص.

III. Адабиёти илмию назариявӣ:

[17]. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода / А. Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1988. – 125 с.

[18]. Абдуллоев, Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Б. Т. Абдуллоев. – Баку, 1964. – 22 с.

[19]. Абдуллоев, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI / А. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1979. – 188 с.

[20]. Абдуллоев, К. Р. Арабская лексика в «Бадоеъ-ул-вакоеъ» Зайниддина Восифи. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / К. Р. Абдуллоев. – Душанбе, 1987. – 20 с.

[21]. Абдурасул, С. Калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ дар романи «Гардиши девбод»-и А. Самад / Ситораи Абдурасул // Забон – ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо», ш. Душанбе, 15 феввали соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 138-143.

[22]. Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – 160 с.

[23]. Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ). – Хуҷанд: Ношир, 2014. – 384 с.

[24]. Абдусаттор, А. Арабият ва адабиёти аҳди Ғазнавиён / А. Абдусаттор. – Душанбе, 2001. – 220 с.

[25]. Абдусаттор, А. Симои Абдурахмони Ҷомӣ дар «Латоиф-уттавоиф»-и Фахруддин Али Сафӣ / А. Абдусаттор // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 21-26.

[26]. Абдусаттор, А. Фарҳанги арабӣ ва адабиёти аҳди Ғазнавиён / А. Абдусаттор. – Душанбе: Бухоро, 2015. – 430 с.

[27]. Айнӣ, С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Куллиёт. – Душанбе, 1958. – Ҷ. 1. – С. 7-99.

[28]. Айнӣ, С. Устод Рӯдакӣ / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Куллиёт. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – Ҷ. 11, К. 1. – С. 129-153.

[29]. Айнӣ, С. Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шохнома»-и ӯ / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Куллиёт. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – Ҷ. 11, К. 1. – С. 5-50.

[30]. Айнӣ, С. Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Куллиёт. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – Ҷ. 11, К. 1. – С. 89-128.

[31]. Айнӣ, С. Мирзо Абдулқодири Бедил / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1964. . – Ҷ. 11, К. 2.– С. 8-121.

[32]. Айнӣ, С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1977. – Ҷ.13. – 432 с.

[33]. Айнӣ, С. Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Ахгари инқилоб (Осори баргузида). – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 98-104.

[34]. Айнӣ, С. Забони тоҷикӣ / С. Айнӣ // Айнӣ, С. Ахгари инқилоб (Осори баргузида). – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 105-114.

[35]. Айнӣ, С. Чавоби ман (дар бораи забони адабии тоҷикӣ) / С. Айнӣ // Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 406-413.

[36]. Алескерова, Т. А. Словообразующие оморфемы в персидском языке. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Т. А. Алескерова. – Баку, 1964. – 32 с.

[37]. Алиева, Ф. Н. Арабизированная и фарсизированная лексика в «Гияс-ул-лугат» Мухаммада Гиясуддина Ромпури. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Ф. Н. Алиева. – Душанбе, 2017. – 24 с.

[38]. Ализода, С. Сарфу нахви забони тоҷикӣ / С. Ализода // Саидризо Ализодаи Самарқандӣ. Сарфу нахви забони тоҷикӣ; Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷик; Бектош. Дар атрофи забони адабии тоҷик: мураттибон ва муаллифони сарсухан Д. Хочаев, П. Гулмуродзода, Р. Шодиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – С. 21-92.

[39]. Аль-Кадими, Махмуд Гази Чаллюб. Арабские заимствования в русском языке / Махмуд Гази Чаллюб Аль-Кадими // Вестник Воронежского государственного университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2010. – №1. – С. 75-77.

[40]. Амлоев, А. Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Мухаммадиев / А. Я. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.

[41]. Атоева, М. М., Султонзода М. Способы использования фразеологических единиц в газелях Абдурахамна Джами / М. М. Атоева, М. Султонзода // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 145-149.

[42]. Афсаҳзод, А. Достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Абдурахмони Ҷомӣ / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1970. – 214 с.

- [43]. Афсаҳзод, А. Абдурахмони Ҷомӣ / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Маориф, 1978. – 192 с.
- [44]. Афсаҳзод, А. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1980. – 223 с.
- [45]. Афсаҳзод, А. Таҳаввули афкори Абдурахмони Ҷомӣ / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1981. – 159 с.
- [46]. Афсаҳзод, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1987. – 264 с.
- [47]. Афсаҳзод, А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами / А. Афсаҳзод. – Москва: Наука, 1988. – 326 с.
- [48]. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – шоири ғазалсаро / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Маориф, 1989. – 256 с.
- [49]. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 384 с.
- [50]. Афсаҳзод, А. Баҳористони беҳазон / А. Афсаҳзод // Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – С. 3-28.
- [51]. Ахмедова, Н. А. Словообразование имен существительных и прилагательных в современном литературном персидском языке. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Н. А. Ахмедова. – Ташкент, 1956. – 31 с.
- [52]. Байзоев, А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино / Байзоев А. – Душанбе: Андалеб Р, 2016. – 196 с.
- [53]. Бақозода, Ҳ., Каримов, Ҳ. Забони тоҷикӣ / Ҳ. Бақозода, Ҳ. Каримов. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1936. – 134 с.
- [54]. Бахтиярова, А. Н. Арабские заимствования в башкирском языке. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / А. Н. Бахтиярова. – Уфа, 2009. – 25 с.
- [55]. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ. Тахлиси СайидАбутолиби Миробидинӣ; зери назари Салимов Н. Ю.; баргардони Исрофилниё Ш. Р., Саркоров Н. / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

- [56]. Белкин, В. М. Арабская лексикология / В. М. Белкин. – М.: Издательство Московского университета, 1975. – 200 с.
- [57]. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.
- [58]. Бердиева, Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ / Т. Бердиева. – Душанбе: Сино, 1995. – 292 с.
- [59]. Бертельс, Е. Э. Джами. Эпоха, жизнь, творчество / Е. Э. Бертельс. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1949. – 174 с.
- [60]. Бертельс, Е. Э. История персидско-таджикской литературы / Е. Э. Бертельс // Избранные труды. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – Т. 1. – 556 с.
- [61]. Бертельс, Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература / Е. Э. Бертельс. – Москва: Наука, 1965. – Т. 3. – 524 с.
- [62]. Бертельс, Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами / Е. Э. Бертельс. – Москва: Наука, 1965. – Т.4. – 498 с.
- [63]. Бехбудӣ, Н. С. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои забони адабии тоҷик / Н. С. Бехбудӣ // Чашномаи Айнӣ. Ҷузъи 3. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 32-43.
- [64]. Бобоев, Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ / Ю. Бобоев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 240 с.
- [65]. Бобоев, Ю. Назарияи адабиёт. Муқаддимаи адабиётшиносӣ / Ю. Бобоев. – Душанбе: Ирфон, 1987. – Ҷ. 1. – 320 с.
- [66]. Болдырев, А. Н. Из истории развития персидского литературного языка / А. Н. Болдырев // Вопросы языкознания. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – № 5. – С.78- 92.
- [67]. Болдырев, А. Н. Некоторые вопросы становления и развития письменных языков в условиях феодального общества / А. Н. Болдырев // Вопросы языкознания, 1956. – № 4. – С. 31-37.
- [68]. Брагина, А. А. Синонимы в литературном языке / А. А. Брагина. – М.: Наука, 1986. – 127 с.

[69]. Буриев, Ш. Р. Лексическая синонимия в «Маснави Маънави» Джалолиддина Руми. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Ш. Р. Буриев. – Душанбе, 2002. – 22 с.

[70]. Ваҳҳобов, Т. Ҷанбаҳои сотсиолингвистикии рушди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20-30 асри XX) / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Нури маърифат, 2005. – К. I. – 216 с.

[71]. Ваҳҳобов, Т. Ҷанбаҳои сотсиолингвистикии рушди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20-30 асри XX) / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – К. II. – 127 с.

[72]. Ваҳҳобов, Т., Бобочонова, Д. Муқаддимаи лексикологияи забони тоҷикии адабӣ (дастури таълимӣ) / Т. Ваҳҳобов, Д. Бобочонова. – Хучанд: Ношир, 2010. – 76 с.

[73]. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (пеш аз Инқилоби Октябр) / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Ношир, 2013. – К. 1.–112 с.

[74]. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20-30-и садаи XX) / Т. Ваҳҳобов. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – К. II.–328 с.

[75]. Виноградов, В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М., 1959. – 653 с.

[76]. Виноградов, В. В. Наука о языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М., 1963. – 256 с.

[77]. Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Ибранные труды. Лексикология и лексикография литературы. – М., 1977. – С. 162-189.

[78]. Восифӣ, Зайниддин Маҳмуд. Бадоеъ-ул-вақоеъ / Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. – Душанбе: СИЭМТ, 2014. – 734 с.

[79]. Воҳидов, А. Сухане чанд оид ба корбасти воҳидҳои фразеологӣ дар ашъори Абдурахмони Ҷомӣ / А. Воҳидов // Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 125.

[80]. Воҳидов, А. Корбасти калимаҳои мураккаб дар осори Ҷомӣ / А. Воҳидов // Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 137.

[81]. Гафуров, Б. Исторические связи Средней Азии со странами арабского Востока / Б. Гафуров. – М., 1963. – 7 с.

[82]. Гафуров, Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Гафуров. – М.: Наука, 1972. – 658 с.

[83]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология / Мухаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Гафуров. – Душанбе: Дониш, 1985. – Ҷ. 1. – 356 с.

[84]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода / Мухаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Гафуров. – Душанбе: Дониш, 1986. – Ҷ. II. – 372 с.

[85]. Гранде, Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б. М. Гранде. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 592 с.

[86]. Гулназарова, Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 168 с.

[87]. Гулназарова, Ж. Нигоҳе ба вижагиҳои маъноии «Баҳористон»-и Ҷомӣ / Ж. Гулназарова // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 99-106.

[88]. Гулназарова, Ж. Гипонимия дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 149-155.

[89]. Гулназарова, Ж. Модалияти феъл (дар намунаи осори бадеии Абдурахмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 129-133.

[90]. Гулназарова, Ж. Маъноӣ денотативӣ-сигнификативии феъл дар «Хирадномаи Искандарӣ»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 1. – С. 8-13.

[91]. Гулназарова, Ж. Хусусиятҳои услубии феъл (дар намунаи осори Абдурахмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 4. – С. 9-13.

[92]. Гулназарова, Ж. Омонимияи феъл дар осори Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 5. – С. 16-20.

[93]. Гулназарова, Ж. Паронимҳои феъл (дар намунаи осори Абдурахмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 6. – С. 8-13.

[94]. Гулназарова, Ж. Сермаъноӣ ва гунаи луғавӣ-маъноӣ / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 7. – С. 15-20.

[95]. Гулназарова, Ж. Таносуби маъно ва ифода дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 8. – С. 23-26.

[96]. Гулназарова, Ж. Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмана Джами). Дисс. ...докт. фил. наук / Гулназарова Ж. Б. – Душанбе, 2020. – 376 с.

[97]. Гулназарова, Ж. Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмона Джами). Авт. дисс. ...докт. фил. наук / Ж. Б. Гулназарова. – Душанбе, 2020. – 50 с.

[98]. Фаниева, С. Таркиби ономасиологии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ / С. Фаниева. – Хучанд: Нури маърифат, 2016. – 188 с.

[99]. Гаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Гаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 223 с.

[100]. Гаффоров, Р. Нависанда ва забон / Р. Гаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 203 с.

[101]. Гаффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо / Р. Гаффоров // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1977. – № 32. – С. 25-27.

[102]. Гаффоров, Р. Револютсияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик / Р. Гаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 86 с.

[103]. Гаффоров, Р. Ҳошимов, С. Камолиддинов, Б. Услубшиносӣ. Китоби дарсӣ барои синфҳои 10-11 / Р. Гаффоров, С. Ҳошимов, Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1995. – 192 с.

[104]. Гафуров, Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик / Б. Гафуров. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1947. – Ҷ. I. – 384 с.

[105]. Гафуров, Б. Тоҷикон: таърихи Қадимтарин, Қадим, Асри миёна / Б. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1983 – Китоби якум. – 704 с.

[106]. Давлатов, З. Сарнавишти таърихии забони тоҷикӣ / З. Давлатов // Мақоми забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон – забони тоҷикӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2018. – С. 36-47.

[107]. Давронова, М. Сермаъноии калимаҳо дар ашъори Абдурахмони Ҷомӣ / М. Давронова // Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалиӣ ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 149.

[108]. Джавелидзе, Э. Д. У истоков турецкой литературы, Джалал-Еддин Руми (Вопросы мировоззрения) / Э. Д. Джавелидзе. – Тбилиси, 1979. – 302 с.

[109]. Джумаев М. О. Лексико-семантические особенности «Нафахот-ул-унса» Абдурахмана Джами. Авт. дисс. ...канд. фил. наук. – Душанбе, 2007. – 22 с.

[110]. Джураев, Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков (на материале памятника XII века «Асрор-уттавхид») / Р. Джураев. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 172 с.

[111]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Маориф, 1982. – Ҷ. 1. – 464 с.

[112]. Забони тоҷикӣ дар мабнои мувоҳисаҳо. Маҷмуаи мақолаҳои солҳои 20-ум / Тартибдиҳандагон А. Набавӣ, Н. Одинаев, П. Олимова; зерин назари академик М. Шақурии Бухороӣ. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 720 с.

[113]. Зарринқӯб, А. Қустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон / А. Зарринқӯб. – Душанбе, 1992. – 397 с.

[114]. Зеҳнӣ, Т. Санъати суҳан / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.

[115]. Зоҳидов, А. Лексикаи шоирона дар назми Қомӣ / А. Зоҳидов // Абдурахмони Қомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 120.

[116]. Зоҳидов, Н. Адабиёти арабизабони фосу тоҷик аз истилои араб то аҳди Сомониён / Н. Зоҳидов. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1999. – 148 с.

[117]. Зоҳидов, Н. Насри арабизабони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX / Н. Зоҳидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 402 с.

[118]. Зоҳидов, Н. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX (давраи арабизабонӣ) / Н. Зоҳидов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 444 с.

[119]. Исаева, Ф. А. Муминов, Ҳ. Қ. Грамматикаи мухтасари забони арабӣ / Ф. А. Исаева, Ҳ. Қ. Муминов. – Душанбе, 1972. – Ҷ. 1. – 134 с.

[120]. Исакова, Л. Д. Заимствования в современном дискурсе / Л. Д. Исакова // Вавилонская башня: Слово. Текст. Культура. 2: 2002-2003. М., 2003. – С. 130-136.

[121]. Исмаилова, Х. Э. Словообразование качественных прилагательных в современных русском и таджикском языках / Х. Э. Исмаилова. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 105 с.

[122]. Истамова, М. Ифодаҳои маҷозӣ дар ғазалиёти Абдурахмони Ҷомӣ / М. Истамова // Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 134.

[123]. Кабиров, Ш. Мавлоно Ҷомӣ ва ороишу тазйини суҳан зимни унвонгузорӣ / Ш. Кабиров // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 161-166.

[124]. Кабиров, Ш. Суҳан аз арши барин омадааст / Ш. Кабиров // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 168-172.

[125]. Калонова, М. Ҷ. Калимасозии морфологии исму сифат дар ашъори Ҳофизии Шерозӣ / М. Ҷ. Калонова. – Хучанд: Ношир, 2019. – 150 с.

[126]. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1967. – 186 с.

[127]. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.

[128]. Камолиддинов, Б. Нозукадоии устод Айнӣ / Б. Камолиддинов // Сухандонон сухан санчида гӯянд. – Душанбе, 2005. – С. 31-34.

[129]. Камолиддинов, Б. Нависанда ва иқтибоси калима / Б. Камолиддинов // Сухандонон сухан санчида гӯянд. – Душанбе, 2005. – С. 45-50.

[130]. Камолов, Х. Услуби баёни номаҳои Абдурахмони Қомӣ / Х. Камолов // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 167-175.

[131]. Камолов, Х. Ҳусни оғоз ва анҷом дар «Мачмуаи муросилот»-и Абдурахмони Қомӣ / Х. Камолов // Абдурахмони Қомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (мачмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 177-185.

[132]. Капранов, В. А. К вопросу о воззрениях Джами на язык / В. А. Капранов // Абраҳмони Қомӣ. Мачмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 105-117.

[133]. Каримов, Ш. Семантика лексических единиц газелей Хафиза. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Ш. Каримов. – Душанбе, 1993. – 20 с.

[134]. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз / Ш. Каримов. – Душанбе, 1993. – 147 с.

[135]. Касаткин, Л. Л., Клобуков, Е. В., Лекант, П. А., Современный русский язык. Словарь справочник / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант; под ред. П. А. Леканта. – 3-е изд. – М.: Просвещение. – 2010. – 303 с.

[136]. Касимов, О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахмане» А. Фирдоуси. Дисс. ...канд. филол. наук / О. Касимов. – Душанбе, 1988. – 188 с.

[137]. Касимов, О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / О. Касимов. – Душанбе, 1988. – 24 с.

[138]. Касимов, О. Деривация в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси / О. Касимов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 188 с.

[139]. Касимов, О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси / О. Х. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 348 с.

[140]. Ковалёв, А. А., Шарбатов, Г. Ш. Учебник арабского языка / А. А. Ковалёв, Г. Ш. Шарбатов. – М., 1960. – 688 с.

[141]. Комиссаров, В. Н. Проблемы определения антонима / В. Н. Комиссаров // Вопросы языкознания, 1957. – № 2. – С. 24-31.

[142]. Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман В. Пороховой. Изд. Четвертое. – Дамаск: Центр Аль-Фуркан, 1420 по Хиджра. – 800 с.

[143]. Крачковский, И. Ю. Избранные сочинения / И. Ю. Крачковский. – М., Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – Т. 1. – 469 с.

[144]. Кумахов, М. А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования / Кумахов М. А. // Вопросы языкознания. – 1963. – № 6. – С. 107-120.

[145]. Курбанов, Х. Т. Религиозная лексика в чеченском языке. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Х. Т. Курбанов. – М.: 2007. – 24 с.

[146]. Қаландаров, С. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш / С. Қаландаров. – Душанбе: Олами китоб, 2010. – 176 с.

[147]. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – Қ.1. – 490 с.

[148]. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. Асрҳои XI-XII / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2016. – Ҷ. 2. – 240 с.

[149]. Қўрғонов, З. Тобишҳои маъноии вожаҳо ва қолабҳои кухани баён дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Қомӣ / З. Қўрғонов // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 189-193.

[150]. Лившиц, В. А., Смирнова, Л. П. Язык «Дониш-наме и роль Ибн Сино в развитии персидско-таджикской научной терминологии / В. А. Лившиц, Л. П. Смирнова // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. III. – М., 1981. – С. 115-151.

[151]. Маводи ҳамоиши байналмилалии «Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – 516 с.

[152]. Майсунов, Д. Номҳои арабиасли «Шохнома»-и Фирдавсӣ / Д. Майсунов // Гулистони маърифат. – Хучанд: Андеша, 2012. – С. 139-143.

[153]. Мачидов, Ҳ. Синонимияи луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат. – Душанбе, 1998. – № 5-6. – С. 20-23.

[154]. Мачидов, Ҳ. Омонимияи луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1998. – № 3-4. – С. 6-10.

[155]. Мачидов, Ҳ. Антонимҳои луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1999. – № 1-2. – С. 5-8.

[156]. Мачидов, Ҳ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат. – Душанбе, 1999. – № 7-8. – С. 2-6.

[157]. Мачидов, Ҳ. Калимаҳои умумистеъморӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат. – Душанбе, 2001. – № 1-2. С. 29-32.

[158]. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.

[159]. Мачидов, Ҳ. Истиклол ва забони давлатӣ / Ҳ. Мачидов // Мачидов, Ҳ. Сехри сухани форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – С. 10-32.

- [160]. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 76 с.
- [161]. Маъсумӣ, Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 296 с.
- [162]. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – Ҷ. II. – 352 с.
- [163]. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
- [164]. Мирзоев, А. Сайри таърихии «Калила ва Димна» / А. Мирзоев // Шарқи сурх. – Сталинобод, 1949. – № 1. – С. 41-50.
- [165]. Мирзоев, А. Оид ба мероси адабӣ. Як воқеаи муҳими таърихӣ дар бораи масъалаи ҳаётии адабиёти мо / А. Мирзоев // Шарқи сурх. – Сталинобод, 1949. – № 3. – С. 11-18.
- [166]. Мирзоев, А. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷик / А. Мирзоев // Шарқи сурх. – Сталинобод, 1949. – № 4. – С. 7-15.
- [167]. Мирзоев, Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке. Дисс. ...канд. фил. наук / Г. Мирзоев. – Душанбе, 1987. – 202 с.
- [168]. Мирзоев, Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Г. Мирзоев. – Душанбе, 1987. – 20 с.
- [169]. Мирзоев, Г. Суффиксальное словообразование в современном таджикском языке / Г. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 2018. – 184 с.
- [170]. Мирзоева, М. М. Таъсири адабиёти классикии тоҷик ба эҷодиёти С. Айнӣ / М. М. Мирзоева // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалии «Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ» ба муносибати 140-солагии Садриддин Айнӣ (13 апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С. 26-32.

- [171]. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик: аз давраи қадим то асри XIII / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1987. – К. 1(I). – 488 с.
- [172]. Мирсаидов, Б. Муқаддимаи адабиётшиносӣ / Б. Мирсаидов. – Хучанд, 2017. – 204 с.
- [173]. Мирсаминова, Г. М. Арабские и персидско-таджикские заимствования в английском языке. Дисс. ...канд. фил. наук / Г. М. Мирсаминова. – Душанбе, 2018. – 151 с.
- [174]. Муслмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Муслмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
- [175]. Муслмонқулов, Р. Саҷъ ва сайри таърихии он дар насри тоҷик / Р. Муслмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 220 с.
- [176]. Муҳаммадҳоджаев, А. Гносеология суфизма / А. Муҳаммадҳоджаев. – Душанбе: Дониш, 1990. – 113 с.
- [177]. Мухтор, Ш. Осори Ҷомӣ дар Фаронса / Шоқир Мухтор // Садои Шарқ, 1989. – № 12. – С. 111-117.
- [178]. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 130 с.
- [179]. Мухторов, З. Суфийская лексика газелей Санаи. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / З. Мухторов. – Душанбе, 1999. – 22 с.
- [180]. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2001. – 128 с.
- [181]. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони адабии тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 162 с.
- [182]. Муҳаммадиев, М. Хусусиятҳои услубии синонимҳо / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. – 1972. – № 9. – С. 14-17.
- [183]. Набавӣ А. Баҳсҳои илмӣ ва мафкуравӣ оид ба забони тоҷикӣ дар солҳои 20-ум / А. Набавӣ // Забони тоҷикӣ дар мабнои мувоҳисаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 9-38.

[184]. Навоӣ, Алишер. Хамсат-ул-мутаҳаййирин. Интиҳоб ва тарцимаи А. Маниёзов, таҳрири Р. Ҳошим / Алишер Навоӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 82 с.

[185]. Назарзода, С. «Аҷоиб-ул-махлуқот» ва вожашиносии таърихии форсӣ-тоҷикӣ / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 1999. – 210 с.

[186]. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2003. – 150 с.

[187]. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. – Душанбе: Дақиқӣ, 2013. – 370 с.

[188]. Назарзода, С. Забони тоҷикӣ ва худшиносии миллӣ / С. Назарзода. – Душанбе, 2018. – 208 с.

[189]. Назарзода, С. Пажуҳише дар таърихи забони тоҷикӣ / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2021. – 590 с.

[190]. Намунаҳои адабиёти тоҷик (бо ҳуруфи лотинӣ). – Сталинобод: Нашриёти давлатии РСС Тоҷикистон, 1940. – 640 с.

[191]. Наршаҳӣ, Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро / Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар Наршаҳӣ. – Душанбе: Дониш, 1979. – 120 с.

[192]. Насруллоев, М. Н. Арабские заимствования в прозе Убайда Зокони. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / М. Н. Насруллоев. – Душанбе, 2010. – 19 с.

[193]. Ниёзӣ, Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ. Ҷузъи 7 – Сталинобод, 1954. – 50 с.

[194]. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб) / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 388 с.

[195]. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Бузургзода, Л. Морфологияи забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода // Дурахши ахтари сӯзон:

таҳия, тавзеҳ ва тасҳеҳи Валии Самад. – Душанбе: Матбуот, 2013. – Ҷ. II. – С. 151-252.

[196]. Низомова, С. Ф. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ / С. Ф. Низомова. – Душанбе, 2010. – 178 с.

[197]. Низомова, С. Ф. Маҳорати нотакрори Садриддин Айнӣ дар интиҳоби калима / С. Ф. Низомова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалии «Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ» ба муносибати 140-солагии Садриддин Айнӣ, ш. Душанбе, 13 апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С. 20-26.

[198]. Низомова, С. Калимасозии пасванди **-гар** дар осори насрии Садриддин Айнӣ / С. Низомова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалии «Устод Садриддин Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ» ба муносибати 140-солагии Садриддин Айнӣ, ш. Душанбе, 13 апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С. 165-168.

[199]. Низомова, С. Калимасозии пасванди **-вор** дар насри бадеӣ ва публицистии С. Айнӣ / С. Низомова // Забон – ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо», ш. Душанбе, 15 феввали соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 21-27.

[200]. Низомова, С. Ф. Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии Садриддин Айнӣ. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филология / С. Ф. Низомова. – Душанбе – 2019. – 328 с.

[201]. Низомова, С. Ф. Словообразование в художественной и публицистической прозе Садриддина Айна. Авт. дисс. докт. фил. наук / С. Ф. Низомова. – Душанбе – 2019. – 51 с.

[202]. Новиков, Л. Антонимия в русском языке / Л. Новиков. – М.: МГУ, 1973. – 210 с.

[203]. Новиков, Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М.: Высш. школа, 1982. – 150 с.

[204]. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ. Воситаи таълимӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олий / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2007. – 240 с.

[205]. Ночӣ, Муҳаммадризо. – Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар каламрави Сомониён / Муҳаммадризо Ночӣ. – Душанбе: Эр-Граф, 2011. – 1295 с.

[206]. Одинаев, Н. Сабакҳои таърихии таҳаввули забони тоҷикӣ / Н. Одинаев // Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 39-56.

[207]. Одинаев, Н. Заминаҳои асосии таҳаввули забони тоҷикӣ / Н. Одинаев // Илм ва ҷомеа. Маҷаллаи академии илмии оммавӣ. – Душанбе, 2018. – № 3 (11). – С. 107-122.

[208]. Окилова, Х. А. Лексические особенности персидской поэзии Мухаммада Икбола / Х. А. Окилова. Авт. дисс. ...канд. фил. наук. – Душанбе, 2017. – 24 с.

[209]. Олимов, К. «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ манбаи муҳимми таърихи тасаввуф / К. Олимов // Баррасиҳо дар тасаввуф. – Душанбе: Шарқи Озод, 1999. – С. 85-90.

[210]. Олимова, П. Масъалаҳои забони адабии тоҷикӣ аз нигоҳи Тӯракул Зехнӣ / П. Олимова // Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 57-68

[211]. Олимҷонов, М. Корбурди исмҳои хос дар «Фотихат-уш-шубоб»-и Ҷомӣ / М. Олимҷонов // Маҷаллаи ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 357-364.

[212]. Оранский, И. М. Введение в иранскую филологию / И. М. Оранский. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 492 с.

[213]. Осимӣ, М. Назми ҳикмати халқ / М. Осимӣ // Чомӣ, Нуриддин Абдурахмон. Осор. – Душанбе: Ирфон, 1986. – Ҷ. 1. – С. 7-22.

[214]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – М.: Наука, 1982. – 544 с.

[215]. Палевская, М. Ф. Синонимы в русском языке / М. Ф. Палевская. – М.: Просвещение, 1964. – 128 с.

[216]. Пейсиков, Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 200 с.

[217]. Пейсиков, Л. С. Лексикология современного персидского языка / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 208 с.

[218]. Пейсиков, Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 207 с.

[219]. Петрушевский, И. П. Ислам в Иране в VII-XV вв. / И. П. Петрушевский. – Л.: ЛГУ, 1966. – 400 с.

[220]. Пригарина, Н. И. Хафиз и влияние суфизма на формирование языка персидской поэзии / Н. И. Пригарина // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, 1989. – С. 94-120.

[221]. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка / Расторгуева В. С. // Таджикско-русский словарь. Под редакцией М. В. Рахими и Л. В. Успенской. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – С. 529-570.

[222]. Расторгуева, В. С., Молчанова, Е. К. Среднеперсидский язык / В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: 1981. – С. 6-146.

[223]. Расулов, С. М. Хусусиятҳои луғавӣ ва услубии назми Нақибхони Туғрал / С. М. Расулов. – Душанбе: Бухоро, 2018. – 160 с.

[224]. Рауфов, Ҳ., Ахрорӣ, З. Ба ҷойи пешгуфтор / Ҳ. Рауфов, З. Ахрорӣ // Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». Тартибдиҳанда И.

Ализода, таҷдиди тартиб, такмил ва таҳрири Ҳ. Рауфов ва З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.

[225]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – Ҷ. 1. – 516 с.

[226]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат / Э. Раҳмон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – Ҷ. 2. – 432 с.

[227]. Раҳмонов, М. А. «Ал-фихрист» Ибн ан-Надима как источник персидско-таджикской литературы. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / М. А. Раҳмонов. – Душанбе, 2019. – 26 с.

[228]. Раҳматуллозода, С. Р. Калимасозии исм / С. Р. Раҳматуллозода. – Душанбе: МН «Дониш», 2019. – 226 с.

[229]. Раҳматуллозода, С. Таҳқиқи лингвистии морфемаи грамматикӣ / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2021. – 120 с.

[230]. Раҷабова, М. Самои орифон дар ақволи бузургон / М. Раҷабова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 8. – Ҷ. II. – С. 248-253.

[231]. Рубинчик, Ю. А. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке / Ю. А. Рубинчик // Иранское языкознание. История, этимология, типология. – М.: Наука, 1976. – С. 199-209.

[232]. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 80 с.

[233]. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 92 с.

[234]. Рустамов, Ш. Як қолаби калимасозии исм / Ш. Рустамов // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 42-48.

[235]. Рустамов, Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.

[236]. Рустамов, Ш. Забон ва замон / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.

[237]. Сабзаев, С. Лексика таджикско-персидского памятника XI века «Кашф-ул-махджуб». Авт. дисс. ...канд. фил. наук / С. Сабзаев. – Душанбе, 1982. – 23 с.

[238]. Сабзаев, С. М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.

[239]. Сабзаев, С. М. Лингвистическое исследование суфийской терминологии таджикско-персидской прозы XI-XII вв. Авт. дисс. ...докт. фил. наук / С. М. Сабзаев. – Душанбе, 1996. – 42 с.

[240]. Сабзаев, С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Чалолуддин Балхӣ / С. Сабзаев. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 520 с.

[241]. Саидов, Н. С. Мавқеи истеъмоли калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ҳикояҳои Абдулхамид Самад / Н. С. Саидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. – Душанбе: Сино, 2012. – № 4/3 (88). – С. 144-148.

[242]. Саидов, Н. С. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Н. С. Саидов. – Душанбе, 2014. – 22 с.

[243]. Саидов, Н. С. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада / Н. С. Саидов. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 254 с.

[244]. Саймиддинов, Д. Вожасозии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.

[245]. Саймиддинов, Д. Лексика среднеперсидского языка. Авт. дисс. ...докт. фил. наук / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 1998. – 54 с.

[246]. Салимов, Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик / Ю. Салимов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 160 с.

[247]. Саломов, А. Таҳқиқи лингвистии исмҳои хоси иқтибосии арабӣ дар забони муосири тоҷикӣ / А. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филология. – Душанбе, 2009. – С. 40-43.

[248]. Саломов, А. Тағйиротҳои маъноии иқтибосоти арабӣ дар забони муосири тоҷик / А. Саломов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филология. – Душанбе, 2009. – С. 51-53.

[249]. Саломов, М., Сафаров, Л. Андешаҳои Абдурахмони Ҷомӣ доир ба калима ва маъно / М. Саломов, Л. Сафаров // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ). – Хуҷанд: Ношир, 2014. – С. 285-292.

[250]. Саломов, М. Қ. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозию фразеологӣ забони шеърӣ тоҷик (Дар асоси ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV) / М. Қ. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266 с.

[251]. Саломов, М. К. Языковые особенности газели поэтов XII-XIV веков (Фонетическая, семантическая, лексическая и фразеологическая структура языка газели). Авт. дисс. ...докт. фил. наук / М. К. Саломов. – Душанбе, 2018. – 46 с.

[252]. Саломов, М. Қ. Вижагиҳои забонии ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологӣ луғавӣ). Авт. дисс. ...докт. илм. филол / М. Қ. Саломов. – Душанбе, 2018. – 47 с.

[253]. Сангинова, Р. И. Калимаҳои арабӣ дар лаҳҷаи Конибодом / Р. И. Сангинова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2010. – № 7(63), Қ. II. – С.103-107.

[254]. Сатторов, А. Абдурахмони Ҷомӣ дар бораи мазмун ва шакли бадеӣ / А. Сатторов // Садои Шарқ, 1964, № 5. – С. 55-62.

[255]. Сафаров, Х. О. Стилистические особенности заголовка в газете / Х. О. Сафаров. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 180 с.

[256]. Сафӣ, Алӣ. Латоиф-ут-тавоиф. Таҳия, пешгуфтор, шарҳу луғат ва тавзеҳоти А. Абдусаттор ва Б. Сайфиддинов / Алии Сафӣ. Душанбе: Адиб, 2011. – 336 с.

[257]. Смирницкий, А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий – М., 1956. – 318 с.

[258]. Собирова, Ф. А. Освоение русско-интернациональной лексики современным таджикским литературным языком. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Ф. А. Собирова. – Душанбе. 2017. – 26 с.

[259]. Сохтор ва корбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ (мачмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Диловар, 1999. – 148 с.

[260]. Сулаймонов, С. Становления арабской и таджикской философской терминологии (на базе философского наследия Ибн Сины). Дис. ...докт. фил. наук. / С. Сулаймонов / Душанбе, 1997.–365 с.

[261]. Сулаймонов, С. Становления арабской и таджикской философской терминологии (на базе философского наследия Ибн Сины). Авт. дис. ...докт. фил. наук. / С. Сулаймонов / Душанбе, 1997. – 52 с.

[262]. Сулаймонов, С. Ибни Сино – падидаи фарҳангӣ ва забони рӯзгори Сомониён / С. Сулаймонов // Фалсафа дар аҳди Сомониён. – Душанбе: Дониш, 1999. – 182-199.

[263]. Сулаймонов, С. Забони фалсафа дар аҳди Сомониён ва саҳми Ибни Сино дар пешбурди он / С. Сулаймонов // Сулаймонов, С. Чихил мақола. – Душанбе: Душанбе-Принт, 2017. – С. 232- 274.

[264]. Султон, М. Ҳ. Калимасозии мураккаб дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Абдурахмони Ҷомӣ / М. Ҳ. Султон // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (мачмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣи ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. –С. 40-48.

[265]. Султон, М. Ҳ. Забон – омили ташаккул ва бақои миллат / М. Ҳ. Султон // Истиқлолият ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон. – Душанбе: Истеъдод, 2018. – С. 39-51.

[266]. Табасӣ, А. Таъсири забони арабӣ дар нависандагон ва шоирони эронӣ / Амири Табасӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. – Душанбе: Сино, 2012. – С. 69-73.

[267]. Тиллохочаева, М., Ҳакимова, Ш. Корбурди пешвандҳои феълсоз дар ашъори Абдурахмони Қомӣ / М. Тиллохочаева, Ш. Ҳакимова // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 421-426.

[268]. Турсун-заде, М. Мысли о гражданской лирике / М. Турсун-заде // Таджикская советская литература. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1954. – С. 189-199.

[269]. Турсунов, М. Типы составных слов в современном таджикском литературном языке / М. Турсунов // Ученые записки Ленинабадского педагогического института. Вып. 4. – Ленинабад, 1957. – С. 3-15.

[270]. Тураев, А. М. Хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикӣ муаррабӣ забони форсӣ (тоҷикӣ) дар забони арабӣ (аз рӯи маводи «Фарҳанги қомеи корбурди фарзон»-и Парвизи Атобақӣ). Дисс. ... канд. фил. наук / А. М. Тураев. – Душанбе, 2021. – 176 с.

[271]. Тураев, А. М. Хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикӣ муаррабӣ забони форсӣ (тоҷикӣ) дар забони арабӣ (аз рӯи маводи «Фарҳанги қомеи корбурди фарзон»-и Парвизи Атобақӣ). Авт. дисс. ... номз. илм. фил. / А. М. Тураев. – Душанбе, 2021. – 26 с.

[272]. Тӯҳлиев, Б. Алишери Навоӣ дар бораи Қомӣ (дар асоси «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» / Б. Тӯҳлиев // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар

муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 427-432.

[273]. Удам, Х. К. Семантические особенности суфийской поэтической лексики персидского языка. Авт. дисс. ...канд. филол. наук / Х. К. Удам. – М., 1971. – 20 с.

[274]. Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷикӣ / Фитрат // Саидризо Ализодаи Самарқандӣ. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ; Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷик; Бектош. Дар атрофи забони адабии тоҷик: мураттибон ва муаллифони сарсухан Д. Хочаев, П. Гулмуродзода, Р. Шодиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – С. 93-160.

[275]. Фрай, Ричард. Наследие Ирана / Ричард Фрай. – М.: Наука, 1972. – 468 с.

[276]. Халафалла, А. Омӯзиши забони арабӣ барои ғайриарабҳо: мушкилот ва роҳкорҳо / А. Халифалла // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С. 14 -16.

[277]. Халдун, Арян Халаф Эль-Мсафер. Исламизмы в русском языке / Арян Халаф Эль-Мсафер Халдун // Вестник Воронежского государственного университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2015. – № 1. – С. 86-90.

[278]. Халидов, Б. З. Учебник арабского языка / Б. З. Халидов. – Ташкент: Учитель, 1965. – 656 с.

[279]. Хауген, Э. Процесс заимствования / Э. Хауген // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 344–382.

[280]. Хонхӯчаев, А. Исмшавии баъзе хиссаҳои нутқ дар панду хикматҳои Абдурахмони Ҷомӣ / А. Хонхӯчаев // Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкориҳои азалии ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 154.

[281]. Хоркашев, С. Суффиксальное словообразование существительных в юго-восточных говорах таджикского языка. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / С. Хоркашев. – Душанбе, 1996. – 20 с.

[282]. Хоркашев, С. Калимасозии исм бо пасвандҳо / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 143 с.

[283]. Хоркашев, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 120 с.

[284]. Хоркашев, С. Ду нигоҳ ба масоили калимасозӣ. С. Хоркашев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2014. – №1 (56). – С. 337-344.

[285]. Хоркашев, С. Қолаби нави калимасозии исм / С. Хоркашев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филология. – Душанбе, 2014. – № 4/1 (129). – С. 29-34.

[286]. Хоҷаев, Д. Шамси Қайси Розӣ ва лафзи шевои дарӣ / Д. Хоҷаев // Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад. – Душанбе: Шучоӣён, 2011. — С. 59-61.

[287]. Хоҷаев, Д. Қайдҳои сарфии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ / Д. Хоҷаев // Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад. – Душанбе: Шучоӣён, 2011. – С. 73-79.

[288]. Хромов, А. Л. Ягнобский язык / А. Л. Хромов // Основы иранского языкознания (новоиранские языки). – М.: Наука, 1987. – С. 644-700.

[289]. Ҳазратқулов, М. Ирфони Абдурахмони Ҷомӣ / М. Ҳазратқулов // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ. – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 77-98.

[290]. Ҳақимова, Ш. Муродифоти луғавӣ: дастовард ва муаммоҳо / Ш. Ҳақимова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология. – Душанбе: Сино 2010. – № 7(63). – Ҷ. II. – С. 55-61.

[291]. Ҳақимова, Ш. И. Муродифоти луғавӣ: баҳсҳо ва андешаҳо / Ш. И. Ҳақимова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Бахши филология. – Душанбе: Сино 2010. – № 7(63). – Ҷ. II. – С. 78-82.

[292]. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). Дастури таълимӣ / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. – 96 с.

[293]. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) / С. Ҳалимов. – Душанбе: 2002. – 96 с.

[294]. Ҳалимов, С. Баъзе вижагиҳои луғавии забони адабӣ дар асри XV / С. Ҳалимов // Адаб. – Душанбе, 1996. – № 7-12. – С. 5-9.

[295]. Ҳасанов, А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) / А. А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.

[296]. Ҳасанов, А. Як шоҳаи тавоноии забони ҳиндуварупоии қадим А. Ҳасанов // Ҳасанов, А. Сайри сухан. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – С. 5-8.

[297]. Ҳасанов, А. Унсурҳои ёвари сервазифа дар осори Абдурахмони Қомӣ / А. Ҳасанов // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Қойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Қомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 461-473.

[298]. Ҳасанов, А. Ифодаи маъно бо ёрии хуруфи арабиасоси тоҷикӣ дар осори Қомӣ / А. Ҳасанов // Абдурахмони Қомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 99-107.

[299]. Ҳодизода, Р., Шукуров, М., Абдучабборов, Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188 с.

[300]. Ҳомидов, Д. Нақши Ҷомӣ дар рушди забони корғузори тоҷик / Д. Ҳомидов // Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ – ибрати ҳамкорихоӣ азали ва абадии мо (маҷмуаи мақолаҳо). – Самарқанд, 2004. – С. 143.

[301]. Ҳомидов, Д. Номвожаҳои ҷуғрофӣ дар «Рисолаи руқаот»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Д. Ҳомидов // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014). – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С. 477-483.

[302]. Ҳомидов, Д., Асоева, Б. Калимасозии вандӣ дар «Зафарномаи хусравӣ» / Д. Ҳомидов, Б. Асоева // Забон – ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо», ш. Душанбе, 15 феввали соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 69-82.

[303]. Ҳочиев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри ХХ (дар асоси материали «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзосирочи Ҳаким) / С. Ҳочиев. – Душанбе: Дониш, 1987. – 168 с.

[304]. Ҳошимов, С. Баъзе хусусиятҳои синонимҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ / С. Ҳошимов // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: УДТ, 1971. – С. 19-27.

[305]. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 254 с.

[306] Ҷобиров, А. Б. Вижагиҳои забони китоби «Бахше аз тафсири куҳан». Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номз. илмҳои филология / А. Б. Ҷобиров. – Душанбе, 2019. – 188 с.

[307]. Ҷобиров, А. Б. Вижагиҳои забони китоби «Бахше аз тафсири куҳан». Авт. дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номз. илмҳои филология / А. Б. Ҷобиров. – Душанбе, 2019. – 27 с.

[308]. Ҷумъаев, М. О. Доир ба истилоҳоти ирфонӣ дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми донишгоҳи

миллӣ (маҷаллаи илмӣ). Бахши ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе: Сино, 2002. – № 3 (12). – С. 68-72.

[309]. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣю семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ / М. Ҷумъаев. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 160 с.

[310]. Ҷумъаев, М. Баъзе хусусиятҳои луғавию услубии синонимҳо дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ / М. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши филологӣ. – Душанбе: Сино, 2014. – № 4/2 (133). – С. 24-30.

[311]. Ҷумъаев, М. Навъҳои маъмул ва ғайримаъмули феъли солими забони арабӣ / М. Ҷумъаев /. Душанбе: Ирфон, 2012. – 96 с.

[312]. Ҷӯраева, М. Воситаҳои ифодаи эҳтиром ва фурӯтанӣ дар забони тоҷикӣ асри XVI (дар заминаи маводи асари Зайниддин Маҳмуди Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ») / М. Ҷӯраева. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 120 с.

[313]. Ҷӯраева, С. Б. Муродифоти маъноӣ дар назми Абдурахмони Ҷомӣ / С. Б. Ҷӯраева // Паёми донишгоҳ. – Душанбе: Сино, 2007. – № 5 (37). – С. 68-72.

[314]. Ҷӯраева, С. Б. Корбурди муродифоти ҷуфтистеъмор дар осори бадии Абдурахмони Ҷомӣ / С. Б. Ҷӯраева // Паёми донишгоҳ. – Душанбе: Сино, 2007. – № 8 (40). – С. 24-31.

[315]. Ҷӯраева, С. Б. Тарзи ифодашавии мафҳуми «ғиря» дар дostonҳои Ҷомӣ / С. Б. Ҷӯраева // Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 75-солагии ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров. – Хучанд, 2007. – Ҷ. 2. – С. 92-99.

[316]. Ҷӯраева, С. Б. Мавқеи муродифоти матнӣ дар осори манзуми Абдурахмони Ҷомӣ / С. Б. Ҷӯраева // Паёми донишгоҳ. – Душанбе: Сино, 2008. – № 1 (43). – С. 111-120.

[317]. Шагаль, В. Э., Меркин, М. Н., Забиров, Ф. С. Учебник арабского языка / В. Э Шагаль, М. Н. Меркин, Ф. С. Забиров. – М.: Военное издательство, 1983. – 784 с.

[318]. Шакурӣ, М. Сарчашмаи муҳимми илмӣ / М. Шакурии Бухорой // Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 3-8.

[319]. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1964. – 370 с.

[320]. Шанский, Н. М., Иванов, В. В. Современный русский язык / Н. М. Шанский, В. В. Иванов. – М.: Просвещение, 1981. – 190 с.

[321]. Шарифов, Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ / Б. Шарифов. – Душанбе: Дониш, 1985. – 232 с.

[322]. Шарифов, Х. Назарияи наср дар адаби форсии асрҳои 4-9 ҳиҷрӣ / Х. Шарифов. – Душанбе, 2004. – 320 с.

[323]. Шарипова, Ф. Х. Лексико-семантические особенности «Кашф-ул-махдҷуба» Алии Хаджвирии Газнави. Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Ф. Х. Шарипова. – Душанбе, 2002. – 22 с.

[324]. Шарифова, Ф. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махҷуб»-и Ҳуҷвирӣ: монография / Ф. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 140 с.

[325]. Шарифзода Х., Нарзикул М. Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII). Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои олии касбӣ / Х. Шарифзода, М. Нарзикул. – Душанбе: ТоРус, 2017. – 416 с.

[326]. Шаропов, Н. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1988. – 135 с.

[327]. Шодиев, Р. Феъл дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (маъно ва сохтор) / Р. Шодиев. – Душанбе, 2012. – 152 с.

[328]. Шоев, Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных в современном таджикском литературном языке (на материале суффикса -й̄, -гй̄, -вй̄). Дисс. ...канд. филол. наук / Э. Шоев. – Душанбе, 1983. – 201 с.

[329]. Шоев, Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных и современном таджикском литературном языке (на примере суффикса -й̄ / -гй̄, -вй̄). Авт. дисс. ...канд. фил. наук / Э. Шоев. – Душанбе, 1984. – 20 с.

[330]. Шокиров, Т. Адиб, забон ва услуб / Т. Шокиров. – Душанбе, 2001. – 147 с.

[331]. Шокиров, Т. Абдурахмони Ҷомӣ ва шарҳу тафсири ӯ / Т. Шокиров // Абдурахмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ чумхуриявӣ). – Хуҷанд: Ношир, 2014. – С. 107-116.

[332]. Юсупов, А. Ф., Юсупова Н. М. Суфизм в средневековой татарской культуре: роль, особенности и модели мира / А. Ф. Юсупов, Н. М. Юсупова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2012. – № 5. – С. 219-222

[333]. Юсупов, А. Ф. О суфийской терминологии в языке татарской поэзии XIX века / А. Ф. Юсупов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 4 (34): в 3-х ч. – Ч. II. – С. 208-211.

[334]. Якубов, У. Ш. Роль арабизмов в процессе словообразования персидского языка по модели «арабская основа» плюс «персидский аффикс». Авт. дисс. ...канд. фил. наук / У. Ш. Якубов. – Ташкент, 1994. – 24 с.

IV. Адабиёти илмию назариявӣ бо забони фаронсавӣ:

[335]. Lazard, Gilbert. La Lange des plus anciens monuments de la prose persane / Gilbert Lazard. – Paris: Librairie C. Klincksieck, 1963. – 520 p.

V. آدابیٲتی ایلمیو نازاریایوی بو خوروفوتی ارابیاسوس:

- [336]. أجهشیری، محمد بن عبدوس. كتاب الوزراء و الكتاب. ترجمه ابو الفضل طباطبای \ [336]. محمد بن عبدوس أجهشیری. - تهران، 1348. - 439 ص.
- [337]. بدیع الزمان فروزانفر. أحداث مثنوی \ فروزانفر بدیع الزمان. - تهران، 1334 هـ. [337]. بهار، محمدتقی (ملك الشعراء). سبکشناسی یا تاریخ تطور نصر فارسی \ محمدتقی بهار [338]. (ملك الشعراء). - تهران، 1337. - جلد اول. - 468 ص.
- [339]. بهار، محمدتقی (ملك الشعراء). سبکشناسی یا تاریخ تطور نصر فارسی \ محمدتقی بهار [339]. (ملك الشعراء). - تهران، 1337. - جلد دوم. - 432 ص.
- [340]. بهار، محمدتقی (ملك الشعراء). سبکشناسی یا تاریخ تطور نصر فارسی \ محمدتقی بهار [340]. (ملك الشعراء). - تهران، 1337. - جلد سوم. - 440 ص.
- [341]. تاریخ ادبیات در ایران/ تألیف دکتر ذبیح الله صفا. - تهران: انتشارات فردوس، 1338. [341]. - جلد اول. - 720 ص.
- [342]. تاریخ زبان فارسی \ به قلم دکتر پرویز نائل خانلری. - تهران: چاپخانه کیهانک، 1369. [342]. - جلد اول، چاپ چهارم. - 416 ص.
- [343]. تاریخ علوم و ادبیات ایران / تألیف دکتر ذبیح الله صفا. - تهران: انتشارات ابن سینا، [343]. 1345. - 219 ص.
- [344]. تاریخ فرهنگ. تحریر بزبان فارسی / تألیف علی اوسط ابراهیمی. - تهران، 1334 هـ. [344]. حکمت، علی اصغر. جامی \ علی اصغر حکمت. - تهران، 1320. - 340 ص. [345]. حکمت، علی اصغر. نور الدین عبد الرحمان جامی \ علی اصغر حکمت. - اول خیابان. [346]. دانشگاه تهران: انتشارات طوس، 1363.
- [347]. زرین کوب، عبد الحسین (دکتر). ارزش میراث صوفیه \ عبد الحسین زرین کوب. - تهران: امیر کبیر، 1392. - 316 ص. [347].
- [348]. عبدالله یف، سعدالله. امیر اسماعیل سامانی \ سعدالله عبدالله یف. - تهران: چاپخانه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1378. - 240 ص. [348].
- [349]. علوی، پرتو. بانگ جرس \ پرتو علوی. - تهران، 1349. - 1770 ص. [349].
- [350]. محمدعلی امام شوشتری. پیشگفت \ فرهنگ واژه های فارسی در زبان عربی. تألیف [350]. محمدعلی امام شوشتری - تهران: انجمن آثار ملی، 1347. - ص. 1-15.

- [351]. مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی / تألیف دکتر ذبیح الله صفا. – تهران: چاپخانه دانشگاه، 1334. – 98 ص.
- [352]. مؤتمن، زین العابدین. شعر و ادب فارسی \ زین العابدین مؤتمن. – تهران، 1332. – 244 ص.
- [353]. نفیسی، سعید. سرچشمه تسوّف در ایران \ سعید نفیسی. – تهران: جادرمی، 1398. – 288 ص.

VI. Луғатҳо ва энциклопедияҳо:

- [354]. Али-заде, А. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – М.: Ансор, 2007. – 922 с.
- [355]. Баранов, Х. К. Арабско-русский словарь / Х. К. Баранов. – М.: Русский язык, 1985. – 944 с.
- [356]. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
- [357]. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотей. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров / Муҳаммадхусайни Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – Ҷ. 1. – 416 с.
- [358]. Гулназарова, Ж. Луғати феълҳои «Баҳористон»-и Абдурахмони Қомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2014. – 96 с.
- [359]. Гиёсиддин, Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров / Муҳаммад Гиёсиддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – Ҷ. 1. – 480 с.
- [360]. Гиёсиддин, Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров / Муҳаммад Гиёсиддин. – Душанбе: Адиб, 1988. – Ҷ. 2. – 416 с.
- [361]. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: 2002. – 708 с.
- [362]. Луғати русӣ-тоҷикӣ. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с. Сулаймонӣ, С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2005. – Ҷ. 1. – 1046 с.

- [363]. Мирзодода, Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
- [364]. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
- [365]. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ / А. Нуров. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1983. – Ҷ. 1.–536 с.
- [366]. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ / А. Нуров. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – Ҷ. 2.–608 с.
- [367]. Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
- [368]. Расторгуева, В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. – Т. 1. – 327 с.
- [369]. Расторгуева, В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2003. – Т. 2. – 502 с.
- [370]. Расторгуева, В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2007. – Т. 3. – 493 с.
- [371]. Сулаймонӣ, С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2005. – Ҷ. 1. – 1046 с.
- [372]. Сулаймонӣ, С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2005. – Ҷ. 2. – 1208 с.
- [373]. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.
- [374]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. 1. – 962 с.

[375]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. 2. – 948 с.

[376]. Фарҳанги мухтасари «Шохнома». Тартибдиҳанда И. Ализода, таҷдиди тартиб, такмил ва таҳрири Ҳ. Рауфов ва З. Ахрорӣ. – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.

[377]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 1. – 950 с.

[378]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 2. – 946 с.

[379]. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта / М. Фозилов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – Ҷ. 1. 952 с.

[380]. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – Ҷ. 2. 804 с.

[381]. Ҳусейнов, Х., Шукурова, К. Луғати терминҳои забоншиносӣ / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.

[382]. Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи советии тоҷик, 1978. – Ҷ. 1. – 672 с.

[383]. Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи советии тоҷик, 1986. – Ҷ.6. – 640 с.

Ҳ. Луғатҳо ва энциклопедияҳо бо ҳуруфи арабиасос:

[384]. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه. چاپ دوم | علی اکبر دهخدا. – تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا، 1377. – جلدهای 1-15. – 23902 ص.

[385]. فرهنگ واژه های فارسی در زبان عربی. گردآورنده: محمدعلی امام شوشتری – تهران: انجمن آثار ملی، 1347. – 712 ص.

- فرهنگ مصطلحات عرفا \ تألیف سید جعفر سجادی. - تهران، 1339. - 440 ص. [386].
- فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی \ تألیف دکتر سید جعفر سجادی. - تهران: [387].
طهوری، 1370. - 814 ص.
- فرهنگ اصطلاحات عرفانی ابن عربی. نویسنده: دکتر گل‌بابا سعدی. - تهران: شفیع، [388].
1383. - 1041 ص.
- موشیری، مهشید (دكتور). فرهنگ فشورده زبان فارسی \ مهشید موشیری. - تهران: [389].
نشر البرز، 1371. - 1056 ص.

VIII. Манобеи электронӣ:

- [390]. [захираи электронӣ] - низоми дастрасӣ: <https://fa.wikipedia.org/wiki> - вақти ба даст овардан: 26.07.2018.
- [391]. [захираи электронӣ] - низоми дастрасӣ: <https://hawzah.net> - вақти ба даст овардан: 24.07.2018.
- [392]. [захираи электронӣ] - низоми дастрасӣ: <http://ensani.ir/fa/article> - вақти ба даст овардан: 26.07.2018.
- [393]. [захираи электронӣ] - низоми дастрасӣ: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1701/77/text> - вақти ба даст овардан: 26.07.2018.
- [394]. [захираи электронӣ] - низоми дастрасӣ: <https://elmnet.ir/article> - вақти ба даст овардан: 26.07.2018.

**Мухтавои диссертатсия дар таълифоти зерини муаллиф дар
таълифоти зерини муаллиф инъикос ёфтааст:**

**I. Маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи назди ҚОА-и Президенти
ҚТ ва ҚОА-и Вазорати мактабҳои олии ва илми ФР**

[1-М]. Қумъаев, М. О. Феълҳои таркибии чузъи номиашон арабӣ бо феълҳои ёридиҳандаи «кардан» ва «намудан» дар насри бадеии Абдурахмони Қомӣ (дар мисоли «Баҳористон») / М. О. Қумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С. 67-70.

[2-М]. Қумъаев, М. О. Баъзе хусусиятҳои луғавию морфологӣи иқтибосоти арабие, ки бо феълҳои ёридиҳандаи «кардан» ва «намудан» таркиби номӣ сохтаанд, дар насри бадеии Абдурахмони Қомӣ (дар мисоли «Баҳористон») / М. О. Қумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С. 126-130.

[3-М]. Қумъаев, М. О. Доир ба баъзе хусусиятҳои луғавӣи иқтибосоти арабӣ дар насри бадеии Абдурахмонӣ Қомӣ (дар мисоли «Нафаҳот-ул-унс») / М. О. Қумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 1. – С. 105-110.

[4-М]. Қумъаев, М. О. Хусусиятҳои семантикии баъзе калимаҳои иқтибосии арабӣ дар насри бадеии Абдурахмони Қомӣ (дар мисоли «Нафаҳотулунс») / М. О. Қумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 2. – С. 124-129.

[5-М]. Қумъаев, М. О. Дар бораи ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) пас аз зуҳури ислом / М. О. Қумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 15-19.

[6-М]. Ҷумъаев, М. О. Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 103-107.

[7-М]. Ҷумъаев, М. О. Дар бораи сабабу омилҳои ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 6. – С. 37-44.

[8-М]. Ҷумъаев, М. О. Лексикаи динии ифодакунандаи принсипҳои асосии ислом ва ному сифатҳои Худованд дар насри бадеии Ҷомӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 6. – С. 127-131.

[9-М]. Ҷумъаев, М. О. Калимаҳои ифодакунандаи тоату ибодати динӣ дар насри бадеии Ҷомӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 8. – Қ. II. – С. 16-22.

[10-М]. Ҷумъаев, М. О. Мавқеи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 1. – С. 135-141.

[11-М]. Ҷумъаев, М. О. Мавқеи баъзе истилоҳоти марбут ба фикҳи исломӣ дар насри бадеии Ҷомӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 4. – С. 66-70.

[12-М]. Ҷумъаев, М. О. Иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои умумии тасаввуф дар насри бадеии Ҷомӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 5. – С. 62-68.

[13-М]. Ҷумъаев, М. О. Дар бораи бархе аз иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои тасаввуф дар насри бадеии Абдурахмони Ҷомӣ / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 6. – С. 75-80.

[14-М]. Ҷумъаев, М. О. Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асри XIII ва пас аз он / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 7. – С. 32-38.

[15-М]. Ҷумъаев, М. О. Нақши исмҳои амали арабӣ барои таъмини оҳанги суҳан дар асарҳои насрии Ҷомӣ (дар мисоли «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс») / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 8. – С. 33-38.

[16-М]. Ҷумъаев, М. О. Дар бораи иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ дар асрҳои XIII-XIX ва ибтидои асри XX / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – № 8. – С. 107-111.

[17-М]. Ҷумъаев, М. О. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванди -ӣ / -гӣ, -вӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар мисоли «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 3. – С. 32-38.

[18-М]. Ҷумъаев, М. О. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо баъзе пасвандҳои тоҷикӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар мисоли «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 3. – С. 97-102.

[19-М]. Ҷумъаев, М. О. Калимасозии якчанд пасванди тоҷикӣ бо иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар мисоли «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») / М. О. Ҷумъаев // Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 4. – С. 8-14.

[20-М]. Ҷумъаев, М. О. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳои тоҷикӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар мисоли «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – № 2. – С. 24-30.

[21-М]. Ҷумъаев, М. О. Гурӯҳҳои семантикии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар мисоли «Баҳористон» ва Нафаҳот-ул-унс) / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – № 5. – С. 31-41.

[22-М]. Ҷумъаев, М. О. Гурӯҳбандии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар заминаи «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс») / М. О. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – № 7. – С. 37-43.

II. Маҷалла ва маҷмуаҳои дигари илмӣ

[23-М]. Ҷумъаев, М. О. Заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ) ва арабӣ / М. О. Ҷумъаев // Илм ва ҷомеа. Маҷаллаи академии илмию оммавӣ. – № 3 (11), 2018. – С. 133-140.

[24-М]. Ҷумъаев, М. О. Доир ба иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ (дар заминаи «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс») / М. О. Ҷумъаев // Роҳҳои баланд бардоштани маҳорати касбӣ ва тақмили ихтисоси омӯзгорон. – Душанбе, 2020. – С. 100-110.

[25-М]. Ҷумъаев, М. О. Доир ба имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо артикли **-ал** (дар заминаи «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ) / М. О. Ҷумъаев // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» ба муносибати 85-солагии профессор

Баҳриддин Камолитдинов (22-23 октябри соли 2020). – Душанбе, 2020.
– С. 238-243.

III. Монографияҳо

[26-М]. Қумъаев, М. О. Хусусиятҳои лексикӣ ва иқибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Қомӣ / М. О. Қумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 192 с.

[27-М]. Қумъаев, М. О. Имконоти калимасозӣ ва иқибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Қомӣ / М. О. Қумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 160 с.